

ШУКРУЛЛО

танланган асарлар

I

WILLIAM H. HARRIS
1892-1978
MAY 1978

У-32
Ш-91

ШУКРУЛЛО

Ушеров

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

I
ЖИЛД

КАФАНСИЗ КЎМИЛГАНЛАР
ТИРИК РУҲЛАР

Романлар

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2007

Ш-91

Шукрулло

Танланган асарлар: 1-жилд / Тирик рухлар. Кафансиз кумилганлар. (Романлар). — Т.: «Шарқ», 2007. — 400 б.

ББК.84(5У)

ISBN 978-9943-00-024-7

© «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2007

МУҚАДДИМА

Ўзбек адабиётига мен шеърларим билан кириб келганман.

Ёшлигимдан шеъриятга бўлган мендаги ҳавасга институтга ўқишга кирганим, 1938—1939 йиллардаги адабий муҳит катта таъсир кўрсатди.

Ўз ижодлари билан эл оғзига ўша кезлари тушиб қолган шоирлар шу институтда ўқир эдилар. Улар билан танишиб, шеърхонликларга қатнашиш, айтилиш замонда Навоий ғазаллари, Хайёмнинг рубоийлари, Шекспир сонетларини ўрганиш, булар фақат шеърий шаклларни эмас, ҳаётда оқ-қоранинг фарқига етишни ҳам ўргата бошлади.

Энди, мендаги шеъриятга бўлган ҳавас, шунчаки ҳавас эмас, дардга, мақсадга айланди. Афсус, мақсадга айланди-ю, кўнглингдаги гапни ёзиш тамом бўлди. Илҳом бўғилди!

1937—1938 йиллардаги севикли ёзувчи, зиёлиларнинг қамалиш ваҳимаси дилларга тош бўлиб чўккан эди.

Энди тушкунликка тушмасдан фақат коммунистик ғоя асосида, бахтли авлод, бахтли ҳаёт эканлиги ҳақида, оч бўлсанг тўқман, йўқ бўлса ҳам борман деб ёзиш замони бошланган эди.

Кўнглидаги дардни айтиш ғоясизлик, пессимизм саналарди.

Бир-икки йил шеър ёзмадим. Машқ қилиб ён дафтаримда ёзиб юрган рубоийларимни энг ишонган яқинларимгагина ўқирдим.

*Танграм, ўзинг, ўзинг ярақа,
Ўзингдан ҳеч ўзга магад йўқ.
На дўстим бор, на дард тингловчим,
Ўзингдан ҳеч ўзгага ҳаг йўқ.*

1941 йили бошланган уруш сабаб, ўлим, ғам, севги, табиат манзаралари ҳақида ёзиш, дилингдаги дардларингни айтиб олиш имкони туғилди. Лекин уруш ту-

гаши билан сиёсат, адабиёт ва санъатга қараш ҳам ўзгарди, юқоридаги имкон ҳам тугади.

Қайғу, айрилиқ, табиат ва севги ҳақидаги шеърларни пессимистик, ғоясиз деб қоралаш бошланди. Ижод аҳди тўфонда қолган кемада яшагандек хавфу хатарда яшади.

Ўз она тилингда сўзлашдан маҳрум, ўз ватанининг бойликларига эгалик ҳуқуқи йўқ, ўз тарихинг билан фахрланиш ҳисси сўндирилган, эркисиз бир замонда бунга қарши кўнглингиздагини ёзиб бўлармиди?! Бўларди ҳам!

Шоир қалби — бу қайнаб турган булоқ. Уни кўмиб бўлармиди! Йўқ! Лекин шундай замонда ижод қилиш, бу маҳоратни талаб қиларди. Ҳақиқатни халқ қалбига оз бўлса ҳам сингдириш йўллари излашни тақозо этарди. Деярли ҳар бир шеъримда ҳақиқатни англашга ишора бўлди.

*Дунё ҳаммамизни фарзанди санаб,
Неъматидан ёзди бизга дастурхон.
Оламни жаллодлар қиларкан хароб,
Дунё, деб жим қолиш мумкинми бир он!*

Халқ билан сиёсат ўртасида маъқул йўлни топиш, бу катта ижодий меҳнатни талаб этарди, машаққат эди.

Ижод истаги туғилганда имкон борича қалбим буюрганини ёздим. Халқнинг дардини унутмадим.

Худога минг марта шукрларким, ниятим холислиги учунми, асарларим китоб дўконларида чанг босиб ётмади.

Халқимизда сен ўзингни мақтама, бошқалар мақтасин, деган нақл бор.

*Фаришта гер баъзилар ўзин,
Иқдор қилмас айбин ҳеч қачон.
Нуқсоним йўқ, дейишнинг ўзи
Инсон учун энг катта нуқсон.*

Албатта, менинг асарларим ҳам нуқсондан холи бўлган эмас. Асарларимнинг нуқсонлардан холи қилишда самимий маслаҳат берган кишиларнинг ёрдамини инкор этиб бўлмайди. Лекин баъзан ғараз ёки тама, сиёсатга ўз садоқатини кўрсатиш мақсадида асарларимдан ғоявий-сиёсий хатолар излаб, руҳий азоб бериб қийнашлар, имтиёзлардан маҳрум қилиш, камси-

тиш фақат Сталин шахсига сиғиниш йилларида эмас, минг афсуски, қамоқдан чиққанимдан кейинги даврларда ҳам, фақат шеърларимгагина эмас, дostonларим, драмаларимга нисбатан ҳам бўлди.

Минг шукурки, ижодим ҳақида фақат маҳаллий матбуотимизда эмас, балки турли тилларда, турли қардош мамлакатларнинг газета, журналларида олим, ёзувчилар, турли касб эгаларининг юзлаб ижобий мақолалари босилиб чиқди.

Бу менга беҳад руҳий мадад бағишлади.

Ижод бу — севги, машаққат, қувонч!

Буюк шоир Ғафур Ғулomнинг ўз мақолаларидан бирида «Шукрулло йирик лирик шоир», деб ёзиши ижодимга босилган фахрли муҳр эди.

Қардош халқларнинг машҳур шоирларидан Қайсин Қулиев, Мустай Каримлар шеърый тўпламларим ҳақида ёзган мақолаларини «Ёрқин истеъдод», «Ақл ва қалб етуклиги» деб аташлари, рус шоираси Римма Казакова, Расул Ҳамзатов, Чингиз Айтматовларнинг ижобий фикрлари мен учун катта баҳо эди.

Ҳар бир асар ўз баҳосини ўзи бериши керак. Бу асарларим, жумладан, «Кафансиз кўмилганлар», «Жавоҳирлар сандиғи» миллионга яқин нусхада ўзбек тилида нашр қилинганидан ташқари, рус, немис, турк тилларига ҳам таржима қилинди.

Ҳаётда шундай воқеалар бўладики, уни на шеър, на ҳикоя қилиб бўлади. Фақат саҳнага кўчириш, пьеса қилиш керак бўлиб қолади. «Хатарли йўл», «Табассум ўғрилари», «Ўғрини қароқчи урди»... «Унсиз фарёд» каби пьесаларим, шу тариқа дунёга келди.

Драма бу энг галваси кўп жанр ҳисобланади.

Шу кунларда «Ҳасрат боғи» шеърый драмам Миллий театрда тамошабинларга тақдим этилди. Томошабинларга манзур бўлди. Аммо саҳна юзини кўриши, очиқ айтадиган бўлсам, осон бўлмади. Ҳатто «шу ёшда асар ёзиб нима қиласан, тинч Олло-худо, деб ўтирмайсанми?» деганлар ҳам бўлди.

Муҳаббат, севги деган машаққат қариш билмас экан.

*Боғдан эшитилди қизлар яласи,
Жўр бўл, шоир, олиб танбурни қўлга.
Теваракни тутди сочларин исси,
Изларидан қолмай отлангин йўлга.*

Қалбинг тўла севги, қалб тўла илҳом,
Асло қариликни қилма баҳона.
Қизлардан айрилиб қолдингми, тамом,
Шеър ҳам, илҳом ҳам сенга бегона.

Бутун умрим бўйи, то шу кунгача севгини тарк
этмай яшадим. Севмоқ бу — севган нарсаси учун қай-
ғурмоқ, демақдир. Мен ерни севдим, ҳатто майса эзилса,
ачиндим. Бусиз Ваганни севиб бўлмайди.

Мен одамларни севдим, бахтсизларнинг қайғусини
қилдим. Уларнинг шодликлари шодлигимга, армонла-
ри эса дардимга айланди. Бир гўдак ўлимига ёш тўқдим.
Бусиз халқни севиб бўлмайди. Адолатсизлик олдида
қўл қовуштирамадим. Бутун умрим бўйи:

*Шон-шуҳрат лаззатин бошимдан кўтар,
Қалбимга халқимнинг ташвишин сол, —*

деб яшадим. Ижодимни бағишладим. Ижод — севги —
машаққат — қувонч!

Муаллифдан.

ХОТИРА САБАБИ

Сухбатлардан бирида гапдан гап чиқиб, кимдир вазирликка тайинланганини айтиб қолишди. Ўтирганлардан бири бу вазир қандай бўларкин, олдингисидан яхши чиқармикан ёки бу ҳам олдингилардек бўлармикин, дегандек гап бошлаган эди, бошқаси унинг гапини шартта бўлиб:

— Бизларда ўзи яхши раҳбар бўлганми?.. Сталин... У ўлгандан кейин Хрущёв, Брежнев, ундан кейин Черненко, ундан кейин... Одатда, бизда раҳбарларнинг қайсиси яхши-ёмонлиги тиригида эмас, аксинча, ўлгандан кейин айтилади, — деди.

Ярим ҳазил, ярим чин қилиб айтилган бу гап кутилмаганда кулгига, охири баҳсга айланиб кетди.

— Хўп замонларга етиб келдик-да, бундай гаплар мабодо ўттизинчи, ҳатто элтигинчи йилларда бировнинг оғзидан чиққанда, ҳали сен совет раҳбарини масхаралайдиган бўлдингми, бу партия раҳбарлигидан кулиш, деган сиёсий айбни қўйиб, оёғингни ерга теккизмасдан халқ душмани қилиб қамарди, — деди кўпни кўрганлардан бири.

Ўттизинчи, элтигинчи йиллар даҳшати, қамаларни бошдан кечириш у ёқда турсин, ҳали у вақтда туғилмаган, орамизда ўтирган йигирма ёшлар чамаси бир йигитга бу гаплар афсонадек туюлди шекилли, кулиб қўйди. Аммо унинг бу ўринсиз кулгиси орамизда ўтирган бир одамга (отаси навқирон йигит вақтида 37-йилда отилиб кетган эди) қаттиқ ботди шекилли, йигитчага қараб:

— Абдулла Қодирий, Усмон Носир деган ёзувчиларни эшитганмисан? Файзулла Хўжаев, Акмал Икромовдек раҳбарларни-чи? Уларни ким отган? Нега? Биласанми?.. Мана ёнингга ўтирган Шукрулло «халқ душмани» бўлиб, неча йилга ҳукм қилинган, неча йил қамоқ лагерларида ўтириб чиққан, бунга ҳам ишонмайсанми? Бир неча ўлимлардан

қандай қилиб қолгани, хўрликларини эшитганми-сан?

Йигит елка қисди.

Наҳотки ҳозирги бу авлод буюк истеъдод, билим соҳиблари бўлган боболарининг ватанга, халқига хоинликда айбланиб отилганига ишониб келган бўлсалар!

Утирганлардан бири бу авлод қонли тарихини билиб қўйсин, гапиринг, дегандек менга қаради.

Айтиб беринг дейиш осон. Ҳар қандай даҳшатли, фожиали воқеаларни ҳам эртақ эшитгандек эшитиш мумкин. Аммо қамоқларда тилка-пора бўлган бу юрак, қақшаган бу асаблар туҳмат ва ҳақоратлар азобини қайта хотирлашга энди бардош бера олармиканлар!

КАФАНСИЗ
КҮМИЛГАНЛАР

КЎЗИ БОҒЛИҚ ОДАМ

Одам ўддирибми ёки ўғирлик қилибми, ишқилиб бирор гуноҳга ботиб қўлга тушган кишининг аҳволини тасаввур қилиш мумкин. Аммо ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ мутлақо бегуноҳ бир одамнинг уйдан қўлига кишан солсалар-да, олиб чиқиб, қамаб қўйсалар, бундоқ қуруқ туҳмат кимнинг хаёлига келади-ю, қайси рисолада битилади.

1951 йили нашриётда муҳаррир бўлиб ишлардим. Мутлақо бегона бир одам менга иш охирида телефон қилиб, сизнинг мухлисларингиздан бириман, кўришмоқчи эдим, деган истак билдирди. Мен, вақтнинг кеч бўлиб қолганини, бундан ташқари айни замонда имконим йўқлигини, ижод ҳақида ҳамиша гаплашиш мумкин, деган важ-корсонга қарамай, атиги беш минутгина вақтингизни оламан, яқин жойдаман, ўзингизда бўлсангиз ҳозир бораман, деди-да менинг жавобимни эшитмасданоқ трубкани қўйиб қўйди. Унинг илтимосининг тагида нима мақсад борлиги, ҳамма гапи ёлғонлигини энг бефаҳм одам ҳам тушунарди.

Бу яхшиликка эмаслигини сезган эдим. Ахир, ўша кезлари менинг энг яқин кишиларим, дўстларим — шоир Шўҳрат, Мирзакалон Исмоилий, Ҳамид Сулаймонлар қамоққа олиб кетилган эди... Бу — навбат менга келганидан дарак эди.

Орадан кўп ўтмай нашриёт ходимларидан кимдир ташқаридан мени қандайдир одам кутаётганини, чақириб беришни илтимос қилганини айтди. Чикдим.

Бегона одам ишшайиб саломлашди. Атрофга олазрак қараб мени чеккароққа олди.

— Мен военкоматданман, ҳарбий билетингиз ёнингизда бўлса кўрсам, — деди.

Тинчлик бир замонда бундай гап кишини таажжубга солиши табиий, албатта бу мени ҳам ҳайратга солди.

Керакмас вақтда бу ҳужжатни ёнимда олиб юрмаслигимни айтдим. Аммо у эса қатъий қилиб, уйингизда бўлса кўришим керак, — деди. Ўша йиллардаги «овчи»ларнинг синалган усули эди бу.

Пастга тушдик. Кўчада газ машина кутиб турар, машинада балаңд бўйли рус кишиси ҳам бор эди. Ўша заҳоти қўлимга кишан солишдим, йўқми — ёдим-

да йўқ, уйга келдик. Улар номига ҳарбий ҳужжатимни кўргандек бўлдишди-да, уйда ким бор, ким йўқлигини аниқлагандан кейин ҳеч ким ҳеч қаёққа қимирламаслиги лозимлигини таъкидлашди. Мендан эса уйда қурол-яроғ, тақиқланган сиёсий адабиётлар бор-йўқлигини сўрагач, тинтув бошлашларини айтди. Мен нима ҳам дердим! Бирорта одам тақиқланган китоблар сақлаган деб маълумот берган бўлса, бундай нарсалар менда йўқлигидан хотиржам бўлиб қарашса-қараша-версин деб кўнглимдан ўтказиб қўйдим. Халқ душмани бўлиб қамалиб кетган Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Усмон Носирларнинг китоблари, ҳаттоки уларнинг номлари ёзилган газета ва журналлар чиқиб қолармикан деган умидда роса излашди. Ҳатто отам, қариндош-уруғларимнинг 20—30-йилларда оврупача ёқада тушган расмларигача йиғишди. Кейинчалик билсам, уларни жадидларга алоқадор, деган шубҳада олишган экан. Ҳатто мен билан ўрта ва олий мактабларда бирга ўқиган дўстларим, маҳалладош, таниш-билишларимнинг урушдан юборган суратларини ҳам олишди. Улар уйдаги нарсаларни ҳар ёққа отиб-сочиб тинтув қилардилар. 4 ёшли ўғилчам бўлса ҳеч нарсадан хабари йўқ уларга мен ёзган «Кремль юдузлари» деган шеърни ўқирди.

Тинтув пайтида гувоҳлик учун чақирилган қўшни аёл гўдакнинг ўз отаси тақдиридан беҳабарлигиданми ёки менга ачинганиданми, уни бағрига босиб ҳўнграб йиғлаб юборди.

Мен эса уйимда тақиқланган бирор нарса топилмаслигига комил ишонч билан хотиржам эдим. Аммо бу хотиржамлик узоққа чўзилмади. Тинтув тугагач, мени ўзлари билан олиб кетажакларини айтишди. Қаерга, нега, аниқ жавоб беришмади. Хоҳласангиз, эҳтиётдан кўрпа-ёстик, кийим-кечаклар олишингиз мумкин, деб қўйишди.

Хотин, бола-чақа, уйимда ҳозир бўлган қўни-қўшниларнинг қий-чуви остида мен улар билан кетдим.

Бошимга тушган бир неча йиллик айрилиқ, қаро кунлар мана шу дақиқадан бошланди. Аммо олдимдаги йўл қандоқ, худди кўзи боғлиқ одамдек менга қоронғи эди.

КГБ қамоқхонасининг якка хонасида ётганимга мана бир неча кун бўлди. Қамалганимнинг эртаси куни со-

чимни қиртишлашди. Бу ҳам хунук бир хабарнинг, яъни бу даргоҳдан яқин орада чиқишдан умид қилмаслик белгиси эди. Худди шуни тасдиқлагандек номим ёзилган тахтачани кўкрагимга қўйиб расмимни олишди. Ўзини-ўзи осиб ёки бўғиб қўймасин деган «ғамхўрлик» билан камарим борми, ҳатто томирини кесиб, ўзини-ўзи ўлдирмасин деган мақсадда бўлса керак, шимимдан тортиб ҳамма кийимларимдаги тутмаларгача қирқиб олинди.

Қамалганимнинг нечанчи куни, ёдимда йўқ, мен ётган хонанинг темир эшигидаги туйнуқдан назоратчи номимни айтиб чиқишга тайёрланишимни буюрди.

Кутиб турдим. Эшик очилиб чиқишим билан назоратчи бошдан оёқ гўё мен ниманидир яшириб қўйгандек ҳамма жойимни тинтиб чиқди-да, қўлингни орқага қил, йўлда гапирма, юр деганимда юр, тўхта деганимда тўхтайсан, деб тартибни тушунтириб, қаергадир олиб кетди. Бу дўқ-даваранинг замирида шу бугундан бошлаб бутун инсоний ҳуқуқлардан маҳрумсан, кимлигингни энди унутавер деган ишора бор эди.

Хўш, мени қаерга олиб бормоқчи? Яна қандай кўргиликларим бор — булар фақат худойимнинг ўзигагина аён эди.

Қамоқ назоратчиси мени терговчи Сухановнинг хонасига олиб кирди.

— Хўш, аҳволинг қалай? — деди у сохта меҳрибончилик билан ишшайиб. Бу «меҳрибончилик»ни айнан масхаралаш, деб тушуниш лозим эди.

Бутунги терговда гўё туғилганимдан бошлаб шу кунгача бўлган қилмишларимни эслатиб, ёдимга солмоқчи бўлгандек, таржимаи ҳолимни суриштиришдан бошлади. Туғилган йилимдан тортиб то ота-онам кимлиги, қачон туғилиб, қачон ўлганию, қариндош-уруғларим ким бўлган, қамалганми-йўқми, чет элларда бўлганми-бўлмаганлигигача ҳаммасига жавоб бердим. У эса нималарнидир узоқ вақт ёзди. Ниҳоят ёзганларини ўқиб бериб, қўл қўйишимни сўради. Қўл қўйишдан аввал ўқидим-у ёқа ушладим. Туғилган йилимдан бошқа деярли ҳамма гаплар бузиб, мен айтмаган нарсалар қўшиб ёзилган эди.

Отанг ким, деган саволга отам ҳам, авлод-аждодим ҳам эмчилик касби билан шуғулланган деб берган жа-

вобим отам диндор, домла бўлган, мен ўзим советларга қарши тарғибот билан шуғулланганман, деб ёзилибди. Ахир таржимаи ҳолимни бузиб ёзишдан мақсад нима? Бундан кузатилган бирдан-бир мақсад, бутун авлод-аждоди билан советлар душмани, деган тавқилаънатни бўйнимга осиш, холос. У пайтларда, айниқса, диндорми, тамом советга қарши душман, деган сўз эди.

Мен қўл қўйишдан бош тортдим. Мана шу бугундан бошлаб оқни қора, қилмаган гуноҳларимни қилди деб кўрсатиш, дуқ-ҳақорат, ёлғон бошланди.

Бу ҳақорат ва хўрлик азобларидан қутулиш учун битта йўл бор эди, у ҳам бўлса мен сочимнинг толасидан тирноғимгача совет давлатига душманман, миллатчиман, деб ёзиб беришим эди, холос. Бу эса ўзимни ўзим ўлимга ҳукм қилиш билан баробар эди.

Ким бунга рози бўлади?! Рози бўлмасанг-чи? Карцерга ташлашади. Карцер қандай бўлади, биласанми? Ётар жойинг цемент. Ҳар куни ейдиган бир чўмич ёвғон сўк оши ёки сули бутқадан ҳам маҳрум бўлиб, икки юз грамм нон ва сувга кунинг қолади. Ойлаб сенга уйқу бермасликлари мумкин. Уйингдан киритиладиган ейиш-ичишдан ҳам, хат-хабардан ҳам маҳрум этиласан. Истаганча ҳақорат қилишлари, азоблашлари мумкин. Буларнинг ҳаммасига бардошинг етадими? Яшашдан умидинг борми? Қанча чидайсан? Нима қилиш керак? Ёлғонларни рост деб тан олиш — бу ўзингни ўзинг душман деб ҳукм чиқариш бўлмайдими? Хўш, борди-ю шундай ҳам қилдинг, барака топ, деб сени қамоқдан озод қилиб юборишадими?

Тўқима айбномаларга қўл қўйишни рад этганимдан кейин терговчи:

— Нега қамалганингни биласанми? — деди.

Бу билан, сен қўл қўясанми, йўқми, сени душман деб қамадикми, мажбур қиламиз, демоқчи. Албатта, менинг ҳайратланишим ва йўқ дейишимдан ўзга жавобим бўлмас эди. Мендан йўқ жавобни эшитгач, терговчи ўтирган жойидан дарғазаб кўзғалиб:

— Маккор!.. Маккор! Душман маккор бўлади! Советларга қарши ҳаракатларинг, пантуркизм ва панисломизм қарашларинг ҳақида бизларни билмайди деб ўйлайсанми! Зўрлаб, қийнамасимиздан ҳаммасини яширмай, ўзинг гапиришинг маъқул, бу гуноҳингни

енгиллаштиради. Максим Горький нима деган? Шоирсан, билишинг керак! «Душман ўзи таслим бўлмаса, уни мажақлаб ташлайдилар», шундайми? — деди.

— Ўзи йўқ нарсани нимасини яшираман? Гуноҳимни билсанг, айтабер! Мени совет давлатига ҳеч қандай душманлигим ҳам, енгиллатадиган ёки офирлатадиган гуноҳим ҳам бўлган эмас.

Менинг бу жавобим унга ҳақорат туюлиб, столга газаб билан мушт уриб:

— Душманлигингни яшириб бизни алдамоқчимисан, тухматчи! Сенга шафқат бўлмаслигини ўйла! — деб урмоқчи бўлгудек тепамга келиб туриб олди.

Ҳамиша тўтиқушдек бир гапни қайтарарди:

— Совет давлатига қарши қандай ва кимлар билан биргаликда курашмоқчи бўлгансан? Биз мажбур қилмасимиздан ўзинг айт!

У қанча дўқ-пўписа, ҳақорат қилмасин, менинг ҳам жавобим фақат битта бўлди:

— Мен душман бўлмаган бўлсам, нимани ўйлайман!.. Нимани айтаман!

— Сенинг ашаддий душманлигингинг битта белгиси шундаки, ҳаттоки сен совет чекистларини ёлғончи қилмоқчи бўласан, уларга ҳам ишонмайсан.

— Йўқ!.. Мен чекистларни энг фидойи, давлат ва ватан манфаатидан ўзга манфаатни ўйламовчи, энг ҳалол одамлар деб ҳисоблаганман.

Аммо мен терговчига нима жавоб қилмай, ҳар битта сўзимни аксини айтиб, мендан душман чиқармакка интиларди.

— Яхшиликча миллатчилигингни бўйнингга олмансанг, далил ва гувоҳлар билан душманлигингни фош қиламиз, бизларга ишониб, айбинга иқроор бўлсанг, яна такрорлайман, гуноҳинг енгиллашади, терговни тезроқ тугаллашга сабаб бўларди... Ўйла!

— Гуноҳим бўлса гувоҳсиз ҳам, далилсиз ҳам тан оламан. Йўқ гуноҳни нимасини ўйлайман! Гуноҳим бўлса айт!

— Миллатчилик фаолиятингни яширасанми?

— Тухмат!

— Қамалган миллатчи, халқ душмани ёзувчилар билан алоқанг-чи?

— Ҳеч қандай миллатчи билан ҳеч қачон алоқам бўлган эмас. Бўлса, айтабер, тан оламан!

— Бизга ҳаммаси маълум. Душман маккор бўлади, дарҳол тан олмайди.

Жавобларимдан жини кўзиган терговчи мендан олдинроқ ҳибсга олинган Ҳамид Сулаймон, Мирзакалон Исмоилий, Шухрат, ака-ука Алимухамедовлар, Маҳмуд Муродовлар билан танишлигим, қандай алоқада бўлганим, қаерларда учрашганимиз ва советларга қарши қандай ғоявий қўпоров ишлари олиб борганимиз ҳақидаги саволларга жавоб беришимни талаб қила бошлади.

Бунга дод дейишдан бошқа илож йўқ. Қаерга қочасан? Нимани ўйлаб, нимани иқдор қиламан.

— Биз ҳеч кимни ноҳақ қамаган эмасмиз. Гуноҳсиз одамлар бу ерга келмайди.

Терговчи менга зуғум билан қаради-да, назоратчини телефон орқали чақириб мени олиб кетишни буюрди.

Мана неча кундирки, якка кишилик камерадаман. Терговчи мени унутиб қўйди. Гуноҳларини обдан ўйлаб олсин, деб чақирмаётгандир балки. Ундай бўлса қайси гуноҳимни ўйлай! Ўзимга-ўзим савол бераман, қилган гуноҳларим бормикан деб ахтараман. Балки унутгандирман...

Бордию кимдир менга бу кўргиликлар бирон пайт ота-онангнинг дилини ранжитганинг, озор берганинг учун деса, уларнинг оёқларига йиқилиб тавба-тазарру қилишга, ҳатто ҳар қандай жазога ҳам рози бўлардим. Аммо ўз ватаним, халқимга эса асло хиёнат қилган эмасман! Агар шундоқ бўлганда ўлимимга рози эдим.

Тақдиримни виждонимга ҳавола қилиб, ўз-ўзимга савол ҳам бериб кўраман. Ахир ҳаётдан, сиёсатдан норози бўлган вақтларим бўлмаганмикин? Бўлганми? Балки шунинг учун қамашгандир?

Қамоққа олиб келганларидан бери қиш ўтиб, баҳор ҳам кириб келди. Бу орада ердан кўкатлар униб, далаларда лолалар очилдими, дарахт куртак чиқариб гул ёздими, билмадим, буларни кўришдан буткул маҳрумман. Қушлар овози ҳам мен учун ёт. Мен ётган қамоқхонага на баҳор шамоли, на кўклам нафаси киради. Қилган қай гуноҳларимга худо ўзининг бу оромбахш неъматларидан мени маҳрум қилди!?

Қани, терговчи айтгандек бошдан кечирганларимни ўйлаб кўрай-чи... Беайб парвардигор дегандек қайси

гуноҳларимга худонинг қаҳри келдйкин? Отам қори бўлса ҳам гуноҳқорманми? Борди-ю Абдулла Қодирий ёки Усмон Носир асарларини ўқиган айбми? Бундан Совет давлатига нима душманлик бўлиши мумкин? Мени нима айбим бор?

Менга қўйган асосий айбларидан бири — Совет ҳокимиятига душманлигим, Совет турмуш тарзидан, сиёсатидан норозилигим, нолишим эмиш! Душманлик бор, норозилик бор!.. 1930 йилларда одамлар очликдан шишиб қирилди. Бунга ким рози бўлади? 1937 йилда бегуноҳ одамлар қамалиб, йўқ бўлиб кетди. Ким бунга рози бўлди? Ақлимни танибманки, ёшлик чоғларимданок ҳамиша бир хавфу хатар билан юрагимни ҳовучлаб, норозилик билан кун кечирганим рост, буни яширмайман. Наҳотки бу душманлик саналса!

Беш-олти ёшларимда кўрганларим адолатсизлик, зўриқлар ҳали эсимда.

Маҳалламизнинг Маманбей деган комиссияси бўларди. Ўта муттаҳам одам эди. Ватан уруши йилларида ортиқча зоборний — карточка олиб сотишда айбланиб қамалганча, қамокда ўлиб кетди. Маҳалла аҳолисининг кўпчилиги бунга қайғурмади ҳам. Ҳатто одамлар орасида: «Қилмиш-қидирмиш, бировларнинг ҳақи қўймайди, битта ёмон камайибди», деганлари ҳам бўлди. Маманбей бировнинг ҳақидан кўрқмайдиган, қанча-қанча маҳалла кишиларининг 1928—1930 йилларда ноҳақ қулоқ бўлиши, қамалишига сабаб бўлганлардан бири эди.

Ҳали-ҳали эсимдан чиқмайди: 1926—1927 йиллари ҳар кун бўлмаса ҳам бир ҳафта, ўн кунда гарчанд отам домла бўлмаса ҳам эшигимиздан «Қори домла» деб бақариб-чақариб келарди. Маманбейнинг домла сўзига урғу бериб чақариб келиши сабаби мени кўнглимни овломасанг, диндор, домла деб қулоқ қилдириш ҳам қўлимдан келади, деган дўқ, таъна маъносида бўларди. Унинг бу ниятини билган отам домла эмаслигини исботлаш учун Чор Россияси давридаёқ эмчи деб берилган шаҳодатномадан тортиб Совет даврида қай район, қай шаҳар, қайси жумҳуриятда қачон, қанча аҳолини эмлаганлиги ҳақидаги ҳужжатларни чиқариб кўрсатарди. Чаласавод Маманбей уни ўқий олармиди, йўқми, бу ҳужжатларни фалон жойга кўрсатинг, деганча бирор нарса ундиролмай қайтарди.

Аммо ҳафта ўтмасдан яна бирор баҳона топиб, маҳалла фаолларидан бирини ёнига олиб бақириб-чақириб эшикда пайдо бўларди:

— Болохонани чиқиб кўрмоқчимиз, одам ўтказамиз.

— Ахир бу одам утирадиган жой эмас-ку, на деразаси, на эшиги бор, ўтин-пўтин, хазон-хузон қўйишдан бошқа нарсага ярамайди-ку... — Онамнинг бир чеккада рўмолига юзини яшириб қилган бу жавобига:

— Кўчиб кирадиган одам ўзига керак нарсани қилиб олади. Ичидаги ашқол-дашқолларни тушириб қўйинглар, — деган совуқ жавобни қиларди.

Онамнинг:

— Қори акангиз бу сафар узоққа, Қозоғистон томонга ишга кетганлар, келсинлар, ундан кейин бир маслаҳати бўлар, — деб қилган ноласига қарамасдан, «Эртага одам киради», — деганча орқасига қарамай чиқиб кетди.

Тепамизга ким келади? Бизларнинг устимиздан бостириб ким болаҳонага ўтиб юради? Бу зўравонлик, бу ваҳималардан фақат онамгина эмас, ёш бола менинг ҳам кўнглимда ҳаловат, хотиржамлик бўлмасди. Доимо кўнглимда қулоқ қилинсак ёки домла деб отамни қамашса нима қиламиз, деган гашлик, қўрқув ётарди. Онам эса эшик тик этса, Маманбей кимни устимизга кўчириб келяпти деган хавф билан кун ўтказарди.

Бу галвадан қутилиш учун кичкина бола ҳам чиқса бўладиган тахта нарвонни отам кимгадир бериб юбориб, ўрнига қўл ушламасдан чиқиб бўлмайдиган ёғоч нарвон топиб қўйди. Гуё шу билан болохонага одам кўчириб келиш ташвишидан қутилгандек бўлди.

Йўқ, бу билан ҳам холамнинг ўғли Убайдуллохон каромат қилиб айтганидек, Маманбейни эшик қоқиб келишидан қутилмадик, унинг айтган гаплари бўлди.

1925—1926 йилларда отам яхши ният билан менинг суннат тўйимга атаб ҳавас билан иморат содирган эди. Ўша вақтда ҳовлимизга келган Убайдуллохонга мақтаниб:

— Убайдуллохон, ҳали уйимиз чала, шипларни бўятиб, деворларини ганч қилдираман, ўшанда келасиз, — деганда Убайдулла акам:

— Ганч қилиб шипининг панерларини бўятиш эмас, иложи бўлса, панерларини бузиб, тунуканинг ўрнига лой том қилиб қўйинг, замоннинг бу кетиши шу бўлса, болохоналик уй-жойинг бор экан, бой экансан, деб тортиб олиб қўяди. Ўзингизни қулоқ қилмаса ҳам, одам киритади, ҳозирги сиёсат шундай, — деган эди.

Бу қандай замон бўлди, ўз ҳалол меҳнатинг билан топган пулингга кўнглингдагидек орзу-ҳавас қилиб яшолмасанг, бу нима деган ҳаёт бўлди. Бундан ортиқ зўравонлик бўладими?

Убайдуллохон Россиянинг шаҳарларидан бирида 1905 йилда ҳуқуқ мактабини битирган, адвокат бўлган жуда билимдон, замон сиёсатидан бохабар одам эди. Лев Толстойлар билан хат олиб, хат ёзишган. 1917 йилда Қўқон мухториятининг раҳбарларидан бири бўлган. (Албатта, Убайдулла акамнинг Қўқон мухториятининг раҳбарларидан бири экани у ёқда турсин, менга қариндош эканини буларга айтгудек бўлсам, ҳамма айбларни йиғиштириб қўйиб, мени қамаш учун шунинг ўзини дастак қиларди-қўярди.) Орадан бир-икки йил ўтмаёқ, унинг каромат қилиб айтган ҳамма гаплари тўғри чиқди.

Маманбейнинг эшик қоқиб, турли баҳоналар билан келишидан қутилиб бўлмади: ҳали арзимаган қоровул пули, ҳали ҳовли солиқлари тўланган-тўланмаганини текшириш баҳонаси билан пайдо бўлаверди. Тўлаш муддатидан бир кун ўтган бўлса бас: уйимизни тинтув қилдириб, сандиқ борми, болохонами, молхонами — ҳаммасини остин-устун қилиб фалон муддатгача тўламасанглар ҳаммаси давлатга ўтказилишини тайинлаб, ваҳима солиб кетарди. Кунларни ваҳимада ўтказардик.

У вақтларда сандиғингдан уч-тўрт кийимлик мато чиқса бўлди, қулоқ қилиш учун баҳона бўлаверар эди. Онамнинг бирдан-бир ташвиши уйимиздаги китоблар, айниқса Қуръонни у ердан олиб бу ерга, киши кўзи тушмайдиган ерга беркитиш эди. Чунки ўша вақтда саводи бор, ҳатто масжидга чиқувчилар ҳам қулоқ қилинган. Уйимизда Навоий, Бедилдан тортиб Сўфи Оллоёр баёзларигача, Амир Умархон давридаги «Мажмуат-уш шуаро» гача бор эди. Бу китоблар Маманбейнинг кўзига тушиб бошимизга бало бўлмаслиги учун кунлардан бир кунни ҳаммасини ҳовлимизнинг бир чек-

касига ўра қазиб кўмганимиз эсимда. 1960 йилда ўра қилинган жойни умид билан ковлаб кўрдим, тупроқ тагидан китоблар ўрнида ҳовуч-ҳовуч кепаклар олиб йиғладим.

У йиллар шундай бир давр эдики, бутун ҳуқуқ Маманбейга ўхшаган китоб нималигини билмаган саводсизлар ихтиёрига бериб қўйилган эди. Ҳатто ўша йиллар «пастдан юқорига кўтариш» сиёсати қўлланиб, оддий ишчими, қоровул борми, раҳбарлик ишларига кўтарилаверганди. Ҳатто мактаб қоровули Қосим ака деган саводсиз бир одамни 1920 йилларнинг охирида мен ўқиган «Шайх Саъдий» мактабига мудир қилиб тайинлаб, бир неча тилларни ва фанларни биладиган Жамил афанди, Яҳё афандиларни эса қувғин қилиб, айримларини қамашганди. Маманбейдекларнинг айтгани айтган, дегани деган замонлар эди.

Илм, маърифат эгалари оёқости бўлиб, умрини чойхонада ўтказган, мактаб, тарбия нималигидан мутлақо беҳабар, ҳатто қўл қўйишни ҳам билмаган одамлар иззат-икромда бўлса, ақли расо кишилар бу қандай сиёсат демайдимиз?

Терговчининг менга Совет тузумидан норозилигинг, душманлик фаолиятинг ҳақида ўзинг айт, деган саволи сабаб бўлиб ёшлиқдан бошимдан кечирган бири-биридан кўнгилсиз, юқоридагидек адолатсиз воқеалар хаёлимдан ўтабошлади. Ахир бу ноҳақликлар кишида норозилик уйғотади, йўқми? Ахир отам текинхўр, ўғри ёки савдогар бўлмаса (савдогарлик ҳам гуноҳ эмас, ахир у ҳам меҳнат), халқнинг болаларини эмлаб, офатдан сақлаб қолиш учун ҳалол меҳнат қилиб топган пулига болохоналик иморат солган бўлса, хўш, нега энди у қурган тайёр жойга бир бегона одам текиндан-текин кириб яшаш керак? Бу зўрлик эмасми! Бундай адолатсизликка ким рози бўлади? Бундай адолатсизликдан нафратланиш наҳотки совет тузумидан норозилик, жиноят ҳисобланса!?

Кечагина терговчи, отамнинг касбини эмчи бўлган дейиш ўрнига, ўзича қаердандир ўйлаб, домла деб ёзди. Бу ёлгон-ку!

Борди-ю, отам эмчи эмас, домла бўлганда нима бўлибди? Унинг кимга зиёни бор? Диндор одам ёмону, диндан қайтган яхши, ҳукуматга садоқатли бўладими? Ахир эътиқодсизликдан кўра нимагадир

ишониб, эътиқод қўйиб яшаш афзалроқ-ку. Лев Толстой художўй бўлган, диндор бўлган, уни зарарли одам деб бўладими? Борди-ю, диндорлар совет кишиларини бузади, дейдиган бўлсак, ахир, одамлар ҳам баъзилар ўйлаганча, дарҳол ҳар бир нарсага ишониб кета-берадиган даражада содда бўлмасалар керак! Бу олтин эмас, темир деган билан ишониб, темир экан деб ташлаб кетабермайди. Менимча эътиқодга эмас, эътиқодини йўқотган, нафси учун, манфаати учун ҳар кўчага кириб кетаберувчиларга қарши курашмоқ афзалроқ эмасми, деб ўз-ўзимча ўйлардим.

Қамоқнинг якка хонасида ўзим билан ўзим курашиб, ўйлаган бу фикрларимни терговчига айтиб бўлармиди? Диндорликда айбламайдими?

Фақат 1920—1937 йиллар эмас, яқин-яқинларда ҳам диний эътиқоди учун, эскича фикрлашда, феодализм қолдиғи сифатида айбланиб минглаб эмас, миллион-миллион кишиларни қамаб, сургун қилганлари ҳаммага аён-ку. Шулар ҳукуматнинг сиёсатидан розими? Эътиқод учун кишини душманга чиқариб бўладими?

Ўзи туғилган тупроғидан маҳрум бўлиб, қулоқ қилиниб Сибирь, Украинага юборилган бечоралар бу адолатсизликдан нолимаганмикан? Тилида айтмаса ҳам дил-дилидан бу сиёсат, бу ҳаётдан рози бўлганми? Ўз меҳнати билан бой бўлиш гуноҳми? Бой бўлса, душман санала берадими?

Ҳақиқатни айтмаслик бу — хиёнат. Аммо айтсангчи!.. Хаёл сени миғ ёққа олиб кетади. Баъзан қанчалик чидамли, мард бўлсанг ҳам адолатсизлик алами, чирқираб қолган фарзандларинг, оиланг кўз олдингдан ўтиб бу хўрликдан кўзларингга ёш қўйилиб келади. Қамоқда бирдан-бир ҳамроҳинг хаёл-хаёл!..

Сенинг бундай узлуксиз хаёлларингни фақат ўзини-ўзи осиб қўймадими ёки деворни тешиб қочишни мўлжаллаётгани йўқми, деб назоратчининг дам-бадам темир эшикнинг тугмадек тешигидан қарашигина бузади, қамоқда эканингни эслатиб туради. Назоратчи мени нима билан машғул эканимни бир оз кузатгач, эшик туйнукчасини очиб, исм-шарифимни сўраб, юкларим билан чиқишга тайёрланишимни айтди.

Ё тавба! Юкларим билан қаерга олиб боришмоқчи! Балки уйимдан олиб кетаётганда баъзи нарсаларни

аниқлаб, гуноҳинг бўлмаса, эрта-индин қўйиб юбориш ҳам мумкин, биз бир нарса деёлмаймиз, деганларидек, наҳот уйга қайтарсалар! Эй, худо!

Аммо терговчининг, бу ерга бегуноҳ кишилар олиб келинмайди, деган сўзи ёдимга тушди-ю умидларим чил-чил синди. Хўш, энди қаерга олиб боришмоқчи? Уйдан кўтариб келган кўрпа-ёстиқ, яна нималарнидир ўраб туриб, бирданига ўпкам тўлиб кўзларимга ёш келди: хотиним шўрликнинг олти ёшидан худди мендек кўрпа-ёстиқ орқалаб юриши кўз олдимдан ўта берди. Тақдиримиз шўрлигига йиғладим. Унинг поезд-ма-поезд, дарёма-дарё кезиб, қувғинликда кечирган азоб-уқубатлари, бахтсизликлари эсимга тушди-ю ўзимга эмас, маъсума муштипар хотинимнинг тақдирига йиғладим. Кўз олдимдан унинг бахтсиз ўтмиши эмас, фожиали бугуни, келажаги ўта бошлади. Наҳот келажаги ҳам ўтмишидек қаро бўлса!

Хотиним билан тўй олдидан танишиб орзу-ҳавас, авлод-ажод, ота-она ҳақида гап кетганда кўзларида милт-милт ёш билан бир неча йилдан бери ота-онасининг ўлик-тиригидан дарак йўқлиги, олти ёшидан буён дарбадарликда бошидан кечирган ноҳақликлар, даҳшатли кечинмаларни айтаркан, уни эшитган инсофли одам шу ҳаётдан рози бўладими?

Кўчиш. Дарбадарлик. Янги қабр.

Хотинимнинг ҳикояси

1931 йил, ёз. Мен олти ёшли қизалоқ эдим. Бизларни қулоқ қилишди. Тинтувдан сўнг ҳовли-жой, мол-мулк, от-уловлар мусодара қилиниб, отамларни қайгадир олиб кетишди.

Орадан 20 кунларча ўтгач, эрларнинг Украинага жўнатилиши, агар хотинлар эрлари билан кетмай, болалари билан қолишни истаса, қолсин деб эълон қилишди. Шунда ҳалойиқ орасида дод-фарёд кўтарилди. Онам эса мен болаларимни тирик етим қилмайман, эримни қаерга жўнатсангиз мен ҳам болаларим билан бирга кетаман, қандай азоб бўлса ҳам бирга тортаман деб илтижо қилдилар. Айрим оилалар ажралиб кетди.

Бизни нега қулоқ қилишди — ҳаммамиз ҳайрон эдик. Озгина ер, бир сигир, бир от ва бизлар билан

яшайдиган корандамиз Хушвақт ака ва унинг кампирдан бошқа ҳеч нарса йўқ эди.

Биз жўнаб кетишимиз олдида, онам Хушвақт акага — бизнинг уйда қолинг, мусодара қилинган молларимизни эҳтимол сизга беришар, деганларида Хушвақт ака, мен сизлардан ҳеч ёмонлик кўрмаганман, биттагина кетмонимни олиб бўлса ҳам сизлар қаерга кетсангиз, бирга кетаман, деган жавобни қилди. Шу билан Хушвақт ака ҳам кампири билан қулоқ қилинди. Бирга кетдик.

Август. Кун иссиқ. Ҳамма қулоқ қилинган оилаларни Қўйлиқдаги этап қилиш пунктига йиғишди. Қариндош-уруғлар келишган. Хайрлашув. Кимдир додфарёд қилиб узидан кетган. Кимдир йиғидан ҳолдан тойган. Биз эса отамиз билан бирга жўнаб кетаётганимиздан хурсанд эдик.

Тошкент темирйўл вокзалига олиб келиб, қизил товарний вагонларга жойлашди. Ҳар бир вагонда 2—3 оила жойлашган. Ҳар оилада камида 3—4 тадан болалар бор. Вагонда фақат биттагина деразага бўлиб, у ҳам жуда кичкина эди. Эшик ёпилди. Эшик тагида иккитадан соқчи қўйилди ва поезд жўнади. Поезд жўнадию гўё ҳамманинг юрагини бирдан узиб олиб кетаётгандек бўлди. Ҳамон йиғи-сиғи босилмас эди.

Вагоннинг ичи иссиқ, ҳавоси бузуқ, кўнгилни оздирарди. Поезд катта станциядагина тўхтайди, холос. Шунда соқчилар билан бирга қайнаган сув олиб чиқиш мумкин эди. Ҳожатхона йўқ. Тувак тугилади. Вагон иссиғига чидаб бўлмас эди. Тувак поезд юрган пайтдагина деразадан ёки тешиқдан тукилар, сув ҳам етишмас эди. Уни эса тозалаб туриш керак. Шу аҳволда 13 кун йўл юрдик. Олинган озиқ-овқатлар қанча тежалмасин етишмас эди. Ҳар куни туш пайтида суюқ балиқ шўрва бериларди. Бу шўрвани эса айниқса болалар ичмай хархаша қилишарди. Шу азоб билан Одесса шаҳрига келганлигимиз эълош қилинди. Яна қанча юрамиз — номаълум эди.

Одессадан бизни теплоходга («Пенай») ўтказдилар. Шу даврда кўз оғриқ, ич оғриқ касали авж олди. Деярли ҳамма болалар кўз оғриқ касали билан оғриган. Кўзларимиз юмилиб, шишиб кетган. Менинг кичкина 3 ёшли Абдулазиз деган укам эса зотилжам бўлиб

қолди. Иситмаси балаңд, шайтонлаб қолади. Ота-онам ухламай галма-гал кўтариб чиқишди.

Бир суткадан сўнг теплоходдан Херсон деган шаҳарга тушдик. 100 га яқин аравалар (4 гилдиракли бричка) келтирилиб, қишлоқларга тарқатишди. Шу ерда қулоқлар 4 миллатга ажратилди. Қозок, туркман, ўзбек, қирғиз. Ҳар бир миллатни алоҳида қишлоқларга олиб кетишди. Тошкентдан қулоқ қилинганларга отамни бошлиқ қилишди (отам рус тилини яхши гапирар, саводли эдилар). Бизга «Ястреб» деган қишлоқни беришди. 20 оила Ястреб қишлоғига жўнаб кетдик. Биз билан Хушвақт ака ва кампири бирга эди.

Биз борган қишлоқдаги украинлар Сибирга сургун қилиниб, уларнинг мол-мулки ва уй-жойлари бизга ўхшаб мусодара қилинган экан. Улар бўм-бўш, уй атрофларини ўт босиб, ҳатто деразалар зўрға кўринади. Ҳар бир оилага бир хона ва бир даҳлиз ажратилди. Бизнинг ёнимизга Хушвақт ака кампири билан жойлашди.

Хушвақт аканинг биз билан кетиши отам учун катта ташвиш эди. Чунки бир кетмонидан ташқари ҳеч нарсаси йўқ. Унга бир кигиз, бир кўрпа, бир ёстиқ ва бир кўрпача ажратдик. Уй-рўзгор буюмларидан бизга жуда кам берилган эди. Ҳатто қозон ҳам биттагина берилган. У ҳам бўлса ўртача декча эди. Йўлга олинган озиқ-овқатлар поезддаёқ тутаган. Отам икки-уч эркак билан Птаховка деган қишлоққа овқат қидириб кетдилар.

Укамнинг аҳволи оғирлаша бошлади. Онам эрта-ю кеч укам билан оворалар. Доктор йўқ. Бегона юрт. Учинчи куни ниҳоят отам Птаховкадан бир доктор топиб келдилар. Дори берди. Лекин фойдаси бўлмади. Ниҳоят олтинчи куни кечаси вафот этди. Бутун қишлоқ аҳолиси йиғилди. Эрталаб дафн қилинди. Унга бир сиқим она тупроғи насиб этмади. Биринчи қабр пайдо бўлди. Шу жой мусофирлар мазори деб аталди. Мусофирлар мазорига биринчи бўлиб менинг укам Абдулазиз қўйилди. Бу биз учун жуда оғир кун бўлди. Гўрков ҳам, ювгувчи ҳам йўқ. Хушвақт ака эса шу мазорга қараб турадиган бўлди. Укамнинг қабрини Хушвақт ака ўзи қазиб, ўз қўли билан қабрга қўйди. Шундай қилиб бизнинг мусофир шахридаги оғир ҳаётимиз бошланди.

Орадан 6 ойча ўтгач Хушвақт аканинг кампири Саври хола ҳам вафот этди. Саври холани укамнинг ёнига қўйдилар. Шу-шу Хушвақт ака мазордан чиқмай қолди.

Биз билан кетганлар ичида Амирсаидовлар оиласи ҳам бор эди. (Улар ҳозир ҳам бор.) Улардан Амириллахон, Ҳамидхон акалар 3—4 тилни биладиган ўқимишли кишилар эдилар. Тез орада ҳаракат қилиб мактаб очиб, ўзлари шу мактабда ўқитувчи бўлиб ишлашди. Амириллахон ака немис, француз, рус тилидан дарс берар, Ҳамидхон ака эса (ҳозир 85 ёшда) она тили, адабиётдан дарс бера бошладилар. Қулоқ қилинганлар 3000 хонадон бўлиб, улар жанубий Украина районларида пахта етиштириш ишига сафарбар қилинди.

Биз яшаган ерда ёз майин бўлса ҳам қиш қаттиқ келаркан. Қор бўрони, шамоллар. Ўрта Осиё шароитида яшаб, юпун юришга ўрганган халқ орасида совуқда юз руҳларини, оёқ-қўлларини совуққа олдирганлар кўп эди. Ёқилғи топиш қийин, уйни иситиш азоб (печларга похол ёки тиконли ўтлар ёқилар, уни кетма-кет ёқмаса совуб қолар эди). Шу қийинчилик йиллари касалликлар, айниқса зотилжам кўпайиб, кўпларни олиб кетди. Мусофирлар мазоридаги қабрлар сони ҳам тобора кўпаярди.

1933 йил баҳори оғир келди. Очарчилик бошланди, толиқиб чиққан халқ баҳорда ҳолдан кетиб очликдан қирила бошлади.

Шунинг учун отам отхонага ишга кирдилар. У ерда отларни боқиш учун бериладиган кепак билан бир амалаб, ўлмай ёзга чиқдик. Аммо, айниқса, қозоқ, туркманларга қийин бўлди. Уларда на бирор бисот, на тилла, на кумуш бор эди. Улар шўра ўтти қайнатиб еб, шишиб ёппасига қирила бошладилар. Қишлоқ аҳолиси жуда сийраклашиб қолди. Кунда ўнлаб ўликлар кўмилар эди. Шу оғир кунлардан бирида бизга ҳамроҳ бўлиб қолган Хушвақт ака ҳам тиф касали билан вафот этди. Отам уни кўмдилар, борича маъракаларини ўтказдилар.

Очлик, қимматчилик аста-секин қаҳатчиликка айланди. Пулга ҳам нарса топиш қийин бўлиб қолди. Шу кунларда Торгсин деган магазин очилди. Унда тилла ва кумушгагина қанд ва ун берар эди. Ойимларнинг келинликларида олиб қўйган зирак, узуклари шунда

жонимизга ора кирди. Уларни Торгсинга топшириб ун ва қанд олдилар. Бу ҳам қанчага етарди? Бисотда бори тамом бўлди.

Бизнинг ёнимизда отамнинг Ортиқов Қўшоқ ака деган яқин ўртоқлари бўлиб, унинг хотини, уч ўғли ва бир қизи бор эди. Қийинчиликда хотинлари, сўнг қизлари вафот этди. Уч ўғил билан Қўшоқ ака қолди (Ортиқов Абдурахмон — ҳозир Тошкент давлат Политехника институтининг профессори, фалсафа фанлари доктори, Ортиқов Абдурахим — халқ хўжалик институти доценти, иқтисод фанлари номзоди, Ортиқов Абдулалар эди).

Қўшоқ ака болаларининг очликдан нолишига чидаёлмай, арпазордан ярим килоча арпани болалари учун олиб келаётганда қоровул ушлаб қамаб қўяди.

Суд қилиниб ўн йил қамоққа ҳукм қилинади. Ўн йил-а! Ўн йил эмас, узи бу очликдан ҳали омон қоладими, йўқми, худо билади. Бундан ташқари, очликдан шишиш даражасига етган бу уч бола отадан кейин кўчада қоладиган бўлди. Отам ўзбекларнинг ичида рус тилида ёзиш ва гаплашишни биладиган одам бўлгани учун турли жойларга ариза ёзиб, Қўшоқ акани жазодан қутқариб қоладилар.

(Бир оиланинг бошидан кечган бу даҳшатли воқеаларни қамоқда ҳаёлдан ўтказиб, шунча хўрлик, шунча очликни бошидан кечирган бу авлод вояга етганда ҳаётдан рози бўлармикан? Бевақт очликдан ҳалок бўлган ота-оналар, гўдакликда дунёдан кўз юмган азиз жигарларининг алами унутилармикан, деб ўйлардим.)

1935—1936 йиллар тўйиб нон ейдиган замон бўлди, деб хотиним ҳикоясини давом эттирди.

Очарчиликлар ортда қолиб оғзимиз энди ошга текканда, насиб этган бу қувончлар ҳам узоққа бормади. 1937 йилда ваҳимали гаплар тарқала бошлади. Бу ваҳимали миш-мишлар тез орада ростга айланиб, қулоқлар ичидан энди халқ душманини излаш бошланди. Қулоқлар оиласидаги илми, маърифатли кишилар, бизнинг яхши ўқитувчиларимиздан Амириллахон ака ва у кишининг укаси Ҳамидхон акани халқ душмани деб бир кечада олиб кетдилар. Қаерга, нима учун олиб кетганлиги ҳақида ҳеч хабар бўлмади. Амириллахон аканинг беш боласи бўлиб, ҳаммаси ёш эди. Хотинла-

ри нимжон, ишга яроқсиз. 70 ёшли оналари вафот этдилар.

Отам ҳам доим хавфда юрар эдилар. Кечалари қора машина қишлоқда пайдо бўлар, яна кимнидир олиб кетар эди. Қама-қама 1940 йилларгача давом этди.

1941 йили бошланган уруш, айниқса бизлар учун оғир бўлди. Уруш бошланиши билан қулоқ бўлган эркаклар, шу жумладан отамни Акмолинскка ишчи батальонга олиб кетишди. Бу вақтда акам билан мен Тошкентда бўлиб, Украинада туғилган синглим онам билан немислар қуршовида қолишди. Бир неча йил отамдан дарак бўлмади.

1944 йил Днепр немислардан озод қилинган, онам ва синглим билан эвакуация қилиниб, кузда Тошкентга келишди. 2 ой оғир аҳволда йўл юрдик. Онам оёқларини совуққа олдирган бўлиб, шу касал билан вафот этдилар. Отам бўлса Қўшоқ ака Ортиқов билан Акмолинскка кетганча очлик ва ишнинг оғирлигидан вафот этганлар!

Бу шўринг қурғурларнинг гуноҳлари нима эди?

Хотиним шўрликка туғилганидан бери бошига тушган азоб-уқубатлар етмагандек, энди мендан айрилиш азоби, икки болани боқиб ўстириш машаққати қолганмиди? Даҳшатли бу ўйларимни қамоқ назоратчисининг юкларингни кўтар, қани чиқ, деган буйруғи бузиб юборди.

Терговчининг сен ҳаётимиздан нолигансан, менга қайғули шеърлар ёқади дегансан деб қўйган айбнома-сига жавобан бу гапларим ҳақми, тухматми, мендан эмас, йигирманчи йилларнинг охирида бегуноҳ қулоқ қилиниб, ўз юртидан жудо бўлган, хазондек тўзиб, 1932—1933 йилларда очликдан кўчаларда шишиб ўлганлардан сўра! Йўқ, фақат булардан эмас, 1937 йилларда қатл этилган минглаб, миллионларнинг фарёд урган руҳларидан, тирик етим қолган фарзандларидан сўра, улар розимикан? — дегим келарди. Аммо айтиб бўлармиди?

Борди-ю бу гапларимга ишонмасанг, бундай азоб-уқубатлар, ноҳақликларни ўз бошидан кечирган хотинимдан сўра, дегудек бўлсанг ўша куни хотинингни ҳам халқ душмани деб ёнингга олиб келишлари муқаррар эди.

Бундай гапларни айтиш терговчининг кўнглидаги ишни қилиш бўларди. Ўша куниёқ қўйган бутун айб-ларимизга ўзи иқроор бўлди, деб терговни тугатади. Судга оширади. У эса мuddатидан илгари терговни тугатгани, маҳорати учун яна бир юксак даражага ҳам эга бўлади.

Юкимни кўтариб қамоқхона ҳовлисида кутиб турган «Черный ворон» машинасига чиқдим. Энди қаерга олиб боришмоқчи? Хаёлларим қарор топгунча ҳам бўлмай, машина икки-уч дақиқали масофани босмасдан тўхтаб, яна қандайдир темир дарвозанинг кўнгилсиз шарақлаб очилиб-ёпилиши эшитилди.

Юқларимни орқалаб, машинадан тушдим. Милтиқ тутган назоратчининг қўлингни орқага қил, тўхта, атрофга қарама, бу ёққа юр, деган буйруғи остида ертўлага тушдим. Бу ертўла икки ёғи темир эшиклардан иборат узундан-узоқ қамоқхона эди. Мени бир хонага киргизишди.

Тавба, инсон табиати шу қадар ажойибки, камерага кириб, унда ўтирган бир-икки маҳбусга кўзим тушиши билан, қамоқ азоблари бир дам унутилиб, кўнглимда кутилмаган қандайдир равшанлик пайдо бўлди. Бу ёлғизхонадан чиқиб одамлар билан учрашганимданми ёки қоронғи тор хонадан кенгроқ хонага ўтганимданми, билмадим, шу заҳоти хаёлимдан озодлик вақтимда эшитганим кулгили бир ривоят ўтди:

Р и в о я т:

Бир бечора камбағал деҳқон бола-чақа, мол-жони кўпайиб, уй-жойи торлик қилганидан доимо нолир экан. Бунинг ноласини эшитганлардан бири, уйим кенгайсин десанг чораси осон: шу бутуноқ кечқурун болачақанг билан ётадиган уйингни бир чеккасига сигир, бузоғингни боғлаб, худога нола қиласан. Эрталаб қарабсанки, кенг уйнинг эгаси бўласан-қўясан, дебди. Деҳқон айтганини қилибди-ю, аммо ҳеч нарса ўзгармабди.

Деҳқоннинг уйини кенгайтирмоқчи бўлган одам буни эшитиб, энди сигирингни ёнига эчкинг билан қўйингни олиб кириб боғлаб, худога муножот қиласан, ана шунда мақсадга эришасан, дебди. Деҳқон буни ҳам қилибди. Аммо ҳеч нарса ўзгармабди.

Дехқонга ваъда берган одам, буни эшитиб, энди ҳовлингдаги товуқларни ҳам уйингнинг бир чеккасига олиб кириб ёт, дебди. Умид билан сигир-бузоқ, қўй, эчкининг устига товуқларни ҳам олиб кириб, азонгача бу тор-танқисликдан қачон қутуламан, деб нола қилибди. Аммо тонг отиб, кун ёришибди ҳамки, ҳеч нарса ўзгармабди.

Бундан ғазабланган дехқон шўрлик бояги ваъда қилган одамни топиб, воқеани баён қилган экан, у эса:

— Энди бугундан бошлаб бирма-бир сигир билан бузоғингни, эртасига эчки билан қўйингни, ундан кейин товуғингни олиб чиқиб худога ёлборасан, шундан кейин қарабсанки эски тор уйингнинг олдида катта сарой пайдо бўлади, дебди. Дехқон унинг айтганини қилиб, бир кун сигир билан бузоғини, эртасига қўй билан эчкисини, ундан кейин товуқларини олиб чиқиб қараса, уйда ўнлаб одам яшаса бўладиган жой қолибди. Буни кўрган дехқон, ҳайвонлар билан ётишдан қутулганимга шукур, бўлди, бошқа уй керакмас, шу уйимнинг ўзи ҳам етади, энди нолимайман, деган экан.

Худди шунга ўхшаш мен ҳам эни бир газлик якка-хонадан қутулиб икки-уч одам турадиган хонага кирганимдан кейин, бу кўзимга кенг ҳовлидек кўриниб кетди.

Камерада маҳбусларнинг бири 70—80 ёшлардаги серсоқол яхудий домласи, бири 1937 йилда халқ душмани бўлиб ўн йиллик қамоқ ва беш йиллик сургун муддатини Калимада тугатиб қайтгач, қайтадан қамалган 40—50 ёшлардаги Раим исмли собиқ партия ходими экан. Буларнинг кимликларини билгач, аввалига мен ўзимни бутунлай бегуноҳ, уларни эса душман санаб ишончсизлик билан жирканиб қарай бошладим. Чунки кимки халқ душмани бўлиб қамалган бўлса, суриштирмай уни душман деб санаш бизларнинг қонимизга сингиб кетганди. Аммо суҳбат давомида эса уларнинг бирортаси ҳам ўзларини совет давлатига душман деб санамасдилар. Худди мендек улар ҳам ўзларини бутунлай бегуноҳ деб билардилар.

Мен ўзим кимлигим, қачон қамоққа келганлигим ҳақида улар берган саволларга жавоб берганимча бўлмай, эшик очилиб ниҳоятда баланд бўйли бир маҳ-

бус кириб келди. Бу Гитлер армиясига асирга тушган Лоран исмли совет немиси эди. У кириб келиб ўз темир кароватига ўтирди-ю, гап-сўзсиз шошилганча халтасидан бир неча чақмоқ қандни алюмин кружкага солиб, суви қочиб, қотиб қолган нон билан ея бошлади. Маълум бўлишича, гуноҳларини бўйнига олмаганлиги учун карцерга ташланиб, ҳафталаб ухламай, очиқиб ҳозир чиқиб келиши экан. Бир оз тамадди қилгандан кейин бир ойдан ортиқ нон-сувга чидаб, қуруқ тахта устида ётганидан нолиш ўрнига ўша ерда озми-кўпми ухлаб, кўзини илинтириб олиш имкони бўлганидан мамнун бўлиб гапирди. Айтишича, йигирма кун уйқу беришмаган. Кечқурун терговга чақиришгандан то тонггача уйқу бермай икки терговчи галма-гал, алмашиб сўроқ қилиб, тонг отар олдидан, уйқудан туришга бирор ярим соат қолганда жавоб бериб, кўзини илинтиришга улгурадими, йўқми, яна кундуз кунни уйқу бермай, ўтиришга мажбур қилишарди. Кечки уйқу вақтида энди ёстиққа бош қўйиб ухлай бошлаши билан асабларини азоблаш мақсадида яна терговга олиб чиқиб кетавердилар. Бу аҳвол ҳафталаб, ойлаб давом этган. Лоран нимадир демоқчи бўлган эди, шу пайтда қамоқ муҳитида бирдан-бир чехрасини очиб, маҳбусларни одам ўрнида кўрадиган, уйдан юборилган нарсаларни тарқатиб юрадиган, маълум миқдордаги пулга терговчининг ижозати билан тамакими, нонми, колбасами олиб келадиган Машанов эшик очиб нима олишимизни сўраб қолди. Лоран унга бир кило гўштга етарли пули борлигини айтиб, хом гўшт буюрди. Атрофдагилар бундан таажжубга тушганини кўриб:

— Мен асирликдан қутулиб келганимдан кейин Чирчиқ шаҳрига юборилдим. Заводга ишга кирдим. Рус аёлига уйландим. Унинг уй-жойи, каттагина ери бор экан. Товуқ-хўроз қилдим, чўчка боқдим. Чўчкани сўйган вақтимда, қонини бекор кетказмай ичардим. У кишига жуда қувват бўлади. Айниқса қамоқ шароитида хом гўшт пиширилган гўшtdан фойдалироқ, — деди.

Унинг гапларидан эгим сесканиб кетди.

Мен яхудий домлани қаердадир кўрганлигим, қаердалигини ва кимларнинг танишлиги ҳақида сўраган эдим, жавоб беришни истамасди. Бу ерда танишлар-

нинг номини айтиш ҳам хатарли экан. Чунки, номини айтган одамни ҳам халқ душмани билан алоқада айблаб қамашларига имкон туғдирган булардик. Ёки аксинча, сен таниган одамларингдан бирортаси илгари ёки шу кунларда қамалган бўлса, бу ҳам сенга битта айбнома бўлиши табиий. Бундан ташқари қамоқда маҳбуслар бир-бирларига ишонмасдилар. Чунки сир олиш учун қамалганлардан ёлланган одамлар камераларга киритиларди.

Ўзимни бутунлай бегуноҳ ҳисоблаганлигим туфайли мени — совет шоирини немис солдати билан бирдай кўриб, бир хонага қўйилишим мени умидсизликка тушириб, руҳан азобларди. Гуноҳим шунча жиддийми, деб ўйлардим. Немис солдати билан хонада ҳамтовоқ бўлиш тасаввуримга сиғмаган нарса эди. Наҳотки мен ҳам ана шу немис солдати, 1937 йилда халқ душмани бўлиб қамалган Раим ака ёки яхудий домласи даражасида гуноҳкор саналсам! Додингни кимга айтасан! Наҳотки шулар билан тақдирим бир бўлса!

Ўша кечаси Лоранга уйқу беришдим, йўқми, билмадим, ётар олдидан мени терговга олиб чиқиб кетишди.

КУТИЛМАГАН ҲАЛИМ

Давлат хавфсизлиги комитети қамоқхонасида ўтирганимга мана бир печка ойлар бўлди. Тақдирим нима бўлади — ҳеч нарса маълум эмас. Бу хусусда на мен ва на бу қамоқда ётганларнинг бирортаси бир гап айтолмайди. Бу даргоҳда ҳамма нарса сирли. Дунёда нима кечяпти — ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. На радио, на газета!.. Қўшни камерада ким бор, ким қамалган — уни ҳам билмайсан. Аммо ҳамма ўтирганлар битта нарсани биларди. У ҳам бўлса ўзининг гуноҳи йўқлигини. Мен билан ўтирганларнинг бирортаси, ҳақиқатан ҳам билиб-билмай мана шундай гуноҳни қилганман, ўзимдан ҳам айб ўтган деган афсусни айтмасди. Аммо шунга қарамасдан ҳамма ўз билгани, эшитганини гапирарди.

— Бу ерга қамалганларнинг ҳеч бири омон чиққанми?

— Душманлар ҳам бўлган-ку?

— Сен ўзинг душманмисан? Душман бўлиб нима қилгансан?

— Бу ерга олиб келишдим, гуноҳинг бўлиши шарт эмас. Отмаса ҳам, 25 йил бермаса ҳам, жуда бўлмаганда беш йил, ўн йилсиз чиқармайди. Масалан, мен мана ўн йил лагерь, 5 йил сургунда бўлдим, нима душманмидим? Мутлақо! Бу ернинг қоидаси шу, сени олиб келишдим, тамом.

Ўзимни гуноҳсиз билиб, дунёда ҳақиқат бўлса чиқиб кетарман, деган умид билан яшаётган мен учун бу гапларни эшитиш жуда даҳшатли эди. Аммо ўн йиллаб лагерма-лагерь, қамоқма-қамоқ, сургунларда умр ўтказган бу одамнинг гапи, қанча ваҳимали бўлмасин, ҳақиқатга яқин эди. Ноҳақ қамалган минг-минглаб одамлар билан бирга йиллаб кун кўриб, уларнинг тақдири нима бўлганини, ким қандай айблар билан айбланса, қанча муддат берилишини ҳам билиб қолган эди. Лекин шунга қарамасдан ҳамма ўз билган, эшитганларини бир умид билан айтарди.

Бири суд қилингандан «Особое совещание» («махсус кенгаш») бўлгани яхши, чунки у ўн йилдан ортиқ беролмайди, суд эса 5 йил ҳам, 25 йил ҳам бериши, ҳатто отишга ҳукм қилиши ҳам мумкин, ҳарҳолда, нима бўлса ҳам махсус кенгаш ишингни кўргани дуруст деса, бошқа бири махсус кенгашнинг ўн йили эмас, ҳатто беш йилдан суднинг 25 йили афзал, чунки суд ҳукм қилган муддат битса, бўлди, чиқиб кетасан, тугиб туролмайди, аммо махсус кенгаш орқали ҳукм қилинган бўлсанг умринг қамоқда ўтиши ҳеч гапмас. Муддатинг битса, сени бир сабаб билан ишингни қайта кўриб қўшиб қўя беради, — дерди.

Бундай гапларни мен биринчи эшитишим. Ўзимча, ахир, қонун, адолат, ҳақни ҳақ, ноҳақни ноҳақ қиладиган одам наҳотки бўлмаса, деб айтгим келарди-ку, аммо буни ҳам баъзилар ҳукуматнинг сиёсатидан норозилик деб тушуниб, айблашидан чўчиб индамасдим. Деярли ҳар куни шу гап. Қамоқда ўтирганларнинг шундан бошқа нима дарди касали бўлиши мумкин?!

Ҳаммаси ваҳима гаплар.

Наҳотки менга ҳам 25 йил берсалар!.. Мени ваҳима босган эди.

Аммо Райим ака бундай гапларни эшита бериб, эти қотиб кетганиданми, худди қамоқ, сургун унинг учун оддий нарсадек, менинг ҳолатимни ҳам ҳис қилмасдан, «бу ерга келдингми, ўн-ўн беш йил муддат ол-

масдан чиқиб кетиб бўлмайди», деб, яна гапининг тўғрилигига ишонтириш учун далиллар келтириб гапира беради. У мендан: «Тожихон Шодиева деган аёлни эпигганмисиз? — деб сўради. Мен у аёлни шахсан танимасам ҳам 37-йилларда халқ душмани бўлиб қамалган деган овозасидан хабардор эдим. Аммо халқ душмани бўлган одамни танийман дейиш хавфли, хатарли саналгани учун, ҳа ҳам, йўқ ҳам демасдан гапира беринг дегандек қараш қилдим.

— Мана шу хотин ҳозир Калимада. Ўн йил муддатини тугатди. Қамоқдан чиқди. Хоҳлаган жойингга кетишинг мумкин дейишди. Аммо мен Тошкентга хурсанд бўлиб қайтдим-у, у қайтишни истамади, ўша ерда дарё портида ишга кириб қолди. Нега? Тутилган юртини соғинмаганми ёки кечганми? Эй, ким ўз тутилган юртини соғинмайди, ундан кечади. Тожихон балони биладиган хотин эди. Ўзи эмас, ҳатто менга ҳам Тошкентга қайтишни маслаҳат бермаган эди. У ҳукуматнинг юксак идораларида ишлаган, сиёсатини тушунган хотин эди. Абдурайим, Тошкентга боришни орзу қилсанг, билиб қўй, ўрганган бу жойингдан ҳам ажраб қоласан. Бир марта халқ душмани номини олдингми, бўлди, сени омон қўйишмайди. Бир баҳона топиб яна қамашади ёки бошқа ёқларга сургун қилишади, деган эди, мана айтгани бўлди. Мен унинг гапларига ишонмай, бола-чақани бир кўрсам, армоним йўқ, нима, бу хотин пайғамбарми, деб шубҳа билан қараган эдим, у эса балони биларкан, яна нима деди денг: — Мен бу гапларни ҳаводан олиб айтаётганим йўқ, тарихнинг сабоғидан олиб гапиряпман. Йигирманчи йилларнинг бошларида озмунча зиёлилар, ҳукумат раҳбарлари душман деб ўлимга, айримлари сургун, қамоқларга ҳукм қилинмади. Ҳўш, нима бўлди? 30-йилларга келиб сургун қилинганлари қайта қамалди, қамоқдагилари эса отилди. 30-йилларнинг бошида қамалганлар қамоқдан чиқарилмай 1937 йилда қайтадан душман саналиб, отиб ташланди. Сен билан бизнинг тақдиримиз ҳам шундай. Халқ душмани деб номимиз бир қора бўлдими, энди ҳукумат бизга ишонмайди. Отиб ташламаса ҳам қувилганимиз қувилган! Тожихон бу гапларни каромат қилгандай айтган экан, тўғри чиқди. Мана, қамоқнинг ҳам, сургуннинг ҳам муддатини ўтадим. Бирор гуноҳим йўқ, нимага қамаш-

ди? Тошкентга келиб кўрган роҳатим бир неча ой ҳам эмас, бир печа кун бола-чақамнинг олдида бўлиб дийдорини кўрганим бўлди. Ҳали тўйганим ҳам йўқ, мана, яна қамашди. Тақдирим энди нима бўлади?

Гапини давом эттиролмай, ҳўнграб йиғлаб юборди. Шўрликнинг асаблари тамом бўлган эди.

Унинг аҳволини кўриб, гапларини эшитганимдан кейин, мени қанчага қамайдилар деган ташвишни ўйлашдан ҳам кўра, бу адолатсизликларга қарши қандайдир нафрат, тақдирга тан беришдек қандайдир журъат пайдо бўла бошлади. Унинг бу гапларини эшитган маҳбуслар, гарчанд ўзларининг мутлақо айбсиз эканликларини билсалар ҳам ойлаб, йиллаб давом этган тергов азоблари, зўрлаб қўйилган айбномалар оқибатида бу ердан эсон-омон, эрта-индин, ҳақ жойига қарор топиб, қутулиб чиқиш эмас, худонинг марҳамати бўлиб, камроқ муддат олиш, 5 йил, 10 йил бўлса ҳам бир кун бола-чақа билан ўлмаё қайтадан дийдор кўриш насиб бўлиши ҳақида ўйлардилар. Тақдирга тан бериб қолгандилар.

Аммо-лекин мен буни тан олиш эмас, ўйлаб-ўйлаб бундай бўлишига кўника олмасдим. Терговчилар қанчалик зўрлаб асоссиз гуноҳларни бўйнимга қўймасин, 10 йил, 25 йил у ёқда турсин, ҳатто қамоқда ётишим мумкин эмас, менда гуноҳ йўқ, эрта-индин мени чақириб, сен озод бўлдинг, дейишлари керак деб ўйлардим. Ахир, менинг гуноҳим нима? Сен диндор, динни тарғиб қилгансан деб қамасалар, ахир, мен Буриховдек домла ҳам эмасман! Ёки бўлмаса, қўлтиғи тағига нина билан «эс-эс» деб ёзилган немис солдати Лоран ҳам эмасман-ку! Ахир, немис фашистларининг устидан ғалаба қилинганда, уни қувонч кўз ёшлари билан қаршилаб, ғалаба шаънига ҳамду санолар тўқиган шоирлардан бири мен эдим-ку! Наҳот энди ўзим нафратлаган, ўз қариндош-уруғларимнинг кушандаси бўлган фашист солдати билан тенг қилиниб, ҳамтовоқ бўлиб, бир хонада тенг нафас олишга муносиб кўрилсам. Наҳотки, гуноҳим шунчалар оғир! Наҳотки, мен шунчалар душманлик қилган бўлсам!

Баъзан бу хаёллар билан дод-фарёд солиб, қамоқ эшикларини уриб парчалаш эмас, ўлимимга рози бўлиб кетардим. Ҳатто баъзан алам кўз ёшлари тирқираб оққанини сезмай қолардим.

Шунда Лоран:

— Мен фашист Германиясидан асир тушган «эс-эс» солдатиман. Гарчанд асирлигимдан бошқа бирор гуноҳим бўлмаса ҳам, бирор зарарим етмаган бўлса ҳам немис солдати бўлганим учун гуноҳкор қилса, бирор нарса деёлмайман. Аммо сени, чет эл разведкачиси бўлмасанг, совет шоири бўлсанг, унга қарши ёзилган асаринг бўлмаса, нега душман деб қамашди? Унинг устига ёш экансан. Ташвиш қилма, сени чиқариб юборишар, — деган таскинни берарди.

Райим ака ҳам нимадир демоқчи эди, аммо камерага ниҳоятда дарвазаб сўкиниб кириб келган бир оёғи йўқ, инвалид рус йигити гапни бўлди. Саломалик, ҳол-аҳвол сўраш йўқ, оғзига келган ҳақорат сўзлар билан ҳаммани ота-онаси қолмай, астар-пахтасини афдариб сўкинган ҳолда махорка ўрай бошлади. Жаҳл билан ўраётган махорка қоғози йиртилиб, ерга тўкилди. Қўлида қолганини газаб билан ерга урди. Худди мен билан эски танишдек, сан-санлаб, чекасанми, тортадиган нарсангдан ол, — деди.

Бир камерадан иккинчи бир камерага кўчириб киритилган маҳбус ўз кўрпа-ёстиғи, жуда бўлмаса, бирор тугуни билан кирарди. Бунда қўлтиқтаёқдан бошқа нарса йўқ, на бир емиш, на кийим-кечак. Мен мохорка узатдим.

Шу ерда бир нарсани эслатиб ўтмоқчиман. Бу қамоқда махоркадан бошқа на сигарет, на папирос чекиш имкони бўлмади, чунки уйдан келтирилган папирос-у сигареталарнинг ҳаммасини ичида бирор хат, бирор заҳарли ёки портловчи нарса борми деган шубҳа билан бурда-бурда қилиб, текширувдан ўтказиб бериларди.

У мендан олган махоркани қўлига олиб, раҳмат ўрнига сансанлаб, сен кимсан, бу ерга қачон тушдинг, — деган гапи бўлди. Мен шоир эканимни, бир йилдан ошиқ вақтдан бери ётганимни айтдим. Яна у махоркани ўраб сўкина бошлади:

— Сен шоир экансан, сен ҳукуматта душман бўлишинг мумкин. Сен илми одамсан. Мен-чи, сука, лаъпати, онангни палон қилайлар, кимман! Мен бир ўғри, безори бўлсам, қандай қилиб мен сиёсий маҳбус бўлиб қолдим. Мен ўғриман, ҳа, ўғри, блатнойман! Ўғрилигимни яширмайман. Бугун ўғрилиқ қиламан, ейман, ича-

ман. Эртасига қўлга тушсам, КПЗга олиб боришади. Мен КПЗ нималигини тушунмаганимни сезиб: — Қамоққа биринчи тушишинг бўлса керак, КПЗ нималигини ҳам билмайсан, КПЗ дегани камера предворительного заключения (вақтинча ҳибсда туриш хонаси). КПЗ мен учун ўз уйимдек гап. Савдогар, бойваччаларга уйдан олиб келинган ёғлиқ овқат, ичкилик борми шерик бўлардим. КПЗ — мен учун текин овқатхонадек гап. Бир йил-икки йилга ҳукм қилиб лагерга юборса, бир оёғим йўқ, ишламайман, савдогар, колхоз раислари борми, уларга келган овқатларга шерик бўлиб, текин овқат еб, ичкилик ичиб, наша чекиб яшай берардим. Мени бошқалардек орқамда қолган бола-чақам бўлмаса, лагерь мен учун иккинчи уй эди. Бу ер-чи! Бу қамоқ эмас, жаҳаннам-ку! Сука! Бу ерда хоҳлаган вақтингда истаган передачангни ололмасанг. Ичкилик ичолмасанг, ашула айтиш у ёқда турсин, бир-биринг билан овоз чиқариб сўзлашолмасанг, карта, шеш-беш ўйнамасанг! Кундузи ухлатмаса. Бу ерда бир ой ётгандан кўра отиб юборса розиман. Фашистлар! Сука! Тавба, ҳатто ёстиққа суюнолмайсан, дарров дарчани очиб, ёнбошлама, деб танбеҳ беради. Мени отиб юборса розиман. Икки ойдан бери суд ҳам қилмайди, лагерга ҳам жўнатмайди. Мен сиёсий маҳбусмишман! — У ўзича кулиб: — Биласанми, биродар, менга нима айб қўйишган! Мен террорист эмишман. Фақат куласан, сука! Қанақа террорист! Айбим, мастлик билан трамвайда Сталинни сўкканиммиш! Нима деб сўкканман, ўзим ҳам билмайман. Шунинг учун мени сиёсий маҳбус, халқ душмани деб олиб келса... аблаҳлар! Қанжиқлар! Қани, биродар айтчи, менга қанча беришар экан?..

Мен нима дердим. Ўз хаёлим билан ўзим банд эдим. Жавоб бергунимча ҳам бўлмай гапира кетди:

— Ҳақиқий шоир Есенин эди! Халқни ҳам, ўғрини ҳам ўйларди. Сенлар Сталинни мақташдан бошқа нимани биласанлар? Гапиришга ҳам қўрқасанми? Сенларни ҳаммангни қамаш керак... Хафа бўлма, оғайни, ҳамманг бичилгансан. Анави камерада бир жид, яҳудий хусид (яҳудий домласи) билан ўтириб қолибман. Юрагимни ёриб юборай деди. Бўғиб ўлдиргим келди. Фашимга тегиб, пичирлаб дуо ўқишдан бошқани билмайди. Нега сен ҳам индамайсан? Есенинга ўхшаб блотной, таскин берадиган шеър ўқисанг-чи!

Мен унинг гапларини эшитиб, ўзимча ўйлардим: Есенинча шеър ёзишмиш! Таскин берадиган шеър ўқишмиш! Табиат ҳақида ёзган шеърларимдан хато излаб, ғоясизликда айблаб ўтиришибди-ю, бунга Есенинча ёзилган шеърларимдан ўқиб берармишман! Мен унинг гапларини жим тингладим. У эса бундан газабланиб: — Мен дўзахга келиб қолибман, тўғрими? — дерди.

Мен унга нима дердим? Уни куйиб-ўртанишлари тўғри бўлса ҳам Сталинни сўқиб турган одамнинг гапларига қўшилишиб бўлармиди? Аввало бунинг ўғри эканига ҳам ишониб бўлмайди. Балки гап олиш учун киргандир. Чунки хоналардан хоналарга гап олиш учун махсус одамлар қўйилади. Қамоқда ётганлар ҳам бир-бирларига ишона бермасди.

Менинг жавобимни кутмасданоқ бирдан жазаваси тутиб, икки муштраб темир эшикни уриб, оғзига келган ҳақоратлар билан қамоқ назоратчисини чақира кетди. Прокурорга шикоят ёзиш учун қалам билан дафтар талаб қилди...

Бу орада мени терговга олиб чиқиб кетишди. Кеч-қурун соат 7 да сўроққа чиққанимча, ухламасдан тонг отарда камерага қайтдим. Ҳамроҳим йўқ эди. Кровати бўш. Тўшак, ёстиқлари ҳам олиб чиқиб кетилган. Нима гап? Мени эса қўшни камерага кўчиришди.

Бу камерага киришим билан, у ердагилар, мендан қайси камерадан ўтганимни сўраб билишгач, кечаси билан бу камерада ғала-ғовур бўлгани, кимдир ўзини-ўзи ўлдирганини айтишди. Бу кечаги бир оёғи йўқ инвалид Иван эди.

ЭЪТИҚОД ЖАЗОСИ

Кеча кечқурун, ётар олди соат 10 ларда терговга чақирилганча тун бўйи уйқу бермай мана тонг отди, ҳатто кун ёйилиб тушликка яқинлашяпти, ҳали сўроқ тамом бўлгани йўқ. Бир терговчи билан иккинчиси алмашиб, мудраш у ёқда турсин, ҳатто сени кўзингни юмиб ўйлашга қўймайди. Ўтирган курсингда беижозат қимирлашга ҳам ҳаққинг йўқ. Тур деганда бир неча соатлаб тик туришинг, ўтир деганда эса тун бўйи қадалиб ўтиришга мажбурсан. Бу жазонинг энг энгил йўли. Борди-ю ўтирган курсингда уйқусизлик-

дан толиқиб мудрагудек бўлсанг, японча массаж қўллашлари ҳам ҳеч гап эмас. Бу шундай усулки, бўйнингга кафтининг қирраси билан бир туширади, ағдарилганингча бир неча вақт ҳушинга келмай ётсан. Ўзинга келгач, дуқ-девара, ҳақорат билан яна сўроқ бошланади. Бир ўлимдан қолганинга шукр қилиб, кўзингни очасан. Бу ерда борди-ю, ўлганинга ҳам ҳеч ким сени нега ўлди, деб суриштирмайди. Бу ташкилотнинг устидан, адолатсизлигидан додлаб шикоят ёзадиган азамат йўқ.

Терговчининг хонасида у берган сўроқларни ўйлаб ўтириб, хаёлимдан халқимизнинг «сувдан ҳолва яшаш» деган мақоли ўта берди. Сувдан ҳолва ясаб бўладими? Бўларкан! Шундай осон бўларканки, тергов вақтида бундай нарсанинг бўлишига яна бир бор иқроп бўлдим.

Одатда одам ўлдирган ёки ўғрилиқ қилган гуноҳини тан олмаса, уни исботлаб, бўйнига қўйиш учун таниш-билишларини гувоҳликка чақирилади. Аммо мана, мени қамоққа олишибдики, келганимдан бери ўз гуноҳимдан кўра ҳали ота-онамнинг кимлиги, ҳали қариндош-уруғларим ким бўлган, таниш-билиш, яқин кишиларим, улар билан қандай алоқада бўлганим, авлодимда ким қамалган, негалигини мендан суриштиради. Бу нега керак бўлиб қолди? Бундан мақсад битта: ўзимдан айб тополмаганларидан кейин, улар билан алоқада айблаб, уларнинг гуноҳларига мени ҳам шерик қилиш! Улар нима гуноҳ қилгани менга маълум эмас. Бунинг терговчига ҳам аҳамияти йўқ, унга уларни танишимни айтсам бўлди!

Ҳақиқатини айтадиган бўлсак, бизнинг замонамизда халқ душмани бўлиб бирор одам қамалмаган хонадонни топиб бўладими? Ахир 1920 йиллардан бошлабқ жадидчиликда айблаб зиёлиларни қамаш бошланган эди. 1927—1928 йиллардан диндорлар борми, мулкдорлар борми, қулоқ қилинди. Бир қисми ёт унсур ҳисобланиб яна қамалди, сургун қилинди. Бу тозалашлар камлик қилгандек, 1937 йилдан бошлаб Марказком секретарлари, давлат арбоблари, ёзувчилар халқ душманига чиқарилиб қирғин қамаш бошланди, бу 1940 йилгача давом этди. Ватан уруши тугагандан кейин, фронтдан қайтганларнинг бир қисми фашистга асир тушганликда айбланиб қамалган бўлса, 1947 йилдан

бошлаб ёзувчи, олим, санъат аҳлини ғоясизлик, космополитизмда айблаб янгидан яна қама-қама бошланди. Бирор қариндоши қамалмаган одам қолган йўқ, ҳатто битта одам эмас, бутун оилалари билан отилди. Сургун қилинди.

Ахир менинг ўзимни ҳам қамалган таниш ва қариндошларим йўқмиди! Битта эмас, бир неча...

Холамнинг ўғли Убайдулло Хужаев 1900 йилларда Россия институтларининг адлия факультетини битиради. У жаҳон қонуншунослиги, адабиётидан бохабар, ҳатто Лев Толстойлар билан хат ёзишиб, баҳслаша олиш даражасидаги юқори савияли адвокат бўлган, 1917 йили Қўқон жумҳуриятининг Маҳмудхўжа Бехбудийлар қаторидаги ташкилотчиларидан бири бўлиб, миллат учун ниҳоятда жон куйдирган сиймо эди. 1927—1928 йилларда сиёсий айб билан қамалиб, 1936 йилда қамоқдан қайтади. Убайдулло акамда на бола-чақа, на бисотбағал, на тайинли уй-жой бор эди. Қамоқдан қайтгач, синглизиникида турди. Бор бисоти китоб эди. У одам қамалгандан кейин бу китобларни сақлашга қариндош-уруғлар ҳам хавотирланиб, бирининг уйдан иккинчиси синикига кўчириб, охири бизларнинг болохонага келиб қолган эди. Биринчи маротаба Лев Толстойнинг 20 жиддлиги, Фитратнинг кўк муқовалик «Ҳинд ихтилочилари» китоблари, «Эл», «Садоий Туркистон» каби газеталарнинг қаватланганини кўриб, танишган эдим.

Қамоқдан келгандан кейин синглизиникида яшаб, О. Генрининг «Маугли» асарининг таржимаси билан шуғулланди. Бу одамнинг билим доираси шу қадар кенг эдики, 1930 йиллардаёқ ҳали ўзбек зиёлиларига унча таниш бўлмаган О. Генрининг ижоди моҳиятини тушуниб етган эди.

1937 йилларда яна қамалди. Шу кетганча бедарак йўқолиб кетди.

1937 йилда халқ душмани бўлиб поччам қамалди. У муаллим бўлиб, билим доираси кенг, дунёдан бохабар, адолатни фаҳм этган одамлардан бири эди.

Мендан таниш-билишларим, яқин одамларим кимлигини сўраган терговчи, халқ душмани бўлиб қамалган юқоридагиларнинг менга қариндошлигидан хабардормикан, йўқми? Хўш, ўзим айтсам-чи!..

Ахир, улар нима гуноҳ қилган, нимага қамалган — билмасам, мен у вақтда ёш эдим-ку!

Борди-ю улар гуноҳкор ҳам бўлсалар, ахир, менга нима алоқаси бор? Уларнинг менга қариндошлигини билганда нима қиларди? Лениннинг акаси Александр Ульянов Россия подшошига суиқасд қилиб, ўлдиришмоқчи бўлганда жиноят устида қўлга тушган. Жинояти исботланиб осиб ўлдирилган. Аммо қариндош-уруғларига тегмаган-ку! Ҳатто подшо ҳазратлари унинг онаси — Мария Александровна бир инсон, она сифатида қабул қилиб, арзи-додини тинглаб, унга таскин бериб, ўз афсусини билдирган. Ўғлининг жинояти аниқ ва элга ошкор бўлгани учун қонундан ташқари иш қилолмаслигини, узрини айтган. Гуноҳкор фарзанд учун подшо на она, на отани хўрламаган-ку! Бузуқ тарбия беришда гуноҳкор қилмаган-ку!

Бизда бўлса... Бизда шундайми? Отаси учун беғуноҳ фарзандларини, ҳатто яқин қариндош-уруғларини қамашлар бўлмаганми?

Акмал Икромов халқ душмани деб қамалганда ўғли Комил Икромов 10—14 ёшлар чамаси вояга етмаган бола эди. У шўрликнинг айби нима эдики, умрининг ўн йил баҳорини қамоқда, яна бир қисмини Сибирь сурғунларида, хор-у зорликда кечирди. Нега? Битта уми? Афсуски битта бу эмас, минглаб, миллионлаб қамалган эри ёки отаси учун умри таъқиб, сурғунларда ўтган хотинлар, ўғил-қизлар бўлмаганми?

Терговчининг таниш-билиш, қариндош-уруғ, яқин одамларим ҳақидаги саволига жавоб уйларканман, шайтон хаёлимни минг ёққа олиб қочарди. Терговчи бўлса, тепамга келиб, кимлар билан қандай алоқада бўлгансан, кимлар билан улфатчилик қилиб, чойхоналарда ош устида советларга қарши гаплар айтгансан, деб ўдағайларди, гапир, дерди.

Аммо, мен эса уйқусизликдан ўзимни зўрға тутиб гангиган ҳолда унга жавобан: — Гуноҳим сенга маълум бўлса, айт, қасам ичаман, иқрор қилмасам ҳар қанча жазога розиман... Аммо у бўлса: — Душман ўзича таслим бўлмайди, Советларга қарши фаолиятинг, шерикларинг кимлигини ўзинг айтишинг керак, дейишдан бошқа гапни айтмасди.

Буларга нима деб жавоб берасан! Ахир ким ўзини ким билан қачон, қаерда учрашгани, нима туғрисида гаплашгани, кимлар билан ош еганини ёзиб юради. Бундан кузатилган мақсад битта, у ҳам бўлса қамал-

ган қариндошларим билан алоқада мени айблаганларидек, мен номларини айтган кишиларни эса мен билан алоқада айблаб қамаш эди.

Албатта, олимлар билан илм ҳақида, шоирлар билан шеър, одамига қараб ҳамма билан ҳар нарса тўғрисида гаплашасан. Терговчимни бундай жавобларим қизиқтирмасди. Унинг буларни суриштиришдан мақсади бутунлай бўлак нарса эди.

Мен номларини айтган таниш-билишларим терговчининг кутганича бўлмади шекилли, сира ҳаёлимга келмаган ва мен учун мутлақо қутилмаганда у:

— Усмон Носир ҳақида нималар биласан? — деб сўраб қолди.

Мен ўйлаб-нетмай Усмон Носир жуда яхши, севикли шоир бўлганини айтдим.

— Бу сенга қаёқдан маълум, қандай алоқада бўлгансан?

— Китобларини, шеърларини ўқиганман.

Менинг бундай жавобимни эшитган терговчи нима учундир худди кутган мақсадига етишиб, уни қўлдан бой бериб қўйишдан хавотирлангандек, гўёки айтган гапимдан мен айниб қолаётгандек шошилинич, қандайдир жилмайиш билан менга:

— Биланларингни айтабер, яна кимлар ўқиган унинг китобларини, у билан қаерда учрашгансан? — деди.

— 1936—1937 йиллар. Пед. билим юртида талабалик вақтим. Усмон Носир ўша йилларнинг энг севикли, машҳур шоири эди. «Юрак», «Меҳрим» каби янги чиққан шеърый китоблари ўқувчиларнинг қўлидан, таъриф-тавсифи эса тиллардан тушмасди. Шу вақтда Усмон Носир халқ душмани бўлиб қамалди, деган гап тарқалди. Комсомоллар йиғилишида уни лаънатлаб, кимнинг қўлида китоблари бўлса ёқиб ташлашни таъкидлашди. Шундай қилдик. Бор билганим шу!

Бунда кишини гуноҳкор қиладиган нима бор! Аммо менинг тўғри кўнгиллик билан, ҳақиқатни бўямасдан айтган гапларимдан терговчи ўзича хулосалар чиқариб, етти ухлаб тушимга кирмаган, мен айтган гапларимнинг бутун тескарисини ёзган эди. Ўқиб, ёқа ушлайсан! Ўзингни қаерга қўйишингни, додингни кимга айтишингни билмай қоласан!

«Мен халқ душмани, ашаддий миллатчи, советларга

қарши ҳаракатлари учун қамалиб кетган Абдулла Қодирий, Чўлпон, Усмон Носирларнинг миллатчилик, ҳаётимиздан нолишдан иборат, пессимистик асарларини севиб ўқиб, уларнинг миллатчилик, Совет давлатига қарши, тухматдан иборат ғояларини ўтиришларда танишларим орасида техникумда ўқиган давримдан тарғиб қилиб келганман» каби мутлақо тухматдан иборат, ўйлаб топилган уйдирмалардан иборат гапларни ўқидим.

Бунга қандай қилиб қўл қўясан! Бунга қўл қўйиш уларга қўйилган гуноҳларни бўйнингга олиш билан баробар эди. Демак, Чўлпон, Усмон Носирларга нима айб қўйилган бўлса, мени ҳам шу билан айбламоқчи. Бундан чиқариладиган хулоса битта: яъни уларнинг гуноҳлари билан гуноҳинг, уларнинг тақдири билан сенинг ҳам тақдиринг бир дейиш эди.

Қандай даҳшат! Ахир, уларнинг тақдири нима билан тутаган! Наҳотки!.. Шу куни терговчи менга Советларга қарши ташвиқотда айблашдан ташқари яна битта айбнома — миллатчи деган моддани қўйди!

Терговчининг ёзганларига қўл қўйишдан олдин уларни ўқиб чиқиб, бу ердаги қамоқда ётган одамлар бирор жиноят ва бирор қилган гуноҳлари учун эмас, КГБ ходимлари томонидан олдиндан ўзлари тўқиб-бичиб, ўзлари ўйлаб қўйган уйдирма жиноятларни зўрлаб ўтказиш учун қамалганларига имоним комил бўлди.

Менинг миллатчилигим нимадан иборат? Усмон Носир шеърлари, Абдулла Қодирий асарларини ўқиганимми? Бу асарлардаги миллатчилик нимадан иборат? Усмон Носирнинг қайси шеърида миллатчилик бор? Бирор мисол борми? Аммо терговчи буни айтмасди. Миллатчилик руҳидаги бирор шеъри бўлмаса, уни ўқиганим учун нега мен миллатчи бўламан? Бунга терговчи жавоб бермасди.

Ахир, мен Абдулла Қодирийни ҳам, Чўлпонни ҳам, Усмон Носирни ҳам кўрмаган, улар қамалганда мен 16 ёшли бола бўлиб, уларни суҳбатларида бўлмаган бўлсамда, уларнинг миллатчи экани-ю, совет давлатига қарши ғояларини қаёқдан билишим мумкин? Билмаган нарсамни нима деб тарғиб қиламан? Шеърларини мақтаганим учун мен ҳам миллатчи бўладиган бўлсам бу — бутунлай асоссиз! Мен унинг шеърларини кўпчилик қатори ёд олиб мақтаган бўлсам, бу унинг миллатчилик, йиғлоқи руҳда ёзилгани учун эмас, аксинча, ки-

шиларнинг қалбини, шодлик ва дардларини ифода эта-
олгани учун, мафтун қилгани учун мақтаганман!

Усмон Носирнинг ёдимда қолган шеърларини хо-
тирамдан ўтказдим:

*Юрак, сенсан менинг созим,
Тилимни найга жўр этдинг.
Кузимга ойни беркитдинг,
Юрак, сенсан ишқибозим.*

*Сенга тор келди бу кўкрак,
Севинчинг тошди қирғоқдан.
Тилим чарчар, ажаб, гоҳи
Сени таржима қилмоқдан.*

Шу мисралари кўнглимдан ўтди-ю, ўзимни тутол-
май беихтиёр кўзларимга ёш келди. Ҳўнграб йиғла-
дим! Ахир, ҳаётдан олган севинч ва шодликлар кўкра-
гига сиғмай, қирғоқидан тошиб кетган бир шоир қан-
дай қилиб пессимист бўлади, қандай қилиб уни пес-
симист дейиш мумкин? Қандай қилиб бу сўзга тил
боради! Бундай ёлғон нега керак бўлган? Шу шеър-
нинг давоми Усмон ўзи айтгандек хотирамда селдек
қуйилиб кела бошлади:

*Итоат эт, агар сендан
Ватан рози эмас бўлса,
Ёрил, чақмоққа айлан, сен,
Ёрил, майли тамом ўлсам!*

Ёқамни чок қилиб дод-фарёд кўтаргим келди. Ахир
Ватанининг ҳар бир хизматига аскардек ҳамиша тайёр,
уни рози қилиш учун чақмоққа айланиб, ҳаётини қур-
бон қилишга рози бир оташин шоирни қандай қилиб,
қайси инсоф, қай диёнат билан душман дейиш мум-
кин бўлади!

Ахир мен Усмон Носир шеърларини деярли ҳам-
масини ёд олгандим. Хаёлимдан қайси шеърда мил-
латчилик, ҳаётдан нолиш, сиёсатни қоралайдиган ғоя
бор экан деб бирма-бир ўтказиб кўрдим. «Юрак»
тўпламидан кейин орада бир йил ўтмасдан нашр
қилинган «Меҳрим» тўпламидаги шеърларни хотирам-
дан кечирдим. Тўпламнинг номини «Меҳрим» деб ата-
лишининг ўзи ҳам, виждон билан айтганда, шоирни
нақадар ҳаётга муҳаббати зўрлигидан далолат бер-

майдими! Тўплам Ленинга бағишланган «1870» шеъри билан бошланарди:

*Волга! Волга! Оч руснинг ёши.
Волга! Волга! Фифонли гарё!
Қуёш гўё Разиннинг боши
Кенг бағрида ҳамон мағрур, о!*

*Унутилмас йилларнинг ёди,
Некрасовни зор-зор йиғлатган.
Бурлақларнинг аччиқ фарёди
Тубларингга тош бўлиб ботган!*

*О, тили йўқ, сариқ тошларим,
О, бақрайган совуқ мурғалар...*

Бу шеър эмас, бу мусиқа! Менинг назаримда бу Россия, рус халқининг инқилобдан олдинги ҳаётини жамулжам ифодаловчи симфония эди. Ахир бу қисқа мисраларда инқилобнинг моҳияти, унга зарурат ва Лениннинг буюк хизмати шу вақтгача ёзилган асарларнинг бирортасида учрамаган, такрорланмас қилиб айтилган бўлса, жўшқин муҳаббат, самимий эҳтирос, қалбларни сеҳрлаш даражасида ишонарли ифодасини топган бўлса, Усмон шеърларини ўқиган ҳар қандай ўқувчи халққа, Ватанга бундан ортиқ яна қандай сadoқат, қандай муҳаббат бўлиши мумкин деб айтишдан бошқа нима дейиш мумкин?

Усмон Носир шеърларини хотирамдан яна бир бор ўтказарканман, ҳеч кимнинг хаёлига келмаган бу айбномалар, бу тухматларга Усмон ўзи қандай бардош бергани, у қилган оҳу фарёдлар бутун вужудимни ларзага сола бошлади.

Қандай қилиб мен халқи севган, китоблари қўлдан тушмай ўқилган буюк бир шоирни халқига душман деб айта оламан!

Усмон!.. Садо бер, Усмон! Бу беқиёс бўҳтон азобларига қандай қилиб сенинг бардошинг етган, Усмон! Сенинг шеърларингдан олган оромим, менинг ижодимга мактаб бўлганинг ҳақи, қандай қилиб сени ўз халқининг душмани, миллатчи дейман! Кўр бўлмайманми! Йўқ! Бунинг учун улар нима ҳукм чиқарсалар чиқарсинлар, инсоф бўлса — инсофларига, виждон бўлса — виждонларига ҳавола! Кўнглимдаги гапларни терговчига айтдим.

Не учундир шу онда кўз олдимда 24 ёшида қамалган Усмон Носир гавдаланади. Назаримда Усмон Носир худди мен ўтирган шу қора курсида ўтириб, терговчига — мен душман эмасман, барча қўйган айбларинг тухмат! Халқимга, ватанимга чексиз меҳру муҳаббатимдан ўзга бисотимда дардим йўқ! Ўддирсаларинг ҳам миллатчилик, давлатга душманликда ўзимни айбдор билмайман, қўл қўймайман, деб нола қилаётгандек туюлди. Наҳот 24 ёшли буюк истеъдод эгаси, келажакнинг даҳо шоири Усмон Носирни тухматларни тан олмагани, ҳақгўйлиги учун ўлдирганлар! Наҳот шу қисмат менда ҳам тақрорланса!

Бу даҳшатли хаёлимни терговчининг:

— Сирларингни биздан яширолмайсан, қўлимизда сени фош қилиш учун далил ва гувоҳлар етарли! Усмон Носир, Чўлпонларнинг таъсирида Совет халқи ҳамда қолган, уни ҳамдан қутқариш керак деган ким? Сен эмасми? Хўш Совет халқининггами нимадан иборат? Қандай қилиб қутқармоқчи бўлгансан, шу ҳақда гапир! — деган дуқи бузиб юборди.

— Қаерда айтибман?

— Ўйлаб кўр!

— Бундай деган эмасман!

Терговчи шкаф тортмасидан менинг 1939 йилда ёзилган (қаердан олган билмадим, чунки у ҳеч қаерда босилмаган эди) тўрт йўл шеъримнинг русчага ағдарилган нусхасини ўқиб берди:

*Вужудимни тилиб тилка-тилка
Айла, виждонимни сотмайман,
Халқ дардини жойладим дилга,
Ўлдир, ўлимдан ҳам қайтмайман.*

— Бу шеър сеникимми?

— Меники!

— Демак, совет халқи бахтсиз, ҳамда қолган, уни ҳамдан озод қилиш учун ўлимдан ҳам кўрқмай курашмоқчи бўлгансан?

Баъзан киши ғазабланган вақтда шундай ҳолатлар бўладики, бундай пайтда ўз ҳақдигингни исботлаш учун сўз тополмай қоласан. Асабларинг чидаш бермайди. Истамаган ҳолда тилингдан сўкиш, ҳақорат отилиб чиқади.

Ахир терговчи менинг «Совет халқи — бахтсиз, Совет халқи — ғамда» деган шеъримда йўқ сўзларни ўзича қўшиб кўзини лўқ қилиб турса, нима жавоб қилишинг, қаҳрингни нима деб ифода қилишинг мумкин! Аммо шу дақиқада кўнглингдан тугён урган, булар бари тухмат, бу ифлослик, лаънат сендек терговчига деган сўзларни айтиб бўлармиди? Ахир:

«Халқ дардини жойлагим дилга», —

деган гапдан совет халқи ғамда, бахтсиз деган маъно келиб чиқадими! Халқ дардини шоир дилга жойлаган бўлса, дардини аритиш учун курашса, бунинг нимаси гуноҳ, нимаси! Шоир ўз халқининг ғамини емаса, унинг юкини енгиллатмаса, ижод қилишининг нима кераги бор! Хўш, халқнинг дарди йўқмиди? Миллион-миллион тухмат билан қамалган кишиларнинг бола-чақаси, қариндош-уруғларида дард йўқмиди? Ноҳақ қулоқ қилиниб, аллақайси юртларга кўчирилиб оиласи барбод бўлганларнинг авлод-аждодларида дард йўқмиди?

1930 йиллар очарчилигида очликдан шишиб ўлган, болаларидан ажралиб қолган, ўзи эса кунжара еб ўлган оналарнинг, тирик қолган фарзандларда армон, дард бўлмаганми? Бу офатларни такрорланмаслиги учун кураш тухмат бўладими? Буни унга қандай тушунтирасан!

У менга:

— Хўш, Совет халқини қайси йўллар билан ғамдан қутқармоқчи бўлгансан? — деган савол бериб, қўлга туширмоқчи бўлди.

— Ижод йўли билан.

— Яхши! Шеърингда «Ўлдир, ўлимдан ҳам қайтмайман» деганингда, хўш, нимани назарда тутгансан? Қани айт-чи! — деди-ю башарасида энди қўлга туширдим, дегандек мамнуният билан менга тикилди.

Вужудимни тилиб тилка-тилка

Айла, виждонимни сотмайман, —

деб ёзган бўлсам, ҳар қандай ҳолатда ҳам кишиларни қўрқмас, виждонли бўлишга, халқнинг дарди билан яшашга ундасам, хўш бунинг нимаси Советларга қарши?

«Ўлдир. Ўлимдан ҳам қайтмайман!» — деганимда, 1920 йилларда буюк ўзбек қонуншунос юристи, қариндошим Убайдуллахонни, бегуноҳдан бегуноҳ қамалган почтамни, халқининг буюк такрорланмас истеъдодли фарзандлари Чўлпон, Абдулла Қодирий, Усмон Носирларни қамаб, йўқ қилиб юборган сени, сенга ўхшаган жаллодларни назарда тутганман! 1930 йилда очарчиликдан халқни қирганларга қарши ёзганман, дегим келди-ю, аммо бу терговчини фақатгина яна ғазабга келтириб, ўзимга-ўзим азоб сотиб олишлик эканини ўйлаб, тилимни тишладим. Бир умид фақат худодан эди.

Хаёлимдан:

*Тангрим ўзинг, ўзинг ярақа,
Ўзингдан ҳеч ўзга мадаг йўқ,
На дўстим бор, на дарг тингловчим,
Ўзингдан ҳеч ўзгага ҳаг йўқ! —*

1939 йилда ёзганим шу тўртлик ўтди.

Бу тўртликни ўша вақтда ёзганимдан кейин ёд олиб, ўзини йиртиб ташлаганман. Чунки, бу тўртлик, ёки шу руҳда ёзилган шеърлар ўша вақтда пессимистик, диний саналиб сўзсиз қораланарди, қамаш учун ашёвий далил бўларди. Ваҳоланки, бу шеър ўша даврда демократия, сўз эркинлиги йўқлигига, оқни оқ, қорани қора деб айтиш имкони бўғилганига қарши ёзилган эди. Аммо бундай нуқсон, камчиликлар — адолатсизликка қарши кураш, халқнинг дардини енгиллаштириш учун жон куйдириб танқид қилиш душманлик саналарди. Мана бундай хатолар, камчиликлар бўляпти, дегудек бўлсанг, бунинг ғамини ейдиган, тўғрилайдиган ҳукумат, раҳбарлар бор, деган жавобни эшитардим.

Ўша раҳбарлар хатога йўл қўйяпти, деб кўрингчи, сени раҳбарларга суиқасда айблашади. Сенинг вазифанг камчиликларни кўрсатиш эмас. Агар сен чиндан ҳам Совет давлатининг дўсти бўлсанг, ҳар қандай ҳолатда ҳам, душманларга сир бермаслик учун ҳаётимиз фаровон, бахтиёрмиз, дейишимиз керак. Аксинча, ҳаётдан норози, душман саналиб, сенга ишонч йўқолади, шубҳали одам бўлиб қоласан.

18—19 ёшларимда «Сонет» шеърим босилган:

*Халқ — бойлигу, Ватан — хазина,
Мен посибон. О, ноёб касб.
Хоҳ тун бўлсин, кўраман босиб
Душман кирса, бўлиб бир игна.*

*Севинчларга тўла бу сийна,
Чунки шуни менга муносиб
Кўриб, халқим айлабди насиб,
Майли, умрим бўлсин ҳадия!*

*Ватан ишқи билан о, қалбим,
Денгиз каби тўлуқ, лиммо-лим.
Севгим бўлмас асли бегона,
Ишонтирай қайта онт ичиб
Ки, жон берсам жангларга кира!
Севгим, юрак бут қолур яна!*

Бу шеърни ёзган шоирни Совет давлати, халқининг душмани деб бўладими? Ёки, урушнинг биринчи куни ёзилган шеърим:

*Истайманки, гайдиб келган ёв
Гулзоримни яксон этмасин.
Жангга ўлай, майли, халқимнинг
Бир умрлик эрки кетмасин.*

Ёв ким? Немис фашистларими? Улар ҳужумни қаердан бошлади? Ўзбекистонданми, ёки рус ерлариданми? Албатта, у Ўзбекистонни, менинг юртимни эмас, Белоруссия, Россия ерларини босиб ола бошлади. Россия ерларини ёв босиб олса, менга нима, деб қараб ўтирмай, жангда ўзини қурбон қилишга рози бўлган шоирни байналмилалчи демай, миллатчиликда айблаш адолатданми?!

Бундай айбномани қўйиш сен онангни ҳақорат қилгансан, онангдан кечгансан деган тухматдек даҳшатли-ку! Бу маломатни ким бўйнига олади? Ҳақиқий фарзанд бу шармандаликни иқрор қилиб эл ичида бош кўгариб юришдан, ёқаларини чок қилиб, дод солиб, минг бор ўлимга рози бўлмайдимми? Ўлимни афзал кўрмайдими?

Бу ҳақорат, тухматлар камлик қилгандек, сен бу шеърларни ўз миллатчилик, советларга душманлигингни

ниқоблаш учун ёзгансан, деган жавобни эшитсанг, бунга қандай чидайсан!

Миллатчилигим нимадан иборат деган бир фикр доим мени қийнади? Мен бирор миллатни ҳақорат қилибманми? Умуман миллатчиликнинг ўзи нима? Негизи нимадан иборат! Миллатчилик деган гап ўзи қачон пайдо бўлди, қаердан келиб чиққан? Ўзбек халқи тарихида шу вақтгача бирон шоир, биронга олим, бирор касб эгасини, сен миллатчисан деб қамаш у ёқда турсин, айбдор қилинганини билмайман. Миллатчи деган гап қачон пайдо бўлди? Руслар Ўрта Осиёни босиб олганидан кейинми, ёки инқилобдан кейинми? Чор Россияси даврида ҳам бирор ўзбек ёзувчиси, олимини миллатчиликда айблаб, ҳозиргидек ялли қамалгани тарихдан маълум эмас.

Халқ душмани деган гап ўзи тарихда бўлганми? Хонга, ҳокимга қарши курашлар бўлган, аммо ўз халқига қарши чиққан, уни бахтсизлигини истаган зиёлини тасаввур қилолмайман. Яхши ният йўлида ҳар қандай одам ҳам хато қилиши мумкин, аммо, ҳеч бир даврда хато қилган одамни халқ душмани деб қамалганини билмайман. Наҳотки, «Ўтган кунлар»дек халқ севиб ўқийдиган асарни яратган Абдулла Қодирий ёки буюк билим эгалари Фитрат, Чўлпонлар ўз халқининг бахтига қарши курашган бўлса! Битта булар эмас, Файзулла Хўжаев, Акмал Икромов, улар қатори минг-минглаб қамалган зиёлларчи? Наҳотки шундай доно одамлар ўз халқи зиёнини ўйлаган бўлса! Бахтига тўғаноқ бўлишни истаган? Йўқ! Йўқ! Буларни ҳақиқатни билмаган нодонлар деб бўладими? Йўқ!.. Йўқ!!! Шундай бўлгач, бир халқнинг шундай истеъдодли фарзандларини душманга, миллатчига чиқариб отиб, ўлдириб йўқ қилиб ташланса, адолатдан деб бўладими? Буларга ҳеч ким ачинмайдими? У шўрликларнинг тақдири ҳар бир ақли расо, оқ билан қорани ажратишга фаҳми оз-моз етган одамни ўйлатмайдими? Масалан, мен ўзим китобларини қўлдан қўймай кечалари ухламасдан ўқиган, адабиётимизнинг фаҳри, ёрқин юлдузи бўлган 24 ёшли Усмон Носирнинг қамалишига тилимда айтмасам ҳам дилимдан рози бўлганманми?

Дилингдаги гапни айтишга нега кўрққансан? Кимдан? Кимдандир, нимадандир чўчиб, ҳақиқатни айтмай яшаш эркинликми? Абдулла Қодирийнинг

«Утган кунлар»и, «Меҳробдан чаён»ларини одамлар яшириб қўлдан-қўлга бериб ўқиган-у йиртиб ташламаган. Мен шундай одамларнинг ўлимига қувонганманми? Асло, асло! Уларнинг китобларини ўқиган халқчи?! Демак, халқ севган одамларни қамаганлар халқ душманими, ёки бундай адолатсизликдан нафратланганлар душманми?

Хаёлимдан ўтган дилимдаги бу аччиқ ҳақиқатларни айтиб бўлармиди! Айтиш эмас, хаёлингдан ўтказишга чўчийсан! Буни айтиш, ўзингни очиқдан-очиқ миллатчи, душман қилиб кўрсатиш бўларди. Додингни кимга айтасан? Ким тинглайди! Тепангда қўлини муштлаб, ўдағайлаб турган терговчими?

Битта чора:

*Тангрим, ўзинг, ўзинг ярақа,
Ўзингдан ҳеч ўзга магад йўқ.
На дўстим бор, на дарг тингловчим,
Ўзингдан ҳеч ўзгага ҳад йўқ, —*

деб худога нола қилиш-у, ёки иккинчи чора, ўзини ўзи камерада қатл қилган Ивандек бу тухмат азобларидан қутулиш учун ўз жонингга қасд қилиш!

ТАНГРИНИНГ ҚАҲРИ

Бугун мени шундай бир хонага киргизишдики, худонинг олдида нима гуноҳ қилган эканман, билмадим, камерага эмас, худди дўзахга кириб қолдим деб ўйладим. Бу камера бошқаларга нисбатан бирмунча кенг бўлишига қарамасдан, кириш билан шундай бир қўланса ҳидга тўғри келдимки, димоғларни ёриб юборгудек бўлди. Чидаб туриб бўлмасди. Худди ит, мушукнинг ўлигининг ичига кириб қолгандек бўлдим. Камераларнинг махорка тутуни, қирқ даража иссиқдан чиққан одамларнинг тери, бир бурчақдаги ҳожат қилинадиган тувакнинг аралаш сассиғига ўрганган одам ҳам бунга ўқчимай чидаши қийин эди.

Камерадаги цементга қоқилган икки-уч темир кароватлар бўш бўлиб, бир бурчақдагисида кимдир орқа ўтирганча, қимирламай ётарди, оёқ томонида мис тувак (параш) турарди. Кўрпа-ёстиғимни кароватга ташлаганча, ёзиш ҳам кўнглимга сиғмай, хаёлга толганча

Ўтирдим. Сассиқдан ўқчиқ келарди. Қаерга қочасан! Нима илож! Балки мени жазолаш учун шу камерага киргизишганми? Инсон нималарга кўникмайди, нималарга бардош бермайди! Тутқунлик!

Бу ётган одам ким? Камеранинг бу сассиғига қандай бардош қилиб ётибди. Нега индамайди? Қамоқ одатича, камерага бирор янги маҳбус киргудек бўлса, ташқаридан бирор хабар айтармикан, бирор дардкаш топилди дегандек умид билан қараларди. Бу одамдан садо чиқмасди. Тирик, ўликлигини билиш учун тепасига бордим. Ё тавба, бутун сассиқ шу одамдан келарди. Кўзини юмганча ўзича нималарнидир пичирларди. 70—75 ёшлар чамасидаги бу одам ўгирилиб менга қаради-ю бир офиз гап айтмасдан кўзини яна юмиб олди. Бир оз жимликдан кейин, йиғи аралаш ўзича нола бошлади:

*Худоё оху — вовайло,
Ўзимдан бўлмадим огоҳ!
Каромат қилмасанг, олоҳ,
Оро йўларга қолғонман!..*

У буни қандайдир оҳанг билан айтарди.

Менга айтган биринчи гапи: — Сен кимсан? — дегани бўлди. Кимлигимни айтдим. Эшитди-ю, гўё мен унга даво бўладигандек ёлғиз ётиб йиғилиб қолган ҳасратларини бир олам кўз ёшлари билан айта бошлади:

— Бир оёғим гўрда, бир оёғим тўрда, етмишдан ошган вақтимда қаёқдан мен душман бўлиб қолдим! Ўлиқларим қаерда қолиб кетади энди. Ўзим саводсиз бир кўкнори, гиёҳванд одам бўлсам, бу аҳволда ажалимдан олдинроқ, суд қилмаслариданок ўлиб кетаман-ку! Оёқларим туришга ярамайди. Турфазишга ёрдамлаш, пешонам шўр экан. Қайси гуноҳимга худо бу кунга солди! Тувакка ўгирилишимга ёрдамлаш, нима чора, ичим бузилган... Бу аҳволда эрта-индин ўлиб қоламан.

Ҳақиқатан ҳам оёқларининг тиззалари шишиб кетган, қўлтиқтаёқсиз юриши қийин эди.

Мен уни туришига ёрдамлашдим, унинг бутун вужудидан сассиқ келарди. Тувакка ўтқаздим. Ўзини ўзи эплотмасди, уни тозалашга ёрдамлашдим. Мени дуо қилиб, ўз ҳолидан ўзи худога нола қиларди. Гуноҳларига кечирим сўрарди. Мен эса унинг бу нолаларини тинглаб, бу кўргилик, бу хўрликлар менинг

қайси гуноҳ, қай шаддодликларимга бўлди, балки гуноҳларимни енгиллаштириш учун мени бунинг олдига киритдим деб ўйлардим. Шу хаёллар кўнглимдан ўтаркан, камеранинг кишини ўқчитиб, кўнгилни беҳузур қилувчи бадбин бўйлари ҳам димоғимдан кўтарилгандек, бу бегона худди аввалдан қадрдондек, ундан жирканиш ўрнини қалбимда уйғонган қандайдир ачиниш, савоб деган ҳис эгаллай бошлади.

Савоб?.. Бу нима?

Бизнинг энг катта гуноҳимиз савобни унутганимиз эмасми!

Савоб нима! Савобни билмаган одам холисанилло бировнинг юкини енгиллаштиришга ҳам ҳисса қўшадими? Савоб бу — инсонга меҳрибонлик ҳиссидан туғилган, яхшиликка яхшилик қайтишига ишониш эътиқоди эмасми? Савобга ишониш кишини гуноҳдан, шафқатсизликдан қайтармайдими? Инсонни инсофга келтирадиган нарса, балки шу савобга ишонишмикан!

Мен бу мўсафидни суяб жойига ўтқаздим. У шундай бир руҳий ҳолатда эдики, мен кимман, нима қилиб бу ерга келдим, ҳатто буни сўраш ҳам уни қизиқтиргани йўқ. Унинг хаёлида нималар кезарди?

Лекин бу одам менга таниш, қаердадир кўрганман. Эслашга ҳам, сўрашга ҳам улгурмай ўзи гап бошлаб қолди:

— Болам, сенга раҳмат, мени бу аҳволимга чидашинг қийин, нима чора, худо қилди! Бу аҳволдан қутулиб, ўлмаслигим учун битта чора бор. Сендан илтимос, мен ўрисча гаплашолмайман, бошлиқларини чақириб тушунтир, тинтув вақтида олиб қўйган кўкноримни қайтариб беришсин, бўлмаса ич кетишини тўхтатиш қийин. Бу ич кетар кўкнорини емаганимдан. Бу аҳволда икки-уч кун ичида ҳолдан тойиб, шиша бошлайман, шиш бошландими, бу энди ўлим деган сўз. Шу ерда ўликларим қолиб кетмасин, начальнигига тайинла, кўкнорининг ҳаммасини қўлимга бермасалар ҳам, аввалига етти ичим, уни эртасига яна камроқ, аста-секин, кундан-кунга меъёрини камайтира бориб, шу йўл билан бир ҳафта ичида кўкнори ичишдан қутулишим мумкин. Бу шароитда ташламай иложим йўқ.

Мен унинг илтимосини қамоқ бошлиқларига айтдим. Билмадим, қамоқ бошлиқлари инсофга келибми,

ёки суд қилингунча ўлиб қолмасин деган ўй биланми, чолнинг айтганича ҳар куни унга кўкнорисидан оз-оздан бера бошлашди. Кўкнорини ичиб олиши билан, дунё кўзига тор бўлиб, кўнглига ҳеч нарса сифмай, гаплашиш ҳам ёқмай, нола қилиб ётган одам бирдан тетикланиб, руҳи ўзгариб тилга кириб, қамоқ азобларини бир дам унутиб, ўзининг ёшликлари, қилган маишатлари, ҳатто «Юсуф ва Зулайҳа» қиссаларидан билганича ривоятлар айта бошларди. Кайф тарқалиши билан бу кўтаринки руҳ ҳам аста-аста сўнаётган шамдек пасайиб, яна оху-вовайло, яна йиғи бошланарди. Унинг бирдан-бир ташвиғчи, шу ёшимда, етмишдан ошганимда мени суд қилсалар, ўликларим кафансиз, қай ерларда қолиб кетади, деб қайғуриш эди.

Мен уни қаердадир кўрганимни айтиб, нега қамалганларини сўрадим. Менга таниш кўринган бу мўйсафид шўрликнинг жавоби мени даҳшатга солиб қўйди:

Тошкентнинг Навоий кўчасидаги қадимги Қатор-терақ деган жойда, 1945—1950 йилларда шундоққина кўча юзида, маҳалла аҳолиси учун қилинган кичкинагина чойхона бўларди, чойхонанинг кўчага қараган ойнаволи деразасининг пастки бир кўзига очилиб ёпиладиган тахта эшикча қилинган бўлиб, бу одам беш-ўн пачка папирос, уларнинг ёнига қурт қўйиб сотиб, шундан тушган даромад билан кун кўрувчи Илёс ота бўлиб чиқди. Унинг кимлигини билгач, шу одамни ҳам халқ душмани қилиб қамашганидан ҳайратга тушиб, нима гуноҳ қила қолган эдингиз, қамашди, деган саволимга:

— Мен Совет ҳукуматини ағдармоқчи бўлганман, — деган жавобни қилди. Бу, албатта, ҳеч ким ишонмайдиган ғазаб билан айтилган кесатиқ эди.

Етмишдан ошган, саводсиз, унинг устига ногирон, гиёванд бир одамдан эшитилган бу гап кимни ҳайратга солмайди! Кимни ишонтиради! Шу одамгаки раҳм-шафқат қилмай, халқ душмани деб қамаган бўлсалар, унда...

Унинг бу гапига бирор жавоб қилмай, ҳайратга тушганимни кўриб:

— Ахир, мен, кексайган, гиёванд, бутун айтган гапим эртага эсдан чиқадиغان бир одамдан, чойхонада ўтириб, ҳукуматга қарши қандай ифво, тухмат гапларни айтгансан, деса, хўш мен нима дейишим керак?

Аввало буларни ақли бўлса, ҳукуматга қарши гап қанақа бўлади-ю, қаршимаси қанақа бўлади, нималигини ўзим билмасам-у келиб-келиб шу саволни менга берадими, ўзинг ўйла! Чойхона бу — карвонсаройдан ҳам баттар жой. Унга кимлар кириб чиқмайди, нима гаплар бўлмайди. Ким билан нимани гаплашганман, ким нима деган, қайси бири эсимда!.. Мен нодон, худо урган бўлмасам, таниш-билиш яқинларинг ким, деса, ёнимда колхоз дўконининг сотувчиси Ҳақимжонни, чойхонанинг ёнида турадиган, эртадан кечгача чойхонадан чиқмайдиган Хомидхонни айтаманми! Шу гапим сабаб бўлиб, мана энди уларни ҳам халқ душмани санаб менга шерик қилиб қамашибди. Наҳотки бизлар ҳукуматни ағдарсак! Наҳотки, шундай катта давлат, шунча аскар, шунча қуроли билан бизлардан кўрқиб ўтирса! Бу ёғини сўраб нима қиласан, болам!

Қамоқда ўтирган одамнинг кўнглига кулги сиғмайди. Аммо чолнинг гапларини бир артист сахнадан айтаётган деб тасаввур қилсанг, беихтиёр кулмай иложинг йўқ. Ахир Совет давлатини йиқитмоқчи бўлган бу гиёванд чол ким-у унинг атрофидаги ҳамфикрлари ким? Буларнинг гапини таъсири нима бўларди! Наҳотки халқ шуларнинг таъсирига берилиб, гапига ишониб, кетидан кетса! Хаёлимга Дон Кихот келиб, қамоқдалигим бирдан хотирамдан кўтарилиб, ўзимча кулдим. Бу гапларни эшитиб нима ҳам дейсан. Мен унга таскин бериб:

— Ота, сиз бола-чақа, орзу-ҳавас, бу дунёнинг маишатини кўргансиз, ҳукуматга инсоф берса ҳеч гапмас. Сизларни нима қиларди, чиқариб юборади, мана бизлар, дунёга келиб нима кўрдик, бизларга жабр, — десам, у:

— Кимдан эшитган бўлмай, бу бадбахт қамоққа тушган борки, 25 йилдан кам муддат бермайди, — дейди. — Сенларга 25 йил берганда ҳам умр берса, ёшсанлар, энди 30 ёшга кирибсан, 55 да қутулиб чиқасан, мен яна неча йил яшайман, сенга эмас, менга жабр, ўликларим қай юртларда қолиб кетади! — деб, мени ёш умримнинг хазон бўлиши-ю унга ачиниш эмас, ўзининг ўлиги қай юртда қолишининг ғамини қилиб нафсониятимга тегиб ранжитган бўлса ҳам, лекин иккинчи ёқдан кексайган чоғда бундай бахтсиз бўлганига ачинардим.

Ахир мушук ўлса ҳам киши ачинади, уни кимдир кўмади! Аммо лагерда, тутқунликда ўланг, сени ит ўлигича ҳам қадринг бўлмайди!

Чолнинг ўликларим қай юртларда қолиб кетади, деб қайғуришида, киндик қони тўкилган ердан, ўз юр-тидан айрилиш, ўз ватанининг бир кафт тупроғи на-сиб этмаслигидан нолиш бор эди. Ҳа, дарвоқе, озмун-ча одамлар ўз юртини бир сиқим тупроғига зор бўлиб, бегона ерларда йитиб кетдиларми! Бу ўлимдан кўрқиш эмас, ўз юртига меҳру муҳаббат эди.

Илёс отанинг нолиганича ҳам бор эди. Бу орада унинг кайфи тарқаб руҳи ўзгара бошлади. Кайф ху-мори, ҳақсизлик азоби қушилиб, чексиз бир алам би-лан Илёс отанинг худога нолиши юракларни ларзага солиб отилиб чиқарди:

*Хугоё, оҳи-вовайло,
Ўзимдан бўлмадим огоҳ!
Каромат қилмасанг, оллоҳ,
Оро йўларга қолғонман!..*

Қамоқ шароити, бегуноҳ одамларга ёғдирилаётган туҳматлар даврида Илёс отанинг бу шеърый ноласи шу қадар ўзининг тўлиқ ифодасини топган эдики, ҳақиқатан ҳам бирор каромат, мўъжиза юз бермаса бу асоратдан қутулиш мушкул эди.

У ғазаб билан, кимларнидир лаънатлаб, васият қил-гандек нималардир менга демоқчи бўлди-ю бу орада назоратчининг чиқишга тайёрлан деган овози эшити-либ, айтмоқчи бўлган ниятини охиригача етказишга имкон бўлмади.

Илёс отани олиб чиқиб кетдилар. Қаерга?

Қаерга бўларди — балки, даволангунча вақтинча касалхонага, ё суд қилиб 25 йилга ҳукм қилиб лагер-лардан бирига! Сен ким бўлма, бу даргоҳнинг чанга-лига илиндингми, бас, фақатгина битта йўл, у ҳам бўлса лагерларга олиб борадиган йўл. Бу ердан бошқа ёққа борадиган йўл йўқ, қолган ҳамма йўллар сен учун берк.

Етмиш беш ёшга борган бу оёқсиз мўйсафидни қаерга олиб кетдилар? Беш кунлик умри қолганми, йўқми? Унинг нимаси душман бўлди? Унинг душман-лиги ўн тийинлик қурт ёки бир пачка сигарет олувчи харидорнинг:

«Қуртни иккитасини эмас, тўрттасини ўн тийин қилинг, ёки «прима»ни арзонроқ сотинг» деган гапига:

«Бу гапингни ҳукуматга айт, тагини мул қилиб магазинларга чиқариб қўйса, мен ҳам арзон сотардим, мени ўзимга ҳам магазинчилар устига қўйиб сотади, менга қоладиган фақат нон пули холос», деб қилган жавобими? Советларга қарши тарғибот шуми? Бу шўрлик чол кўчага чиқиб Совет ҳукуматининг дастидан «дод», деб жар солмаган бўлса, ёки бирон жойга бомба қўйиб, шериклари билан портлатмаган бўлса! Йўқ нарсани йўқ дейиш, қиммат нарсани қиммат деб тўғри гапни айтиш душманлик саналса, унда нима қилиш керак? Йўқ бўлса ҳам бор, оч бўлса ҳам тўқман дейиш керакми? Ёлғон гапириш дўстлик бўладими? Шу бир оғиз гапни айтган ва буни эшитган атрофдаги одамлар бу хато демаганлари учун ҳаммаси Советларга қарши тўда саналиб, қариган чоғларида бола-чақа, уй-жойларидан маҳрум бўлиб бегона юртлардаги қамоқ лагерларида ўликлари қолиб кетишга маҳкум этилса, бу қайси қонун, қайси инсофга киради! Бир оғиз гап учун 25 йилга ҳукм қилиш керакми?

Илёс ота шўрликнинг «ўликларим қаерларда қолиб кетади» деб оҳу-нола қилишлари киши юрагини ўртарди.

Наҳот, инсонга раҳм-шафқат шу бўлса! Бу ердаги терговчиларнинг инсофи, виждони қаерда!

Мен Илёс ота аҳволи, унинг тақдирига юрак-бағримдан ачинар эдим-у, аммо ўзимнинг тақдирим, олдинда мени нималар кутмоқда, булардан беҳабар эдим. Эртага бу дунёда нималар бўлишини ким билади. Менинг тақдирим ҳам...

Ўйларим охирига етмай темир эшикнинг туйнукчаси очилиб, назоратчи овқат олиб келганини айтди. Мен бир неча йилдан бери тутилиб, маҳбусларнинг қўлларидан қўлларига ўтавериб, қаерларгадир уриб гардишлари қийшайган мис тобоқни узатдим. Бир чўмич ёвғон, сўк оши қўйиб берди. «Арпа эмас бу отларни ажриққа зор қилди худо», деганларидек ичмасдан иложинг борми!

Ўз айбларингни бўйнингга олмаганинг, яъни Советларга қарши фаолиятингни ўзинг очиқ айтиб бермаганинг учун жазолаш мақсадида уйингдан келган

озми-кўпми нарсаларни ҳам олдирмаса, ёнингдаги бор пулингга харажат қилдирмаса, хўш, бу ерда бериладиган бир чўмич сўк оши, сули бўтқани эмасдан нима чора! Яхши эмоқчи бўлсанг «Мен Советларга қарши душман бўлганман», деб айбларингни, шерикларинг ким бўлганлигини тан олиб айтиб бер, уйингдан келган нарсаларни ҳам оласан, буфетлардаги нарсалар ҳам сеники бўлади. Бу дегани виждонни жиғилдонга алмашишнинг худди ўзи.

Оч бўлишимга қарамай бир қошиқ овқат ҳам томоғимдан ўтмади. Илёс отани олиб чиқиб кетган бўлсалар ҳам тувақдан чиққан сассиқ ҳали камерадан аримаган эди. Назоратчига аҳволни айтиб, тувақни тўкиб келиш керак, деган илтимосимга, «фақат кечки ҳожат вақтидан бошқа пайт мумкин эмас», деган жавобни олдим.

Қўлингдан нима келади!

Орадан кўп ўтмай темир эшиклардан бирининг очилиб ёпилган хунук овози эшитилди. Бу ён-веримдаги эмас, овозининг узоқдан келишига қараганда, ертўланинги эшиги эди. Киши йиллаб қамоқда ўтирабергандан кейин эшикнинг очилиб-ёпилган овозидан ҳам нечанчи камера эканини тахминан сезадиган бўлиб қоласан.

Мен ётган камеранинги ёнида назоратчининг кимгадир «тўхта» деган овози эшитилди. Темир эшик шарақлаб очилиб, менинг камерамга сочлари оппоқ оқарган ўрта бўйли, ниҳоятда хушрўй 50 ёшлар атрофидаги маҳбус елкасида юки билан кириб келди.

Бу одам 1919 йилдан коммунистик партия аъзоси, тошкентлик Насриддин Хўжаев эди. Инқилобнинг биринчи йиллариёқ отилиб чиқиб партияга кирганлардан. Энди ҳақиқий озодликка эришдик, бутун орзумидларимиз энди рўёбга чиқади деб, йигирманчи, ўттизинчи йилларда жон-жаҳди билан жонбозлик кўрсатганлардан. Мана энди елкасида кўрпа-ёстиқ билан кириб келиб, мен билан зихи пачоқ мис тобоқда бўтқа эмоқда.

Бу содиқ коммунистнинг гуноҳи нима?

Насриддин Хўжаев менинг саволимга ғазаб аралаш: «Сени қайси гуноҳингга қамашди?» — деб савол билан жавоб берди.

Шу жавобни эшитдим-у бошқа бир нарса ҳақида сўрашга тилим бормади. Тоғамнинг ўғли содиқ коммунист Баҳоводдин аканинги фожиали тақдири кўз ол-

димдан ўта бошлади. У ҳам 1918—1919 йилларда шу партия сафига сидқидил билан кирган эди-ку! Тақдир нима билан тугади? У қамалмади, аммо шу эътиқод билан яшаб, оқибатда нима топди?..

Насриддин Хўжаев гарчанд менга қамалиш сабабини айтмаган бўлса ҳам, тоғаваччамнинг феълига, эътиқодига қиёс қилиб, бунинг қамалиши-ю Баҳоводдин ақанинг нечук қамалмаганидан ўзимга хулоса чиқардим.

Тоғамнинг ўғли Баҳоводдин ака партиёга киргач, худди бутун орзу-армонларига етказадиган Хумо қушини ушлагандек, уй-жой борми, уйланиб бола-чақа қилиш борми, қариндош-уруғу барчасидан кечиб, ҳукумат нимани буюрса, шуни қилиб, қаерга бор деса ўша ёққа кетаберди. 1924 йилларда озиқ-овқат отрядига қўшилиб қишлоқма-қишлоқ деҳқонлардан дон йиққани кетди. Босмачиликка қарши курашга юборганида жони билан бу ишга ҳам киришди. Кейинчалик колхоз, совхозларда гоҳ мудир, гоҳ партком бўлиб ишлаб, ун-ўн беш йилда бирор сабаб билан Тошкентга келганда, қариндош-уруғларникига кириб ўтадиган бўлди. Бу йилларда ота-онадан қолган ичкари-ташқари ҳовли-жой қаровсиз, қишда қор босиб куралмай, ёзда сув тошиб қаралмай, уйларнинг томи босиб, эшик, деразаларини кўчадагилар ташиб кетабошлади. Қариндош-уруғларнинг: «Баҳоводдинхон, ҳовли-жойингизни ё сотинг, ё кўчиб келадиган бўлсангиз келганларингизда у ёқ-бу ёғига қараб туринг», — деган маслаҳатларига у:

— Коммунистларга хусусий мулк керакмас, хусусий мулкчиликка қарши курашишимиз керак! — деган жавобни қиларди.

У Совет давлати манфаатидан бўлак ҳамма нарсадан кечган, ўзини шу гоё йўлида қурбон қилишга тайёр, бахтини шу йўлда топишга ишонган одам эди. Бундан бошқа динни ҳам, худони ҳам, астаффурилло, танимай қўйган эди.

Унинг отаси — менинг тоғам Нуриддин махсум диндор, ҳаттот бўлиб, ўз маҳалласидаги Баланд масчит пештоқларини Навоий байтлари, Қуръон оятлари билан холис безаган киши бўлган. Бобомиз эса, Зайниддин махсум Шайхонтаҳур мадрасасининг мударрисларидан бири бўлиб, Тошкент аҳолиси орасида ўз эътиқоди билан эътибор қозонган табаррук шахс бўлган.

Бобомиз Зайниддин махсум дин ва эътиқодга шу қадар содиқ одам бўлганки, ҳагто ҳалойиқ шаҳар қозилигига тайинламоқчи бўлганда ҳам эътиқод олдида амалдан кечиб, розилик бермаган. Эътиқодга содиқлик, шахсий манфаатдан кўра кўпга хизмат қилишни афзал кўриш жиҳатидан Баҳоводдин ҳам бувамизга тортган эди. Иккаласи ҳам амал, давлатга ҳирс қўймаган эди, аммо, умрларининг якуни, оқибати ўхшаш бўлмади.

Зайниддин махсум бобомиз вафот этганда, эшитишимча, тобутларига ёпилган малла табаррук деб бир парчадан талаш-талаш бўлиб кетган экан.

Баҳоводдин махсум-чи?

Баҳоводдин махсум 20—30-йиллар қишлоқма-қишлоқ, районма-район кезиб партия топшириғини бажариб, қаерга юборса, бош тортмай бориб 1974 йили тўрт қиз, бир ўғил ва мусофирчиликда топган хотини билан бизларнинг уйга кўчиб келди. Бошқа қаерга боради? Уй-жой майдонга айланиб, кўчага алақачон қўшилиб бўлган. Шунча йил хизмат қилиб орттириб келган бисоти, болаларидан ташқари бир неча кўрпа-ёстик, битта шолча, беш-унта пиёла, чойнак.

Ёз бағри кенг деганларидек, ёз ойлари бизларни-кида яшаб, қишга яқин ижарага олиб қўшнимизникига кўчиб ўтишди.

Шунча йил қишлоқларда жонини жабборга бериб ишлаб, ҳовли-жой қилишга лойиқ бирор нарса орттириб келгандир десам, қаёқда, кўтариб келган шолча-ю, кўрпа-ёстикдан бўлак нарса кўринмади. Ҳукумат ишга жойлашганидан кейин уй ваъда қилибди.

Омади келиб унча-мунча одам пул бериб киролмайдиган, жуда даромадли, ёғлиқ жойга, Тошкентдаги гўшт-ёғ комбинатига бошлиқ бўлиб ишга тайинланди. Лекин бу ерда узоқ вақт ишламади, бир-икки йилга етар-етмас вақт ичида ариза бериб ўз хоҳиши билан бўшади. Мен ундан:

— Ахир, ҳаммага ҳам насиб этмайдиган озми-кўпми сариёғ, гўшт, какао, колбаса уйингизга текинга келиб, тирикчилигингиз ўтиб, маошингизга ёрдам бўлиб турган эди. Шундай даромадли жойдан биров кет демаса, нега ариза бердингиз, — десам:

— Ўзим бўшамасам, қамалиб кетишим керак эди. Менинг уйимга директор фондидан деб шофер ташлаб

кетадиган улушлар мутлақо қонунда йўқ эди. Бундай қонунсизликлар муовиним, бухгалтериядагилар учун ҳам одатий иш бўлиб, ҳатто бирор ишчи уйга қуруқ қайтмас экан. Ахир бу давлат мулкани талон-тарож қилиш-ку! Ўғрилиқ-ку! Бир айтдим — бўлмади, икки айтдим тушунтиролмадим, чора кўришга мажбур бўлдим. Йўқ, аксинча бўлиб чиқди. Энди, муовинларим-у инженерлар менинг устимдан айб топиб, гуноҳкор қилиб турли идораларга ариза ёзабошлашди. Тўхматга ўтишди. Қарасам, булар кўпчилик. Юқори ташкилотлардаги раҳбарларнинг ҳам менинг ишдан кетишимга майли бор. Ҳалоллик, ўғрилиқ, давлат мулкани талон-тарож қилиш ҳақидаги гапларимга улар энсаси қотиб қарагандек... Мен бу ерда бўлсам, уларга ҳеч ким тегмайди. Демак ҳаммасининг тили бир, куни шу ердан ўтиб турган. Битта ўзим қандай қилиб булар билан кураша оламан! Дунё тамом бўлди. Ҳалол одам қолмади! Бу гапни сенга айтдим. Бу гапларни айтсанг, душман кўринасан. Ишдан кетишимнинг сабаби шу! — деб жавоб берди. Мен унга яқин ишонарли қариндош бўлганим учун у йиллар бўйи кўнглида йиғилиб қолган дардларини очиқ, яширмасдан айтиб солди: — Бизлар инқилобни нима учун қилган эдик, укам? Ўғри, муттаҳамларни кўпайтириш учунми? Давлат мулкани ҳамма истаганча талон-тарож қилиши учунми? Ҳақиқатни айтсанг, гуноҳкор бўлиш учунми? Шунинг учун инқилоб қилиб, инқилобга жонимизни тикиб хизмат қилдикми?

У ёниб, йиғлагудек бўлиб гапирарди. Ҳар гапининг орасида кимдандир, нимадандир хавотирлангандек, «гап шу ерда қолсин, бу гапларни бошқаларга айтиб бўлмайди, айтсанг, душман кўринмасан», — деб қўярди.

Комбинатдан бўшагандан кейин бир неча ой хаёлчан юрди-да, кунлардан бир кун мен билан кўришиб:

— Шаҳарда инсоф қолмабди. Раҳбарлар ҳам гапингга қулоқ солмайди, эътибор бериб эшитмайди, ҳаром ўрликлар одатий нарса бўлиб қолганми, арзидодинга чора излаш, куйиниш ўрнига царво қилмай қарайди. Ҳали ҳам қишлоқларда инсоф бор. Мирзачўлдаги колхоз-совхоз қурилиши министрлигига қарашли трестга партком бўлиб тайинландим. Маошим кам бўлса ҳам соғлиғимга ҳавонинг ёрдами бўлар, — деган хабарни айтди.

У ерда ҳам узоқ ишламади. Бола-чақа Тошкентда. Ҳафтада бир келиб-кетиб ишлади. Ётар-турар, еяр-ичарда ҳаловат бўлмади. Қишда ўпкасини совуққа олдириб, зотилжам бўлиб қайтди. Касалхонада узоқ ётмай вафот этди. Жасадини олиб келишганда кийимларининг чўнтагидан битта беш сўмлик, бита уч сўмлик рижимланган пул чиқди.

Таъна эмас, ахир тобутини ўрашга уйдан 4 метр сурп чиқмади.

Бобоси Зайниддин махсум ўлганда тобутга ёпилган маллани ҳалойиқ табаррук деб йиртиш қилиб олган бўлса, тобутини бутун шаҳар кўтариб кетса-ю, давлат хизмати учун жонини аямай, молу мулк, қариндошуруғ демай хизмат қилган бу одамни ўз шаҳрида мусофирдек маҳалланинг беш-ўн одами олиб бориб жойига тикиб келса!

Камерада икки муштини тиззаларига тираб, бошини қуйи солганча ўтирган Насриддин Хўжаевга афсус билан тикилиб, Баҳоводдин акамнинг ҳаётини хаёлимдан ўтказар эканман, гарчанд ўзи айтмаган бўлса ҳам Насриддин Хўжаевни нега қамашларининг сабаблари менга аён бўла бошлаган эди. Бунинг сабаби шуки, Баҳоводдин ака ниҳоятда эҳтиёткорлиги орқасида дардаларини мендан бошқага ошкор қилмай, ичида олиб кетди. Қамалишдан қутулиб қолди. Насриддин Хўжаев жамиятимиздаги ноҳақликларга қарши ошқора курашди, ана шу уни қамоққа етаклаб келди.

Насриддин Хўжаев қуйи солинган бошини гўё уни кимдир чақиргандек бирдан кўтарди-да, икки панжасини тиззаларига шашт билан уриб: «Тавба, адолат йўқ!» — деб ўрнидан туриб камерада юра бошлади.

Назоратчи эшик туйнукчасидан ҳожатга чиқишга тайёрланишни буюрди. Эшик очилиб, табаррук ёшдаги бу одам билан, нима чора, қанчалик руҳан қийин бўлмасин, икки ёқдан иккаламиз тувак дасталарини ушлаганча кечки ҳожатга чиқа бошладик.

КИНОЯДАН ЧИЗИЛГАН ШАКЛ

Киноянинг ҳам шакли бўладими? Тавба, унинг шакли қанақа бўлади?

Сувдан ҳолва-чи? Сувдан ҳолва ясайдиганлар бўлгандан кейин, хўш, киноядан шакл ясайдиганлар

топилмайди дейсизми? Бунинг қандай бўлишини Давлат хавфсизлик қўмитасининг ички қамоқхонасида ётганлар билади.

Қамоқда ётганимга мана бир неча ой бўлган бўлса, нималарга дуч келмадим!

Бутун мени терговчининг таниш хонасига эмас, 1-бўлим бошлиғи Конюховнинг олдига олиб киришди. Конюхов қотма, юзидан заҳар томиб турадиган одам эди. У мени хўш, қалайсан, деб меҳрибонлик қилгандек аҳвол сўраб, ясама бир табассум билан кутиб олди. Орада ўтган бир оз кўнгилсиз жимликдан кейин маҳбуслар учун бурчакка қўйилган махсус курсига ўтиришга ишора қилиб, «хўш, нималарни ўйладинг, қани, гапирчи», деб мулойимлик билан гап бошлади.

— Мен душман бўлмасам, гуноҳим бўлмаса, нега ушлаб ўтирибсизлар, — дейишдан бошқа нима ҳам дердим. — Мен шу чокқача нима иш қилган, нимаики ёзган бўлсам, совет давлати, Сталинга меҳр, садоқат ўйғотишга хизмат қилдим. Буни фақат китобхонлар эмас, танқидчилар ҳам дoston ва шеърларимда куйланганини тан олиб, ижобий баҳолаган бўлсалар бу душманлигимми? Менинг кимлигимга шулар далил бўлолмайдими?

— Асарларингда ёзганинг ўз душманлигингни ниқоблаш учун қилинган!

Мана қилган меҳнатингнинг баҳоси! Қадри!

— Қайси айбимни ниқоблаганман? Совет халқига ўз хизматим билан келтирган фойдамдан наҳот зиёним кўп бўлса!

Конюховнинг мени чақиритишдан мақсади, терговчининг гапларини рад этишга уринишининг фойдаси йўқ, у кўндирилмаса, мана мен бор, биздан қочиб қутулолмайсан, дейиш эди.

Худди шуни тасдиқлагандек эшикдан полковник Козеров кириб келди. Конюхов унга:

— Халқ душмани Юсуповни сўроқ қиляпман, — деб маълум қилди. Бунга жавобан у:

— Хўш, жинойтларини тан оляптими?

— Яширяпти!

— Унда терговни чўзаберади, ётаберади. Шафқатсиз фош қилинглр. Терговни давом эттиринг! — дедида, Козеров шундан бошқа гап айтмасдан, қандайдир қоғозларга сирли назар солгандек бўлиб чиқиб кетди.

Душманлигим нимадан иборат? Уйлаб-уйлаб охирига етолмасдим. Мабодо одам ўлдирган бўлсам, қамокнинг бу азобларига чидаб, ўзимни қийнаб ўтирмай, тақдирга тан бериб, иқрор булардим-қўярдим. Мен ўзимни гуноҳкор деб билмасам, ахир, қайси гуноҳимни бўйнимга оламан? Қайси гуноҳимни!

Конюховнинг менга биринчи саволи:

— Жиноятчи Юсупов, қани иқрор қилиб айт-чи, Совет давлатига қарши кимлар билан тил бириктириб, қандай ишлар олиб боргансан? Очик, яширмасдан айтсанг жиноятнинг енгиллашади. Оиланг билан кўришишга рухсат берамиз. Передача олишингга рухсат этамиз, судинг ҳам тезлашади.

— Гуноҳим бўлса, айтабер. Айбим бўлса, отсаларинг ҳам розиман!

— Биз сени отмаймиз. Суд ҳукм қилади! Бизнинг вазифамиз сенинг жиноятингни фош қилиш!

— Қайси жиноятимни ахир!

— Дўстларинг бўлганми?

— Албатта бўлган.

— Кимлар?

Менинг дўстларим кимлиги буларга нега керак бўлиб қолди. Қайси бирини айтасан?

Бу фикрим ҳали бир жойда қарор топмасдан «Хива» киносига ўрнатилган радио карнайидан келаётган музика овози тиниб, қулоғимга узук-юлуқ «Фоявий душманларимиз космополитлар...» яна шунга ўхшаш, қамалганлар ҳақида, ҳатто Мирзакалон, Ҳамид Сулаймонларнинг номлари айтилгани элас-элас эшитилиб қолди. Эшитганимга минг пушаймон едим. Кўнглим хуфтон бўлиб, умидларим яксон қилинди. Демак, Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев, Абдулла Қодирийлар қамалган кезларда омма орасида уларга қарши нафрат уйғотувчи қандай муҳит уюштирилган бўлса, радиодаги ҳозирги бу эшиттириш руҳи ҳам ўшанинг давомидек эди. Бу эшиттиришдан кейин мени қамашларидан мақсад нақадар жиддий эканини ўйламасдан иложим йўқ эди. Наҳотки, мени ҳам ўшалардек халқ душмани қилиб умримни қамокда чиритсалар! Наҳотки, ўшалар қатори отиб ўлдирсалар! Наҳотки, радиодан бу гапларни эшитган халқ, менинг дўстларим, қариндош-уруғларим шунга ишониб «халқ душманларига нафрат», дейишга тиллари борса! Хўш, душман-

лиги нимадан иборат, айтинглар дейдиган бирор мард топилмасмикан!

Абдулла Қодирий ёки Усмон Носир қамалганида уларнинг гуноҳи нима деганмидик ахир ўзимиз? Йўқ, бундай мард топилишига ишонмайман! Ҳимоя қилиш у ёқда турсин, ҳатто у нима гуноҳ қилган, мен билмайман, деб айтишга ҳам журъат этмасалар керак.

Онам ҳаёт бўлганда онам, отам ҳаёт бўлганда отамгина менга ачиниб, дод-фарёд қилишларигина мумкин бўларди. Бу замон шуңдай замонки... Хўш, қандай замон? Қани гапир, десалар, қайси мард: «Одамлардан бир-бирига ишонч, оқибат кутарилган, ҳар ким фақат ўзини ўйлаб қолган замон», деб айта оларди!

Хўш, мен учун қайғурадиган ким қолди! Ким? Қайси меҳрибоним? Икки бева опам, хотиним, бола-чақамдан бошқа яқинларимдан ким бор? Оҳ, шўрлик хотиним! Олдидаги икки ёш бола, яна қорнидаги билан 25 баҳорни эндигина кўрган жувоннинг ҳоли не кечди! Ундан бошқа кимдан умид қилай!

Ниҳоятда даҳшатли, кўнгилни ғаш қилувчи хаёлларимни терговчи Сухановнинг эшиқдан кириб келиши бўлиб юборди. Бунинг пайдо бўлиши эса яна ҳам кўнгилсиз, яна ҳам қайғулироқ эди. Назаримда, у айтганларимга сени ўзим кўндиролмасам капитан Конюхов бор, у ҳам ожизлик қилса, полковник Козеров, шунда ҳам айбларингни тан олмасанг, ҳали қараб тур, генераллар, бутун бир орган бор, бу чангалдан қаёққа қочиб қутулсан? Сендек душманларни илҳомлантирган Марказқўмнинг собиқ биринчи котиби Акмал Икромов нима бўлди! Буюк ёзувчиман деган Абдулла Қодирийнинг қўлидан нима келди! Ўшаларни ҳам тавбасига таянтира олган бизларни ким деб ўйлайсан! Уларнинг олдида сен ким бўпсан, душманлигингни бўйнингга олабер, — дегандек туюлди.

Усмон Носир шеърларини ўқиганим, уни мақтаганим учун мени ҳам уларнинг таъсиридаги шоир деб миллатчиликда айблаб, битта модда билан айблаб бўлишди. Энди Совет ҳукуматига қарши тарғиботда, совет ҳаётидан норозиликдаги «жиноятларимни» фош қилишга ўтишди.

Қаерда қандай гаплар гапирганман, кимлар бор эди, Совет ҳаётидан кулувчи қандай латифалар айтганман, шуларни суриштиришга ўтилди. Бундан куза-

тилган мақсад, Советларга қарши яширин ташкилот тузмоқчи бўлгансизлар, деган айбни бўйнимга қўйиш эди.

Советларга қарши ташкилот тузишда айбланингми, тамом, бу тузоқдан қутулишинг қийин. Чунки сендан бирор айб тополмаганда ҳам ташкилот аъзоларининг бирортасига танишлигинг, алоқанг бор бўлса бўлди, ташкилот аъзоси сифатида жиноятчи қилиш учун етарли.

Совет ҳукуматининг сиёсатига қарши тарғиботда ва ташкилот тузишда айблаш учун мен айтмаган шундай нарсаларни ўйлаб топишибдики, ё тавба, на уларда мантиқ бор, на ақлга тўғри келади. Бутун бир давлат ташкилоти ҳақиқат ва ақл олдида андиша қилмасдан шу аҳволга тушганидан кулгинг келса, йўқ нарсаларга сени ишонтирмоқчи бўлганларидан қаҳрлапмасдан ҳам иложинг қолмасди.

Мени айблаш учун энди шундай бир гуноҳ топишдики, бундай қараганда ниҳоятда кулгилидек кўринса ҳам, аммо бунинг тагида битта одамнинг умрини қамоқда чиритиш учун етарли жиноят ётарди.

Сталин худо даражасига кўтарилган бир замон, унга тил теккизишдан кўра катта гуноҳ топиб бўлмасди. Унга тил теккизган одамни ўзинигина эмас, шу баҳона авлод-аждоди сочидан тирновигача қиличдан ўтказиларди.

Мана бутун мени улўғ доҳий Сталиннинг сўзини масхаралаб, киноя билан айтгансан, деб айб қўйишмоқчи бўлишди. Гўё мен тенгдош ёзувчи дўстларимдан бирининг тўйида Сталиннинг урушдан кейин айтган «Турмуш яхшиланиб қолди, ҳаёт қувноқ бўлиб қолди», деган сўзини масхаралаб киноя билан айтган эмишман. Бу тухматдан иборат эмиш. Нимаси тухмат! Киноями ёки тўғри кўнгилда айтганманми, буни қаёқдан билдинг! Киноя қилиб айтган бўлсам ҳам тўғри айтганман. Чунки тўй бўлишига қарамасдан дастурхонда ейдиган нарса йўқ эди. Ахир, уруш вақтида, битта кўйлагимиз иккита бўлиши у ёқда турсин, ҳатто бутун кўйлакнинг ўзи бўлмаган. Ахир мен ўзим бирор узоқроқ жойга тўй-томошага бориб, ётиб қолгудек бўлсам, чироқни ўчирмасларидан ечинолмасдим. Чунки гарчад кўйлагимнинг ёқаси, галстугим бўлса ҳам кўйлакнинг орқаси йўқ эди...

Уруш вақтида завод борми, фабрика борми, ҳам-маси жангга керакли нарса ишлашга қаратилган эди. Бир кийимлик чит — анқонинг уруғи. Топилганда ҳам унча-мунча одам киёлмасди. Оддий калиш деган нарса нима, у ҳам йўқ бўлиб кетган-да. Ҳунармандлар уйларида бўз тўқий бошлашди. Бозорларда резинадан қўлда қуйилган, тиши йўқ, зил-замбил қуйма калишлар сотиларди. Емак-ичмак, тирикчиликка зарур нарсаларни топиб бир амаллаб кун кечириш халқнинг ўзига ташлаб қўйилган. Урушга бормай қолган оилалар ўзи емаса ҳам, ичмаса ҳам жангга кетган ака-укаси, эрими, фарзандими, ўлмай омон қайтишининг дардида очликка ҳам, яланғочликка ҳам чидарди.

Ахир, бир ойда бир одамга тўрт юз грамм ёғ бериларди. Кунига қанчадан тўғри келади? Бир ойга бир кило-ю икки юз граммдан дон бериларди. Ўйлаб кўрса, бу нарсалар росмана ейман деган одамга бир ҳафтага ҳам етар-етмас масаллик-ку. Орзу-ҳавас, тўй-томоша қаёқда! Фақат уруш йилларидамас, урушдан кейинги дастлабки йилларда ҳам бировнинг олдига қўйишга бир бурда ортиқча нон топилмасди.

Шуни фаровон ҳаёт деб бўладими? Менинг айбим ҳақиқатни айтганимми? Шунинг учун қамаш керакми?

Уруш тугаши билан худди осмондан дарҳол нознеъмат ёғилгандек, ҳаммаёқ обод, ҳаммаёқ фаровон десак, ким ишонарди!.. Мантиққа сиғадими?

Уруш тамом бўлди. Кимдир отасидан, кимдир фарзандидан айрилди, кимлардир бедарак кетди. Хонадонларда, қариндош-уруғлариникида дод-фарёдлар кўтарилди, кишиларнинг қалбларидан айрилиқ аламлари, кўз ёшлари ҳали аримай туриб, уларнинг дардларига дардкаш бўлиш ўрнига ҳаёт қувноқ бўлиб қолди десак, инсонийлик бўладими?

Сталиннинг урушдан кейин «Ҳаёт фаровон бўлиб қолди», деган гапи эсимда. Айтганман. Инкор қилмайман. Мени таажжубга соладиган нарса шуки, бу гапимни қайси дўстим етказган, бундан қатъи назар, аммо бу гапни мен тўғри кўнгул билан айтганманми ёки киноя қилибми, нима билан исбот қилади ёки ўша вақтда башарам қандай ҳолатда бўлганини суратга олиб, товушимни магнитофонга ёзиб олган эканми?

Йўқ, терговчини қизиқтирган нарса буни исботлаш эмас, уни қайси маънода айтганлигим ҳам эмас, улар учун энг муҳими — шунини айтганимни тасдиқлатиб олиш. Бундан чиқарадиган хулоса эса уларнинг ўз қўлларида эди. Яъни «халқлар доҳийсини» масхаралаш, унинг сўзига ишончсизлик, деган айбни қўйиш эди.

Терговчи менинг бу гапларимдан қуйидаги хулоса чиқариб ёзган эди:

«Сталиннинг гапларини айтишдан мақсадим фақатгина Совет давридаги ҳаётдан норозилик, уни қоралашгина эмас, одамлар орасида халқлар доҳийсининг сўзига ишончсизлик туғдиришни ҳам кўзда тутган эдим... Мен ўзим шоир бўлатуриб Совет даврида битта кўйлаққа ёлчимадим, мана шунинг ўзи ҳам доҳийнинг сўзини масхаралаб айтганимнинг исботи бўлади...» ва ҳоказо, ва ҳоказо.

Буни ўқиб, бундай айбномани эшитиб, инсоф билан айтганда, нима дейиш мумкин! Менинг айтганларимдан шу хулоса чиқадими!

Ўша даврда «халқлар доҳийсининг» сўзини масхаралаган одамга қандай жазо бериш мумкин эди? Бунинг учун отиш ҳам кам эди.

Айримлар, шунга ҳам одамларни қамашганми, ишониб бўлмайти-ку, дейишлари мумкин. Шошилманг, бу ҳам ҳолва, ҳали шундайлари борки...

Менга қўйилган гуноҳлардан яна биттаси елпигич ҳақида айтилган латифа эди. Буни эшитиб, ё тавба, деб ишонмай, ҳазил бўлса керак, деб қотиб-қотиб кулишингиз ҳам мумкин.

«Эчкига жон қайғу, қассобга мой» дегандек, буни эшитганлар ичаги узилгунча кулади-ю, аммо буни айтган мен учун-чи, мотам, фожиа. Бу шундай бўлган эди:

Кунлардан бир кун йўлим тушиб, менга таниш колхоз раисларидан бириникига кириб ўтмоқчи бўлдим. Одат бўйича бирор жойга борганда, қуруқ бориб бўлмайти. Нима олдим? Мева-чева олай десам, қишлоқ жой, унинг устига колхоз раиси, ҳамма нарса ўзида бор. Ўйлаб-ўйлаб, раис анчагина семиз одам бўлгани учун иссиқ кунда елиниб ўтирар деган хаёл билан дўконга кириб иккита елпигич олдим.

Гарчанд бу арзимаган совға бўлса ҳам раис оғайним хурсанд бўлди. Аммо уни очиб елпинмоқчи бўлган

экан, иккаласи ҳам сочилиб кетиб, уй ичи, бола-чақаларининг олдида бир оз кулги бўпти. Гуё буни маломат қилиш учун атайлаб қилгандек, раис мендан ранжиб гапириб қолди. Аммо мен буни атайлаб ёки ҳазил учун қилмаган эдим.

Шунинг учун эртасига елпиғич сотган дукондорга учрашиб, воқеани айтдим. Гапимни эшитган дукондор:

— Ака, елпиғич сочилиб кетган бўлса, бизда айб йўқ, елпиғични тута билиш керак, қани, қандай қилдингиз, кўрсатинг-чи, — деб сўраб қолди. Мен елпиғични очиб, ўзимни қандай қилиб елпиганимни айтдим.

У эса:

— Муллака, елпиғични тутишни билмапсиз, елпиғични бундай тугмайди. Сизга ўхшаб елпиғични очиб елписа, албатта, сочилиб кетади, бу аҳволда сизга бир кунда ўнта елпиғич ҳам камлик қилади. Елпиғич сочилиб кетмасин десангиз, елпиғични очиб мана бундай қилиб қўлингизда тутиб уни қимирлатмасдан каллангизни ўзини икки ёққа қимирлатсангиз елпиғич сочилиб кетмасди... Ҳа, акажон, елпиғични тута билиш керак, — деди жиддий.

Аввалига гапига жиддий қулоқ солиб, кейинчалик бу андижонликларнинг меҳмонларга қилган ҳазили эканини англагач, роса кулишдик. Чой қуйиб, ҳол-аҳвол сўрашдик.

Елпиғич ҳақидаги бўлган бор гап шу, хўш, бунда Совет ҳукумати, унинг сиёсатига қарши душманлик дегулик нима бор? Буни эшитган терговчи ўзи ҳам аввалига кулди. Аммо чиқарган хулосаси-чи? Курақда турмасди. Ақлга сиғмас даражада даҳшатли эди: у шундай деб ёзганди:

«Мен бу лагифани тўқиб чиқаришимдан мақсад Совет давлати сифатсиз мол чиқариб, халқни алдаш билан шуғулланади, бу билан мен совет савдо системасига тўхмат қилмоқчи бўлганман». Бунга нима дейсиз! Совет савдо системасига тўхмат этиш!

Авалло ҳеч маҳалда, ҳеч ким елпиғични бундай қилиб ишлатмайди. Шундай бўлгач, йўқ нарсанинг нимаси Советларга қарши бўлади! Бунинг нимаси тўхмат! Хўш, бизда сифатсиз мол чиқарилмаганми? Сифатсиз мол чиқарилмасин, деб танқид қилинса, си-

фат учун курашилса ёмонми? Шу тухмат бўладими? Сифатсиз мол чиқарилаётганини терговчиларнинг ўзи билмайдими? Қайси виждон билан мени айблашмоқчи! Бу латифани Советларга қарши қасддан айтганимни исботлаш учун:

*Халқ гардини жойлагим дилга,
Ўлдир, ўлимдан ҳам қайтмайман, —*

шеъримни мисолга келтириб, агарда Совет ҳукумати-нинг сиёсатидан рози бўлганингда, сен бу шеърни ёзмаган бўлардинг, порози бўлганинг учун шундай тухматдан иборат латифаларни советларга қарши ҳамфикр дўстларинг Шухрат, Мирзакалон, Ҳамид Сулаймон, Алимуҳамедов Абдурахмонлар билан алоҳида йиғинларда айтиб юргансан, деган қўшимчани ёза бошлади.

Мен бу одамларга елпигич ҳақида айтмаганман-ку?.. Нега уларга айтган деб ёзди? Бунинг тагида кузатилган даҳшатли мақсад ётарди. Яъни бу билан менга бизлар ҳамиша йиғилишиб Советларга қарши душманликдан иборат ифволар билан шуғулланувчи яширин ташкилот аъзоларимиз, деган айбномани қўймоқчи эди.

Энди яна қандай жиноятлар ўйлаб топишаркин?

Ўз-ўзимча ўйлаб, ўйимнинг охирига етолмайман. Нима қилиш керак!?

Шуни ўйларканман онам раҳматликнинг: «Эй, болам, аччиқ ҳақиқатнинг ороми бўлади», деган гапи хаёлимдан ўтаберди. Бу гапни онам кўп гапирарди, ёшлигимдан қулоғимга қуярди. Бу гапни эсладим-у, руҳимда бир энгилик, қандайдир ғурур пайдо бўлди.

Агар янглишмасам, 32—33-йиллар юртда очарчилик эди. У вақтда нонни заборний чиптаси билан олардик. Талон бўлишига қарамай, баъзан бир-икки кунлар дўконга нон келмасдан тегишли нонни ҳам ўз вақтида ололмасдик. Келгани ҳам ҳаммага етмасди. Хадрадаги Тоштрам дўкони ишчиларга қарашли бўлгани учун бу ерга нон бошқа дўконларга қараганда вақтида келарди. Шунга қарамасдан нон олиш осон бўлмасди: ҳамиша ур-тўполон, бақириқ-чақириқ. Мен ёш бола бўлганим учун баъзилар раҳм қилиб олдинга қўйиб юборарди. Кўпинча ярим кечадан навбат олишга тўғри

келарди. Оладиган нонимиз шунақанги қоп-қора, жириш булардики, дукончи пичоқни сув солинган челакка тикиб олмасдан буханкани кеса олмасди. Одамлар шу жиришга ҳам зор эди. Қўлимдаги нонни Хадрадаги очлар юлиб кетмасликлари учун эҳтиётлаб халтага солиб олиб келардим.

Ўша йиллари Хадрадаги Тоштрам деворларининг тагида оёқ-қўллари очликдан шишиб, юзлари қоқ суяк, эски увадаларга ўралган, битлаб кетган эркак, ёш болали аёллар қаҳратон қиш совуғида тизилишиб, тиланчилик қилиб утиришарди.

Эрталаб нонга чиққан пайтларимда кеча кечқурун тиланчиларнинг айримлари очлик ва совуқдан қотиб ўлган бўлиб, жасадларини худди саржин ортгандек арваларга ташлаб олиб кетардилар. У маҳалда шаҳар айланиб, ўлик йиғадиган махсус арвалар бўларди.

Шундай ҳаётдан одамлар мамнун бўлиши мумкинми? Албатта, йўқ! Уларни душман санаш адолатдан бўладими?

«Киши ўзига бир оз машаққатни олмаса, бошқанинг кунглини ололмайди». Онамнинг шу гаплари эсимга тушарди-да, ўз нафсимдан қийиб оч болали хотинларга бир бурда бўлса ҳам нон ташлаб ўтардим. Рухимда қандайдир ғамгин енгиллик сезардим.

Очарчилик ниҳоятда авжга чиққан баҳор кунларидан бири, ҳамма бир амаллаб тут пишиғига етиб олсак ўлмай қолардик, деган умид билан яшаётган бир пайт. Шу паллада уйимиздаги бир туп эртанги гилос пишиб қолди. Бир ён очарчилик, бир томондан маҳалла комиссияси Маманбейнинг ҳовли солиғи, қоровул пулини қистаб келиши сабаби зарурати билан 5—10 кило чамаси гилос териб сотгани бозорга олиб бордим. Сотиб бўлгач, тоғорамни дастурхонга ўраб кетмоқчи эдим тоғорамнинг ёнидан элик сўмлик пул чиқди.

Ёшлигимда ҳалол бўл, ўз нафсини қиймаса, бошқани хурсанд қилиб бўлмайди, деган онамнинг насиҳати қулоғимга қуйилгани ва ўргатилган одатга амал қилиб, ёнимдагилардан пул йўқотмадингларми, деб сўрадим. Йўқ жавобини олганимдан сўнг, қаторимдаги гилос сотаётган мўйсафид деҳқонга кимдир элик сўмини қолдирганини, ўқиш вақтим яқинлашиб қолиб, кутиш имкони бўлмагани учун сизга ташлаб кетсам, мабодо эгаси излаб келгудек бўлса берарсиз, деган

илтимос билан мурожаат қилдим. Мўйсафид деҳқон эса мабодо пулнинг эгаси чиқмаса, бирор бечорага хайр қилиш шarti билан олиб, менга эса умрингдан барака топ, тарбия берганингга раҳмат, деб дуо қилганини эслаб ҳали-ҳали фахрланаман. Атрофдагиларнинг менга меҳр билан қараганларини эслаб, ҳалоллигим билан мақтанган вақтларим ҳам бўлган.

Терговчининг саволарига жавоб қилишни ўйларканман, ўша воқеалар хаёлимдан ўтиб, қанчалик машаққатли бўлмасин фақат бор гапни, ҳақиқатни, онам айтгандек «аччиқ ҳақиқат лаззати»ни татиб кўришга журъат уйғонарди.

Яна бир воқеа:

17—18 ёшлиқ йигитлик вақтим; ўзим қатори бир ўспирин юриб кетаётган бир трамвайнинг олдинги вагонидан ўтирган бир аёлнинг рўмолини юлиб олиб кейинги вагонга чиқиб олди. Буни кўрдим-у чидолмадим. Муюлишда секинлашган трамвайнинг кетидан чопиб чиқиб, рўмол ўғриси — йигитнинг чўнтагидан рўмолни олиб, келаси бекатда ўзини трамвайдан судраб туширдим. Милицияга олиб бориб топширдим. Бундан менга нима манфаат? Рўмолини олдирган ўзбек аёлмиди? Ёки ўғирлаган рус ё яҳудиймиди? Ўша замонда мен буларнинг миллатини ажратармидим? Йўқ! Рўмол олдирган аёл ўзбек, ўғирлаган бошқа миллат бўлгани учун жон куйдирганмидим? Миллатчилик ҳисси билан қилганмидим?

Бундан менга битта манфаат: рўмолни ўғирлатиб чирқираб қолган аёлнинг қувончини кўриш, ҳалоллик ва ҳақиқат учун курашиб, онам айтган аччиқ ҳақиқатнинг лаззатини тотиш эди.

Нега энди ўзимга ўзим хиёнат қилиб терговчининг тухматларини ҳақиқат деб, ўзимни-ўзим гуноҳкор қилишим керак! Нега умр бўйи ўз қилмишим учун виждон азоби билан яшашим керак! Нега аччиқ ҳақиқатнинг лаззатидан ўзимни бир умр маҳрум қилишим керак!

Бировларнинг ҳақиқа хиёнат қилмаган нега энди ўзимга, ўз виждонимга хиёнат қилишим керак. Одатда тухматчини ҳақгўй бўлишга, хоинни садоқатга ўргатишга даъват этиш учун жазоланарди. Булар-чи, ҳалол одамларни нопокликка, ростгўйларни тухмат ва ёлгонга ўргатиш учун қамашганими?

Худди менинг дардларимни ифода қилгандек хаёлимдан беихтиёр Илёс отанинг ноласи ўтабошлади:

*Хугоё, оҳ-вовайло,
Ўзимдан бўлмадим огоҳ!
Каромат қилмасанг, олоҳ,
Оро йўлларга қолғонман.*

Бу тухмат, бу адолатсизлик занжиридан ким қутқаради! Ким додингга етади?

Сталинми? Йўқ! Кечагина унинг ёнида бўлган маршаллар Тухачевский, Блюхер, ўнлаб инқилоб саркардалари, қадрдон ёзувчи, олимлар бедарак бўлиб кетганда, ахир Сталин, улар қаерга юйиб бўлдилар, деб сўрадимми? Наҳотки, Сталин бундан беҳабар бўлса!.. Хаёлимга шундай ўйлар келарди-да, ўзимдан ўзим чўчиб кетардим. Чунки бу гапларни айтиб бўлармиди! Айтиш қаёқда!

*Йигит чоғим эди, шайдоғи чоғим,
Ёв хужум бошлади азиз Ватанга.
Кўзим қийиб ташлаб севган ёримни,
Ватан меҳри ҳаққи жўнадим жангга.*

*Онам дуо қилиб қолдим ортимга:
«Ўзинг асра дея бевақт ўлимдан!»
Она ва ёр меҳри жўшди қалбимда,
Оташларга кирдим.
Ўлим йўлимдан
Минг бор тўсиб чиқди. Билмадим кўркүв.
Висол завқи билан курашдим гадил.
Эътиқоғ ўлимни енга олди-ю,
Ғолиб бўлиб қайтдим қирқ бешинчи йил.*

*Онамнинг шодлигин йўқ эди чеки,
Ўлсам ҳам йўқ, дерди энди армоним.
Бу қувончи узоқ бормади лекин,
Даҳшат, кўркүв билан ҳовучлаб жонин.*

*Кўзёш тўкиб яна қолди ортимга:
«Қуруқ тухматингдан асра деб хуго».
Мени қамадилар не учун, шунда
Онам ҳам кўплардек билмасди аммо!*

*У ҳам билмас эди. Мен ҳам билмасдим,
Тинчликда ўртади яна доғ, фироқ.*

*Ёв кўлига тирик асир тушмасдим,
Ўз юртимда асир қилиндим бироқ,*

*Менинг кимлигимни, қалбимни билган
Дўсту қўшилларим ҳайрон ҳаммаси.
Ҳаммаси учдан жим... Тили кесилган,
Гўё гунг одамдек чиқмасди саси.*

*Балки гуноҳқорман, балки нурдек пок!
Ким ҳам журъат этар билишга сирин!
Кимга арз айласин, ким бўлар паноҳ?
Ёки Сталинга очсинми дилин!*

*Йўқ, ундан ҳайиқиб боқарди мутлақ!
Қўрққанига қалбин очармиди халқ!*

Ўша даврларда Сталинни худо даражасида қанчалик кўтариб мақтамайлик, бошқаларни билмадим-ку, унинг қаҳри қаттиқлигини қалбимдан ҳис қилардим. Қаҳри қаттиқлик инсон учун яхши фазилатми? Балки шу сабабми, тенгдошларим, ўша давр шоирлари Сталин ҳақида ўнлаб шеърлар ёзган бўлишларига қарамай, менинг эса Сталинга бағишланган биронта ҳам махсус шеърим йўқ эди. Терговчи ҳали мени шу жиҳатдан ҳам гуноҳқор қилмаса деган хавф ҳам йўқ эмас эди.

Қадимда бойлар, хонлар, хоқонлар одамларга жабр-зулм қилган, халқ хўрланган, дердик. Тўғри! Аммо у нимадан иборат эди? Бойлар меҳнаткашларнинг ҳақиға хиёнат қиларди, деҳқонларга сув бермасди, ерларини тортиб оларди! Яна? Камбағалларнинг қизларини ўзларига хотин қилиб олганлар. (Хотин бўлгандан кейин у чўри эмас, албатта келгуси меросхўр бўларди.) Яна қандай жабр-зулм, хўрлашлар бўлган?.. Қама-қамалар-чи?

Қадимда қамоқхона Тошкентнинг қаерида бўлганини ҳеч ким аниқ айтиб беролмайди. Чунки ўғрининг ўзи бўлмасди. Тўғри, бўларди, бўлганда ҳам битта-яримта от ўғриси бўларди. Бир йил, икки йилда битта-яримта ўғирлик бўладими, бўлмайдими, бунинг учун махсус қамоқхона, махсус миршабхона йўқ эди. Шунинг учун битта жазо — халқ ичида оломон қилиш бўлган.

Зиндонлар-чи? Зиндонлар бўлган. Зиндонлар подшолар яшаган пойтахтларда бўлган. Унга қанча одам сиғарди! Икки-уч йил мобайнида бир неча одам зин-

дон қилинган деган гапнинг ўзи ҳам эшитган қулоққа у маҳалларда даҳшатли туюларди. Энди-чи? Нима десама?.. Ҳозирги вақтда қамоқ деган сўз одамларга курорт, санаторий дегандек оддий гап бўлиб қолган. Чунки қадимда бирор хонлик, бирор ҳокимликда битта зиндон, бирор қамоқхона бўлса, энди, ҳар бир депаранинг ўзида юзлаб, минглаб одамлар сиғадиган қамоқхоналар қилинган. Ҳатто ҳозир айрим ташкилотларнинг шахсий қамоқхоналари ҳам бор. Масалан, мелисанинг ўз қамоқхонаси бор. Давлат хавфсизлик қўмитасининг ўзиники алоҳида! Қадимда гоҳида от ўғриси учраса ёки битта-яримта пичоқлашган бўлса, энди қамоқнинг ҳам, жиноятнинг ҳам, жабр-зулм, инсон хўрликларининг ҳам минг бир хили пайдо бўлган.

Мен эрталаб терговдан қайтиб камерага кирсам, оёқ қўядиган жой қолмаган, тўрт кишилик камерага йигирмадан ортиқ маҳбус киритилган эди.

Каравотларнинг тагига оёқларини узатиб етти-саккиз одам ёнбошлаб ётарди, чалқанча ағдарилиб бўлмасди. Бўш жой йўқ. Айримлар бурчак-бурчакда чўнкайиб мудрарди. Мен камерага кирганимда параш (мис тувак) қўядиган жой ҳам қолмаган эди.

Бир кечада булар қаердан келиб қолган?

Булар жумҳуриятнинг турли вилоятларидан ушлаб келинган немис, чеченлар, ватан уруши қатнашчилари, қари-қартанг диндор ўзбек, яҳудий домлалари эди. Буларнинг айримлари Тошкент қамоқхонасида ётганлар билан юзма-юз қилишга олиб келинган бўлса, айримлари қамоқда ётганлар билан жиноий алоқаси бўлгани учун бирга суд қилиш учун келтирилган. Булар орасида ўн йил-ўн беш йил қамоқ муддатини тугатиб, қайта қамалганлар ҳам бор эди. Тер ҳиди, махорка, кексароқ одамларнинг кечки ҳожатга чиқариш вақтигача ҳам чидамай тувакка бўшашларидан пайдо бўлган сассиқ ҳаводан нафас олиб бўлмасди. Нима чора! Ҳатто темир панжара қилинган туйнук орқасидаги ойна ҳам йил бўйи очилмасди.

Бир йил, икки йилдан бери суд қилинишини кутиб, қамоқхонанинг берадиган бир чўмич сўк оши ёки балиқ шўрваси билан кун кечирган шўрликлар отадими, осадими, тезроқ суд қилиб берадиганини бериб, бу азобдан қутулсак, деб интизор кутиб ётардилар.

Орадан қанча вақт ўтди — ёдимда йўқ. Камерадаги одамлар аста-секин кетиб сийраклаша бошлади. Камерада уч киши қолдик. Бири колхозда механизатор бўлиб ишлаган ёш йигит, иккинчиси Насриддин Хўжаев эди.

Ахир бу одам ўзини Совет ҳокимиятини тиклаганлардан бири мен деб ҳисоблайди. Мана энди шундай бир одам қўлида бир парча увадани қумга булғаб, камеранинг бир бурчагига қўйилган мис тувакнинг ҳожатга чиқилган пайтда томган доғларидан тозалаб ўтирибди. Мен унга бу ишни сиз қилманг, дейишимга қарамасдан у: «Кемага тушганнинг жони бир, буни қилиш қамоқ қондаси эканми, ҳаммамиз баробармиз», деб илтимосимга кўнмасди. Бу одам совет қонунини, буйруқни муқаддас билган, ҳар қандай буйруқни бўйин товламай бажаришга ўрганган кишилар тоифасидан эди. Гражданлар уруши, босмачиларга қарши курашда ҳам қўлига қурол олиб чиққанлар ҳам шунақа одамлар эмасми! Пахта мустақиллиги учун курашда, ҳатто кишиларнинг кўрпа-ёстиғидаги пахталарни уйдан олиб чиқиб давлатга топширишда жонбозлик кўрсатганларчи? Шулар! Мулқдор, диндор, ҳатто илми одамларни шўрога ҳақсиз қилиб қулоқ қилиш даврида биринчи бўлиб маҳаллалардаги йиғинларда сўзга чиққан, қўл кўтарганлар ҳам шулар эмасми? Шулар-ку! Энди нимани ўйлаётган экан. Хаёлида нималар бор! Наҳотки, энди душман бўлиб чиқса?! Ўзи жон чекиб қурган иморатни ақли расо бирор инсон ҳеч маҳал ўз қўли билан ўзи ёқадими? Унинг қулашини, барбод бўлишини истайдими? Шундай бўлса, нега бу одам қамоқда?!

Мен-ку ёшман. Партиясизман, Совет давлатига бунчалик хизматим ҳали сингунча йўқдир. Аммо умр бўйи жонини шу йўлга тикиб, қошдан қовоқ қайтармай, ҳамма буйруқни бажариб келган, сочига оқ тушган бу кекса коммунистнинг гуноҳи наҳотки қамалиш даражасида оғир бўлса!..

Тувакка пардоз бериш бу — бир нафаслик хўрлик. Аммо қамоқнинг сенга бир кун ҳам тинчлик бермайдиган азоблари ҳам бўлади. Бу қандала-ю қанала таланиш. Айниқса қандала деган қон сўрувчи ҳашарот шундай жони қаттиқ бир офатки, маҳбусларга на кундузи, на кечаси тинчлик беради. Одатда, камераларда чироқ кеча-кундуз, йил бўйи ёқиқ туради. Қоронғида

маҳбуслар қочишга бирор тайёргарлик кўрмасин ёки ўзини-ўзи бир нарса қилиб қўймасин учун атайлаб ёқиб қўйилган. Одатда, кечаси пайдо бўладиган қандалалар ёруққа ўрганиб қолгани учун кечаси ҳам, кундуз кунлари ҳам деворлардан, шифтлардан сен ўтирган жойга сакрайди. Бу балодан ҳар ойда бир икки кунгина қутулиш имкони бўларди. Бунинг учун назоратчилар чойгумларда келтириб берган қайноқ сувни қаравотларимиз устидан қуярдик. Қандалалар ҳовуч-ҳовуч семон полга тўкиларди.

Ўрдак лақабли назоратчи хотин дам-бадам темир эшикнинг дарчасидан мўралаб:

— Парашда доғ қолмасин. Тезроқ қимирлаларинг, сувни кўп сарфлама! — деб бир неча бор буйруқ бериб турарди. Хотин бўлса ҳам ниҳоятда қаҳри қаттиқ, раҳмсиз эди. Аммо унга сен киму, мен ким дея оласанми? Бу ҳуқуқ қаёқда! Улар сенга инсон деб қарашадими? Мутлақо!

Бир ой, икки ойда камераларга кириб турадиган врач ёки турма бошлиғи ҳам атрофга назар солиб, камеранинг қишда музлаб қолгани ёки ёзнинг иссиғида сасиб, бижғиб кетганига эмас, асосий эътиборни бурчақда турган мис тувакнинг доғи борми, йўқлигига қаратади. Бундан мақсад сенга ғамхўрлик эмас, аксинча, сенлардан кўра мана шу тувак биз учун эътиборли, сенлар шуни тозалашга лойиқсизлар, демоқчи бўларди. Тувақда бирор доғ топса, сени қарцерга ташлаб жазолашни ёки уйдан келадиган озми-кўпми насибадан маҳрум қилишни мўлжалларди.

Ўша куни назоратчи тушки овқат вақтида Насридин Хўжаевга юқларини йиғиштириб чиқишга тайёрланишни буюрди.

Нарсаларини йиғиштиришга ёрдамлашдим.

Шу кунгача ниҳоятда камгап, ҳамма сирини айта-бермайдиган Насридин Хўжаев юқларини тайёрлаб, кетар олдида:

— Кеча менга қўйган айбномалар билан танишиб чикдим. Ишимни судга оширишган. Гуноҳим бўлмаса ҳам энди суд қилишади. Орамиздан яхши-ёмон гап ўтган бўлса унутинглар! Энди қайта кўриш насиб этадими, йўқми! Хайр!

Менга қараб айтган гапи:

— Сен умидсиз бўлма! — дегани бўлди.

НОМУС ҲАЛИМДАН КУЧЛИ

Бугун нима учундир терговчиларнинг менга қилаётган муносабатларини ўйлаб ўтириб, маҳалламиздаги карвонларнинг асов отларни аравага қўшишга ўргатаётган вақтларидаги ур-сурлари кўз олдидан ўтаберди: аравага қўшилмаган отларни икки шотининг орасига киритиб, қоринбоғини тортиш, айниқса, жиловлаб унинг устига миниш осон бўлмасди. Кўзини боғлаган пайтда ҳам биқинига арава шотисининг текканини сезиши биланоқ қўлдан чиқиб қочиш учун икки орқа оёқлари билан орқа-ўнгига қарамай арава борми, одам борми, пишқириб, тарсиллатиб тепа бошларди. Бу аҳвол бир-икки такрорланганидан ғазабга келган карвон отни жиловидан ушлаб юзи-кўзи аралаш қамчилаб кетарди. От шўрлик бу шафқатсиз қамчин зарбидан сакраб ўзини тўрт ёққа уриб, гир-гир айланиб пишқирарди-ю, аммо жиловини узиб ҳеч қаерга қочолмасди. Бугун бўлмаса — эрта, эрта бўлмаса — индин, охири қамчин зарбидан аравага қўшилишга кўникарди.

Қамоқ шароитида менинг ўша отдан нима фарқим бор!

Қамалганингни дастлабки пайтларида гуноҳингнинг йўқлигини ўйлаб, бирор шубҳа билан қамашган бўлса, ҳақиқат қилишар, дунёда адолат бор-ку, деб ўзингни юпатасан. Аммо сенга бирдан-бир суянчиқ бўлган бу ишонч ҳам аста-секин йўқолиб, ҳатто ўзингнинг беғуноҳлигингни исботлаш учун арз-дод қилишдан фойда чиқмаслигига иқрор бўла бошласанг, ундан нима чора! Битта чора шуки, буларнинг қўлидан қутулиш қийинлигига амин бўла бошлагач, тақдирингга таян бериб, худонинг раҳми келиб ҳукуматда бир ўзгариш бўлар, деган умид билан яшай бошлайсан.

Мана яна баҳор келди. Иккинчи баҳорни қамоқда ўтказмоқдаман. 15 ойдан ошяпти. Йил бўйи еганинг сули бўтқа, чекканинг махорка. Баҳор келиб гилос, қулупнай, тут пишади. Ёз кириши билан чиллаки пишади. Кетма-кет қовун, тарвуз етилади. Сен бу неъматларнинг ҳаммасидан маҳрумсан! Худо яратган бу неъматларни тотиб кўришга ҳам сенинг ҳаққинг йўқ! Карам солинган шўрва ичяпсан-ку, шуни беришганига ҳам шукур қил! Сен ўзингнинг кимлигингни биласан-

ми? Сен душмансан! Эртага сени қандай тақдир кутяпти, ўйлаяпсанми? Сен қилган гуноҳларни балки отувага лойиқ топишар. Шундай бўлиши ҳам ҳеч гап эмас. Бундай ўйлар олдида ўзингдан ўзинг чўчиб тушасан.

Терговим тугади. Ишимни судга оширишган. Икки ойдан бери камерада битта ўзим. Атрофингдаги семонли тўрт девор, бўш қолган темир каравотлар. Дардлашиб, кўнгил ёзадиган одамлар ҳам ҳукм қилиниб, тақдир насиб қилган жойлардаги лагерларга кетиб бўлди. Терговчи чақирмайди. Тергов тугагач, хотин бола-чақанг билан кўришишга рухсат этамиз, деб берган ваъдасига ҳам амал қилгани йўқ. Радио эшитмайсан, газета бермайди. Ёлғиз дардқашим — хаёл!

Қамаш мавсуми тугаб, қамаладиганлар қамалиб бўлди шекилли, деб ўйлагандим, йўқ, бугун эрталаб камеранинг эшиги очилиб, қотмадан келган, баланд бўйли, соқол қўйган 70 ёшлар чамасидаги бир мўйсафид кириб келди. Қўлидаги юкларини ерга қўйиб, мен билан саломлашиб, атрофни кўздан кечирди-да, билмадим, нима маънода, нима учундир, «худога шукур» деб қўйди. Нимага шукур қилади! Қамоққа тушганими? Ёки яккахонада узоқ вақт ётган бўлса, энди мен билан дийдор кўришиб, дардқаш учратганими? Бошқа нима сабаб бўлиши мумкин? Ахир қайси танжони соғ одам қамоққа тушганида худога шукур, дейди.

Хаёлимдан балки бу одам отишга ҳукм қилиниб, ўлим камерасида ётган бўлса, ҳукми бекор бўлиб, омон қолганига шукур қилдимикан, деган фикр ҳам ўтди.

Бунинг шукронасининг сабаби кейинчалик маълум бўлди. Мен ўйлаганча бўлиб чиқмади.

Бу одамнинг таги-тахти, турар жой асли Хоразмдан бўлиб, тошкентлик қариндошлариникига келаётганда қўлга олиниб, шу сабаб бу ердаги қамоқхонага келиб қолган экан. Қамоққа янги келгани, тергови энди бошлангани учун, гуноҳи нимадан иборат, нега қамалганини ҳам ҳали ўзи аниқ билмасди. Билмасди эмас, нега ушлаб олиб келишганини тасаввур қилолмай, мени биров билан адаштириб олиб келишган бўлса керак, банданинг бошида бундан ҳам ёмон кунлар бўлади, деб шукур қилаётган экан.

Эй, содда шўрлик! Бировга адаштириб қамаган бўлсалар ҳам бу ерга олиб келишдимми, тамом, бирор

айб топиб муддат беришларини, душман қилишларини бу содда одам хаёлига ҳам келтиролмасди.

Албатта, мен бир йилдан ортиқ қамоқда ётиб, сўроқларига жавоб беравериб, нимадан нима чиқариб айблашларидан хабардор бўлиб қолганим учун, ундан нималар ҳақида сўрашяпти, деган саволимга у:

— Сўраган гаплари курақда турмайди, майнавозчилик. Мени тергов қилаётган йигит, кўчқору хўроз уриштиришга менга ўхшаган ишқибоз шекилли, нуқул кўчқор уриштиришни қачон, қаерда кўрганим, ора-сира ўша пайтда кимлар билан, нималар ҳақида гаплашганимни сўрайди, холос, — деб жавоб берди.

Ҳе, содда одам! Терговчи ҳам менга ўхшаш кўчқор уриштиришга ишқибоз экан дейди-я! Аммо терговчи нега мунча кўчқор уриштиришни мендан сўраб қолди, нега мунча ковляяпти деган нарсани хаёлига ҳам келтирмаган бўлса керак шўрлик! Хоразмлик бўлганим учун шунчаки кўчқор уриштиришни сўрагандир, деб ўйлаган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Аммо буни нега суриштиргани, тагида нима мақсад кузатилаганини кейинчалик билди.

Қамалганининг иккинчи-учинчи ҳафталари бўлса керак, бу бечора мўйсафид терговдан ўзини қайга қўйишини билмай, разаб билан камерага кириб келди:

— Дунё тамом бўлди! Дунё адо бўлди! Мени отиб ташласин, энди бу терговчига бир оғиз сўз айтмайман. Ҳеч қанақа гапига жавоб бермайман. Сталинга ёзаман! Сталинга арз қиламан. Мен оқ пошшони тарафдоримишман, Неколай пошшони! Нима, мен уни башарасини кўрибманми ёки икки туғиб бир қолганимми, мақтаيمان! Оқ хўрозни мақтаган бўлсам, оқ пошшони мақтаган бўламанми? Бу қандай бедодлик!

Бу бечоранинг бутун гуноҳи Хоразмда хўроз уриштириш вақтида кимдир ундан:

— Кимнинг хўрози енгади, қизилими, оқими, сен қайси бирининг тарафдорисан? — деган сўровига:

— Кўринишдан қизилга қараганда оқи зўрроқ кўрилади, оқи енгади, мен оқ тарафдориман, — деган гапни айтгани бўлибди. Унинг бу гапидан терговчи ўзича хулоса чиқариб: «Ҳақиқатан ҳам Хоразм шоҳи Жунаидхонга менинг хешлигим бўлгани рост, шунинг учун ҳам мен хўроз уриштириш пайтидан фойдаланиб

қизиллардан, яъни Совет ҳукуматидан кўра оқ пошшо яхши эди, бир кунмас бир кун оқ пошшо енгади, демоқчи бўлганман», деб ёзиб, ундан қўл қўйишни талаб қилган экан.

Албатта, бу гапларга ҳозирги одамлар ишониши қийин. Аммо юзлаб эмас, минглаб эмас, миллион-миллионлаб одамлар қамалиб, отилиб, Сибирь сургунларида йўқ бўлиб кетганлар-чи? Бунга ҳам ишонмай-мизми? Ахир, буларнинг кўпи асосан коммунист, совет давлати учун жонини тиккан одамлар эди-ку! Буларнинг душманлигига ишониб бўладими? Йўқ, бўлмайди! Хўш, шундай бўлгач, уларни нима деб қамашган? Демак, йўқ айбларни, киши хаёлига келмайдиган юқоридаги каби сабабларни ўйлаб топишган, десак, ишонмай бўладими?

Мен ўзимча ўйлардим, хўп, ишониб бўлмаса, бегуноҳ одамларни қамаш ҳукуматга нега керак бўлиб қолган?

Қамалгунимга қадар, мен ўзим ҳам қамалганларнинг кўпчилигини ҳақиқатан душман бўлса керак, деб ўйлардим. Аммо қамалганимдан кейин бу фикрим хато эканлигига имоним комил бўла бошлади.

Терговчининг адолатсизлиги, билатуриб оқни қора қилиб кўрсатишидан фиғони фалакка чиқаётган ҳамроҳимга таскин бериш учун унга:

«Куйганингизнинг фойдаси йўқ. Қамалишингизга оқ подшони мақтаганингиз ҳам, хўроз ҳам сабаб эмас, булар фақат бир баҳона, бу қама-қамалардан мақсад битта: маошингиз кам бўлса, маошим кам деб арз қила оласизми? Чет элга борингиз келса, бораоласизми? Йўқ! Бизда бошқа давлатлардагидек эркинлик, демократия йўқ деб айтаоласизми? Айтолмайсиз, дардингиз ичингизда. Қайси давлатда 1—2-синф болаларини октябрь ойидан то план бажарилгунча ўқишдан маҳрум қилиб қор-ёмғирда дилдиратиб, пахта бахтимиз деб далаларда ишлатади? Бу бахт эмас, деб айтаоласизми? Ўзбекнинг минг йиллик тарихи бор, ўзбек жаҳонни ҳайратга соладиган санъатнинг юксак намуналари Самарқанд, Бухоро, Хива каби шаҳарларни бунёд қилган, буюклиги олдида замонлар таъзим қилган Навоий, Улуғбек, Бобурларни яратган халқни саводсиз, қашшоқ гадо деса тўғрими? Йўқ, бу тўғри эмас деб айта оласизми? Айтолмайсиз! Нега? Чет эл радиосини

эшитдим деб бировга очик айта оласизми? Бизда дин эркинлиги йўқ деб айтаоласизми? Айтиб кўринг-чи! Айтолмайсиз! Аммо ичингиздан-чи, буларнинг нотўғри эканини сезасизми? Сезасиз! Битта сиз эмас, бошқалар ҳам сезадими? Сезади! Борди-ю, сиз ҳам, у ҳам, хуллас, кўпчилик шу норозилигини айтса, унда нима бўлади? Ошкора норозиликка айланмайдими? У маҳалда нима бўлади! Нима бўларди, норозилик авж олади. Оқибатда халқ кўзғалади. Бундай хавф-хатарнинг олдини олиш учун нима қилиш керак? Бирдан-бир чора, ҳа, халқни чўчитиш! Бунинг учун сиз билан бизни қамаш. У ёқ-бу ёққа қарамай ҳақиқатни айтадиган, тили ўткирроқ одамлардан қутилиш. Шу билан одамларга ваҳм солиш», — дегим келарди.

Аммо тилим учиде турган гапни ёниб турган ҳамроҳимга айтиб булармиди? Балки бу мўйсафидни меңдан сир олиш учун ёнимга киритган бўлса-чи? КГБ қамоғига бу ҳам эҳтимолдан холи эмас.

Терговчининг хўроз уриштиришдан ўйлаб топган, киши ақлига сифмайдиган хулосасидан ғазабланган чол бошини қай деворга уришини билмай сўкинар ва терговчини ҳақоратлашдан ўзини тиёлмасди.

Халқимизнинг:

Кет, десанг Қашқар кетойин,

Йўлда ёлғизлик ёмон.

Ёлғизликдан ким ўлибдир,

Ҳаммадан хўрлик ёмон, —

деган ҳикматларининг маънисига бошинг деворга текканда етар экансан.

Қамоқ бу ёлғизлик, айрилиқнинг ўзигина бўлса, дийдор кўриш умиди билан чидайсан! Аммо бу ердаги хўрликларга-чи? Худонинг ўзи раҳм қилмаса, бандасига тўзим бермаса, чидаб бўлмасди.

Бу мўйсафид маҳбуснинг қалбидаги тухмат алами босилгунча ҳам бўлмай, худди сен қочиб кетаётгандек, қамоқ эшиги бирданига шарақ-шуруқ очилиб, икки назоратчи кириб келди. Биримизга анови бурчақда, иккинчимизни манави ерда турларинг, деб буйруқ бериб, кўрпа-ёстиқ, идиш-товоқ, тувакларнинг ичи борми, чекадиган махоркадан тортиб ейдиган нарсаларинггача ағдар-тўнтар, тити-пити қилиб шумон (тинтув) бошлади.

Бундай аҳвол ҳар ҳафта, ҳар ўн-ўн беш кунда маҳбуслар портлатувчи бирор нарса, қурол-яроғ ўйлаб топгани йўқмикан, деган гумон билан такрорланиб турарди. Бир йилдан ортиқ қамоқда ётган мен учун бу табиий бўлса, ёнимдаги янги келган ҳамроҳим учун қутилмаган хол бўлди. Ҳатто тинтувчилар ҳам менга таниш бўлиб қолган. Буларнинг айримлари ҳаммаёқни ағдартунтар қилмай расмият учун қўл учида у ёқ-бу ёқни кўрган бўлиб чиқиб кетса, айримлари ўзингни ҳам қип-яланғоч ечинтириб, бирор хавfli нарсани яшириб кўйгандек орқа-ўнгингача текшириб кўрарди.

Бу гал бошдан-оёқ, ич кийимигача ечдириб, яланғоч қилиб янги одам бўлгани учунми, текширишни кўшнимдан бошламоқчи бўлди. Аммо у бунга ўрганмагани учун, мен ва бошқаларнинг олдида ҳаё билан устки кийимларини ечди-ю овратини кўрсатишга унамади.

Назоратчи эса қани, тезроқ бўл, деб дўқ-девара қилишини қўймасди. Чол эса нима қидирасан, яширган нарсани топмоқчи бўлсанг, уст-бош кийимимни қара, яланғочлаб нима, жинсимни текширмоқчимисан! Ҳез эмасман, бола-чақа кўрган одамман, — деб ғазаб билан бақирар, назоратчи эса гап қайтарма, тез бўл, ечин, дейишини қўймасди.

Албатта, мен унга турадиган жойимиз қамоқ, тўрт атрофимиз девор, борадиган жойимиз терговчининг хонаси-ю, сенларнинг назоратинг остида бир кеча-кундузда икки марта ҳожатга чиқиш. Ўшанда ҳам туйнукдан кузатиб турасанлар. Кўчага чиқмасак, бирор одам билан алоқада бўлмасак, ҳар ҳафта, ўн кунда бундай тинтувларни қилиб турсаларинг, яна нимани қидирасанлар, дегим келди-ю, қамоқ қоидаси бўйича назоратчи билан гаплашиш мумкин эмаслиги, бунинг учун ҳам жазолашларини ўйлаб, ғазабимни ичимга ютишдан бошқа илож топмадим. Бу гапларни мен айтмасам ҳам буларнинг ўзи билмасмиди? Мақсад — сени хўрлаш! Ўз айтганига сени кўндириш.

Иккинчи назоратчи, кекса одам экан, кўяқол дегандек қараш қилди-ю, аммо оғиз очолмади. Чунки уларнинг ўзи бир-бирига ишонмасди, душманга раҳм қилди, ён босди, таниши бўлганми, деб айблашларидан кўрқарди. Бир-бирига раҳм қилмайдиган, бир-биридан кўрққан одамларга гапириб нима фойда то-

ноҳақликларни, ичинг тўла дардларингни қўрқмасдан шеърми, дoston қилиб айнан ўзидек ёзаоласанми? КГБдан қўрқмайсанми?

Мана кечагида хотининг саккизта ёғлиқ патир ёпиб, бир оз майиз ва чақилган ёшроқ, икки-уч пачка «Саратов» махоркасини киритибди. Албатта, сенга патирни ейишдан ҳам кўра севикли хотинингнинг унга теккан қўллари, болаларинг кўз олдинга келиб, юракбағринг эзилгани рост. Ҳар бурдаси томоғинга тикилиб, кўз ёшларинг билан захар бўлиб ютилмоқда. Бу бевақт айрилиқ алами чидаб бўлмас даражада албатта оғир. Ахир, қамалганинда оиланга пул босиб кетмаган эдинг-ку! Бу қайси пулга келган? Уч болани боқиш осонми? Ижод қиламан, дoston ёзаман деб литфонддан минг сўм пул олиб, ҳали тўлагунигча йўқ эди, раҳм қилмай уни қистаб келсалар ким тўлайди! Сен Совет адабиёти ҳақиқатни, кишиларнинг дардаламларини куйлайдиган адабиёт дейилишига ишонсанг, шу айрилиқларни, шу соғинчларни, шу тўкилган кўз ёшларингни шеър қилиб ёзаоласанми? Матбуотда босишларига ишонасанми? Космополит, ҳаётдан норози пессимист, ҳаётнинг фақат салбий жиҳатларини кўрадиган шоир деб айблашларидан қўрқмайсанми? Бу жамиятда ижод эркинлиги йўқ деб, айтаоласанми? Асло, айтолмайсан!

1946 йилда партиянинг космополитизм ва ғоясизликка қарши деб чиқарган қарори, Ждановнинг «Ленинград» ва «Звезда» журналларини қоралаб қилган маърузаси сенинг ақлинга миҳдек қоқилиб, юрагингни олиб қўйганки, ҳозир қамоқда ётиб ҳам, қўлинга қоғоз, қалам бериб, мана, Совет ҳаёти ҳақида билганларингни, дилингдаги гапларни очиқ ёзиб бер, десалар, имоним комилки, қамоқда ётиб ҳам мен бахтиёр Совет кишиси, ҳаётимиз фаровон, бу бахтли кунларни берган Сталин яшасин, деб шеър ёзасан. Қани айт-чи, ёки нотўғри гапирдимми? Ижод эркинлиги йўқ, ҳақиқатни ёзиб бўлмайди, дермидинг, ёки...

Бу саволларга ўзимча жавоб излаб хаёл суриб ўтириб, 1939 йилда ёзган тўрт йўл шеърим ёдимга тушди:

*Тангрим, ўзинг, ўзинг ярлақа,
Ўзингдан ҳеч ўзга мадаг йўқ,
На дўстим бор, на дарг тингловчим,
Ўзингдан ҳеч ўзгага ҳаг йўқ!*

Бу тўртликда қандай хато бор?

Аммо бу тўртликни пессимизм, динни тарғиб қилишдан иборат деб айб топишларидан қўрқиб, бирор одамга ўқиб бермасдан, ҳатто, қоғозга туширмасдан, шу вақтгача ёдимда сақлаб келаман-у! Нега? Бу қўрқоқлик, ижод эрки йўқлиги эмасми? Ёки:

*О, тасодиф! Тасодиф гоҳ бахт,
Гоҳ келтирар улим ва хатар.
Тасодифан хурсандман беҳақ,
Дучор қилди, бахтга бу сафар.
Тасодифан кўрдим базми кеч,
Ўғирлагинг, севгимни дарҳол,
Юрак дардин айтолмади ҳеч,
Боқишларинг қилди мафтун, лол.
Айланмади тил ўша онда,
Хайрлашдик бебўса ва жим.
Сен кетдинг-у қолдим армонда,
Учрашишни сўроқлолмадим.
Тасодифнинг мен учун бу гал
Келтиргани бахтми, ё ҳижрон?
Ҳали-ҳали этолмайман ҳал,
Фироқингда ўртама, жаҳон!
Тасодифан шогман, аммоки,
Афсус билан қолганлигим рост!
Қайдасан ёр, топгунча токи
Тасодифга йиғлайман холос!*

1944 йилда ёзилган шу шеърда Совет халқи, совет сиёсатига қарши айтилган қандай мақсад бор? Бу шеърим ҳам, биз тасодифга ишонмаймиз, бу ғоявий саёз деган сабаблар билан ҳеч қаерда босилмаган, мана бу ҳам ижод эркинлигига кирадимми?

Ўз-ўзимча ўйлардим! Мен суд олдидан шулар ҳақида ўйларканман, ўзимнинг ҳақлигим, виждоним олдида бир оз таскин топиб, қамоқ азоблари унутилгандек бўларди.

Терговчиларнинг бегуноҳ одамларни гуноҳкор қилишлари, адолат ҳакамлари — прокурорларнинг маҳбусларнинг арз-додини эшитиб амал қилмасликларини гарчанд билсам ҳам, сўнгги умидим суддан эди. Нима бўлса ҳам ахир, суд деган номи бор-ку! Нега ишонмай!

Терговчи ёки чаласавод назоратчилар илми одамларнинг қадрига етмаган, арз-додини фаҳм этмаган бўлса, ҳар ҳолда суд ходимлари олий маълумотли кишилар — уларга нисбатан холис ҳакам-ку! Бундан ташқари, ахир, адвокат деган гаплар ҳам бор-ку, деб ўзимни-ўзим овутардим.

Қассобдан чиққан жаллоддан олимдан чиққан жаллод хатарли. Чунки қассобдан чиққан жаллод илмсиз, оми, у довдир-совдир иш қилиши мумкин. Аммо олимдан чиққан жаллоднинг қўлидан қутулиш қийин. Негаки, у ақл билан иш қилади ва ўзининг ҳақлигига унча-мунча одамларни ишонтира олади. Судга инсоф берсин!

Мен шулар ҳақида ҳаёл қиларканман, табиатимда бир равшанлик пайдо бўларди. Тезроқ суд бўла қолса-ю бу қамоқ азобларидан қутула қолсам деб ўйлардим. Ҳақиқатан ҳам мени суд қилиб бир йилми, ўн йилми муддатга ҳукм қиладиган нима гуноҳим бор? Нима? Терговчиларнинг ёзганлари ҳаммаси ясама, ахир ўзлари тўқиган ёлғон-ку!

Елпигич ҳақидаги ақлга тўғри келмайдиган латифанамо гапим учун халқ душмани бўлиб қоламанми? Наҳот суд шунга ишонса! Ёки сифатсиз мол ишлаб чиқарилаётгани ёлғонми? Ҳаммага аён-ку! Битта елпигич эмас, ҳамма соҳада сифатсизлик бор-ку!

Сталиннинг гапини кесатиб айтган деб гуноҳкор қилиш ҳам асоссиз. Аввало кесатиқми, тўғри кўнгилда айтганманми, буни эшитган одам билан юзма-юз қил десам, буни қилмади. Демак асоссиз. Борди-ю кесатиб айтган тақдиримда ҳам бу ерда тўхматдан иборат нима бор? Ҳаётимиз жаннат эмас-ку, етишмовчиликлар, қийинчиликлар йўқми? Уруш тамом бўлган бўлса ҳам ҳали қорнимиз тўйганча йўқ-ку! Буни суддагилар тушинар!

Мени миллатчиликда айбашлари ҳам бутунлай асоссиз. Миллатчилигим Усмон Носир шеърларини мақтаганимми, уни истеъдодли шоир деганимми? Ахир адабиётдан озми-кўпми хабари бор, унинг шеърларини ўқиган одам уни ҳеч маҳалда ёмон, қалбаки шоир экан, дейдими? Демайди! Агарда миллатчи бўлиб бирор миллатини масхаралаган ёки ўрисларни босқинчи, ҳамма ҳуқуқ уларда десам, шунга ўхшаш бир гап айтган бўлсам, миллатчиликда айбласа. Суддагиларда адолат бордир ахир!

Шундай фикрлар бир неча кундан бери эшиклари очилмай сасиб кетган камерада ёлғиз ўтириб хаёлимдан ўтар экан, тезроқ суд бўлақолса-ю ўзимни бутунлай бегуноҳ эканимни айтақолсам деб шошилардим. Ахир, Совет давлати бу фақат Ўзбекистондаги жоҳил терговчилар, прокурорлардан иборат эмас-ку. Ахир дунёда ҳақни ҳақ, ноҳақни ноҳақ қиладиган Москва, Сталин каби суянчиқлар борлигини ўйлаб, умидим бардам бўларди.

Гуноҳим йўқлигидан умидвор бўлишимга яна бир сабаб — кейинги вақтларда уйдан юборилган нарсаларни ола бошладим. Чунки, гуноҳи оғир маҳбусларга оиласи билан кўришишга, нарсалар олишга ҳам руҳсат этилмайди. Бундан ташқари прокурорга айтган гапларим амалга ошиб, ўқиш учун китоблар ҳам берила бошлади. Бу ҳам менга энди одамдек қарашаётгандек, айбим йўқлигидан дарак бераётгандек туюлиб, судда оқданиб чиқишимга ишонч бағишларди.

Бугун мен учун худди дардкаш, яқин дўстим билан топишгандек қувончли кун бўлди. Бугун менга мистик рус шоири Александр Востоков билан, кейинчалик билишимча, халқ душмани бўлиб қамалган грузин ёзувчиси Жавахишвилининг қисса ва ҳикоялар тўпламини беришди. Айниқса халқ душмани деб ноҳақ қамалиб, кейинчалик ҳақ бўлиб оқланган «Бегуноҳ Абдулло» ва Сибирь совуқларида қўл-оёқларидан айрилиб, ҳатто жинсий алоқа қилишдан маҳрум бўлиб қолган, шунда ҳам умидсизликка тушмай, ўз ижодий меҳнати билан кимё илмида янгилик ижод қилиб маҳбусликдан қутулган, иродали одамлар ҳақидаги қиссалар дардимни енгиллаштирарди. Бу китоблар бир оз бўлса ҳам ёлғизлик азоби, турли ваҳимали хаёллар сиртмонидан қутқарарди.

Айниқса, ёдимда йўқ, Александр Востоковми ёки бошқа рус шоирими (Гётенинг «Умид») шеърининг таржимаси суд олдидан менга шу қадар далда бўлдики, китобни қайтариб йиғиштириб олгунча бу шеърни ўзбек тилига таржима қилиб, ёдлаб олдим.

*Ёлбораман умид париси,
Иш чоғлари менга бўлгил ёр.
Тугатмасдан ишнинг барисин,
Толиқшишга эрк берма зинҳор!*

*Ишонаман, рўёбга чиқар,
Таскинларинг кетмай беҳуда.
Умид билан суқилган таёқ
Меҳнат, чидам натижасига
Бир кун берар мева ва япроқ.*

Қамоқ муҳитида бу шеър энг яқин дўстнинг менга таскинидек бўлиб қолди. Бу шеър азобимни енгиллаштирди, дармон бўлди. Шайтоний хаёллар босиб келганда, ётган-турганимда ўқидим. Қамоқда ширин хаёлдан бошқа сенга ким таскин беради, ким дардкаш бўлади!

Китобнинг қадри, унинг одамга энг яқин дардкаш, сирдош дўстдек мададкор бўлишини қамоқда жуда яхши ҳис қиларкансан.

*«Бошингга мушкул иш тушса,
Дерайсан, ё расулаллоҳ!»*

Бирор дардкашсиз, ёлғиз қолган чоғингда, ўйлаб-ўйлаб тагига етолмаган, сени қийнаган хаёллар ечимига китоб мададкор бўларкан. Бошингга маломат тошлари ёғилиб, қамоқда ётганингда, ҳақиқат учун букилмай курашган қаҳрамонлар сенга ибрат бўлиб, ғамларингни енгиллаштираркан. Тухматчиларнинг мағлубияти, уларнинг фош бўлишлари сенда ҳам ҳақиқатнинг голиб чиқишига куч-қувват, чидам ва умид уйғотаркан. Севикли ёрингдан жудо бўлиб, рашк ўти қалбингни ўртаб, чиркин хаёлотлар сени қуршаганда, ҳар қандай машаққат, ҳар қандай азоб, айрилиқ дамларида ҳам севгисига риё қилмай, бардош берган ошиқлар ҳаёти ҳақидаги ривоятлар ортингда қолган хотинингга ҳам ибрат бўлаётгандек, дунёда севгига вафо, садоқат борлигига ишонасан, бир дам таскин топасан.

Мана бугун бир йилдан ортиқ ноҳақ чекканим қамоқ ва тергов азобларидан қутуладиган кун ҳам келди. Суд бўладиган бўлди. Қайси гуноҳимга суд қилишади!

Терговчилар сен қилмаган ишларингни қилди, айтмаган гапларингни айтди, деб зўрлашларига бўйсунмаганингда, сени қўл қўйдиришга ундаш учун уларнинг бирдан-бир айтадиган гаплари, агар бизлар сени ноҳақ айблаган бўлсак, сен, ҳозир бизни ҳам, ўзингни ҳам қийнамай, қўлингни қўябер, адолатли суд бор, прокурор бор, арзингни ўшаларга айтасан, дейиш бўлар эди.

Терговчининг бу гаплари гарчанд бир дамгина кўнглимга далда бўлса ҳам, аммо, авлодларимиз шу кунгача бошидан кечирган фожиалар хотирамда тирилиб, кўнглимни яна қора булут қоплаб оларди. Ахир, уларни ҳам шу ерда тергов қилишган, шу ерда суд қилишган-ку! Шуларни ўйласам умидларим чил-чил бўларди. Айрилиқ аламлари ўртай бошларди.

Адолатли суд, адолатли прокурор!.. Ахир қанча-қанча ёзувчилар, давлат арбоблари қамоққа олиниб, эртасигаёқ Тошкентнинг яқинидаги жарликка олиб бориб ёки қамоқнинг ўзидаёқ отиб ташланмаганми? Уларнинг қабри қаерда эканини ҳеч ким, ҳатто ҳозирги ҳукуматнинг ўзи ҳам билмайди-ку!

Шу вақтгача бизлар адолатли суд, адолатли қонун деган гапларни эпитабериб қонимизга сингиб, бунга ишонч ҳосил қилиб келганмиз. Аммо адолат қандай бўлади, у нимадан иборат, негизига зеҳн солганмизми? Йўқ! Негаки, фикр билдириш, хатоларни айтишни қонунга зид деб келганмиз. Қонун бузилишларини кўра туриб ҳам қонуний бўлса керак, деб қабул қилишга ўргатиб қўйилганмиз.

Ахир, шу вақтгача, қанча-қанча одамлар бегуноҳдан бегуноҳ қамалиб кетганлигини халқ билмайдими? Билади! Ҳатто ўзига энг яқин, сирдош кишилари, дўстлари қамалганда ҳам мен буни ёшлигидан билман, бундан душман чиқмайди, деб айтишга журъат этолганмизми?

Бизда ҳамма нарса қонуний, адолатли деймиз-у, аммо кўнгилдаги гапни айтиш имкони бўлмаса, ёки айтишга келганда нимадандир чўчиб турсанг, шу адолатданми? Адолат борлигиданми? Ахир шунинг ўзи ҳам қонун бузилишига қўшилмайдими! Ахир, деярли судлар ёпиқ эшиклар орқасида ўтказилиб, унга фақат суд ҳайъати, прокурор ва КГБ ходимларидан бўлак бирор одам ташқаридан киришига ижозат бўлмай, бутунлай халқдан яширинча ўтказилса, бу ҳам адолатданми? Бундай судларнинг адолати нимада?

Суд бўладиган куни эрталаб мени маҳбусларга мўлжалланган махсус «қора қарға» деб аталадиган машинага чиқаришди. Қаерга олиб кетяпти — сен ҳеч нарсани билмайсан. Бутун ихтиёринг шуларнинг қўлида. Бу ердаги ҳамма нарса сирли. КГБ бутун халқ, бутун давлатдан ажралган сирли бир дунё. Ҳозир сени

бирор ерга олиб бориб отиб ташласалар ҳам ҳеч ким билмайди.

Машина бир-икки дақиқалик йўл юрмасданок, қандайдир темир дарбозанинг тарақлаб очилиб-ёпилгани эшитилди. Автомат тутган соқчи машина эшигини очиб тушишга буюриши биланок қўлни орқага қилиб тушдим. Бу бир ярим йил, қамокда яшайвериб одат бўлиб қолгани учун эмас, асло, асло! Бу автомат тутган соқчининг қўлини орқага қил деб кишини хўрловчи овозини яна эшитмаслик ва унинг ниҳоятда жонга текканлигидан эди.

Бу ер қамалганимнинг биринчи куни келганим қамокхонанинг ҳовлиси бўлиб, мени ер остидаги қамок камерасига эмас, кичикроқ хонага олиб киришди. Бу суд зали экан.

Бизлар бир ой давомида суд қилиндик. Мендан бошқа яна етти-саккиз киши.

Суд залида мен билан бирга суд қилиниши эмас, ҳатто қамалиши ҳаёлимга келмаган одамлар билан учрашдим. Масалан, профессор Ҳамид Сулаймон. Бу одам 1939—40-йилларда менга дарс берган. Ўшандан бери деярли энди учрашишим, шахсий борди-келдим мутлақо бўлмаган. Таржимон, танқидчи ака-ука Абдурахмон, Абдунаби Алимухамедовлар, Шухрат, Мирзакалон Исмоилийларни ҳамма қатори ёзувчи, танқидчи сифатида таниган бўлсам ҳам ёш жиҳатдан, борди-келди жиҳатидан яқинлигим бўлмаган. Аммо булар орасида мени ҳайратга солганлардан яна бири Мели Жўра эди. Бунинг менга қандай алоқаси бор? Тўғри, қамалишимдан бир-икки ой илгари Ёзувчилар уюшмасининг сафари билан Қашқадарё вилоятига борганимда муҳарририятда кўрганман, шу кезларда Мели Жўра вилоят рўзномасининг бош муҳаррири бўлиб ишларди. Бор танишлигимиз шу. Уни ёзувчилар билан бирга суд қилинишининг сабаби Мирзакалон билан бўлган танишлиги экан.

Гарчанд бизлар бир-биримиз билан шахсан таниш, борди-келди қилмаган, масалан Мели Жўрани танимаган бўлсам ҳам, ёзувчи сифатида менга таниш бўлган Мирзакалон орқали у билан Советларга қарши ниятли, бир маслақдош сифатида яширин боғланишда бўлганмишман.

Профессор Ҳамид Сулаймон, Абдурахмон Алим-

хамедов эса гарчанд ёзувчи бўлмасалар ҳам, мен, Шуҳрат, Маҳмуд Муродовларга дарс берган чоғларида Советларга қарши, миллатчилик руҳида шаклланишимизга таъсир ўтказганлари учун бош айбдорлар сифатида бизлар билан суд қилинаётган экан.

Терговчининг айтишича, ҳеч қандай гуноҳим бўлмаганда ҳам менинг бирдан-бир айбим, шулар билан яқин бўлганим ва уларни миллатчилик, Советларга қарши қарашлари таъсирига берилишим эмиш. Аммо уларнинг Советларга қарши қарашлари, миллатчилиги нимадан иборат, буни мен билишим шарт бўлмай, бу КГБга маълуммиш. Хуллас, шундай қилиб советларга қарши хавфли бир ташкилот, катта бир гуруҳ тайёр. Бир гуруҳ бўлиб, битта занжирга тизилдингми, тамом, мен ҳақман деб минг арздод қилганинг билан бу ҳалқадан якка ажраб чиқолмайсан. Тақдиринг бир.

Буларнинг ҳаммаси билан қамалгандан буён суднинг биринчи куни, суд пайтида учрашдим. Мен ўзим қай аҳволда, уларнинг назарида қандай кўринишдаман, билмадим-у, аммо жамиятнинг энг маданиятли, билимдони саналган бу одамларнинг бутунлай ўзгарган кийим-бошлари, афт-ангорларига кўзим тушганча ўз алам, дардларим, ҳатто тақдирим ҳақида қайғуриш ҳам бир дақиқа унутилиб, эсанкираб қолдим.

Айниқса, Ҳамид Сулаймон ўзбек зиёлилари ичида кийим-кечак, билим, муомалада ниҳоятда маданиятли, илғор фикрловчи, шарқ ва ғарб адабиётини теран эгаллаганлардан бири эди. Айниқса, бу одам чала дазмоланган шим, галстуксиз кўйлак киймаган, ҳар бир хатти-ҳаракатида салобат ва қатъият акс этиб тургувчи одам эди. Шундай бир одамни бутун сочлари олинган, соқоллари ўсган, қовоқ, юзлари салқи, рангпар, устида телогрейка, галстуксиз, ёқавайрон бир аҳволда кўрдим-у нақадар хўрланганимизга йиғлагим келди. Демак, шу аҳволгача олиб келинган эканми, энди суддан ҳам, давлатдан ҳам раҳм, инсоф кутиш бекор эканига ишона бошладим. Бу орада:

— Суд келяпти, турларинг! — деган буйруқ эшитилиб, суд ҳайъати кириб келди.

Суд бошланди!..

Афсус, минг афсус! Ҳа, бу суд эмас, қўғирчоқ ўйини эди. КГБнинг қўлидаги тубан қўғирчоқ! Бундан мадад,

адолат, шафқат эмас, ҳатто, заррача инсофдан умид қилиш ҳам кўрлик эди, ўта нодонлик эди. Чунки суд раисининг ўзи залнинг у ер, бу ерида турган, ваҳоланки қонун бўйича иштирок этишга ҳақлари бўлмаган КГБ ходимлари, терговчилардан кўзларини узмай, хато қилиб қўяётганим йўқми, тўғри иш олиб боряпманми, деган-дек ҳар бир сўзларини қандайдир хавфу хатар, ҳадик билан айтаётганлари очикдан-очик сезилиб турарди.

Суд ҳар куни эртадан кечгача чўзилишига қарамасдан бир ойга яқин давом этди. Ваҳоланки, бир кунда тамомлаб, ҳукм ўқилса ҳам бемалол бўлаберарди. Чунки, қўйилган гуноҳларнинг ҳақиқатга тўғри келмаслиги, булар ҳаммаси терговчиларнинг уйдирмалари, далил, гувоҳсиз, исботланмаган айбловлар эканлиги бир оғиз айтишга судланувчиларга имкон берилмаган эди. Имкон эмас, йўл қўйилмасди. Судланувчиларга терговчилар қандай гуноҳ қўйиб ёзган бўлса, судлар ҳам айнан ўқиб, айтадиган гаплари эса «Шу жиноятларни бўйнингга оласанми, ёки йўқми»дан иборат эди. Сенинг айтадиган гапинг эса, ҳа ёки йўқдан иборат, холос! Ортиқча сўзлашга рухсат бермасди. Оғзингга уриб тўхтатарди. Судни ойлаб чўзишларидан мақсад эса, гўё ҳамма жиноятларини синчиклаб ўрганиб, ҳақиқат қилинган деб ҳужжатлаштиришдан иборат эди.

Сиртдан қараганда бу ердаги ишлар ҳаммаси қатъий қонунийдек. Ҳатто адвокатларгача ҳам бор. Аммо улар кимлар? Вазифалари нимадан иборат деган саволга тўғри жавоб айтадиган бўлсанг, шармандалиқдан ўзга нарса эмас. Бундай кўзбўямачилик, найрангларга қайси инсон чидайди. Айтишга айтдим-у аммо, виждонсиз деган сўзни шу ерда, буларга нисбатан ишлатишнинг ўзи ҳам жоиз эмас. Чунки виждонсиз деб виждони бўлган-у, аммо қандай сабаблар билан хато қилиб йўқотганларга нисбатан айтилади. Бу ерда қилинаётган ҳангомалар эса виждони бўлган одамларнинг иши эмас эди.

Баъзи кунлари суд залида бир-икки адвокатлар пайдо бўлиб қоларди. Улар кимларни ҳимоя қилгани келган, вазифаси нима, билиб бўлмасди. Чунки уларга ҳам истаган вақтда сўз берилмасди. Булар ҳаммаси расмият, қонуний иш юритишмоқда дейиш учун қилинган хийла бўлиб, аслида адвокатларда ҳеч қандай ҳуқуқ ҳам, қиладиган иш ҳам йўқ эди.

Кейинчалик билсам, менинг ҳам (Тошқораев Йўлдош) ака деган адвокатим бўлган экан. Тавба, қачонки, мен билан суд даврида гаплашиш у ёқда турсин, ҳатто юзма-юз келиб бир марта ҳам кўришмаган бўлса, қандай қилиб менга адвокат бўлиши мумкин?

Бу қандай бўлганини хотиним ҳикоя қилиб берди.

Хотинимнинг ҳикояси

Тергов тугатилганлиги ҳақида хабар олдим.

Суд бошланди.

Суд бошланиши билан одамлар орасида миш-мишлар ҳам бошланди. Биров, энди ҳаммасини чиқариб юборади, ҳеч қандай гуноҳлари йўқ деса, бошқа бири — бу ерга келганларнинг ҳеч бири омон чиққан эмас, 25 йил, ўн йил берса ҳам шукур денг, баъзиларни оиласи билан сургун қилармиш деса, ҳатто отишга ҳукм қилмаса бўлди, деган ваҳима гаплар ҳам эшитиларди. Баъзи гаплардан бир нафасгина умид уйғониб енгил тортсанг, айрим ваҳимали миш-мишларни эшитганда фарёд, кўз-ёш бошланарди. Бу гапларни эшитиб, суд тугагунга қадар қамалганлармас, бу ёқда қолганларнинг на уйқусида, на еб-ичишида ҳаловат бўлди. Суд тугагунча минг хил миш-миш ваҳималар, минг хил гаплар. Кимлардир адвокат солиш зарурлигини айтарди.

Мен деярли ҳар куни эрталаб соат нақ 10 га суд бўлаётган ерга бораман. Кун анча изғирин эди. Суд залига, албатта, бизларни киритмасди. Буни билардик. Аммо умид билан қамоқхона дарвозасининг тирқишидан мўралаб сизларни суд залига олиб келаётган машина овозини эшитиш, ҳеч бўлмаганда сизларни машинадан тушаётганда оёқларини кўриб, оёқ кийимидан таниб қолиш учун ҳаракат қилар эдик. Бизларни эса кўриқчилар у ердан ҳайдар, кузатиш ҳам мумкин эмас, дер эдилар.

Бу даҳшатли даргоҳга ҳар келганда ҳамма юрагини ҳовучлаб, минг хил ваҳима билан келарди. Чунки кимнингдир отаси қамалгандан кейин унинг ўғлини ҳам қамашибди. Эри қамалгандан икки-уч ой ўтмасдан ҳомиладор хотинини эрига шерикликда айблаб уни ҳам қамашибди, деган гапларни эшитардик. Шунинг учун судга кўпинча қамалганларнинг кекса оталари, оналари ке-

лишарди. Уша кезлари терговчилар қамалганларнинг хотинларига эрларидан ажралишни, акс ҳолда ишдан четлатилишини айтиб, пўписа қилар эдилар. Бола-чақани боқиш, бир амаллаб тирикчилик учун уша замон тақозоси билан вақтинча ажралганлар ҳам бўлган.

Уша кунлари сизларнинг жинойи ишингизни суд раиси Муҳиддинов кўрар эмиш деб эшитдим. Унинг хотини Вазифа эса мен билан бир мактабда ишлар, борди-келдимиз бор эди. Бошимга ташвиш тушган кунларда ҳам муносабатини ўзгартирмади. Қисматимга ачиниб, далда бериб турди.

Шу яқинлигимизни назарда тутиб, мен унга эрининг судга раислик қилаётгани, адвокат солмоқчи эканимни айтганимда, гап ўзаро қолсин, деб эрининг суд ҳақидаги фикрларини айтиб берди. Эрининг гапига қараганда, ҳеч қандай ҳаракат ва адвокат солишнинг фойдаси йўқ экан.

Унинг юракдан айтилган бу гаплари бир жиҳатдан, эрим сизлар учун қўлидан келган ёрдамни аямайди, деган маънода бўлса, иккинчи жиҳатдан, суднинг ҳам, адвокатларнинг ҳам қўлидан ҳеч нарса келмас экан, ҳамма ихтиёр КГБдагиларда, деган маънони ҳам англа тарди. У менга ўзини яқин тутиб ҳатто эрининг «Бизлар ҳам юқорининг буйруғини бажағмай иложимиз йўқ. Бирдан-бир умид яхши замонлар бўлишидан, битта Шукрулло эмас, ҳаммаси озод бўлиши керак, гуноҳи йўқ уларнинг», деган сўзларни ҳам айтиб берган эди.

Нима чора! Қамалганларнинг оилалари ўзаро дардлашишар ва замон ҳамиша шундай қолмаслиги, қандайдир ўзгариш бўлишига умид боғлардилар.

Аммо бир ойлик суд давомида ноумид шайтон деб адвокат Йўлдош Тошқораев билан учрашдим. Охири адвокат ўзининг судда ҳеч қандай ҳуқуқи йўқлигини яширмай айтди. Шунинг учун инсоф юзасидан хизмат ҳақи ҳам талаб қилмади. Суд нима билан тугаши, озод қилиши мумкинми, жуда бўлмаганда неча йил беради, гуноҳлари нима? Бу ҳақидаги саволимга ҳам ҳеч қандай жавоб айтолмади. Адвокатдан бўлган умид бутунлай узилди.

Мана адвокатнинг аҳволи-ю, мана адолатли судларга ишонч!

Мана инсон тақдирининг қиммати!.. Мана инсон умрининг баҳоси! Уни ўйлайдиган ким?!

Қамоққа тушган маҳбусларгина бу адолатсизлик, бу қонунсизликларни ўз кўзи билан кўриб, гувоҳи бўлиб, ким қандай ниятда қилаётганини, бунинг учун оҳ-воҳ қилишнинг фойдаси йўқлиги, ҳақиқатан ҳам бирор мўъжиза рўй бермаса бу азоб-уқубатдан қутулиш мумкин эмаслигини биларди. Бу мўъжиза нимадан иборат, ҳамма ошкора айтолмаса ҳам, аммо айрим юрак ютганлари, айниқса, аввалига отишга ҳукм қилиниб, кейинчалик, махсус кенгашнинг қарори билан жазо муддати ўн йилга алмашинган Муҳидбек Комиловга ўхшаганлар қўрқмай гапираверарди:

-- Бошимизга тушган бу адолатсиз ишларни фақат КГБ терговчиларининг ўзлари қилаётган дейдиган бўлсак, хўш, прокурорлар билмайдими? Прокурорлар билмаса, судлар-чи? Ахир қамалганлар битта бизлар эмас, юзлаб, минглаб, миллионлаб-ку! Неча йилдан бери бу аҳвол давом этиб келади, ҳукумат тепасида ўтирганлар, ёки Сталиннинг ўзи билмайдими, унга бу аҳвол етмаганмикан? Ҳамма нарсани билган Сталин, худо даражасига кўтариб қўйганмиз, ҳақиқатан ҳам худо бўлса, адолатли бўлса, буни билмайдими? Билмаса, худолиги қаёққа борди! Шундай бўлгач, кимдан умид кутасан? Бир ўзгариш бўлмаса, бу чангалдан қутулишни ўйлама!

Бу ўзгариш қандай ўзгариш. Бу мўъжиза нимадан иборат, бу ҳақда гапирганда нимани назарда тутиларди, уруш бўлишиними, раҳбарларнинг ўзгаришиними, Сталиннинг ўлиминими?.. Гарчанд аниқ айтмасалар ҳам, қисқа қилиб, бир ўзгариш бўлиши керак, бундай қолиши мумкин эмас, дердилар. Ҳамманинг умиди келажакдан эди.

Бугун суд муҳокамаси тамом бўлиб, қўғирчоқ суд ҳайъати ҳукмга кириб кетиши эълон қилинди. Ҳаммамиз «Қора қарға» машинасида яна камераларга қайтиб кирдик. Суд ҳукмини қачон, нима деб эълон қилади.

Бир йил, бир ярим йиллик тергов қийноқлари, умид кутганимиз адолатли суддаги адолатсизлик, инсофсизликлар, инсон қадри-қимматини ҳеч кўрилмаган, ақлга сифмайдиган даражада оёқ ости қилинишидан кейин, бу ердан қутулиб кетишни ўйлаш эмас, ўлимнинг рози бўлиб, отиб ташласалар ҳам, отиб ташлайверсин, дейдиган, ҳеч нарсадан қўрқиш билмайдиган бир ҳолат пайдо бўлган эди. Суддан умидимни бугунлай узган эдим.

Ахир, сен кимнидир дўст билиб, уни қучоқлаб бағринга босмоқ бўлсанг-у у эса, меҳринга меҳр билан жавоб қайтариш ўрнига кўкрагинга мушт тушириб, сени ҳақорат қила кетса, бундан аламли нима ҳам бўлиши мумкин!

Ёки кимдир сенинг бирдан-бир севикли одаминг, жонингни ҳам қурбон қилишга тайёр бўлганинг — онангни хўрладинг, ҳақорат қилдинг деб, туҳмат қилиб турса, бу маломатдан фарёд солиб, ёқангни йиртиб, ўлиминга ҳам рози бўлиб кетмайсанми?

Кеча Ватан урушида қон кечиб, жонини ҳам аямай ёв билан жанг қилиб, саломат қайтган жангчиларни, бугун сен ватан хоини деб, йўқ айбларни бўйнига қўйиб суд қилиб турса, бу аламга чидаб бўладими?

Бугун суд қилиниб ҳукмини кутаётган истеъдодли шоир, романнавис Шухратнинг айби Ватан учун жанг қилиб ўлмай қайтгани, садоқат ҳақида «Шинелли йиллар» романини қони билан ёзганими?

Ёки менинг гуноҳим ҳаётдан олган бир дақиқалик шодлик, завқимни ифодаламоқчи бўлиб айтилган:

Мунча хур!..

Пар каби енгил капалак,

Гулдан-гулга кўчар, учарди тинмай...

Узоқ қўниб қолди. Хаёлимни ҳам

Гунча япроғига кўмди сездирмай.

Тирпинди, сесканди, хаёл ҳам учди

Бўсаларга қониб, елпитгач қанот.

Боқдим теваракка, шунда ўзимни

Ҳис этдим капалак каби енгил, шог, —

деб ёзган шеъримми? Бу шеърда Совет давлатига, унинг сиёсатига қарши айтилган қандай хато бор? Бундан жиноят излаш, шоир меҳрига, унинг меҳнатига тупуриш эмасми? Ҳақорат эмасми!

Бу шеърнинг бирдан-бир хатоси ғоясизлиги эмиш! Бу адолатли суднинг менга қўйган айбномаларидан бири эди. Ғоясизлиги шунда эмишки, бунда Совет кишининг меҳнати ўз аксини топмаган эмиш. Сиёсий гап йўқ эмиш.

Ахир, кишининг руҳиятини ифода қилиш, ҳаётга, гўзалликка муҳаббат уйғотиш, ҳаётдан завқлана билиш, ватаннинг ҳар бир заррасидан қувона олиш, ки-

шилар қалбида разолат, худбинлик эмас, яхшилик ҳисларини уйғотиш — бу меҳнат эмасми? Шунини фаҳм қилмаган, фарқига бормаган, борса ҳам, билатуриб гуноҳкор қилиб турган суд, суд хайъатидан қандай инсофли, адолатли ҳукм кутасан!

Демак, кўнгилдаги гапни айтиш хато бўлса, шоир нимани ёзиши керак? Бу ижодкорни ўз эркидан маҳрум қилиш эмасми? Нима қилиш керак? Оч бўлсанг ҳам тўқман, ноҳақликни ҳақ деб ёзиш керакми? Бунинг нимаси ижод. Бу ижодкор учун ҳузур эмас, азоб-ку! Ижодкорни ижоддан маҳрум қилишдан бошқа нарса эмас. Кўзим билан кўриб турган поҳақликлар, адолатсизликларни ёзиш имкони бўлмаса ҳам, худо яратган табиат гўзаллиги, унинг парранда-ю даррандаларига бағишланган завқни ҳам куйлаб хумордан чиқолмасам, бундай шоирликнинг кимга кераги бор демаясанми? Демак, сен ўзинг севган, ўзинг завқ олган, ўзинг ҳақиқат деб билган нарсангни эмас, кимларнингдир кўнгил хушлигини куйлашинг керак. Ҳаётга ўз кўзинг билан эмас, кимларнингдир кўзи билан қарашинг керак. Шунда асарларинг ғоявий, халқчил деб мақталади. Мукофотлар ҳам, амал-мартаба ҳам сеники, президиумларда ўтирасан, чет элларга ишониб юборишади. Акс ҳолда бошинг танқиддан чиқмайди, ёзганларинг босилмайди, ўзинг таъқиб остида яшайсан.

Сен буни халқни алдаш, китобхон дидини бузиш, пасткашликка ўргатиш деб дод солмоқчи бўлсанг, хато қиласан, сени социалистик реализмга қарши чиқишда айблашади. Суднинг менга қўйган айбларидан бири шу бўлди! Мана суднинг аҳволи! Мана судларнинг савияси! Булардан қандай адолатли ҳукм кутасан! Мен тақдирга тан бериб, бу тўғрида ўйламай қўйгандим.

Мени бирдан-бир ўйлатадиган, азоблайдиган нарса у ҳам бўлса, оилам, тирик етим қолган уч фарзандим ва севиқли хотинимнинг бундан буёқ кечадиган ҳаёти, севгимизнинг тақдири, оилавий келажагимиз, севгимдан айрилиш эди. Фақат айрилиқ эмас, севгимизга қанчалик ишонмай, рашик алами ўртарди.

Шайтоний хаёллар!..

1942 йил, очарчилик замонида уйландим. Ота-онам кекса, ёлғиз ўғил бўлганим учун эртас-индин аскарга олиб кетса, тўйини кўриб қолайлик, бу орада

фарзанд кўрса, келгунича ўрнига ўрин, эрмак бўлар деган орзу билан уйлантиришганди. Орадан кўп ўтмай отам вафот этди. Уйланган кунимдан эътиборан тўйнинг қарзидан қутулиш ташвиши, муҳтожлик бошланди. Хотиним шўрликка нима роҳат кўрсатдим? Уйимиздаги озми-кўпми орттирганимиз, отамнинг қўлидаги бор нарса тўйга сарфланиб бўлган эди. Отамдан қолган сигирни сотиб, унинг йиллигини ўтказдик.

Урушгача бўлган бутун бисот-бағал қорин тўйга-зишга сарфланиб адо бўлди. Тўйиб нон емайдиган, тўлатиб қозон қайнатилмайдиган замон келди. Бирор одам келса, олдига нон қўйиб, қозон қайнатиш имкони йўқ бўлгани учун уйда утирмай, эрталабдан чиқиб, ҳатто хаёлимга келган шеърларни кутубхоналарга бориб қоғозга туширардим.

Хотиним ўқитувчи бўлиб, бирор сабаб билан ўқишга келмай қолган ўқувчиларнинг бўғирсоқдек пончигини олиб келган кунлари уйимизда қувонч бўларди. Чунки бошқаларникида бу ҳам бўлмасди. Урушдан кейин ҳам қарз билан яшадик.

Суд ҳукмини айтгунча қамоқнинг ёлғиз хонасида ўтириб оилавий ҳаётимни, хотинимнинг оилага меҳри, жафокашликларини, унинг сиймосини хаёлимдан ўтказар эканман, унинг биронта орзусига етказолмаганимнинг армони мени қийнарди.

Мен ўттиз, хотиним эса йигирма олти ёшда! Навқирон умр! Очарчиликда, қувғинларда, хўрлик ва меҳнатда хазон бўлган ёшлик. Энди яна неча йил айрилик, не-не кўргиликлар бор! Эй парвардигор! Хотинимнинг бардоши етармикан? — деб ўйлардим!

Мана бугун «адолатли» суднинг ҳукми ўқиб эшиттирилди.

Мана 25 йил қамоқ жазоси, 5 йил сургун қилинишим, 5 йил сайлаш, сайланиш ҳуқуқидан маҳрум этилишим ҳақида ҳукм чиқарилди.

АЛВИДО, ОНА ЮРТ!

Тақдирга тан бериб шу сўзни тилга келтиришнинг ўзи нақадар оғир! Тенангда автомат, ёнингда айтилган чизикдан бир қарич нари чиқсанг ташланиб ражишга ўргатилган итларни тутган соқчилар сени қайгадир

хайдаб борса, шунчай пайтда тилинга бундан бошқа қандай сўз келарди.

Мана бугун қамоқдан қутулиб чиқиш ҳақидаги хаёллар ўрнини энди бутунлай ўзга дард-ташвиш қора булутдек ёпирилиб эгаллай бошлади. Бугун, ҳибс қилинган куним олайми-олмайми деб тебраниб ҳар эҳтимолга қарши олганим кўрпа-ёстиқни орқалаб, туғилган юртим, бола-чақам, қариндош-уруғлар билан қайта кўришиш насиб этармикан деган ўй оғушида маҳбусларни лагерларга тақсим қиладиган жойга олиб келганларини билмай қолибман.

Шу ердан жиноий моддасига қараб бировни лагерга, қамоққа ҳукм қилинганларни эса қамоққа бутун мамлакат бўйлаб тарқатилади. Бу ер вақтли қўналға ҳисобланиб, молхонадек катта бир хонага юзга яқин ўғри борми, одам ўлдириган калмакесар, фирибгар, диндорлар борми, зич қилиб жойлаштирилган эди.

Мен бу ерга қадам қўйдим-у менга мутлақо бегона, афти-ангори, усти-бошлари бутунлай бошқа, кўзлари бежо одамларга кўзим тушиши билан ҳайратимдан елкамдаги кўрпа-ёстиқ, озми-кўпми солинган қопимни ерга қўйиб, қаерга жойлашишимни ўйлаб, ўзимга келгунимча ҳам бўлмай, «мени ёнимга кел», деб ҳар бири ўз ёнига тортувчи меҳрибонлар пайдо бўлиб қолди. Албатта, бу меҳрибонликдан эмас, қопимдаги нарсалар, насибанга шерик бўлиш учун эди. Булар ўғрилар эди. Буларнинг кўпчилиги янги келганларнинг дурустроқ кийим-кечак, пулми, ёйдиган, ичадиган нарсалари борми, талаб кун кечирувчилар, қамоқда умр ўтказганлар эди. Буларнинг бир тўдаси бир бурчақда бир-бири билан сўқинишиб қарта ташлашар, хонанинг бир бурчагида назоратчи келиб қолишидан ҳадиксираб кўзи олазарак ўғри болалар кайф қилиш учун кичкина кастрюлкадаги сувга бир пачка чой солиб, ёқадиган нарса бўлмагани учун кепкаларининг жиягидаги қоғозларгача ёқиб «чипир» қиларди. Кимдир чалқанча ётиб, бошини қўлларига қўйганча хаёлга чўмганди.

Албатта, олдин қамоқ кўрмай, бу ерга энди келиб қолган одам ўзини бутунлай бошқа дунёга, қароқчилар орасига, дўзахга тушиб қолгандек ҳис қилади. Чунки бу ердаги одамларнинг башарасида бола-чақа, оиладан айрилиб, эркинликдан маҳрум бўлдим деган аф-

сус-армондан нишон ҳам йўқ эди. Булар учун озодликдан маҳрум бўлиб қамоққа тушиш, гўё бир шаҳардан иккинчи шаҳарга ёки бир уйдан иккинчи ҳовлига ўтгандек гап. Озодликда улар меҳнат қилмай, кишиларни талаб қандай кун кечирган бўлсалар бу ерда ҳам, лагерларда ҳам ўзгаларнинг уйдан келган нарсаларини талаш, ўғирлаш, қартадан орттиргани ҳисобига яшарди. Ўз нафслари учун бир-бирини фажиш, ўлдириш бу ердагилар учун одатий ҳолат, яшаш қонуни эди.

Наҳотки менинг йигирма беш йиллик умрим энди шулар билан ўтса?!

Йигирма беш йил ичида ким бор, ким йўқ, замон-у заминда не-не ўзгаришлар бўлади, бундан қатъи назар, эндиги умрим қаерларда, қандай кечишини ўйларканман, жияним Бадриддиннинг 1937 йилда халқ душмани бўлиб қамалган отаси Шукр Колонов ва ўзларининг ҳаёти ва азоблари ҳақида қандай мақсадда ёзиб қўйган, хотираси ҳаёлимга қўйилиб кела бошларди. Булар бир-биридан даҳшатли, бир-биридан фожиалироқ эди. Бу инсоннинг нақадар хўрлиги, унинг бардоши метинлигининг ҳам тимсоли эди.

Жияним Бадриддин ҳикояси

Отам 1937 йил январда Ўзбекистон жиноий қонунларининг 66-моддаси 1-қисмига биноан қамоққа олинди. 1937 йил 17 июнда Ўзбекистон Олий Махсус коллегиясининг қарорига биноан беш йил ҳуқуқдан маҳрум қилиниб, тарбиявий меҳнат лагерларида ўз муддатини ўташ шарти билан Узоқ Шарқдаги Калима шаҳрига жўнатилган. Лагердан 1945 йил август ойида озод қилинганликларига қарамасдан уйга келишга рухсат бўлмаган. Бу «жаннат макон» шаҳарда 1946 йилгача махсус назорат остида, мажбурий, инсон бовар қилмайдиган машаққатли ишда ишлаганлар.

Биринчи марта қамалганларида мен тўрт яшар бола эдим. Гўдаклигимга қарамасдан, ўша кунлардаги баъзи воқеалар хотирамда яхши сақланиб қолган.

Тергов тугаб, суд ҳукми эълон қилингандан кейин отамни жўнатадиган куни, онам «узоқдан бўлса ҳам отасини кўриб қолсин», деган мақсадда бўлса керак, мени ҳам етаклаб борган эдилар. Кун ниҳоятда иссиқ,

темир йўлдаги тошларнинг қизиганлигидан оёқларимнинг таги қавариб кетган эди.

Отамни узоқдан, вагонга чиқаришларидан олдин кўриб қолдим. Оёқларимнинг жароҳатларига қарамасдан олдиларига югуриб бормоқчи бўлганимда ҳарбий соқчилардан бири етаклаб юрган итини қўйиб юборди. Мени қувлаган итдан қочаман деб ерга йиқилиб, йиғлаб, думалаганим ҳам эсимдан чиқмайди. Ҳали эсини танимаган ёш болага итни қўйиб юбориш ваҳшийлик эмасми?.. Ўша куни отамни олиб кетишди.

Отам ун йилдан кейин, 1946 йил ноябрь ойида Калимадан қайтиб келдилар. Келганларидан кейин ҳам хотиржамлик бўлмади. Ўша даврда, қамоқдан чиққанларни ўз уйлари у ёқда турсин, ҳатто туғилган шаҳарларида яшашга ҳам ҳуқуқлари йўқ эди. Одатда улар ўзлари туғилган ерлардан узоқроқ бир шаҳарда ишлаб яшашлари шарт эди.

Отам шу қоидага биноан Қўйликда бир колхозчининг уйини ижарага олиб, касби муаллим бўлишига қарамай, ўша ердаги гурунч заводида оддий ишчи бўлиб ишга жойлашдилар. Бу даврда кўпгина хонадонларнинг қозонлари ойлаб гўшт кўрмас, ҳафталаб қозон осилмасдан иссиқ овқатсиз ҳаёт кечирар эди. Кунлардан бир кун овқатланиб ўтирганимизда онам рўзғорда кепакдан бошқа ҳеч нарса қолмаганлигини айтдилар. Шунда отам кепакдан ҳам қанчадан-қанча яхши таомлар тайёрлаш мумкинлигини айтиб, шу аҳволда яшаётганимизга мингдан-минг шукур қилган эдилар. Негаки, она юртида, озодликда ўз уйида кепакдан тайёрланган овқат ҳам отам учун шоҳона туюлар эди.

Қишда уйларни иситиш ва овқат пиширишга ҳам кўмир, ўтин ўрнига шоли қипигини ишлатардик. Овқат пиширишга кўпроқ ёқиб қўйилса, печкага кам қолиб, уй яхши исимас эди. Шунда отам, Узоқ Шарқнинг табиатини, қиш фаслининг узоқлиги ва ниҳоят совуқлигини эслаб:

«Ишга чиққанимизда ҳарбий соқчилар бизларни махсус ўргатилган, совуққа ниҳоятда чидамли, йиртқич ҳайвонлар билан тенг олишадиган итлар билан қуриқлардилар. Меҳнатнинг ниҳоятда оғирлигидан Сибирь совуқларини ҳам сезмас эдик. Одатда маҳбусларнинг иш вақти об-ҳавога қараб 12—14 соат давом

этарди, аммо итларни иш вақти икки соатдан ортмас, чунки улар бу совуққа бардош беролмас эди. Маҳбусларга итчалик ҳам раҳм қилинмасди», — дердилар.

Отам бечорага бизлар билан ҳатто совуқ уйда яшаб, кепак нонни баҳам кўриш ҳам узоқ насиб этмади.

1949 йил октябрь ойининг ўрталарида бўлса керак, мактабга бориш учун кўчага чиққанимда завод томондан отамни икки нотаниш одам билан, ранги ўчган ҳолда келаётганини кўрдим, уни шундай ҳолатда ҳечам кўрмаган эдим. У менга қараб уйга секингина киришимга ишора қилди. Уйга кирганимдан кейин, келган одамларнинг кимликлари маълум бўлди. Улар Давлат хавфсизлик комитетидан эдилар, уйга кирганларидан кейин тинтишга киришдилар, бироқ ҳеч нарса тополмадилар. Нега деганда уйимизда тинтийдиган нарсанинг ўзи йўқ эди. Бир сидра рўзғор асбоблари, кийим-кечак, стол устидаги китоб ва дафтарларимдан бўлак ҳеч вақо йўқ эди. Шу сабабли тинтув ҳам узоққа чўзилмади.

Келганларнинг бири ўзбек бўлиб, отам ва бизлар билан ўзбекча гаплашиб ниҳоятда маданий муомалада бўлди. Ҳатто отамни бир оз тинчантиришга ҳаракат қилди. Аммо иккинчиси отам у ёқда турсин, бизлар билан ҳам қўпол, дағдаға билан муносабатда бўлди. Ташқи кўринишидан ҳам махсус тайёрланган, тажрибали жаллодлардан қолишмасди. Бизнинг бирор-бир ҳаракатимиз унинг эътиборидан холи қолмас, ўз ўлжасига ташланишга тайёр турган йиртқич ҳайвонни эслатарди.

Онам яна кўз ёши билан, беш кунлик дийдор кўришиш ҳам насиб этмаганидан оҳ уриб, отам учун бир сидра лозим бўлган сочиқ, кўйлак ва бошқа зарур, арзимас нарсаларни йиғиб бермоқчи бўлганда, у онамнинг қўлидаги нарсаларни шу қадар қўполлик билан тортиб олар, олазарак кўзлари синчиклаб текшириб, кейин қайтариб берар эди.

Отамни олиб кетаётганларида «Отангиз ҳақида маълумотни Давлат хавфсизлиги комитетидан олишингиз мумкин», дейишди. 1950 йили Махсус Кенгашнинг Қарорига биноан муддати кўрсатилмаган ҳолда отам Красноярск ўлкасига бадарға қилинган экан.

1949 йили отамни яна қайтадан қамоққа олишларига асосий сабаб 1937 йилда қўйилган айбнома бўлган.

Дастлаб терговда, кейинчалик судда «Мунтазам аксил-инқилобчилик, миллатчилик ва троцкизм ташвиқотчиси» деган айбни расмийлаштириб қарор қабул қилинган. Бу ҳукм қабр тошидек совуқ, тегирмон тошидек оғир, мавҳум сатрлар эди. Мана ўша айбнома:

1. Тинтув пайтида ўзбек шоирларидан бири Чўлпоннинг ман қилинган шеърлар тўплами топилганлиги;

2. Отам ўрта мактабда ўқиб юрганларида ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчилари Мунаввар Қори ва Шорасул Зуннуовларнинг талабалари бўлганлиги учун;

3. Тергов бувамни руҳоний деб топганлиги учун;

4. Троцкизмда айблашларининг бирдан-бир сабаби, тинтув пайтида уйимиздан 1926—27-йиллари босилиб чиққан «Рабоче-крестьянский календарь» журнали топилган. Бу журналда партия ва давлат раҳбарлари билан бир қаторда Троцкийнинг ҳам портрети бўлган.

Адолатсизликни қарангки, тил ва адабиёт ўқитувчисининг уйдан топилган қатор адабиётлар орасида Чўлпоннинг Совет нашриётида чоп этилган, Совет магазинидан сотиб олинган шеърлар тўплами миллатчиликда, аксилинқилобчиликда айблашга асос бўлса?

Ҳеч кимга сир эмас, ўша даврдаги кекса ёшдагиларнинг ҳаммаси динга ишонган ва намоз ўқиган. Шундай экан, уларнинг барчасини миллатчиликда айблаб қамаш лозимиди? Йўқ! Қамоқ, жазо, ўлим ҳукми саводли, ақлли, доно зиёлиларнигина териб, уларни жисмонан йўқ қилиб юборишга қаратилган ёки бўлмаса руҳан мажруҳ қилиш учун эди.

1953 йили халқларнинг «отаси», «буюк доҳий» Сталин ўлиmidан бир йил ўтар-ўтмас, 1954 йили июнь ойида отамни сургундан қуйидаги мазмундаги справка билан озод қиладилар: «Каланов Ш. 1937 йили 17 июль Ўзбекистон Олий Судининг ҳукми билан ЎзССР Жиноят кодексининг 66 модда, 1-бандига асосан қамоққа олинган ва беш йил ҳуқуқдан маҳрум қилинган, кейин Красноярск ўлкасида сургунда бўлган, у МВД ва СССР Прокурори кўрсатмасига асосан 1954 йил 24 апрель сургундан озод қилинган, 1954 йил 9 июль СССР Олий Совети Президиумининг 1953 йил, 27 март қарорига биноан суд қарори бекор қилинган».

Мана инсоф, мана адолат! Ўн саккиз йил ноҳақ қамалиб, бола-чақа, уй-жой, эркинликдан маҳрум бўлиб, соғлиқдан айрилиб, умрнинг энг азиз дамлари

азоб-укубатда ўтиб бўлгандан кейин, сенинг гуноҳинг йўқ экан, дейилса, бу қонунсизлик, бу адолатсизликка қандай чидаш мумкин!

Жияним Бадриддиннинг отаси ҳақидаги хотираларини эслаб, буларнинг менга қўйилган айблардан нима фарқи бор деб ўйлардим. Поччамнинг ўз бошидан кечирган даҳшатли ҳаёти, оиласининг хароб ва бахтсизлиги, инсон бўлиб туғилиб, бирор кун бу дунёда роҳат кўрмай фожиали ўлими наҳотки менинг бошимда ҳам такрорланса, деб ўйлардим.

Бундай ўйлаб кўрсам, бундай бахтсизлик, фалокатлар битта менинг бошимда эканми? Мамлакатда бу фалокатни бошидан кечирмаган бирор оила бормикан? Ахир мен ўзим билган таниш-билишлардан ташқари қамалган қариндош-уруғлар озмунчами? Поччам ва холамнинг ўғли Убайдуллахоннинг умрлари қамокда ўтди. Мен ўзим қамалдим. Хотиним олти ёшдан дарбадар. Отаси, амакилари қамокда вафот этиб кетдилар! Ўҳў, вой-вой!.. Эслайман деса!..

Бир неча кундан бери мана шундай даҳшатли ўйлар босимида инсон қиёфасини йўқотган, йиллаб умрини қамокда ўтказишга одатланган, нафси олдида ҳар қандай жиноятдан қайтмайдиган маккор ва шафқатсиз каллакесар, ўғрилар орасида лагерларга юборишларини кутиб ётибман. Дардлашадиган бирор одамнинг йўқ. Ўрнингдан қимирладинг ёки ҳожатга чиққудек бўлсанг, қайтиб келгунингча албатта нарсаларингдан ажрайсан. Ким олди, деб сўраб кўр-чи? Кимга арз қиласан? Назоратчиларгами? Уларнинг ўзлари ҳам бу ерга чўчиб киради. Молимни олди деб шикоят қилганларни бўғиб ўлдирсалар ҳам ҳеч ким жавобгар қилолмайди. Юзлаб одамдан қай бирини айбдор қилади. Бирдан-бир дардқашим сиёсий айб билан қамалган 20 ёшлар чамасидаги йигитча бўлиб қолди. Бу бечора қишлоқи йигитнинг гуноҳи, халқ душмани бўлиб қамалишига сабаб ўрта мактабда шанбалик қилинган куни Сталиннинг бюстини бир жойдан иккинчи жойга қўяман деб кўтариб кўрса, ниҳоятда енгил ушлаб, жуда енгил экан, калласининг ичи бўш экан, деган бир оғиз тўғри гапни айтгани бўлибди. Кейинчалик бир сабаб билан оралари бузилиб қолган мактабдошларидан қайси бири бу гапни тегишли жойларга маълум қилиб, КГБ қошидаги махсус ко-

миссиянинг қарори билан халқлар доҳийсини мас-харалаш, унга туҳматда айбланиб ўн йил озодликдан маҳрум этилибди. Бу воқеа юз берганда у ҳали бало-ғатта етганми, етмаганмиди? Наҳотки бу бола шўрлик-нинг Сталинда қасди бўлган бўлса! Адолат юзасидан айтганда, ҳақиқатан ҳам кўпинча бюстларнинг ичи ҳовол, бўш бўлади.

Кимдир бу шўрликнинг тўғри гапини ғараз билан нотўғри тушунган бўлса, ахир, ҳукумат тепасида ўтир-ганларда, судда ақл-фаросат йўқмиди? Ахир ўша бюст-ни текширдик, ҳақиқатан ҳам ичи бўш экан, бу ерда ҳеч қандай ёмон ният йўқ дейилса, олам гулистон эмасмиди? Тўғри гапни айтгани учун бу йигитнинг умрига ачинмай, раҳм-шафқат қилмай хазон қилинса, додингни кимга айтасан.

Бу йигитнинг кўз ёшлари тинмасди. Алами олдида ўлимига ҳам рози эди. Ахир, уйланганига энди беш-олти ойгина бўлган экан. Унинг бирдан-бир дард таш-виши олти ойлик келин қолган севикли хотини эди. Унинг бағрини бирдан эзган алам энди мени ўн йил кутади, йўқми, деган айрилиқ, рашк азоби эди. Бе-чора дардини айтиб йиғларди. Бу алам фақат унинг эмас, менинг ҳам дардим эди. Бу азоб мени ҳам қий-нарди.

Ахир, бунинг қамоқ муддати ўн йил, севгида вафо бўлса, омонлик бўлса, дийдор кўришмоқ мумкин. Аммо менинг дийдор кўришмоғим учун йигирма беш йил эмас, беш йиллик сургунни ҳам ҳисоблаганда ўттиз йил керак-ку! Ўттиз йил айрилиқ! Ўттиз йил ку-тиш!.. Йигирма беш, йигирма олти ёшда эридан ти-рик айрилиб қолган хотиним 30 йил эрсиз яшаб, кутишга сабр-бардоши етармикан? Дунёга инсон бир марта келади, деса-чи? Борди-ю шу хаёл билан уч болани етим қилса-чи! Менинг хотинимга меҳримдан бўлак нима бор ўзи? Ахир унга на бойлик, на олтин бисот қолдирдим! Ахир бола-чақамни ота-онам-дан қолган уйдан, молу мулкимдан ҳам маҳрум қилиш-ди-ку! Уй-жойдан ажралиб ҳаёт кечириш осонми?! Бунга иродаси етармикан? Наҳот ўртадаги муҳабба-тимиз чин бўлмаса!

Қаршимдаги йигитнинг кўз ёшларини кўриб, севги ҳақидаги армону нолаларини эшитиб, вафо, фидойи аёллар борлиги ҳақида гапирдим. Бу билан унга тас-

кин бериб, умид бағишлаб эмас, ўзимни ҳам овутардим.

Ахир, поччам халқ душмани бўлиб 1937 йилда қамалиб кетганда опам 22 ёшида уч бола билан бева қолган эди-ку! Салкам 17 йил эрини кутди. Дийдор кўришди. Бир неча йилгина бирга яшади. Айрилиқ, уруш йилларининг очарчилигига чидади-ку! Севгисига риё қилмади-ку! Умид билан яшади-ку!

Нуриддин тоғамнинг хотини-чи? Ичаги буралиб навқирон ёшида вафот қилганда хотини — келинойим ҳам 22—23 ёшларида уч қиз билан бева қолган эди-ку! Тоғам қайта тирилиб келмайди, эр қилса ҳеч ким айб қилмасди. Эрга тегса бўларди. У болаларини ўғай отанинг қош-қовоғига қаратмаслик, эҳтимол эрининг арвоҳини норози қилмаслик учунми ёки буни бевафолик деб билдимиз, ўз меҳнати билан болаларини мартабали одамлар қилиб тарбиялади. Шу билан фахрланади.

Шулар ҳақида қаршимдаги йигитчага ҳикоя қилардимда ўзим ҳам бир оз таскин топардим, рашк азобидан бир оз енгил тортардим. Наҳот хотиним уч боласи билан менинг қамокдан чиқишимдан умид узиб, ажралишни кўнглига келтирса! Шундай аёлларнинг севгига садоқатлари хотинимга ибрат бўлмасмикин? Балки, у ҳам мени кутар.

Аммо мени ўзга бир ташвиш умидсизликка ҳам соларди. Худо кўрсатмасин, йигирма беш йил ичида ахир мен ким бўламан. Мендан нима қолади? Бу шароитда не машаққатлар бор, ўзим бу хўрликларга бардош бериб, омон яшай олармикинман?

Хотиним севгисига вафо қилиб, айрилиққа бардош бериб мени кутар, аммо унинг ёш умрини, ҳали келажаким нима билан тугашини билмай туриб хазон қилсам, бу менинг инсофимданми? Хат ёзайми? Ихтиёрига қўяйми?

Шу ерда барақда ўғрилар орасида ўзаро муштлашиш, бир-бирини бўғиш, ўлдириш бошланиб кетди. Бизнинг оғзимиздаги оғзимизда, бўғзимиздаги бўғзимизда қолди.

Албатта, умрида бировнинг ҳақиға хиёнат қилмаган, хиёнат қилиш эмас, ноҳақликларни кўрганда жим туролмаган виждонли, ҳалол одам учун ўз кўз олдида

бўлаётган бундай босқинчилик, куппа-кундуз куни бировларнинг молларини талаш, бўғиб ўлдиришларни кўришдан оғир азоб бўлармиди! Аралashiш эмас, ҳой, деб индаб кўр-чи, ўзинг омон қолармикансан! Ким сенинг ёнингга киради. Сенинг молингни таламаганларига шукур қилмайсанми! Борди-ю шу топда сенинг ҳамма нарсангни тортиб олсалар ёки бўғиб ўлдирмоқчи бўлсалар, бунинг учун кимни жавобгар қилади? Ҳеч кимни! Дардингни кимга айтасан? Шикоят қилиб кўр-чи, ёдингда тут, 25 йилга ҳукм қилинган одамсан, ўғриларнинг ўзи бугун бўлмаса, эртага сени сотқинликда айблаб бир-бирларига сен ҳақингда хабар бериб муддатингда борган жойингда ўлдириб юборади. Қамоқ қойдаси шу! Ўлсанг ким сенга ачинади! Сен халқ душманисан, 30 йил озодликдан маҳрум этилган, аслини суриштирганда, тирик ўлик кимсасан. Ўз ажалинг билан ўласанми, ёки биров ўлдирадими, бунинг фарқи йўқ. Агарда ўз кучингга ишонсанг, булар билан олишасан. Енгсанг, устун келсанг, омад сеники, яшайсан.

Қамоқда бир-бирининг устидан бошлиқларга шикоят қилиш сотқинлик ҳисобланади. Бундайларни ахир бир кунмас бир кун ўлдириб юборишади.

Менинг шу кунгача кўрган-кечирган азоб-уқубатларим ҳали холва экан. Бу ерга келганимнинг учинчи кунлари, агар хато қилмасам, Ёрқинжон ака исмли андижонлик илм-маърифатдан хабардор, Чўлпон, Абдулла Қодирийларни яхши биладиган мулла одам билан танишиб қолдим. Бу одам 1937 йилда қамалиб, ўн йиллик муддатини битириб, ундан кейин бир неча йил Сибирь сургунида юриб, бола-чақасини кўргани келганда яна қайтадан қамоққа олинибди. Унинг ўз бошидан кечирганлари нақадар даҳшатли, кишини ваҳимага соладиган бўлишига қарамасдан, иккинчи бир жиҳатдан менга далда ҳам бўлди.

«Ҳозирги вақтда 100 йилга ҳукм қилса ҳам ўлмаган одам умр берса эсон-омон қутулиб чиқиши мумкин, ўлмай яшаш мумкин. Бизлар қамоқда эканимизда уруш даври, очарчилик эди. Эркинликда яшаётганлар нон тополмаётган бир маҳалда, биз, ўлим кишиларининг гамини ҳукумат ўйлармиди. Топилса, каламуш бўлса ҳам ейиларди.

Бизлар ўрмонда дарахт кесардик. Очликдан ҳолдан тойганлар, силласи қуриб, дам олиш вақтида ўрнидан

туришга мадади етмай, ўтирган жойида ўлиб қолаберар эди. Бир куни неча одам бир чеккада бирдан уймалашиб қолди. Билсам, қандайдир ҳайвоннинг чала йиқилиб қор тагида қолиб кетган бўлаги топилган экан. Ҳатто, яшаш учун бир-биридан қизғаниб, шуни хом еганлар ҳам бўлди. Ахир 1920 йилларда Волга бўйида ўз боласини ҳам одамлар еган-ку. Ленин ҳам буни иқрор қилиб ёзган-ку».

Бу одамнинг бошдан кечирганлари бир-биридан даҳшатли эди. Бу ерда кўраётганларинг ҳали ҳеч гап эмас, бардам бўл деяётгандек туюларди.

Бу одам қамоқда ўз уйидек мағрур, гўё табиий бир ҳол дегандек юрарди. Бу одамнинг хатти-ҳаракат, гап-сўзида ҳатто шунча йил озодликдан маҳрум бўлиб қамоқда умр ўтказишидан на ўкинч, на бирор ҳасрат йўқлиги, ҳатто сўзларининг дадил ва қувноқлиги мени ҳайратга солганди. Унда на қайғуриш, на атрофдагилардан кўрқиш ва на хавотирланиш аломати бор эди. У ҳатто ўлимни хаёлига келтириш эмас, ундан назаримда кўрқмасди ҳам. Назар солсам унинг атрофдагилардан эҳтиёт қиладиган ортиқча кийим-кечаги ҳам, еб-ичадиган нарсаси ҳам йўқ эди. Ахир, уйдан келаётган одам, не сабабки қуруқдан-қуруқ бундай аҳволда эканлиги мени ўйлатган бўлса, кейинчалик ўзининг айтишидан аён бўлди:

— Мен қамалган кезде хотиним фабрикада мудир бўлиб ишларди. Фирқа аъзоси эди. Мен қамалгандан кейин халқ душманининг хотини фирқа сафида туриши, раҳбарлик лавозимида ишлаши мумкин эмас, шунинг учун эрингдан ажралишинг лозим деган шарт қўйишган. Хотиним бунга кўнмаган-у ишдан бўшашга рози бўлган. Икки болани бир амаллаб боққан. Аммо уруш бошланиб, тирикчилик оғирлашгандан кейин, бир ўғлим билан қизимни болалар уйига берганидан хабар топдим. Шуни эшитдим-у вақтинча бўлса ҳам ажралиш ҳақида хат ёздим. Хатимни олганми, олмаганми, оғир касал бўлиб оламдан ўтгани дарагини эшитдим.

Мен сургун муддатини тугатиб, ўз юртимга бориш ҳуқуқига эга бўлганимдан кейин, хотинимнинг қабрини зиёрат қилиш, болаларимнинг дийдорини бир кўриш учун борган эдим. Минг афсус, — деди-ю, шу фурсат сўзи ҳалқумига тиқилиб, бир дам ниманидир ўйлагандек кўзларини юмиб, — Андижонга боришга бор-

дим-у қотган ярамни янгиладим. Фақат хотиним бечоранинг қабрини кўриш насиб бўлди. Болаларимни тополмадим. Халқ душманининг фарзандлари деб қайси детдомга жўнатиб юборганлар, излаб топгунимча ҳам бўлмай, қайтадан қамашди.

Унинг бу гапларини эшитарканман, беихтиёр кўзларимга ёш келарди. Аммо таажжубки, бу одам эса, юракларни ларзага соладиган бу гапларни асло ҳаяжон ва афсусга берилмасдан, оддий воқеадек сўзларди. У одамнинг феълидаги бундай ўзгариш, Совет давлатининг сиёсатига бутунлай ишончини йўқотиб, кишилар бошидаги бу фожиалар табиий бир ҳол деб қарашидан пайдо бўлган экан.

Бу одамнинг ўз фалсафаси бор эди, гарчанд унинг хулосаси мантқиқан тўғри бўлиб, ичингда тан олсанг ҳам, аммо ҳозирги қама-қама даврида унча-мунча одам эшитишга ҳам чўчирди.

Бизлар турган барақдаги содир бўлаётган турли жиноят-у, ур-йиқитлар, ўзаро муштлашиш, бир-бирини раҳм қилмай ўлдиришлар, одамларнинг бу даража бузилишига келиб қолганликларига унинг ўз қарашини, ўзича фалсафаси бор эди. У кўрқмасдан, бу аҳволга Октябрь инқилоби, ундан кейинги нотўғри сиёсат сабаб деб очиқдан-очиқ гапирарди. Масала сиёсатга тақалганда, ундаги шу вақтгача ҳукм сурган бепарволик бирдан тарқалиб, кўзларида қандайдир чақнаш, сўзларида кескинлик ва ғазаб пайдо бўлабошлади. У атрофдаги одамларга ишора қилиб:

— Сен билан мен сиёсий маҳбуслармиз, булар-чи? Буларнинг ўғрилик қилиб, одам ўлдириб, кишиларнинг ҳақларига хиёнат қилиб, ёш-ёш қизларни зўрлаб жиноятга қўл уришларига нима сабаб? Бизлар синфсиз жамият қурамиз, дедик. Яхши! Синфларни тугатмоқчи бўлдик. Қайси синфларни? Қандоқ қилиб? Ҳаммамиз бир мамлакатда яшасак, битта халқ бўлсак, кимга қарши курашамиз? Камбағаллар бойлар синфига! Бу деган сўз камбағалроқ одам бойроқ ўз қариндошига, ўз қўшнисига, ўз ҳамқишлоғи, маҳалладаги одамларга қарши курашиши керакми? Ўзи билан бирга яшаб келган одамларни аямасдан синф сифатида йўқотиши керакми? Қандай йўқотади? Қулоқ қиладими? Ўз юртидан бола-чақаси билан бадарға қилиб, уларнинг молу мулкани тортиб олиб ўзи эга бўладими? Синф-

ларни тугатиш шуми? Бу синфсиз жамият эмас, бос-мачилар жамияти эмасми?

У менга, виждонли шоир бўлсанг, қани, айт-чи ёки гапим нотўғрими, дегандек жиддий қараш қилди. Гарчанд унинг гаплари мантиқан тўғри бўлса ҳам, бу гапларни эшитган одам чўчимасдан тўғри, деб айтолмасди. Ҳатто мен ўзим ҳам йигирма беш йилга қамалган одам бўлишимга қарамай, унинг фикрларини дарҳол тасдиқлашга ўйланиб қолган эдим. Эркинликка чиқишга умидвор одам, бу гаплар қанчалик ҳақиқат бўлмасин, айтишга эмас, эшитишга ўрганиб қолмаслиги керак, ўзини узоқроқ тутиши керак деб ўйлардим. Тўғри гапни айтиш ҳам хатарли замон эди.

Аммо у одам ўзига ишонч ва ҳақлигидан фахрланиб ҳузур қилгандек:

— Инсофли, виждони бор одам бир-бирини талайдими? Бизнинг ҳукумат эса, талашни, бировларни ҳақидан қўрқмасликни савоб деб ўргатади. Қариндош қариндошни талади, синфий душман деб бола отанинг кўзини ўйди. Мана оқибат: ҳаммани ўғирликка, худодан қўрқмасликка, бандадан уялмасликка ўргатиб бўлдик. Одамлардан меҳр-шафқат кутарилди. Мана булар — ўша сиёсатнинг меваси, — деди ўз атрофидаги ўғирлик қилиб қамалганларни кўрсатиб. — Ҳар қандай ақли бор инсон оч-қашшоқлик, муҳтожликда эмас, бой бўлиб, тўқ бўлиб яшасам, дейди. Бизнинг ҳукуматчи, камбағалликни эмас, бойларни йўқотаман, деди. Мана энди ниятига етди. Ҳамма камбағал, ҳамма ўғри. Мана шундай тўғри гапни айтган сиз билан биз — халқ душмани. Виждонингни ютиб, ҳақиқатни гапиролмай эркин юрганингдан, оч-яланғоч бўлсанг ҳам, овозингни борича ўзинг севган куйни айтганинг маъқул.

Бу одамнинг шунча йил қамоқда бўлиб, руҳан тушкунликка тушмай, бунчалик тетик юришига сабаб энди аён бўлган эди.

Пересильный пункт (бундай сўзлар ўзбекчада бўлган эмас, чунки, бундай жойларнинг ўзи бизнинг халқимизга бегона, шунинг учун аслича ёздим) шундай бир даргоҳқи, бугун бирга бўлган одамнинг эртага йўқ. Ахир, ўзингнинг ҳам қаерда, қачон, нима бўлишингни билмайсан!

Бугун ҳам шундай бўлди. Қамоқ назоратчиси ҳам-

мамизни барақдан ҳовлига чиқишга, саф бўлиб туришга буюрди. Исми шарифларимиз, жиноят қонуни-нинг қайси моддаси билан айбланганимизни айтиб, йўлга чиқиш учун юқларимизни олиб чиқишни таъкидлади.

Суд тугаб йигирма беш йил ҳукм қилинганимдан кейин, уйдагилардан устимдаги костюм-шим, оёқ-кийимларимни олиб кетиб, ўрнига ички-устки иссиқ кийимлар, пахталик шим, пахталик чопон, кўн этик, оддий бўлса ҳам жун қалпоқ олиб келишларини сўраган эдим. Бугун кун иссиқ бўлишига қарамай умримда биринчи марта керза этик кийиб, қопимни орқалаб чиқдим. Энди қаерга олиб боришади билмайман. Аммо нима учундир, ўша кунлари андижонлик Ёрқин ака-нинг ўз оиласи ҳақидаги айтганлари ҳаёлимдан кетмай мени азобларди. Хотинимнинг умри ўхшамасин-у, аммо унинг ҳам шу кунларда бошдан кечирган азоблари Ёрқин ака хотинининг кўргуликларидан нимаси кам?

Ҳали тергов тугамасдан уни «халқ душманининг хотини», деб ишдан ҳайдашди. Хўш, энди нима қилиш керак?

Икки бола, унинг устига яна ҳомиладор. Урушдан кейин ҳали уй-рўзғорни ўнглаб олганимизча ҳам йўқ эди.

Мен қамалгач, орадан кўп ўтмай Андижонданми, Қашқадарёданми 34 сўм пулга қоғоз келиб, ишонч қоғозини тасдиқлаш учун хотиним Ёзувчилар союзига мурожаат этади. Эрталаб борса, союз раҳбарлари: «Бирпас кутиб туриш», дейишган. Оч, оғироёқ, кечгача пойлаган. Унга «кутиб тур» деган союз раҳбари ишонч қоғозини тасдиқлаб бериш ўрнига: «Нега бу ерда ўтирибсан, биз сени ҳам, Шукруллони ҳам танимаймиз, иккинчи бу ерга қадам қўйма», деганча кетиб қолган. Бу кутилмаган муомаладан кейин, союзнинг эшигидан чиқиши билан ҳушидан кетиб қолган. Уйга қандай келгани, ким олиб келиб қўйганини ҳам эслолмайди.

Мен қамалишимдан олдин йирик дoston ёзишга киришиб, ижодий таътилга чиқиб, шу муносабат билан асар битгунча адабиёт фондидан ўша вақтнинг пули билан минг сўм олган эдим. Мен қамалгандан кейин кўп ўтмай Ёзувчилар союзи пулни ундириш учун хотинимни судга беради. Пулни олган қамоқда! Нима қилиш

керак? Агар уни тезда тўламаса ҳовли-жойни мусодара қилишларини билдиришган. Шундан сўнг уйдаги бор нарсани — гилам, қўлидаги билакузук, ҳар балоларни арзон-гаровга сотишга тушган. Ҳам айрилиқ, ҳам етишмовчилик, ҳам энг яқин одамлар келтирган хўрлик — айниқса бунисига чидаш қийин эди.

Қизим Умида туғилиши муносабати билан учрашишга рухсат этишларини сўрамоқчи бўлиб хотиним терговчига телефон қилади. Терговчи: «Бу телефон номерини қаердан олдинг? Сенга ким берди?» — дея дўқ уриб, дағдаға билан уни ҳақоратлай бошлади. Бундай муомаладан қўрқиб, дағ-дағ титраб, юраги ёмон бўлиб, болани ерга ташлаб юборади. Ёнида турган Мирзакалон Исмоилийнинг хотини қўлидан тушаётган гўдакни илиб олганча, ўзини ерга ўтказиб, тинчлантиради. Севикли хотинимнинг тортаётган хўрлигу азобларини хаёлимдан бир-бир ўтказарканман, гуноҳкор бўлиб қамалган мен бўлсам-у, у бечораларда нима айб! Муштипар, мушфиқ бу аёл бечораларга шунчалик зулм! Бу шўрликларнинг гуноҳи нима! Отасиз уч фарзандни боқиш, айрилиқ азобини тортишнинг ўзи етмасмиди! — деб ўйлайман.

Тоштурмага олиб келишганига ҳам мана бир неча ҳафта бўлди. Севикли фарзандларим, хотиним, қариндош-уруғларим билан сўнгги марта дийдор кўришиб, хайрлашиш ҳақидаги илтимосимга ҳам ҳамон жавоб йўқ. Аммо одам ўлдирган, ўғри, айрим савдогарлар эса, уйдан келган нозу-неъматларни еб, ҳатто қамоқда эканликларини ҳам унутиб, қарта, қимор ўйнаш, айшишрат билан овора. Аслини суриштирганда буларнинг нима ғами бор! Чунки, ўғри ўғрилиқ, фарибгар фирибгарлик қилганда бир кунмас бир кун қўлга тушиб қолишига ишонмаса ҳам, албатта, кўнглидан ўтказгани табиий. Бундан ташқари ўғриларгина эмас, ҳатто одам ўлдирганлар ҳам бизчалик раҳмсизлик билан 25 йил озодликдан маҳрум қилинганмас! Уларнинг муддатлари ҳам оз, қамоқ шароити ҳам бошқа. Бола-чақалари ҳам ўз уй-жойида, ҳеч ким улардан халқ душманининг оиласидан жирканиб қочгандай қочмайди, хўрламайди. Фақатгина илм аҳли, зиёли зотигина ўғри, киссобурлардан ҳам хор, тубан саналади.

Айшини нодон суриб, кулфатини доно тортади! — деган замон шу эмасми!

Энди сен шоир ёки олим эмас — керухасан. Ўзингдан ёш чўнтак кесар чекишдан ол, керуха (бу қамоқ шеvasида шерик дегани) деб ёнингга кела бошлайди. Бу ерда шоир, олимлигинг уч пул, керуха — шерик деса нимаси ёмон? Ёмонлиги шундаки, сўраган нарса-сини яхшилиқча берсанг бердинг, бермай кўр-чи, иложинг йўқ, нарсанг борлигини билдими, бўлди, бўғиб бўлса ҳам олади.

«Замона зўрники, томоша кўрники», — деганлари ҳам шу ерда.

Қамоқ муҳитини билмаган, шоир ёки олимлик ғурури ҳали вужудингдан аримаган дастлабки кунларда бундай муносабатлар сенинг хўрлигингни келтиради, ғазаблантиради. Аммо бу ерда бир оз қаҳрингдан тушириб, таскин берадиган, оғиздан-оғизга ўтиб юрадиган «параша», холос (бу узунқулоқ, тўқима гаплар дегани). Маҳбуслар ўзларини овутиш учун бир-бирларидан, хўш, бугун қандай парашалар бор, янгисини эшитдингми, билишимча, 25 йил қамоқ муддати йўқ қилиниб, ўрнига отиш ёки узоғи беш йил қамоқ бўлармиш, деса баъзилар бунга эътироз билдириб, бу бекор гап, мен бошқача эшитдим, яқинда, умуман сиёсий маҳбуслар ҳаммаси озод қилинармиш, деган гапга ишонтиришга уринарди.

«Уруш чиқарадиган ростдан, муросага келтирадиган ёлгон афзал», деганларидек, бу гаплар бир нафас бўлса ҳам сенга умид бағишлайди.

Тоштурмадан жўнатишлари олдидан оилам, қариндош-уруғлар билан кўришадиган кунимда мана шундай гаплар борлигини хотиним, болаларимга айтиб, яқин орада дийдор кўришишга умид уйғотмоқчи бўлардим.

Ниҳоят Тоштурмадан жўнаб кетар олдидан уйимдагилар билан дийдор кўришиб, хайрлашишга рухсат бўлди. Кўришишга кўришдик-у, аммо минг афсус ҳам едим, дилимга аччиқ алам ҳам солди. Буни аслида кўришиш эмас, абадий видолашув деса тўғрироқ бўларди. Хайрлашувга келганлар орасида хотинимдан ташқари эри халқ душмани бўлиб қамалиб кетган опам бечора ҳам бор эди. Эридан айрилиш азобини тортиб, адойи тамом бўлган опам, ўзининг ғами етмагандек, менинг ғамимга ҳам шерик бўлиб, энди мен билан хайрлашишга келган эди. Балки бу сўнги

кўришишдир, шунга қарамай, сени кўргани келганлар билан бағрингга босиб, хайрлашиш имкони ҳам йўқ эди. Оралиқда бир метрча очиқ жой қолдириб, икки томони тўр симдан қилинган деворлар ортидангина бир-биринг билан бор-йўғи 10—15 дақиқагина гаплашиб олишинг мумкин эди. Нимани ҳам гаплашасан? 30 йилга ҳукм қилинган одам сен нима дердингки, улар нима деяларди.

Эрининг ҳижронида адо бўлган, энди худодан тилаб-тилаб олган ёлғиз укасидан ажралиш дардида куйиб кетган, аламзада опамнинг жовдираган кўзларига, заъфарон юзларига боққанимча умид ва ёки дармон бўлгувчи сўз айтишга тилим айланмай қолган эди. Опам эса:

— Опанг ўргулсин. Худонинг раҳми келсин, отабобомнинг арвоҳи ёр бўлсин, — дейишдан бошқа гап айтолмасди. Бутун истаклари, бутун вужуди кўз ёшлари бўлиб оқарди, худоё худовандо, туҳмат қилганлар ниятига етмасин, дерди. Опам такрор-такрор дуо қиларди, такрор-такрор кимларнидир қарғарди. Унинг ёнида турган хотиним эса, кўзларида ёш, худди беҳушдек жим эди. Гўё унинг бутун дардларини опам айтгандек, фақатгина у:

— Ўзингизни ўйланг, бизлардан ташвиш қилманг, болаларни хор қилиб қўймайман, хат ёзиб туринг, ахволингизни маълум қилиб турсангиз бас!..

Яна нималар деди, қулоғимга кирмади. Чунки, унинг меҳр билан айтган бу сўзлари, ёки жудолик олдида менда уйғонган рашк сабаб бўлиб кўзларимга ҳар галгидан ҳам гўзал кўриниб, қалбимга кутилмаган қийноқ ҳам солиб қўйган эди.

Бу кўришув чексиз дард, хотирамда энг оғир дақиқа бўлиб қолди. Уни ҳаётимдан ҳам ортиқ севганлигим шу айрилиқ олдида яна билинди. Билинди-ю юрагимга ўт солиб қўйди. Шу фурсатда менда севги, вафо, садоқат, риё, хиёнат — ҳамма-ҳаммаси даҳшат ва қувончлари билан ёпирилиб келиб, бу сўзларни гўё энди эшитаётгандек ҳақиқий моҳиятини энди ҳис этаётгандек ҳолағ пайдо бўлган эди.

Мен уларга таскин бериш учун, маҳбуслар орасида юрган 25 йил муддат беш йилга камаярмиш, яқин орада сиёсий маҳбусларга афв умумий эълон қилинарниш, янги жиний кодекс қабул қилинарниш каби

гапларни айтиб, тез орада дийдор кўришишга умид уйғотгунимча бўлмай, назоратчининг муддат тугади, кетинглар, тутатинглар, деган бешафқат дўқи билан ажралишдик. Кўзёшлар, фарёд билан ажралишдик.

*Алвиго, она юрт, алвиго ватан,
Болалигим кечган ерлар алвиго!
Қайси гуноҳимга бу кўйга солдинг,
Қайси қилмишимга, эй қодир Худо!*

Бугун мен нури дийдаларим, бола-чақаларим, се-викли ёрим, мушфиқу, муштипар, жабрдийда опам-дангина эмас, ёшлик хотираларим, қувончларим, она юртим билан, қайта кўриш насиб этадими, йўқми, бутун бахту севинчим билан, зиёратгоҳим бўлган ота-онам хоки ётган муқаддас тупроғимдан мангуга жудо бўлиб, хайрлашар эдим.

Орадан бир кун ўтгач, юзга яқин маҳбусларни юк-лари билан Тоштурманинг ҳовлисига йиғиб, ўтириш-ни, ижозат бўлмагунча қимирламаслик, ўриндан тур-масликни буурди. Жазирама, саратон офтобида куй-дириб соатлаб ўтқазиб қўйди. Икки йилга яқин қамоқда ўтириб офтоб иссиғига ўрганмаган, беқувватликдан қонсиз, оқи-сариф бўлиб қолган юзимга худди чўғ бос-гандек ачишар, кўнгил беҳузур эди. Томоқларинг қақраб ташналиқдан сулайсанг ҳам, ҳожатга чиқиш зарураги туғилгудек бўлса ҳам автомат ушлаб атро-фингни қўриқлаб турган соқчилар, сендан кўз узмай ташлангудек бўлиб акиллаб турган овчарка итлар ўрнингдан қимирлашга қўймасди. Рухсатсиз бир қадам ташлашга, оғиз очиб бирор талаб қўйишга ҳаққинг йўқ Сен жазога, ҳа, суд ҳукми билан жазоланишга ҳукм қилингансан. Агарда сен саратон офтобими, оч-лик, ёки 50—60 даражали қаҳратон қишнинг совуғига бардош беролмай ўлсанг, бунинг учун ҳеч ким жавоб-гар эмас, чунки сен берилган жазога чидашинг керак эди. 25 йиллик жазога бардош беролсанг, озодликка эришасан, суднинг ҳукми шу! Яхшики, Тоштурма ҳов-лисида саратон офтобида кўнглинг беҳузур бўлиб ҳол-сизланияпсан. Бу сенинг бахтинг! Агарда шундай аҳвол 50 даражали совуқ, бўронда ёки 50 даражали жазира-ма, 15 километрлик жойга транспорт бўлмай пиёда ҳайдаган вақтида рўй бериб орқада қолсанг, энг осон чора, буни қочиш ҳисоблаб, отиб ташлайдилар. Чунки

сен жазога маҳкум, ҳуқуқдан маҳрум одамсан. Агар сен ўлмай, тирик қолиб, бир кунмас бир кун ёруғ кунлар келиб озодликка умид боғласанг, ҳар қандай жазога чидашинг керак.

Бу гапларни гўё мен эмас, менга ҳамроҳ бўлиб Тоштурма ҳовлисида жазирамада мен билан ёнма-ён ўтириб, йиллаб қамоқ азобларини тортиб чиниқиб кетган андижонлик Ёрқин ака айтгандек эди.

Шу орада қандайдир папкалар кўтарган турма бошлиқлари биттама-битта исми шарифимиз, жиноий ҳукм моддамиз, неча йилга ҳукм қилинганимизни турғизиб сўраб, лагерга олиб кетувчиларнинг ихтиёрига санаб топшира бошлади. Бизларга қўйилган жиноий модда 58 эканини айтганимизда, одам ўлдириб, ўғрилиқ билан қамалганлар ўзаро бизларни кўрсатиб, бир-бирларига булар сиёсийлар, фашистлар, дегани қулоғингга чалиниб қоларди. Гўё улар халқ дўстлари-ю бизлар халқ душманлари.

«Ташкент-товарний» станциясига олиб келиб «Черный ворон» («Қора қарға»)дан туширгач, ҳаммамизни ерга ўтиришга буйруқ бериб, яна отамиз, ўзимизнинг исмимиз, қўйилган жиноий моддамиз, неча йилга ҳукм қилинганимизни сўраб, худди мол санагандек бирма-бир ҳисобдан ўтказарди. Айрим жойларда баъзан сотлаб туриб қолсак, баъзан, ёв қувгандек, қани, қани, тез-тез бўл, — деб юришга шошириб, — бир қадам сафдан четга чиқиш, қочиш ҳисобланиб огоҳлантирмасдан ўт очилади, — деб таъкидлашарди.

Бу гапни биринчи эшитаётган беморлар, кексалар елкаларида юки билан куннинг иссиғида томоқлари қақрашига қарамай ваҳимада оёқларини зўр билан судраб километрлаб йўл босишарди.

Юзлаб маҳбусларни офтобда қизиб ётган қизил вагонлар олдида тўхтатишди. Шу фурсатда бизлар чиқариладиган вагонлар томонга «ана улар, худди ўшалар» деб темир йўл шпаллари устида югуриб келаётган одамлар пайдо бўлабошлади. Булар Тоштурмада дийдор кўришолмаган, қаёққадир бугун жўнатилишидан хабар топиб отаси билан, фарзанди, ёки эри билан гаплашиш имкони бўлмаса ҳам узоқдан дийдор кўриб қолиш учун келган одамлар эди. Конвойлар эса, буларни итлар билан қўрқитиб, сўнгги марта бир оғиз сўзини айтишга ҳам яқинлаштирмасди.

Бу вагонларга қанча одам сиғишига қараб эмас, маҳбусларнинг сонига қараб, бир одам сиғадиган жойга ўн, ўнта одам жойлашадиган жойга юз одамни уриб-тиқиб чиқарарди. Жой топиб жойлашиш у сенинг ўзингга боғлиқ. Ўтириб кетасанми, ётиб кетасанми, конвойлар бунга эмас, санаб қанча маҳбус олган бўла тайинлаган жойга шунча маҳбусни етказишга жавоб беради.

Кузатувчиларнинг дод-фарёдларининг ўрнини вагонларнинг зарб билан силжиши, чинқириб узоқлашиши эгаллай бошлаган эди. Гўё бу она юртидан айрилган бизларнинг чинқириқ, фарёдларимиз эди.

Ўз юртимизда кўрган бу азобу кўргиликлар ҳам халоват экан. Дўсти-ёрларинг, она юртинг, сенга жони ачиган қариндош-уруғларингнинг нафаси сезиларди. Уларнинг ёнингда борлигини сезиш ҳам дармон бўларкан. Додинг уларга эшитилиб тургандек таскин топаркансан киши. Ҳақиқий тутқунлигимиз, бутун эрксизлигимиз, ҳақиқий дўзахнинг эшиги ҳали бизлар олиб бориладиган лагеримизга етмасданоқ Красноярск пересильний пунктларидан бошланди. Бу ердаги бўлаётган ваҳшийликларни биринчи бор кўрган одам 25 йилни ўлмай тугатиш эмас, айниқса биздек зиёли маҳбуслар бир йил, икки йил омон яшашга ҳам ишончини йўқотарди. Бу ер дўзахнинг иккинчи қопқаси эди.

ДЎЗАХНИНГ ИККИНЧИ ҚОПҚАСИ

Саратоннинг авжи жазирама иссиғида қизиб ётган қизил вагонларда Тошкентдан жунаб, Красноярск пересильний пунктига боргунимизча бир ҳафтами, ўн кун йўл юрдикми, билмадим, бу орада яна қайси пересильний пунктларига тушдик, кимлар билан учрашиб, кимлар билан хайрлашдик, бирортаси эсимда қолмади. Негаки, поезд жилиши билан бутун дунё кўзимга қоронғи кўриниб, кўнгилга Тошкентда қолганлар-у келажак тақдиримни ўйлашдан ўзга ҳеч нарса сиғмай қолганди. Энди қачон яна она юртим, бола-чақа, қариндош-уруғларим билан дийдор кўришаман! Қайта кўришиш насиб бўладими, йўқми, бутун хаёлим ўшанда эди. Ҳаттоки қизил вагонга уриб тиқилган одамларнинг саратон иссиғида сасиб-бижғиб кетишлари, сувсизлик, оёқ узатадиган жой йўқлиги, истаган

вақтингда ҳожатга чиқиш имконидан маҳрумликлар ҳам бу айрилиқ азоби олдида ҳеч гапдек туюлиб қолган эди.

Тахминан Тошкентдан чиққанимнинг иккинчи ҳафтаси бўлса керак, Красноярск пересельный пунктига олиб келди. Бу ерга келганимда йўл-йўлакай бошдан кечирган азоб-уқубатлариму, ҳатто, Тошкент пересельный пунктида кўрган фожиаларим ҳам — ҳаммаси унутилиб кетди. У кунларга ҳам шукур қилиб қолдим.

Красноярск пересельный пунктида кўрганим қиргин-урушлар, куппа-кундуз куни бир-бирларини кўз олдингда ўлдиришлар, айниқса ундан кейинги Шимолй муз денгизига туташган Таймир ярим оролининг Дудинка портига боргунимча баржадаги ўн-ўн беш кун ичида бошдан кечирганим ваҳшийликлар асло ақлга сиғдириб бўлмасди.

Красноярск пересельный пунктини КГБ ички қамоқхонасидан кейинги дўзахнинг иккинчи, ҳақиқий қопқаси деса бўлади. Худо қарваган бандаларигина бу ерга келади. Ажалингдан беш кун илгари ўлиб кетиш ҳеч гапмас!

КГБ қамоқхонасида терговчилар қийнасалар ҳам, назоратчилар хўрлаб, бир нафас кўзингни юмишга қўймасалар ҳам, аммо, ҳукм қилингунича ўзини-ўзи ўлдириб қўймасин деб сенинг ҳаётингни қўриқлаб, ҳар дақиқа назорат қилишарди. Борди-ю ўлим жазосига ҳукм қилинишингни билганларида ҳам, сени отишга ўзлари хумордек эҳтиёт қилардилар. Ҳатто сен ўзинг ҳам ҳарҳолда ҳукм қилгунларига қадар қандайдир умид билан ўлмаслигинга ишониб яшардинг. Эндичи! Пересельный ёки баржада битта кийиминг, ёки ўғриларга ёққан бирор нарсанг учун улар сени таласалар, ўлдирсалар ҳеч ким суриштирмайди. Бу ердигиларнинг ҳаммаси бир-бирига бегона. Ҳатто ўғрилар ҳам бир неча тоифага бўлинадилар, улар ҳам ўзаро бир-бирларига ёв.

1952 йилнинг июль ойи бошларида мени Красноярск ўлкасига олиб келишди. Бу ерга тушда етиб келишимизга қарамай, кун иссиғида вагонлардан не учундир туширмай овқат ҳам, сув ҳам бермай кечгача қамаб ўтирдилар. Пересельный пунктга олиб келганларида ярим кечага яқин эди. Шунда ҳам ичкарига киритиш олдида ҳаммамизни одат бўйича мол санагандек бир-

ма-бир санаб, кимлигимиз, жиноят моддаларни сўрарди. Ўрнимиздан туриб, юришга ижозат бериб, зонага кириш олдидан бир-биримиз билан гаплашмаслик, шовқинламаслигимизни тайинлаб, бугунча ҳаммом биносида ётишимизни, аксинча, ўғрилар нарсаларимизни талашликлари мумкинлигини очиқ айтиб ўтишди. Бизларни ҳаммом биносида жойлаб, устимиздан қулфлаб кетишларига қарамасдан, орадан кўп ўтмай, айтганларидек, эшикларни очиб кириш, туйнуклардан тушишга уринишлар бўла бошлади. Йўл азоби, чала-чулпа уйқу, минг хил қийноқ хаёллар билан тонг оттирдик. Эртаси кунни бўлиб-бўлиб баракларга киргизишди. Ҳали юкларимни жойлаштиришга улгурмасимданоқ атрофимда Тошкент пересилкасидаги каби «меҳрибонлар» пайдо бўлиб, нимага қамалганим, этап қаердан келганини сўрай бошладилар. Албатта, бу табиий бир ҳол. Кимдир ўз таниш-билишини, кимдир бирор янгиликлар борлигини билишга қизиқади. Аммо менинг атрофимдагиларнинг мақсади нима эканлиги, кейинги вақтларда бирмунча тажриба орттириб қолганим учун менга маълум эди. Гарчанд улар қаердан келганимни сўрасалар ҳам бежо кўзлари нарсаларимда бўлиб, ниятлари менда нима борлиги, пулларим бўлса қаердалигини билиш, уни бошқалар эгаллаб кетмасдан олдинроқ ўзлари эгаллаш эди.

Мен Мамад исми, қўлига тасбеҳ ушлаган хушбичим, мўйлаб қўйган, кийим-боши дурустгина кавказлик билан қўшни бўлиб қолдим. Ўзимнинг кимлигимни айтдим. Менга яхши муомалада бўлди.

Мен унинг кимлиги билан ортиқча қизиққанам йўқ. Бундай қилиш ҳам хатар эди. Чунки «стукач» (маҳбуслар орасидаги гап ўғирловчи жосуслар)ликда сендан шубҳаланиб қолсалар ёки унинг рақиблари сени у билан дўст деб ўйласалар, бу ҳам ҳаётинг учун хатарли бўлиши мумкин эди.

Мамаднинг кимлиги, нимага қамалганлигини суриштирмаган бўлсам ҳам, атрофдаги маҳбусларнинг унга муносабати, менга эса ўзининг: «хотиржам бўл, гардаш», дейишидан унча-мунчаси бунга яқинлаша олмаслиги сезилиб турарди. Аммо яхши гапириб, унинг ўзи ҳам нарсангни қоқиб олиши ҳеч гапмас. Чунки ўғриларнинг бир тоифаси яшириб эмас, олдинга келиб мана шу нарсангни бир ёки арзимаган бир нар-

сани кўрсатиб шунга алмашайлик деб очикчасига сўраб олади. Бермай иложинг ҳам йўқ. Зўр бўлсанг, кучинг етса олишасан, бўлмаса...

Мамаднинг важоҳатидан сиёсий маҳбус эмаслиги аниқ эди. Демак... Бу шароитда энг тўғри йўл, муомаласига қараб муомала қилмоқ. Эҳтиёт бўлмоқ!

Красноярск пересилкаси Иттифоқдаги энг йирик пересилкалардан. Бунда минглаб одам жойлашадиган ўнлаб бараклар бор. Бутун лагерларга - Абакан, Норилск, Калима, Воркута, Тайшет — ҳаммасига, шимолдан тортиб Узоқ Шарққача маҳбуслар шу ердан жўнатилади.

Мен бирор танишни учратармиканман деган ниятда икки-уч кундан кейин баракларга назар солмоқчи бўлдим. Ахир, мен билан судланган Шухрат, Мирзакалон, Ҳамид Сулаймон ва бошқаларнинг биронтасини судда кўриб, ажрашганимча кўрганим йўқ эди. Кўрармиканман деган умидда, аммо афсуслар бўлсинки, бир барак ичига қадам қўйгандим, инсон боласининг хаёлига келиши мумкин бўлмаган ваҳшийлик устидан чиқиб қолдим... Ваҳимадан орқага қайтмоқчи бўлиб қадам қўйишим билан эшик олдида турган иккитаси йўлимни тўсиб тўхтатди. Бўлаётган бу воқеага қараб чидаб туриб бўлмасди. Додлашнинг эса иложи йўқ эди. Ҳаттоки мен эмас, каттакон барақда, қанча одам бор эди, билмадим, бирортаси садо чиқармасди.

Баракнинг ўртасида икки-уч одам биттасининг қўлоёғидан ушлаб, кўтариб тепага отарди. Ерга тушгандан кейин, типирчилашига қарамай, яна кўтариб отишарди. Типирчиларди-ю, аммо овози чиқмасди. Оғзига нимадир тиқилган эди. Бу аҳвол бир неча бор такрорланиб, уни ярим ўлик бўлганига ишонганларидан кейин барақдан чиқиб кетдилар.

Мен умримда хаёлимга келмаган бу даҳшатдан бир нафас эс-хушимни йўқотганча, наҳотки йигирма беш йил шулар билан яшайман, деб ўйлардим. Наҳотки!.. Ярим ўлик бўлиб ётган бу бечора одамнинг гуноҳи нима эди? Қиморда ютказганми, ёки шерикларини сотганми? Ёхуд ўғрилар билан олишмоқчи бўлган қайсарроқ сиёсий маҳбусмиди? Бу сир эди.

Маҳбусликнинг азобларидан яна бири шуки, дардлашишга ишонарли дардкаш тополмайсан. Қамоқда ҳам

эркишлик йўқ. Кўнглингдаги гапни айтолмайсан. Қамокда ҳам сени кузатадилар. Маҳбуслар орасида ҳам гапингни махсус бўлимга етказувчилар бўлади.

Йигирма беш йил бериб қўйибди, бундан ортиқ нима бўларди, демоқчи бўлсанг, хато қиласан. Советларга қарши гапларинг учун яна ҳам оғирроқ ишларга қўйишлари, омон қолишинг гумон бўлган лагерларга юборишлари, бола-чақанга хат ёзишлардан маҳрум қилишлари мумкин бўлади. Бир кунни уч кунга ҳисоблайдиган лагерлар ҳам бор деган гап агар рост бўлса, демак, 25 йилга ҳукм қилинганлар 7—8 йилда қутулиб чиқиши мумкин. Озодликка чиқиб, ўлмай, дийдор кўришга бирдан-бир умид қилса бўладиган нарса, чин бўлса — шу! Эшитишимча бу имтиёз ҳам ҳамма лагерларда, ҳамма маҳбусларга берила бермас экан.

Хўш, мени қаерга, қандай лагерга олиб боришади? Бир кунлик меҳнатингни уч кунга ҳисоблайдиганигами, ёки катерижнисигами? Бордию бир кунлик меҳнатингни уч кунга ҳисоблаганларида ҳам қўлимда бирор хунарим йўқ, хўш, мен нима иш қилаоламан? Пересилкада қолган кунларим бу азоблардан қандай қилиб қутулиш ҳақида хаёл сурарканман, Олмаотадан менинг вагонимга чиқиб, бир неча кун мен билан бирга бўлган қозоқ ёзувчиси Қайом Мухаммадхононинг асослими, асосизми таскин берувчи гапларигина далда берарди. Чўкаётган одам сомон парчасига ҳам тирмашади деганларидек, унга ишонгим келаберарди. Бундан бошқа нима илож! Бу безорилик, хунрезликларда умидсизликка тушмай, бир нафас бўлса ҳам сенга дармон бўладиган нарса, ростми, ёлғонми мана шундай тўқилган гаплар эди, холос. Лекин бундай олди-қочди гапларни айрим маҳбуслар шу қадар асослаб, худди ўзлари бош-қошида бўлгандек гапирардиларки, бир дам бўлса ҳам ишонмай иложинг қолмасди. Айниқса мендек 25 йилга ҳукм қилинган Мухаммадхононинг гапларига ҳозирги ҳолатда ишонмай иложим йўқ эди. Чунки у ўз гапларини шундай ишонч билан, дадил айтардики, ҳатто ҳар бир хатти-ҳаракати, бутун кўриниши ҳам бунинг асосли эканини тасдиқларди. Кўринишидан басавлат, оқ юзли бу одам менинг назаримда қамокдан чиққанга ўхшамасди, ҳатто у кўрпа-ёстиғини орқалаб бизнинг вагонга чиққанда ҳам қиёфасидан қамалган одамнинг ташвиши акс эт-

магандек кўринди. Кундалик ҳаётдагидек мен билан муомалада бўлди. Ҳатто у ўзинигина эмас, бошқаларнинг ҳам, шу жумладан менинг ҳам душманлигим, йигирма беш йил қамоқда ётишим мумкинлигига ишонмасди. У:

— Йигирма беш йил! Бўлмағур гап! Йигирма беш йилда ё эшак ўлади, ёки подшо, деганларидек ҳаёт ҳам, сиёсат ҳам бир хилда турмайди-ку, оқсоқол! Айниқса, бизда нима кўп, раҳбарларнинг алмашуви кўп. Бугун Ягода раҳбар бўлса, эртага у душман, ўрнига Ежов бўлади. Мана Ежов душман бўлиб фош этилгандан кейин, у қамаган одамлар оқланиб, ўрнига Берия бўлди. Ким билади, бунинг ўрнига бошқаси келса, олдингисини ўзини қамаб сиз билан бизни нотўғри айбланган деб чиқариб юбориши ҳеч гап эмас. Сиз билан мен — шоирлармиз. Мен Қозоғистон республикаси гимнининг муаллифиман. Сиз билан менинг совет ҳукуматига қарши асаримиз йўқ! Нимамиз душман! Бундан ташқари, яқинда эшитган гапим шу бўлдики, кодекс ҳам ўзгараркан, амнистия бўларкан, жуда бўлмаганда қамоқдан бир кунни уч кунга ҳисоблаб чиқариши, бу аниқ, — дерди. Мени нимага қамаганларини суриштириб билгач, худди қонушуносдек: — Булар ҳаммаси бўлмағур гаплар, лагерга етиб олгач, Москва — генеральный прокурор, СССР Олий Суди, Олий Советга шикоят ёзсак, ўшаларга етиб борса бўлди, ишимизни қайтадан кўриб, чиқариб юборишади, — деб мени ишонтирарди.

Бу гапларни у менга таскин бериш учунми, ёки ўзи ишонгани учун айтармиди, билмадимку, яхши ишланган, қамоқ режимини бузмасанг бир кунни уч кунга ҳисоблашлари мумкин деганида, бошқалардан ҳам бу ҳақда эшитганим учун ишонгим келса ҳам, аммо Москвага, бош прокурор, Олий судга ёзсак, шикоятимиз етиб борса бас, чиқариб юборади, ёки қамоқ муддатини қисқартиради, деган гапига мутлақо ишониб бўлмасди. Булар бари таги пуч, ўйланмай айтилган гаплар эди.

Чунки қамалганимнинг дастлабки кунларида мен ҳам худди шундай умидда, шундай фикрда эдим. Аммо суддан кейин, айниқса, юзлаб, минглаб қайта-қайта қамалганлар билан учрашиб, уларнинг ҳикояларидан кейин бу фикрим бутунлай хато эканини англай бош-

ладим. Ахир, битта бизлар эмас, шунча-шунча қамалиб, отилиб, йигирма беш йилга қамалиб кетаётганларни наҳотки Москвадагилар билмаётган бўлса, бе-хабар бўлса! Наҳотки, жумҳуриятдагилар Москвадагилардан бемаслаҳат, ўз эрklarича одамларни қамаетган, бу ишларни қилаётган бўлсалар!

Муҳаммадхонов билан бир неча кун йўлда бирга бўлган кунларимиздаги гапларни эслаб, ўйларимни охирига етказмасимданоқ, бирданига пересиллий пунктнинг ҳовлисидан ўнлаб одамларнинг бақириқ-чақириқлари, ур-сур, тўполои овози эшитилиб қолди. Мен ёнимдаги Мамадга бу нима гап, эшитяпсанми, дегандек қарадим. Аммо у эса, эшитган бўлса ҳам ҳеч нарса бўлмагандек, тўпалонлар, қирғинлар бундай шароитда табиий бир ҳол дегандек ёстиғига ёнбошлаб тасбеҳини бепарво ўгираберди.

Аммо мен аҳволни билмоқ бўлиб аста ташқарига чиқдим. Ташқарида ўттиз, қирққа яқин одам ўзаро қирғин қилишарди. Бир томонда яхши кийинган, оёқларида хиром этик, ҳарбий кийим кийган 10—15 поляк офицерлари, иккинчи томонда уларни таламоқчи бўлган бир тўда ўғрилар қўлларига тушган нарса билан, таёқми, тошми, ҳовлидаги витриналар, ҳатто баракдаги нарсалар борми (кроватьларни) бузиб, бир-бирларини урардилар. Бировларнинг кўзи чиққан, бировларнинг боши ёрилган. Йиқилганларни аямай ҳолдан кетгунча тепавердилар.

Поляк офицерлари аламзадалик ҳамда ҳарбий кишилар бўлганларидан ўғрилар билан жон аччиғида олишардилар. Офицерларда яхши усти-бош, ортиқча кийим-кечак, соат, қимматли нарсалар борлигининг исини билган ўғрилар уларни таламоқчи бўлганлар. Албатта, ўз ватанидан айрилиш алами, аламзадалик, унинг устига жангда чиниққан одамлар булардан қўрқиб ўз молларини бир тўда безориларга индамай бериб қўярмиди! Бир-бирларини қувиб урардилар. Бир-бирларига бегона бўлган маҳбуслар эса икки томонга ҳам аралашмасди. Айримлари ҳатто бу тўпалонлардан хабардор бўлсалар ҳам бир-бирининг гўштини есин дегандек бараклардан чиқишни ҳам истамасдилар. Бундай пайтда фақат маҳбуслар эмас, қамоқ назоратчиларининг ўзлари ҳам оломонни бостириш учун ўртага тушмасдилар, қўрқардилар. Ур-йиқитни бостириш учун

пересилка ҳовлисиинг тўрт бурчагидаги мезаналарда турган соқчилар огоҳлантириш учун автоматлардан юқорига бир неча маротаба ўт очдилар. Поляк офицерлари яраланган шерикларини судраганча ўзларига ажратилган махсус баракка кириб эшикларни ёпиб олдилар.

Ўғрилар кечаси ҳам уларнинг баракларига босиб киришмоқчи бўлдилар. Анча вақтгача ғалва тинчимадди. Эртасига офицерларни қаергадир олиб кетишди. Улар кетди-ю барибир бу ер тинчигани йўқ, чунки ўғри, муттаҳамлар ҳукмрон эдилар.

Бу қадар шафқатсизлик, бу қадар ваҳшийликлар чумолига озор бермаган, бир умр халқимга илм-маърифат берай деб бошини китобдан кўтармаган, кўзойнақда йўлини зўрға топадиган, умр бўйи одоб ва ахлоқдан дарс берган толиби илмлар учун бу безориларнинг қилмишларини кўриш, унга бардош бериш ўлимдан ҳам оғир эди! Инсон ҳаёлига келтиролмаган бундай хўрликларга чидаш!.. Инсонларни бу қадар хўрлаш, оёқ ости қилиш!.. Илм-фан, бу табаррук сиймоларнинг уволи, қарғишлари бир кун ёқаларидан тутмасмикан, деб ўйлардим.

Аммо ёнимдаги одам бефойда ўйларимдан афсуслангандек хуррак отарди. Ким билади, балки бу кечаси кимнидир талаш учун кундуз уйқусини олмоқчи бўлган ўғридир. Ҳаммасига чидайсан. Хурракларга ҳам, қирғинларга ҳам, тунги тувакнинг сассиғига ҳам... Чунки кечаси баракларнинг эшиги қулфлаб қўйилади. Ҳожатга туңда шу ерда чиқилади. Ҳаммасига чидайсан... Чой қаёқда! Ичишга сув топилмайди. Юз-қўлингни ювмасликка ҳам чидайсан, ўрганасан...

Орадан уч-тўрт кун ўтгандан кейин юқларимиз билан йўлга тайёрланишни айтишди, энди қаерга ҳайдашади? Энди олиб борадиган жойлари қандай, балки бундан минг баттардир, лекин ҳозирча бу ердан қутулганинга шукур қиласан. Энасой дарёси портидаги баржага чиқариш учун ҳайдаб боришди. Баржага чиқиш олдидан ўғрилар билан бирга бўлиш азобидан жони ҳалқумига келган сиёсий маҳбуслар, уларни алоҳида каюталарга қўйишни, ўғриларга қўшмасликларини талаб қила бошладилар. Кўпчилик бўлиб норозилик билдирдилар. Этап бошлиқлари аввалига бунга розилик билдирган бўлсалар ҳам, кемага чиқар олдидан жой

етишмаслигини баҳона қилиб, ўғриларнинг яхши тоифаси, уларнинг ўз назарларида шикаст етказмайдиган тоифаси билан бирга бўлишимизни айтдилар.

Жаллоднинг яхшиси қайси-ю ёмони қандай бўлади, нима қилганда ҳам жаллод жаллод-да! Ўғриларнинг қандайлиги, уларнинг феълларини этапма-этап бир неча маротаба бирга бўлиб, жуда яхши билиб қолган сиёсий маҳбусларнинг бу норозиликлари фойда бермади. Соқчилар автомат ва итлар билан кушхонага келган моддек ҳаммамизни ҳайдаб каюталарга тика бошлади. Қаерга қочасан. Сенда нима ихтиёр!

Бизларни кеманинг пастки хонасига тиқишди. Бошлиқлар безарар, деб мақтаган ўғрилар биринчи кундаёқ қилиқ кўрсата бошладилар: кўнгиллари хушлаган жойни эгалладилар. Сиёсийларни ҳожатга чиқиш учун қўйилган бочканинг ёнидаги жойларга, иссиқдан нафас олиб бўлмайдиган бурчакларга тиқиб қўйдилар. Тепадан ёғоч челақларда узатилган овқатларни тақсимлаш ҳам ўшаларнинг қўлларига ўтди. Қамокнинг овқати маълум. Аммо шуни ҳам хоҳлаганча тақсим қилиш ўшаларнинг ихтиёрида: ёғлигини ўзига олиб, ёвғонини бошқаларга беради, агар шуям қолса... Қаршилиқ қилиш бефойда. Кеманинг пастки, қоронғи қаватида сени бўғиб, молларингни талашлари ҳеч гап эмас. Улар билан сен тенг бўлолмайсан, ўрганмагансан, бундан ташқари сиёсийлар 30—40 киши бўлса, улар кўпчилик эди. Йигирма беш йил шулар билан бирга умр кечирадиган бўлганингдан кейин қайсиниси билан олишаман! Ахир, булар тасодифан жиноятга қўл уриб қамалган одамлар бўлмай, аксинча, озодликда ҳам, қамокда ҳам меҳнат қилмай қарта, қимор ўйнаб, бировларни талаш ҳисобига яшайдиган одамлар эдилар. Эркинликда одам ўлдириш, ўғрилиқ қилиш хавфлироқ; қўлга тушсанг қамашади. Аммо бу ерда-чи, ким-кимни ўлдирганини суриштиришмайди. Одам ўлдириш, бир-бирларини талаш бу ерда бемалол. Савдо, хўжалиқ соҳасида ишлаган бойваччароқ одамлар ёки сиёсий маҳбуслар, уйларидан тузукроқ кийим-кечаклар, емиш олишлари мумкин. Аммо булар-чи?! Бошқаларда бўлса, демак уларники! Қандай қилиб тортиб олишни яхши билишади.

Қамок деган шундай бир жойки, бу ерда бир-икки йил умр кечирган, айниқса узоқ муддатга ҳукм қилин-

ган сиёсий маҳбусларнинг кўнглига на кийим-кечак, ичиш сиғарди! Бу дўзахдан, бу шайхона на яхши ейиш билан олиб чиқарилади, холос. тонлардан қутулиб омон қолишни ўйларди, холос.

Биринчи кечаси бўлди. Бунинг сабаби кечаси билан бирортаси бизларга қандай бошлаш режаси тузилган эртасига маълум бўлди. Бунинг сабаби кечаси билан шилишни кимдан кимга қилиш керак эди, буни ухлашарди, кечаси, ҳамма уйку-экан.

Булар кундан кунга келган тунда мўлжалга олганлари кимга кетгандан кимга қилиши, кимнингдир чамадонини титишга пингдир қопини, ҳаммага эҳтиёт қилиб шимолнинг совуғига бошлашарди. Албатта сен, бунинг сабаби кечаси билан сезасқотар деб тўғрига солиб ётганинг пўстин нимчангбошлашарди. Албатта сен, бунинг сабаби кечаси билан сезасқотар деб тўғрига солиб ётганинг пўстин нимчангбошлашарди. Албатта сен, бунинг сабаби кечаси билан сезасқотар деб тўғрига солиб ётганинг пўстин нимчангбошлашарди. Албатта сен, бунинг сабаби кечаси билан сезасқотар деб тўғрига солиб ётганинг пўстин нимчангбошлашарди. Албатта сен, бунинг сабаби кечаси билан сезасқотар деб тўғрига солиб ётганинг пўстин нимчангбошлашарди.

буни сезасқотар деб тўғрига солиб ётганинг пўстин нимчангбошлашарди. Албатта сен, бунинг сабаби кечаси билан сезасқотар деб тўғрига солиб ётганинг пўстин нимчангбошлашарди.

буни сезасқотар деб тўғрига солиб ётганинг пўстин нимчангбошлашарди. Албатта сен, бунинг сабаби кечаси билан сезасқотар деб тўғрига солиб ётганинг пўстин нимчангбошлашарди. Албатта сен, бунинг сабаби кечаси билан сезасқотар деб тўғрига солиб ётганинг пўстин нимчангбошлашарди.

буни сезасқотар деб тўғрига солиб ётганинг пўстин нимчангбошлашарди. Албатта сен, бунинг сабаби кечаси билан сезасқотар деб тўғрига солиб ётганинг пўстин нимчангбошлашарди.

буни сезасқотар деб тўғрига солиб ётганинг пўстин нимчангбошлашарди. Албатта сен, бунинг сабаби кечаси билан сезасқотар деб тўғрига солиб ётганинг пўстин нимчангбошлашарди. Албатта сен, бунинг сабаби кечаси билан сезасқотар деб тўғрига солиб ётганинг пўстин нимчангбошлашарди.

эдики, булар фақат сени нарсангни талаб қилмасдан, ўзаро талашиб, бир-бирларини ўлдиришга ҳам тайёр маҳлуқлардан фарқ қилмасдилар. Мана неча кунки, улар кеманинг узун-узун миҳларини суғуриб, туни бўйи сопол товоқларга чархлаб, найзадек қилиб қўшни каютада кетаётган бошқа тоифадаги ўғриларга ҳужум қилиш учун кема деворини тешиб ўтмоқчи бўлардилар.

Буларда бизлардек на бола-чақа ташвиши, на орзу-ҳавас, на ноҳақ қамалдим, деган афсусу армон бор эди. Яна жиноят қилсам, қамоқда умрим ўтади-ку, деган фикр ҳам йўқ эди.

Нега шундай?! Қаердан пайдо бўлган бу одамлар? Булар кимлар? Буларни шу кўйга солган, бунчалик ваҳшийликлар сабаби нимада? Ўз-ўзимча шулар ҳақида ўйларканман, буларга нисбатан бўлган чексиз қаҳру ғазаб, нафратим юмшаб, унинг ўрнига ҳатто қандайдир ачиниш, бу шўрликларда ҳам нима айб, дегандек ҳис пайдо бўла бошларди. Ҳақиқатан ҳам буларнинг инсон қиёфасини йўқотиб, ҳаёт, меҳнат, бола-чақа, орзу-ҳавас завқидан маҳрум бўлишлари, жазодан ҳам қўрқмай, қамоқ билан эркинликка бепарқ қарашларининг сабаби нима? — деб ўз-ўзимча ўйлайман.

Бизлар шу чоққача бунга асосий сабаб деб Ватан уруши давридаги очлик, яланғочлик, болаларнинг ота-онасиз, қаровсиз қолиши деб ўйладик. Тагини ўйлаб кўрсанг, бундай фикрга мутлақо қўшилиб бўлмайди. Ахир, уруш фақат бизнинг мамлакатда бўлдими? Хитойда бўлмадими? Япония, Америка, Фарбий Германия, Польша, Чехословакияда уруш бўлмадими? Ҳаммасида бўлди. Очлик-яланғочлик, ота-онасиз етим қолганлар буларда ҳам бўлмади, дейсизми? Бўлган! Агар ўғрилик, авлодларнинг бузилиши уруғга боғлиқ бўладиган бўлса, бу давлатларнинг биронтасида, ҳатто бир миллиардга яқин аҳолиси бўлган Хитойда ҳам бизлардагидек ўғрилик, одам ўлдириш авж олиб кетгани йўқ-ку! Агарда ахлоқ бузилиши чиндан ҳам урушга боғлиқ бўлса, иккинчи жаҳон уруши даврида унга қатнашмаган давлатлар деярли кам қолган эди. Ахир, бутун жаҳонни бизлардагидек ўғри, муттаҳам босиб кетмади-ку. Ахир, нега мамлакатимизнинг ҳамма бурчагини қамоқ лагерлари босиб кетди! Ўғри, муттаҳамчиликларнинг авж олишига уруш сабаб бўлган бўлса, миллионлаб илм аҳли, дав-

лат арбоблари 1937 йилги тинчлик йиллари, ҳозирги ғалабадан кейинги 1950 йилларда қамалишларига сабаб нима? Буларни ҳам уруш буздими? Уруш даврида давлатта зиён етказмай, қўпоровчилик қилмай, очлик, яланғочликка чидаб келган муаллим борми, ёзувчи, диндор борми, ҳаммасининг энди қамалишига сабаб нима?

Бизнинг мамлакатда ўғриликнинг авж олишига ҳам, энг яхши одамларнинг ноҳақ халқ душмани деб қамалишига сабаб битта, у ҳам бўлса, инқилобдан кейинги сиёсатимизда йўл қўйилган хатоликлар! Халқни бойкамбағалга ажратиб, бир-бирига қарама-қарши қилиб қўйдик. Бировни бой деб, бировни диндор деб молмулкни, уй-жойни чирқиратиб тортиб олиб, қулоқ қилиб бошқаларга бердик. Бировларнинг ҳақидан қўрқмаслик, қулоқ қилиниб бегона юртларга сургун қилинганларнинг кўз ёшлари, нолаларига раҳм қилмасликка ўргатдик. Мана шу сиёсат меҳр-шафқатнинг орада кўтарилиши, йўқолишига сабаб бўлмадимикин? Хоҳлаган одамни хоҳлаган пайтда қамаш, сургун қилиш, мол-мулкни тортиб олиш каби адолатсизликлар, суд, тергов органларидаги қонун бузилишлари ёшлар ўртасида келажакка ишончсизлик уйғотмадими? Ноҳақ қамалганларнинг оилалари, дўст-яқинлари, қариндош-уруғларида давлат сиёсатига иисбатан ишончнинг сусайишига, ҳалол бўлиб жон куйдирганингнинг фойдаси йўқ, ҳалол бўлганлар нима бўляпти, ўзингни ўйла, бир амаллаб кунингни кўрсанг бўлди, дейишга сабаб бўлмадимикин!

Баржада хаёлга толганча ёш-ёш йигитларни шу аҳволга тушганлари, қамоқларда ўтаётган умрларига ачинардим. Ҳатто айримларининг ёнига яқинлашиб суҳбатлашгим ҳам келарди. Ахир, булар ҳам одам-ку!

Бизнинг жамиятимизда ўғриларнинг бунчалик кўпайиб кетишига балки қонунимиз, унинг бўшлиғи сабабдир? Ахир икки оғиз тўғри гапни айтганлар халқ душмани саналиб 25—30 йил озодликдан маҳрум қилинади, аммо, ўғрилик, ҳатто одам ўлдирилганга эса бунчалик жазо йўқ. Уларга муносабат қамоқ шароитида ҳам бошқача.

Лагерларда ўғрилар сиёсий маҳбусларни «халқ душманлари, фашистлар», деса, сиёсийлар эса ўғирлик, одам ўлдириб, қамалганларни кесатиб «халқ дўстлари» деб аташарди. Диндорлар, ёзувчиларнинг бу ерда бе-

зориларча ҳам қадри йўқ эди. Улар лагерларда сиёсий маҳбуслардек 12—15 соатлаб 50 даража иссиқ, совуқда ишлашмайди. Уларнинг бир кунлик ишини уч кунга ҳисоблаш имкони бор. Балки мана шундай муносабат ҳам ўғриларнинг кўпайишига олиб келмаганми-кан? Ахир, бизларда қадимда ўғриларни ушлашса қўларини кесишарди, оломон қилишарди.

Ваҳоланки, жинойтчиликка қарши жамоатчилик талаби билан чора кўрилмайди. Ахир, яқин-яқинларгача ҳам Хитойда ўғрилик қилганларни халқ ўртасида майдонларга олиб чиқиб осишди. Ҳозирда эса ўғрилик билан қўлга тушган одамнинг тўпифидаги томири кесиб ташланади, ёмон чўлоқ бўлиб, қийтонглаб юради. Балки шунинг учун уларда ўғрилик йўқдир. Нега бизлар шундай қилмаймиз?

Ўғрилик, безориликнинг дунё бўйича бизларда бунчалик кўплигига сабаб балки диннинг йўқ қилингани ёки худодан қўрқмай, бандадан уялмаслигимиз?

Бундай хаёллардан ташқари, мени кечадан бери ёнимда қайт қилиб, ухламай инграб ётган одамнинг бугун яна иситмаси кўтарилиб, қорнидаги оғриқ зўрайиб тортган азоби, унинг қилган арзи-додига соқчиларнинг бизлар врач эмас, деган бепарво жавоби, ўғриларча ҳам қадр-қийматимизнинг йўқлиги қийнади.

Шу орада баржамиз тўхтаб, кимдир Турханска келдик деса, бошқаси бу ер Игарка деди. Қаерлиги ҳаммамизни кемадан туширишгандан кейин маълум бўлди. Бизларнинг баржамиз тўхтаган бу ер Шимолий муз океанига туташган Таймир ярим оролининг Дундинка деган жойи бўлиб, буни порт деб ҳам атаб бўлмасди. Бир-икки ёғоч бутка қаққайиб турарди. Атрофда на бир инсон шарпаси ва на бир одам яшайдиган хонадон бор! Бу ерларда йилнинг ўн ойи қаҳратон қиш бўлиб, бир ой, бир ярим ойлик илиқ-иссиқ кунларда юк пароходлари конлардан маҳбуслар қазиган маъданларни олиб кетиб, унга керакли нарсаларни етказиб бераркан. Август ойининг ўн бешларида бу ерда қор бўронлари бошланиб, дарё музлаб қатнов ҳам тўхтарди. Бир оз кечиккан кемалар келаси йилгача музлаб қолиб кетарди.

Мен келган пайт июль ойининг охири, августнинг бошлари бўлиб, қоп-қора булутлар орасидан қуёш гоҳо

кўриниб қолишига қарамасдан, шимолдан эсган изғирин баданларни жунжиктирарди, қишдагидек юзларни ўймаларди. Шимол ботқоқзорларида беш-ўн кунлик иссиқда тирилган оч чивинлар очик жойга ёпирилиб таларди. Атрофда одам зоти йўқ. Бутун атроф жимжит, бир томон пастак-пастак дарахтлардан иборат туңдра. Бир томон океанга туташган дарё, бутун атроф дунёдан ажралган моховдек ваҳимали. Наҳотки кимсасиз ерга мени олиб келишган бўлса!

Биз сиёсий маҳбусларни каютадан туширгач, яна фамилиямиз, жинойи моддамиз, неча йилга ҳукм қилинганимизни сўраб санай бошлаган назоратчилар, қандайдир шубҳа билан ҳар биримизга тикилиб ўзаро нималарнидар гаплашишди. Уларнинг шубҳали қарашларида жон бор эди. Чунки биз сиёсий маҳбуслар ҳаммамиз таниб бўлмас даражада ўзгариб қолган эдик. Кемадан тушган вақтимизда бизларни фақат бошқалар эмас, ҳатто ўзларимиз ҳам бир-бирларимизни танимай қолган эдик. Чунки бизларнинг ҳамма яхши кийимларимизни ўғрилар эгаллаб, ўғриларнинг бутун увада, эски кийимлари — ботинка, телогрейкалари, йиртиқ кепкалари борми, бизларга ўтиб қолганди. Обком секретарининг қишда кийиш учун уйдан олган янги этиги ўрнида эскириб кетган туфли, иссиқ қалпоқ ўрнида жиягидаги картони чипир қайнатишга ёқилган йиртиқ кепка, айримлари эса кўйлакисиз майка устидан телогрейка кийиб олган эди.

Сиёсий маҳбусларнинг ўғриларга таланиб бу аҳволга чидаб, индамай туришлари қўрққанликданмиди? Йўқ. Уларнинг бунга бефарқ қарашлари бесабаб эмас эди.

Йигирма беш йилми, ўн беш йилми, шулар билан бирга яшаш бундан буёнги ҳаёт ҳамон шулар билан бўлишини ўйлаган одам шикоят қилишни ўзига лозим кўрмасди.

Бундан ташқари, хўш, қайтариб олдинг дейлик, тутқунликда, хор-у зорликда ўтган умрингда беш кун яхши кийдингу киймадинг нима! Шуни ўйлаб кўпчилик қайтариб олишни талаб қилмади. Бизларнинг бундай ҳаёлимизни сезгандек этап соқчиларининг инсофдиларидан бири:

— Кимки нималарингни олган бўлса, қўрқмасдан айта беринглар, олиб берамиз, улар билан икки дунёда ҳам бир бўлмайсизлар, кўришмайсизлар, — деган гап-

ни айтиб бизлар билан бирга бўлган ўғриларнинг ҳаммасини каютадан олиб чиқиб, бирма-бир олдимиздан ўтказди. Биров ана мени этигим деса, бири ановининг бошидаги қалпоқ меники, деб унга эски кепкасини қайтарарди. Хуллас, ўғриларнинг қўлларига кишан солиб бир томонга ҳайдаб, бизларни эса елкада қопларимиз билан яёв, қизил вагонлар олдига олиб келишди.

Ёмғир ёға бошлади. «Ўтиринглар», деб буйруқ берганларича совуқ шамол билан челақлаб қуя бошлаган ёмғир бадан-баданзимизга сингиб, ўғрилардан қайтариб олган кийимларимиз жиққа ҳўл бўлишига қарамай, очик ерда соатлаб тутиб турдилар. Шулар ҳам инсон фарзандлари-ку деб ачиниш, на раҳми-шафқат бор эди! Бирор панароқ жойга олишни хаёлларига ҳам келтирмасдилар. Мен уларнинг қиёфаларига тикилиб, бундай бағритошликларига ҳайрон қолардим. Тасаввур қилолмасдим. Улар ўласанми-қоласанми, сендан ўтган азобни хаёлларига ҳам келтирмасдилар. Чунки улар сени ҳар қандай қийноққа лойиқ, халқнинг ашаддий душманлари деб қарардилар.

Эртаси куни бизларни лагерга олиб келдилар. Кечадан бери ёғаётган ёмғир июлнинг охири бўлишига қарамай, бирданига қорга айланди. Совуқ. Кийимларимиз жиққа ҳўл. Мен келган лагерни бу ердагилар «Тириклар қабристони» деб аташаркан. Бу ваҳимали, хунук номнинг негалиги менга кейин маълум бўлди.

ТИРИКЛАР ҚАБРИСТОНИ

Мен келган қамоқ лагерини бу ердаги маҳбуслар тириклар қабристони, деб менга ўхшаш йигирма, йигирма беш йилга ҳукм қилинганларни эса, отилмай ёки осилмай қолган тирик мурдалар дейишаркан. Албатта, менга ўхшаш янги келганлар учун бундай гапларни эшитиш қанчалик оғир бўлмасин, аммо тагида ҳақиқат йўқ эмас эди. Мен бу гапнинг қаердан келиб чиққани, нега шундай дейишлари сабабини суриштирганимда, бир йилгина бу ерда яшаб кўр, нега эканини биласан-қўясан, деб жавоб беришди. Бундай жавобда улар нимани назарда тутганини билмадим-у ҳақиқатан ҳам улар айтгандек бир йил эмас, бирикки ой эмас, келган кунимданоқ бу гапларнинг нега айтилгани сабаби аён бўла қолди. Ҳақиқатан ҳам бу

лагерь улар айтгандек тириклар қабристонидан фарқ қилмас эди.

Красноярск пересильний пунктдан бизларни қўриқлаб келган соқчилар одатдагидек мол санагандек бир-бир санаб лагерь бошлиқлари ихтиёрига топширишлари биланоқ, уларни қизиқтирган биринчи нарса кимнинг қўлидан қандай хунар келишлиги бўлди. Чунки лагерь эшигига қадам қўйган шу соат, шу дақиқадан бошлаб ёзувчи ёзувчимас, министр министрмас, ишчи кучига, қулга айланган эдик. Энди сен касбингга, кучинг етганига қараб эмас, лагерь бошлиқлари нимаки ишни буюрса, шуни қиласан.

Лагерга келган биринчи кунимизданоқ, одатдагидек ерга ўтқазиб, энг аввал орамизда бетончи, юк ташувчи, сантехник, ғишт терувчи, темирчилар борлигини сурштиришди. Орамизда мен деган бирон одам топилмади. Аммо, ошпаз, тикувчи, сартарош, нонвой, ямоқчилар борми деб сўраганда, мендан бошқа кўпчилик «мен», «мен!» деб баробарига қўл кўтара бошлади. Ҳаттоки Қарағанда лагеридан келаётган ленинградлик тарихчи олим ҳам нонвой борми деса ҳам, кейин тикувчи борми деса ҳам қўл кўтара берган эди. Бунчалик кўп хунарларни қачон ўрганиб улгургансиз, деб сўрасам, беш-ўн йил лагерма-лагерь юриб унинг тузини тотиб, шароитига тушуниб қолган одам бўлгани учун:

— Қўл кўтарганларнинг ҳаммаси ҳам шу хунарларни билади деб ўйлайсанми? Бирортаси ҳам билмайди, мақсад, етмиш даражада қаҳратон совуқ, бўронли қиш-қировли кунларда усти ёпиқ, иссиқроқ жойга бир амаллаб кириб олиб жон сақлаш холос, — деди.

Лагерь бошлиқлари керакли касб эгаларини танлаб бир томонга ўтқазиб, қолганларга навбат етгач, «Юсупов ким?» деб алоҳида урғу билан сўради.

— Сен шоир экансан-а! Бу ерда қалам билан қоғоз йўқ. Фақат белкурак билан чўкич бор, меҳнат шарафимиз, бахтимиз деб куйлаб келгансан, мана энди ўзинг амалда кўрасан, — деб ер қазувчилар бригадасига қўшиб қўйди. Эртасига ишга чикдим. Қўлимга ер қазиш учун чўкич, шағални ташиш учун ғалтак арава тутқазишди.

Мен бу лагерга келган вақтимда бир ярим йилдан ортиқ қуёш кўрмай қамоқда ётиб, терговчиларнинг ҳақорат, зуғумлари, пересильний пунктдаги фожиа-

ларнинг рухий қийноқлари, бир неча ойлик йўл азоблари, уйқусизлик, очликлардан кейин озиб-тўзиб, вазним ҳам болаларникидек 40—50 килограммга келиб қолган эди. Унинг устига қон босимим бош айланар даражасида пасайиб кетган. Бу ерларда ўн бир ой қиш, бир ойгина илиқ-иссиқ кунлар бўлиб, ерлар абадий музлиқдан иборат бўлгани учун чўкич билан музликларни қазиб бир ғалтак аравани тўлатиш ҳам менинг аҳволимда осон эмас. Шеригимнинг ёрдамида бир амаллаб тўлатиб, уни ердан узиб кўтарганимда ҳам тахта йўлнинг устидан икки қадам юрмасимданоқ қўлим қалтираб, мувозанатимни сақлолмасдан ағдариб юборардим. Атрофимдагилар аввалига кулсалар ҳам, орадан кўп ўтмай, фақат планни ўйлайдиган бригадир менга:

— Керуха, сен менинг бригадамда ишлашга ярамайсан, ишимни орқага суряпсан, фақат менинг бригадамга эмас, умуман лагерга тўғри келмайсан, сени қамоқда олиб қолишлари керак экан, қамоқбоп экансан, — деди.

Унинг гапини эшитган атрофдагилардан баъзилари:

— Шоир экан, уни меҳнат лаззатидан маҳрум қилма! Шу вақтгача меҳнат — бахт, меҳнат шараф-шон келтиради, деб ёзиб келган, лекин яхшироқ меҳнат қилмаганми, бечора бахтга эришолмаяпти. Эришолмаган бахтига эришаман деб умид билан бу ерга келибди, ноумид қилма, меҳнат қилсин, излаган бахтини шу ердан топар, бундай шарафдан маҳрум қилиш инсофдан эмас, — дерди.

Албатта, бу алам билан айтилган гап эди. Бунинг тагида мана сен ўзинг, шоир, шунча меҳнат қилиб охири нима бўлдинг, мана бу ерга келиб, шу аҳволга тушиб ўтирибсан-ку, меҳнатингнинг қадрига етишдимми? Меҳнатнинг совет кишиларига келтирган шоншарафи, бахти шуми? — деган адолатсизликка қарши нафрат, инсон меҳнатининг қадри-қиймати йўқлигининг ифодаси ётарди.

Менинг ишим фақат бригадирга эмас, шеригимга ҳам маъқул келмас, унга ҳам баробар ишлаша оладиган одам керак эди. Берилган иш бажарилмаса, сен унинг насибасига зомин бўлиб, махорка пули ишлашдан ҳам маҳрум қиласан. Ғалтак аравани юргизолмай

бир марта, икки марта йиқилганимдан кейин шеригимнинг раҳми келди шекилли, шағал ортишни менга қолдириб, ўзи ғалтак аравани олди. Бу мен учун ундан ҳам оғир эди. Чунки менда ҳа деганда ғалтак аравани тўлатадиган даражада куч, чўкич билан ер қазिशга етарли мадор қолмаган эди. Мени ҳолдан тойганимни, ҳеч нарса қилолмаслигимни сезган шеригим Юра қўлимдан чўкични олиб, ер ковлашни ҳам, ғалтак аравага ортишни ҳам, ташишни ҳам ўзи қила бошлади. У ҳали ёш, энди йигирмага кирган эди. У мендан чекиш-чекмаслигимни сўраб, шу баҳона иккаламиз бир дақиқа нафас ростлаб суҳбатлашиб қолдик. Қачондан бери бу ердасан, деган саволимга Юра:

— Қамалганимга олти йил бўлди, — деб жавоб қилди.

Юранинг бу жавобига ҳайрон бўлдим, ишонмадим. Ўзи энди йигирмага тўлган бўлса, қандай қилиб, олти йил ўтирган бўлади? Юра ёлғон гапирмаган экан. У ғарбий украиналик бўлиб, немисларнинг қуршовида қолганлари учун ота-оналарини қаергадир лагерга жўнағиб, буни эса 14 ёшида балоғатга етмаганлар колоннасига, кейин ватан хоини сифатида бу ерга юборилганини мендан олган махоркасини ўраб айтиб берди.

Бу ерда ишлаб топган пули махоркага ҳам зўрға етарди. Мен билан шерик бўлиб ишласа, бу пулдан ҳам маҳрум бўлиши аниқ эди. Мен буни истамасдим. Бу бегуноҳ, ёшлиқдан ота-онадан маҳрум бўлган бу шўрликка раҳмим келди. Қўлим қабарадими, бошим айланиб йиқиламанми, ўзим учун бўлмаса ҳам шеригимнинг насибасини қирқмаслик учун ҳам ишлашим керак эди.

Бошқа нима чора!

Қўлимда бирор касби-кор бўлмагандан кейин ер қазисдан бошқа бу ерда нима ҳам қилиш мумкин? Қўлимдан нима ҳам келарди? Аммо бошқалардек ишлашга ярарли куч-қувват бўлмаса, хўш, унда нима чора! Ишлашга мажбурсан, аммо бу ердаги қурилиш ишларига ярамасанг-чи!

Терговчининг менга қўйган гуноҳларининг деярли ҳаммаси ҳам тўқиб чиқарилган бўлса ҳам, аммо тергов вақтида унга — ўз ватаним, халқимга бўлган садоқатимни, тириқ эканман қаламим билан, ижодим билан исботлайман, деганимда у заҳарханда билан:

— Ижодим-а! Қаламим билан эмиш! Ижод деган нарсани энди хаёлингга ҳам келтирма, ҳа! Буни каллангдан чиқариб ташла! Энди бундан буёқ сенга қалам эмас, белкуракни ҳам ишонмаймиз, — деган эди, шу гапи туғри чиқди.

Киши меҳнатдан ўлмайди. Меҳнат беадад эмас, бир нафаслик уйқу, бир нафаслик дам олиш сенга мадад бўлади, меҳнат юкидан холи қилади. Аммо қалбинга отилган ҳақорат юкидан қочиб қутулмоқ амри маҳол! У сени бир дақиқа холи қўймайди. Уйқингда ҳам, ўнгингда ҳам, ҳордиқ чофингда ҳам, сени тарк этмай кемиради, адо қилади! Қулни хаёл ўлдиради, деганлари шу эмасми!

Гуноҳи бор одам виждони бўлса меҳнати билан эмас, ўлими билан ҳам гуноҳини оқлашга рози бўлади. Ҳар қандай машаққат, меҳнатга чидайди, бардош беради. Бунинг ҳузури бор. Машаққат чеккан саринг гуноҳинг ювилгандек, енгил тортасан, бардамлашасан. Аммо бу ердачи, қилмаган қайси гуноҳингни меҳнатинг билан ювишинг керак! Сенга қилган туҳматлари, номингни айтишдан жирканиб қилган маломатлари учунми? Пешона-ю елкаларингга босилган тамғалар бадалигами?

Лагерга келганимнинг биринчи кунлариданоқ инсоний қиёфадан, ота-онам умид билан қўйган исмимдан маҳрум қилишиб, маҳбуслик тамғаси босилди. Маҳбуслик либосларини беришди. Оёқ кийими сифатида ўлиқданми, тирикданми қолган, тешикларидан сим ўтказилган, эскириб бужмайиб кетган ботинка, ёмғирқорда кийиш учун минг ямоқ пахталик шим, телогрейка, ўзимга мутлақо лойиқ бўлмаган (бу вақтда вазним 50 килограмм атрофида эди), ҳалпиллаган, почалари узун жомакор, бош кийим сифатида лагернинг машиналари тиккан қалпоқ, унинг устидан кийиш учун бошлик (буни биринчи эшитишим), брезентдан қилинган қўлқоплардан иборат эди. Бу ернинг қоидаси шу: сенинг ихтиёрингда ҳеч нарса йўқ, берганини кийиб, берганини ейсан. Қор-ёмғир жонингдан ўтса, ямаб-ясқаб олиш бу сенинг ўзингга боғлиқ.

Кийимларни олганингдан кейин қор, ёмғирда ҳам кетмайдиган буёқ билан ички кийимингдан тортиб устки кийиминггача, ҳатто бош кийим, шимларингни кўринадиган олд қисмига, елкаларингга номинг ўрни-

га ўзинга қўйилган рақамни ёзишади, шу бугундан бошлаб ота-онанг қўйган ном билан хайрлашасан. Сени кимлигинг шу бугундан бошлаб елканга ёзилган рақам билан юритилади, бу сени инсон номи билан аташга ҳам муносиб кўрмаслик, одам қаторидан чиқарилганига ишора эди. Кийим-кечаклар ямоғига чидаш мумкин, чидайсан, аммо сенинг инсонлигинг, сенинг қалбинга босилган ҳақорат тамғасини кўтариш, унга чидаш!.. Қайси гуноҳимга, қайси ёвуз қилмишимга ахир бу ҳақоратлар»!.. Қайси ахир!!!

Сен ҳар қандай жисмоний машаққат, ҳар қандай руҳий ҳақоратларга чидашга маҳкумсан!

Отилмай қолган тирик мурдалар дейилишининг маъноси ҳам ахир шунда эмасми?! Бу лагердаги маҳбуслар посилка олиш, уйдагилар билан кўришиш у ёқда турсин, бир энлик хат ёзиш нима деган нарса — шундан ҳам маҳрум қилинган-ку! Сенинг ўлик-тириклигинг, қаерда эканингни биров билмаса, шунинг ўзи тирик мурдалик эмасми? Тил-забонинг бўлса-ю дилингдагини гапиролмасанг, бирон дарддашинг бўлмаса, имкониятларингнинг ҳаммасидан бирваракайига маҳрум бўлсанг, тириклигинг, инсон бўлиб юрганинг қаёқда қолди. Тириклар қабристонини дейилишининг сабаби шунда эмасми?

Агар борди-ю ноҳақ қамаганларини бирор ташкилотга ёзгудек бўлсанг у маҳалда оиланг, ёр-биродарларинг, қариндош-уруғларингга хат ёзишдан маҳрум бўласан. Чунки сенга бир, икки йилда бир марта хат ёзиш ҳуқуқи берилган. Нега? Нима учун?.. Мақсад нима? Бу қийноқ нега? Қариндош-уруғ, бола-чақанг сендан умидини узсин учунми? Жисмоний азоб етмагандек руҳий азоблаш учунми?

Бу ерда августнинг ўрталаридан кунлар совиб, қор ёғиб, қиш бошланади. Шимолнинг кишини учириб кетгудек бўронлари бошланади. Бир неча ойдан бери ботмасдан уфқларда айланиб юрган қуёш, энди бутунлай кўринмай, олти ойлик кутб тўни бошланади. Гарчад ҳозирча қуёш қор бўронлари орасида милтиллаб кўришиб қўйса ҳам, аммо бутун зулумот, бутун қоронғулик менинг қалбимга, менинг ўйларимга чўкқанди, бир мен эмас, менга ўхшаш баракларда ётган минг-минглаб тутқунларнинг қалбини қон қақшатарди. Қишнинг қаҳратон бўронлари, саратон жазирамаларига киши чора

топади, аммо ҳақорат, хўрликлар, руҳий азоблар сени кемириб, беилож қоласан.

Юра билан бирга ишлаш ҳам ортиқча насиб этмади. Менинг қорнимдан паст қисмида оғриқ пайдо бўлиб санитария бўлими бор лагерга олиб кетишди. Шу сабаб бир-икки кун лагерда қолдим. Врачлар бирор жиддий касал тополмади. Қориндаги оғриқ ёғсизлик, қувватсизликдан бўлиб, бунинг бирдан-бир чораси ёғлиқ нарса емак, ёки бандаж тақиб ишлаш эди. Йўқ ёғни қаердан топасан! Бир ойда берган пуллари махорка, ярим кило мол ёғи, ярим кило қанд олишга базўр етади. Икки чакмоқ қандни алюмин крушкага солиб, қотиб кетган мол ёғини сарёғ ўрнида, шуни ҳам топилганига шукур қилиб бир маҳал еяр эдим.

Сўқимга сўйиладиган молни керак бўлгани учун парвариш қилинганидек, менинг ҳам меҳнатим зарур бўлгани учун бандажни ўзлари топиб беришди. Бандаж билан ҳам ғалтак аравани кўтарганимда ошқозон-ичакларим пастга сирғалиб тушгандек, қорнимда санчиқ пайдо бўларди.

Мен ишга чиққанимда шеригим Юра йўқ эди. Унинг иситмаси баланд бўлиб, қайт қилишига қарамасдан, сен ёшсан, ўлмайсан деб ишга чиқаришган. Кўр ичаги ёрилиб, ўзидан кетгач, ишнинг охиригача бир чеккага ётқизиб қўйишган, аммо ўзига келмаган. Врачлар чолиб келарди, дейсанми, лагерга ўлигини олиб келишган.

Лагерда ўлимнинг сабаби суриштирилмайди. Билган билади, билмаган йўқ, оёғига номер боғлаб, қаергадир олиб бориб яланғоч, кафан қаёқда, кийимларини ечиб олиб кўмиб келадилар. Бу ерда ўлган бебахтлар икки газ кафанлик доқадан ҳам бенасиб бўлади. Бу ердаги маҳбусларни ўлимга лойиқ одамлар деб қаралгани учун, операция қилинганда тузалгунча ойлаб ётиши керак бўлса ҳам бир ҳафтагача ётқизмай, ўлса ишда ўлсин деб ишга ҳайдашарди. Айниқса, ёвғон овқат, 10—12 соатли оғир меҳнат сабабли дабба, чурраси тушиш билан операция қилинадиганлар кўп бўларди. Вақтидан илгари ишга чиқариб, операция қилинган жойи сўкилиб, сочилиб кетиб, то ўлгунча қайта-қайта очиб, тикилаберарди. Аммо ишдан қолмаслиги керак.

Мен бундай бевақт, хор-зор, кафансиз кўмилганларни ўйлар эканман, йўқ бўлиб кетган Абдулла Қо-

дирий, Акмал Икромов, Усмон Носир каби қатор-қатор ўзбек халқининг азиз, буюк фарзандлари хаёлимдан тинчлик бермай ўтаберарди. Уларнинг ўлим олдида ҳақсизликдан қилган оҳи-нолалари, қарғишлари эшитилаберарди. Ўзимнинг аламларим ҳам унутилиб кетарди. Дунё шу экан, инсоф кутиб бўлмайди, деган фикрга ҳам келиб қолардим. Шундай чоқда бандаж тақиб юришим ҳам, ўз аҳволим ҳам бир дам унутиларди. Бу ерда эртага нима бўлишингни билмай умринг омонатдек яшайсан. Ҳар куни, ҳар соатда кутилмаган бир фожиа, бахтсизлик устига бир бахтсизлик. Отилмай, осилмай қолган тирик мурдалар деганларидек, тирик қолганлар бу ерда конвойлар томонидан отилиб кетардилар.

Эрталаб соат олтида турганча кеч соат саккизгача тик оёқда ишлаймиз. Эрталаб нонуштага бир чўмич ёғсиз сўк, ёки сули бўтқани егач, дарбозадан чиқиш олдидан минглаб маҳбусларни қор, ёмғир остида қайта-қайта бригадаси билан бирма-бир санаб чиқиш олдидан:

— Гапни тўхтатинглар, қатордан бир қадам орқада қолиш ёки четга чиқиш қочиб ҳисобланиб, огоҳлантирилмасдан ўт очилади, қани, юрларинг, — деган ҳар кунги буйруқ бир неча марта такрорланади.

Булар ҳаммаси асабингни бузиб, маҳбуслигингни эслатиб туриш учун қилинади. Бизлар ишлайдиган қурилиш майдони лагердан икки-уч километр нарида бўлиб, ёмғирли кунларда ивиб, сасиб, у ерга етгунча чалажон, кекса, менга ўхшаш бандаж тақиб ишлайдиган одамлар ҳолдан тоярди. Ўз нафсини ўйлаган бригадирлар аҳволинг билан ҳисоблашмайдилар.

Бизлар ишлайдиган жойдан бир оз нарида хотин маҳбуслар ишлашарди. Гарчанд бизлар уларни, улар бизларни кўрмасалар ҳам, лекин вақти-вақти билан нола тўла, фарёддан иборат, худога ёлбориб:

*Бизларни ким айирди,
Ким қилди бизни жудо?!
Жазосини ўзинг бер,
Меҳрибон, қодир худо!..*

деб айтган ашулалари эшитиларди. Аммо ашула охирига етмасдан соқчилар уларнинг нафасларини учирарди.

Худога ёлбориб фарёд чекаётган бу мунис аёллар кимлар? Булар уруш даврида немисларнинг қуршо-вида қолган, шунинг учун ватан хоини ёки жосус-ликда айбланганлар эди. Деярли кўпчилиги Украина, Белоруссия, Болтиқбўйидан келган шўрлик хотин-қиз-лар.

Яқиндагина ўз туғишган синглисини шу лагерга кел-ганлиги дарагини топиб, жуда бўлмаса овозини эши-тиб, ҳол-аҳвол сўраш ниятида девор ёнига яқинлаш-ганда уни кўрган соқчи отиб ташлаган. Машинаси-нинг устига чиқиб опаси билан сўзлашмоқчи бўлган шоферни отилиб ўлганига ҳали бир ойча ҳам бўлгани йўқ. Синглимни кўраман, хотинимни бир марта кўрсам армоним йўқ, деб отилиб ўлганлар бир йилда бир неча марта бўлиб туради. Аммо шунга қарамай, хўрлик, ҳижрон жонидан бездирган висолга ташналар тавак-кал қилишдан тоймасдилар.

Тириклар қабристони дейилишининг сабабларидан бири ана шу эмасмикан!

Афсуски, битта эмас! Бу ерда ажалингдан беш кун олдин ўлиб кетадиган воқеаларни ҳар куни кутса бўларди. Ҳар куни бир фожиа. Биров отилиб, биров юк кўтарадиган крандан йиқилиб, кимдир 70 даража-ли совуқда ўпкасими, нозик жойиними совуққа олди-риб ўлиб кетаберди. Бу ерда ўлибди деган овозни эши-тасан-у нега деган гапни, қаерга, қачон дафн қилин-ганини билмайсан. Бу ерда ўлдинг — тамом. Бу ерда сенинг ихтиёринг тиригингда ҳам, ўлганинга ҳам ла-геръ бошлиқларининг ихтиёрида. Худо умр берса, бир мўъжиза юз бериб, қутулиб чиқарман деб умид қила-сан-у, баъзан менинг бошимда ҳам мана шундай бе-вақт офатлар, ўлимлар ташвиш солган дамлар тез-тез бўларди.

Ер қазиш, ғалтак арава ташиш ишларига ярамага-нимдан кейин энгилроқ, қор, ёмғирдан панароқ деб сантехмонтажчилар бригадасига ўтдим. Маҳбуслар учун энгил иш бўладими? Энгили шуки, ишлайсан-у фақат ўлмайсан. Мен қиладиган ишим янги қурилаёт-ган биноларга радиаторлар ўрнатиш учун жой тайёр-лаш. Бир қўлимда шламбург (ғишт деворларни ўйиш учун трубадан қилинган уч томони тишли асбоб), бир қўлимда 10—15 килограмм болға (кичкина, энгил бол-ға билан шламбургни уриб, деворни тешиб бўлмайди)

билан гишт деворларни ўйиб, аввал унга ёғоч қозик, кейин кранштейн қоқиб чиқаман. Албатта, ўн соат болга билан гиштни ўйиб, мўлжалдаги ишни бажариш учун ҳам ҳамма қатори куч бўлиши керак. Бўлмаса маҳорка пули ҳам ололмайсан. Кунинг лагернинг бир чўмич бўтқасига қолади. Ё шу билан яшашга, ё меҳнатта чидашинг керак.

Лекин 45—50 даража совуқ, ҳали эшик-деразалари қурилмаган, ҳаммаёғидан шамол ғуриллаб турган бинода 10—12 соат давомида оч-наҳор 15 килограммли болгани кўтариб уриш бандаж тақиб юрган мен учун оғирлик қиларди.

Ниҳоятда оғир жисмоний меҳнатда қолганимдан хабардор бўлган, 7—8 йилдан шу лагерда маҳбусликда умр ўтказаётган тошкентлик врач Турғун Алимўхамедовнинг раҳм-шафқати сабаб бўлиб, енгилроқ ишга, навбатчи сантехмонтажчи бўлиб ишлашга ўтдим. Аммо енгил саналган бу юмушнинг ҳатто ўлимимга ҳам рози қиладиган азоб-уқубатлари бўлишини билмаган эканман.

Гарчанд менга бегона бу ҳунар жисмоний жиҳатдан асрий музликни чўкич билан ковлашдан кўра енгил, усти ёпиқ устахонада бўлса ҳам, аммо тутқунлик, лагерь ҳаётидаги кугилмаган азоблар, даҳшатли ҳодисалар бўлардики, баъзан 25 йил қамоқда ўтиришга ҳам рози бўлиб кетардинг.

Мен навбатчилик қиладиган устахона лагердан 1—2 километр нарида эди. Совуқ 45—50 даражага етиб, қор бўронлари бошланган кунлари маҳбуслар баъзан ишга чиқарилмасди. Бўрон вақтида совуқ 50—60 даражадан ошарди. Аммо менга ўхшаган тунги навбатчилар, темирчилик каби касб эгалари қурилишга эртанги зарур нарсаларни тайёрлаш учун ҳар қандай об-ҳаво шароитида ҳам ишга чиқишга мажбур эди.

Шундай кезларда қўлларида автомат ва итлар ушлаб қуроланган назоратчилар бизларни сафга тизишарди-да, ҳар доимгидек «бир қадам сафдан ташқарига чиқиш ёки орқада қолиш қочиш ҳисобланиб, огоҳдантирилмасдан ўт очилади», деб юришга буйруқ беришарди.

Атроф теп-текис. Тун. Қоронғи зулмат. Даҳшатли қор бўрони атрофингда оч бўридек увиллар, устимизда лагерь берган пахталик телогрейка ёки жун пўстин,

пахталиқ шим, унинг устидан брезентга ўхшаш матодан жомакор шим, ямоқ-ямоқ кигиз этиқ, қўлқоп. Булардан ташқари, ўзинг орттирган ёки уйдан юборилган иссиқ кийимларга ўралиб олганимизга қарамай, бўроннинг зўрлигидан қор ичимизга кириб қолганини билмай қолардик.

Икки кўздан бошқа ҳаммаёқ ўралган бўлиб, очик қолган ерингни бир дамда совуқ уриб кетарди. Дахшатли бўрон эса кўз очирмасди. Совуқдан ёшланган кўзларда киприклар ёнғоқнинг ярим палласидек музлаб қоларди. Бир қадам олдинни кўриш ҳам оғир эди. Шундай вақтларда янглишиб, сафдан бир оз ташқарига чиқдингми, ҳаётинг тамом, қочган ҳисобланиб огоҳлантирмасдан отиб ташлайди. Ўлиб кетиш ҳеч гап эмас. Сен учун ҳеч ким жавоб бермайди. Мени мана шу бевақт ўлим хавфи ташвишга соларди. Умр берса 25 йилда ҳам қамоқдан қутуласан, бундай тасодифлардан ўлиб кетишни ҳар дақиқа кутиш мумкин эди.

Жуда қувватим кетиб қолганди. Кучим борича, қорбўрон ва совуқ билан олишиб, сафдагиларга етиб юришга ҳаракат қилардим. Бир куни совуқдан икки кўзим юмилиб, музлаб қолди. Музни олсам, киприкларим узилиб чиқади. Ноиложликдан ёнимдаги шеригимга «мени ушлаб бор», дедим. Бизнинг ўзаро гаплашганимизга кўзи тушган колонна бошлиғи нимадандир шубҳаланиб, тиконли сим дарвоза олдига яқинлашганимизда бизни тўхтатиб: «Ҳамманг ўтир, турсанг отиласан», деб юборди. Начора, ҳамма ўтирди. Кимларнинг оёқлари, баъзиларнинг юзларини совуқ олди. Мен эса устахонага эсон-омон, ўлмай тирик келганимга шукур қилардим. Чунки қамоқ муддати тугаб, энди озодликка чиқиш пайтида бекордан-бекор қанча маъбусларнинг ўлиб кетганига гувоҳ бўлганман.

Улар кимлар эди? Булар 10—15 йил лагернинг оғир меҳнатини қилиб ҳолдан тойиб йиқилган армиянинг кекса генераллари. Булар бутун Красноярск ўлкасидаги шаҳарлар, катта-катта қурилишнинг бутун лойиҳаларини тайёрлаб берувчи йигирма беш йилга ҳукм қилиниб, лагернинг бўтқасини еб яшовчи машҳур меъморлар, инженер шўрликлар эди. Норильск посёлкаси деб аталувчи шаҳарни пойдеворидан тортиб то томигача ёпиб, битириб берадиганлар ҳам, энг хароб, хўрлик ва азобларда яшайдиганлар ҳам шулар эди.

Булар табиатан меҳнат азобини биров зўрамаса ҳам ўзларига ўзлари сотиб оладиган одамлар. Булар чалачулпа қўл учида хўжакўрсинга иш қилишга ўрганмаган виждонли одамлар. Хом-хатала ишга кўнгиллари тўлмай, бўлганча бўлар, менга нима дейиш хаёлларига келмайдиган, ҳатто иш вақтида маҳбус эканликларини ҳам эсдан чиқариб, ўзаро жанжаллашишга ҳам борадиган фидойи кишилар эди. Чунки улар ҳалолликка ўрганган одамлар. Шундай одамларни қўшни лагердаги ишласа ишлаб, ишламаса бир-бирининг нарсасини ўғирлаб, қимор ўйнаб яшайдиган муттаҳамлар халқ душманлари, фашистлар, деб девор орқасидан ҳақорат қилиб, ўзларини эса бизлар ўғри бўлсак ҳам халқнинг дўстимиз дейишарди.

Бу ўғри муттаҳамларнинг ҳақоратлари етмагандек, сиёсий маҳбуслар қурган шаҳарларни радио, марказий газеталарда шармандаларча комсомоллар отряди деб аташар, комсомоллар ўзларига топширилган объектларни муддатидан илгари шараф билан топширди деб ҳаммаёққа жар ҳам солишарди. Бундан беҳабар одамлар бунга ишонсалар ҳам, аммо бу ишларни ким қилганини ўз кўзлари билан кўриб гувоҳи бўлган шу ерлик аҳоли, комсомолларнинг ўзлари газета, радиодаги бу ахборотларни ўқиб нима деб ўйларди? Гарчи маҳбусларнинг хизматлари айтишга муносиб кўрилмай, сир тутилса, комсомоллар қилмаган ишни улар қилди, деб ёлғон ишлатишнинг нима зарурати бор эди! Бу ёшларни ёлғонга ўргатиб, росттўй одамларни ғазаблантирмайдими? Ана шу фидойилар эса бу ёлғонларга табиий бир ҳол деб қараганлариданми ёки бундай ёлғон ахборотларга ўрганиб қолганлариданми, табиатан пишиқ иш қилиш қонларига сингиб кетганиданми, ғазабланиш ўрнига ҳатто иш вақтида бир-бирлари билан бундай қилма, бундай қил, деб ёқа бўғишгудек бўлардилар. Чунки душман саналган бу одамлар аслида ҳалол, виждонли, эътиқоди бутун одамлар эдилар.

Қор бўронларида юролмай, беихтиёр сафдан четга чиқиб, конвойлар отиб ташлаган одамлар ҳам шундай ҳалол, виждонли одамлардан эдилар.

Ўша олтмиш даражали совуқ, қор бўронли тунда икки кўзим ёшдан ёнғоқдек-ёнғоқдек музлаб каловлаб юролмай қолганимда устахонагача мени етаклаб борган навбатчи темирчилар — молдавиялик Миша

билан ёдимда йўқ, полякми, украиналик Перитулалар ҳалоллиги, виждонли бўлганлари учун қамалганлардан эдилар. Буларни тунги овқат вақтида бир-бирларини ғажигудек жанжаллашганлари ҳали эсимда. Нега? Жанжал нимадан? Иккаласи маҳбус, иккаласи бир-бирига бегона, бошқа-бошқа миллат, ота-бобосининг молини талашадими лагерда?

Ҳа, ҳалолликка урганган, виждон амри билан туғри иш қилишга одатланган ва шундан ором оладиган одам ҳеч маҳал ўз ихтиёри билан қийшиқ иш қилмайди. Ҳаромга қўл урмайди. Бу икки темирчининг жанжали ҳам мана шундан. Бири бундай қилса яхши бўлади деса, буниси бундай қилса, деб баҳслашишади. Бун қаранг, иккиси ҳам маҳбус, иккаласи ҳам қилмаган гуноҳлари учун 10—15 йилга ҳукм қилинган, таажжуби шундаки, уларни бегуноҳдан-бегуноҳ қамаган давлатнинг иши учун шунчалик жон куйдириб, бир-бирлари билан яна сан-манга борсалар, бундай холис, бундай бағараз одамларни қамаш эмас, қадрлаб бошга кўтариш керак эмасми? Наҳотки шулар ўз ватанларига ёмонликни раво кўрсалар.

Бу кулар ўз бошимга тушгунга қадар кўплар қатори мен ҳам халқ душмани бўлиб қамалганларга баъзан иккиланиб, бирор айби бўлса керак деб қарардим. Ҳатто ҳибсга олинганимнинг дастлабки пайтлари ўзимдан бошқа КГБ қамоқхонасидагиларга ҳам, айниқса ватан уруши даврида хоинликда айбланиб қамалган лагердагиларга Совет давлатининг ашаддий душманлари, деб жирканиб қарардим.

Душман ким? Ватанни ҳар қадамда заволини ўйлаганми ёки унинг манфаати учун қамаб қўйганда ҳам шу ер, шу замин менинг ватаним деб жон куйдирганларми? Ким? Ахир, ким халқнинг душмани?!

Бу саволларга ўз-ўзимча жавоб ўйлаб, 50—60 даражали совуқда қирқ ямоқ увадаларга ўралиб, жир-жирдони йўқ қуруқ сувда қайнатилган сулини пачақ-пачақ алюмин мискадан қошиқсиз ҳўплаб ўтирган Перитула билан Мишага тикилиб ҳалоллик, эътиқод, кишилардаги яхши фазилатларни нақадар оёқости, хор қилинганидан дод солишимни ҳам билмасдим.

Мен Перитуладан қамалганига қанча бўлгани, шундай меҳнаткаш ҳалол одам бўла туриб шикоят ёзганими, ёзмаганини сўраганимда, у заҳарханда билан:

— Кимга? Нима деб ёзаман? Мени ноҳақ қамадиларинг дебми? Ноҳақ қамаганларини ўзлари билишмайдими? Ёки «мўйловга» арз қилсамми, а? (Сталинни лагердагилар номини айтмай, «мўйлов» лақаби билан атардик,) — деди-да, нима учундир қаҳ-қаҳ уриб кула бошлади. — Мана, «мўйловга» арз ёзганларнинг биттаси шуми? — деб ёнидаги баланд бўйли молдавиялик Мишани кўрсатди.

Мен бу ҳақда оғиз очганимга минг афсус қилдим. Мишанинг унутилган дардларини янгиладим. Эскирган ярасини тирнадим. Фақат унга эмас, ўзимга ҳам ортиқча дилсиёҳлик орттирдим.

— Бизларга арз-дод қилиш, ҳукм хато деб шикоят ёзиш мумкин эмас. Бизлар умрбод қамоққа маҳкум одамлармиз, шуни биласанми? Бизларни ҳукумат душман деб қамагандан кейин душманнынг гапига, минг ҳақ бўлсанг ҳам, минг дод десанг ҳам, ишонадими? Ишонмайди! Ишонмайди... — Бу гапларни у шундай газаб билан айтдики, назаримда бу гапни кўзгаганим учун қўлидаги миска билан мени ургудек эди. Чунки Мишканинг қамалгандан кейинги ҳаётидаги бахтсизликларига Москвага, юқори ташкилотларга ёзган шикоятни сабаб бўлган экан.

«Бизга шикоят ёзиш мумкин эмас», деганининг сабаби одатда 8—10 йил муддатга қамалганларнинг деярли ҳаммаси ҳақми, ноҳақми, норозилик билдириб шикоят ёзишмас экан, чунки ёзганинг билан ҳеч маҳал бирор ижобий натижа чиқмаган. Ҳатто шикоят ёзиш улар учун хавфли саналаркан. Негаки, ёзган шикоятнинг раҳбарларнинг нафсониятига тегиб, сенга нисбатан яна ҳам нафратини кўзғатаркан. Сенинг шикоятингни улар душманларнинг Совет қонунига бўлган ишончсизлигининг яна бир белгиси, деб қабул қилиб қамоқ муддатини камайтириш ўрнига устига-устак қўшиб қўяркан. Мана шундай инсофсизлик Мишанинг бошидан ҳам кечибди.

Миша лагерда 6 йил ўтиргандан кейин, ўзининг ҳалоллиги, меҳнаткашлиги, аввало бегуноҳлигига ишониб, қолган 4 йилини олиб ташлашни сўраб, давлат ҳам инсофга келиб қолгандир деган ниятда СССР Бош прокурорига шикоят ёзибди. Шикоятни олгач, қайтадан тергов бошлаб, шикоят ёзадиган ҳали сенми деб, йўқ гуноҳларини зўрлаб бўйнига илиб, лагерда ўтказ-

ган олти йилини ҳам бекор қилиб, ёзган шикоятига қайтадан 10 йил қамоққа ҳукм қилинди деб жавоб беришибди. Мана сенга арз қилишнинг оқибати. Мана адолат!

Катта умид билан, бир марҳамат кутиб арз ёзган Миша бу жавобни олгандан кейин, дунёда ҳақиқат борлигидан умид узиб бундан буёқ дийдор кўришиш йўқ деб, ўша кундан бошлаб оиласи билан алоқасини бутунлай узган экан. Қандай даҳшат! Ахир, бу ўзини ўзи тирик кўмиш-ку!

Менинг юзимга тепган чексиз қайғу ва умидсизликни сезган Перитула:

— Сен Мишанинг гапидан чўчима, сенинг муддатинг 25 йил экан, арз-дод ёзасанми, шикоят қиласанми, инсоф бериб камайтирса камайтиради-ю устига қўшиб қўймайди, нимани қўшади. Ёзсанг, ҳеч нарса йўқотмайсан, — деб таскин бериб, лагерда ясалган қўлбола кострюлкадаги овқатнинг қолганини мискага солиб ичабошлади.

Бу гапларни эшитиб мен ўзимча, ўн йил ҳукм қилинганлар қайта дийдор кўришишдан умид узиб, ўзларини ўлдига чиқарсалар, 25 йилга ҳукм қилинган мен хотиним, бола-чақаларим билан қайта кўришишдан қандоқ умид қилай?

Менинг дунёим бу — тўрт томони тиконли сим билан ўралган девор, увода кийим, емишим арпаю сўк. Хаёлимда бирдан-бир нарса хотин, болаларим, эркинлик. Аммо озодликда еб-ичиб, тўю-томошаларда безаниб юрганларнинг ўй-хаёлларича!.. Хонандаю созандаларнинг дилни қитиқловчи куйлари янграганда нозу неъматларга тўла дастурхон атрофида ўтириб, рақсларга торг-торг бўлиб, қийқириқ авжга чиққанда, наҳот бизларни биров эсга олса!

Ноумид шайтон! Перитула айтгандек, карнайчидан пуф, шикоят ёзсам, нима йўқотаман? Борди-ю шикоятимга гуноҳи йўқ, озод қилинсин ёки қамоқ муддати қисқартирилсин, жуда бўлмаганда, сургун билан алмаштирилсин деган жавоб келиб қолса-я! Ахир, ҳаётда не-не мўъжизалар рўй бермайди!!! Шикоят ёзишдан ўзга нима чора! 25 йил қаёқда-ю, 10 йил қаёқда! Оҳ банда, нималарга кўникмайди!

Ноумид — шайтон.

МУЪЖИЗА

Фотиҳага қўл очиб дуо қилинганда: «Худоё худо-вандо, қуруқ тухматдан, бевақт ўлимдан ҳамиша ўзинг асра, дўзах азобларини ҳеч банданга кўрсатма», деб ният қилинади. Гуноҳқори осий бандаларни у дунёда муз дўзахдан олов дўзахга, гоҳ олов дўзахдан муз дўзахга ташлаб, ёлғончи-ю тухмат қилганларнинг тилини илончаёнларга чақтириб, вужудини каналарга талатаркансан, парвардигор, аммо мен яшаётган бу лагернинг ундан фарқи борми! Мен сенга нима гуноҳ қила қолувдим, парвардигор!

Қирқ, элик даража кун иссиғида ёниб ётган темир вагонда 100—150 одам тиқилиб, унинг устига ўзи ўтирган тувакнинг сассиғида, ҳафталаб қултум сувга зор бўлиб яшасанг, бу қайси дўзах азобидан кам! Бунга ношукурчилик қилсанг, дунёнинг бир чеккасидаги ўн бир ой қиш, 50—60 даражали совуқ бўрон бўладиган, олти ой тун, қуёш кўрмайдиган жойга ташласалар, йил бўйи кана-ю қандала, бургалар уйқу бермай таласа, бундан бошқа яна қандай дўзах бўлади? Дўзах азобининг ўзи шу эмасми?

Ўзинг қилмаган ишларни қилдинг, ростни ёлғон, деб тухмат қилган терговчию судларни жазоламай, нега бегуноҳ, ҳақиқатни айтган меҳнаткаш, ҳалол бандаларингни бу кунга солдинг, парвардигор!

КГБ қамоқхонасидаги қандала, бургалар чақишидан қугулдим десам, мана энди ундан батгарига мубтало бўлдим. У ерда қайноқ сув қуйиб қандалаларни йўқотардик, бу ерда уч қаватли нарларга сув қуйиб бўладими? Бу ерда кана, қандалаларга қарши курашнинг бирдан-бир чораси фақатгина дераза, эшикларнинг тешикларини суваб, бир кеча-кундуз олтин гугурт тутатиш. Аммо унинг кўрпа-ёстиқларнинг мағзи-мағзига сингиб кетган, димоғларни ачитувчи сассиғидан ухлаб бўлмасди. Сассиғи кўрпалардан ҳафталаб аримасди. Деразаларни эса очиб, баракни шамоллатишнинг иложи йўқ, чунки ташқари 50—60 даража совуқ, бўрон. Умуман бу ерда йил бўйи деразалар очилмайди. Қиш бўйи қонингни кана сўрса, бир неча ҳафталик илиқ кунларда эса торф ботқоқзорининг чивинлари талаб, кўзингни очирмайди. Бир томондан кечагина тутатилган олтингугуртнинг сассиғи, бир ёқда хаёл азоблари... Туни

бўйи ухламай, тонгга яқин эндигина кўзим илинганда, ниҳоятда ваҳимали туш кўриб уйғондим.

Уйғонганда ҳам кўз ёшларим билан йиғлаб, Қуръон ўқиб уйғондим.

Тушимда Тошкентдаги Кўкалдош мадрасасимиш. Куппа-кундуз куни. Бирданига қибла томондан қоп-қора булут ёпирилиб, бутун атрофни бир нафасда қоронғилик босиб кетганмиш. Булут билан бирга шундай бир бўрон турганмишки, оёғимни ердан узиб мени учириб кетибди. Агар бир жойга олиб бориб ургудек ёки ташлаб юборгудек бўлса борми, парча-парча бўлишим турган гап. Мен бор кучим билан тепаликдаги «Тиконли мазор» деган кабристоннинг бир бурчагидаги Аваз девонанинг ғорига кириб жон сақлаб қолиш учун унинг ёнидаги толни ушлаб олишга интилармишман. Бўрон эса ўз ҳолимга қўймай, осмонга учириб кетармиш. Ғор ёнидаги толга зўрға яқинлашиб, ҳали унга ёпишиб олгунимча ҳам бўлмай, шу маҳалда булутлар орасидан, худди танаси бузоқдек, ҳар битта қаноти кучоқдек келадиган қоп-қора қуш пайдо бўлиб, чангалларини ёйиб мен томон ташланмоқчи бўлиб кела бошлади. Уни кўрдим-у энди куним битибди, ўлимим муқаррар экан, деб бу офатдан асрашни сўраб эмас, фақатгина билиб-билмас ота-онамга қилган гуноҳларим, берган озорларим бўлса шунга худойи таолодан узр сўраб, кўз ёшларим билан калима келтира бошладим, чунки ота-онам олдида қилган гуноҳим бўлмаса, ундан бошқа бирор одам ёки халқим олдида узр сўрайдиган гуноҳим йўқ эди. Бундан ташқари, мен учун энг муқаддас нарса, бу ота-онамнинг ризолиги эди, холос! Тушимда кўз ёшларим билан худога ёлбориб, калима келтиришим биланоқ, ҳозиргина бутун осмонни зим-зиё қилиб қоплаб турган қоп-қора булут ҳам, қанотини ёйиб менга ташланмоқчи бўлиб келётган баҳайбат ёввойи қора қуш ҳам бирданига қаёққадар ғойиб бўлиб, мен эса пешин пайтимиш-да, қуёш чиқиб, ҳовлисига терилган фишлари топ-тоза, ярқираб турган Лайлак масжидда пайдо бўлиб қолибман. Ҳаммаёқ нур, мен ўзим озода кийимларда! Тушимнинг давоми нима билан тугади, эслолмайман-у, шу вақтда баланд овоз билан қилган тиловатимни эшитиб уйғониб кетган ёнимда ётган қўшним: «Ҳой, нега бақирасан, уйқусирама, йиғлама...» деб туртиб

мени уйғотиб юборди. Тушимда ўқиган дуойим ҳамон кулоғимда жараглаб турарди. Уйғондим-у шу заҳоти хаёлимга: «Оҳим энди худога етибди, менга ёпирилган балолар даф бўлиб, фалокатларим арибди. Энди уйга кетарканман», деган фикр келди. Бундай ўйлашимга ишонарли сабаб ҳам бор эди. Масжид — муқаддас, гуноҳлар арийдиган жой. Қуёш — ёруғлик, булут билан қора қушнинг ғойиб бўлиши эса бошимдан фалокатларнинг ариши эди. Бундан ташқари яқин орада бир мўъжиза рўй бериши, яхшилик бўлиши ҳақидаги гаплар кейинги вақтларда маҳбуслар оғзидан тушмай қолган эди, бу бежиз эмас эди, жон бор эди. Бир неча кун хаёлим шу туш қувончи билан банд бўлди. Бу тушимнинг таъбирини Москвага ёзган шикоятимнинг ижобий жавобига йўйдим. Фақатгина бу эмас, бу туш менда қандайдир янгидан куч пайдо қилди. Менинг руҳимни кўтарган нарса яна шунда эдики, бу туш ўзимнинг кимлигимни ўзимга танитди. Эътиқодимнинг синови бўлди. Ҳар қандай даҳшат, ҳаттоки ўлим олдида ҳам ўз жонимни ўйламай, қўрқув билмай, қилган гуноҳларимни дадил тан олишга етишганимнинг тимсоли эди. Бу пешонага нима ёзилган бўлса, шуни кўриш, фақат имону ҳақиқатга суяниб қолганим, покланганимнинг нишонаси эди.

Озодликка чиққунимча бу тушимни ҳеч кимга айтмайман деб ирим қилдим. Тушимнинг таъбири тўғри чиқди, яхшиликка бўлди. Орадан кўп ўтмай, яна бир кўрган тушим буни тасдиқлади.

Тушимдамиш, лагернинг темир дарвозалари очилиб, мен бўлсам қизил от минганимча ёп-ёруғ бепоён кенгликка чиқиб қолганмишман. Лекин тахминан юз-икки юз қадам юрмасимдан жунли қўлқопимнинг бир пойи лагерда қолгани эсимга тушиб, ортга қайтайми деб ўйланиб, отимни тўхтатганча уйғониб қолдим.

Уйғондим-у ниҳоятда қувонч билан ўйлана бошладим. Чунки бу тушим таъбири олдингисидан ҳам хайрли эди. Бу олдинги кўрган тушимни тасдиқларди.

Ахир, от тузда кўринса мурод дейилган. Демак, от миниб тиконли сим деворлардан ташқарига чиқиб кетишим, бу қамоқдан қутулиб, муродимга етишимнинг белгиси эди! Аммо бир пой қўлқопнинг қолишига қандай таъбир бериш мумкин? Бу ниманинг аломати! Бу кўнглимни бир оз ғаш қилди. Бундан қатъи назар,

яқин орада қандайдир мўъжиза рўй бериб, озодликка чиқиб кетишимга заррача шубҳам қолмаган эди. Шундай ишонч билан яшай бошладим. Тутуқуликда яхши тушдан бошқа қувонтирадиган, умид қиладиган нима манг бор!

Кўрган тушларимнинг таъбирини бирор одам нотўғри йўйиб таъбимни хира қилиб, бирдан-бир умид, бирдан-бир топган шодлигимдан ҳам маҳрум қилмасин деган ўй билан қамоқдан қутулиб чиққунимга қадар ҳеч кимга айтмай, ичимда сақладим. Бундан ташқари лагердагиларнинг деярли кўпчилигида шундай эътиқод, шундай бир хусусият шаклланиб қолган эдики, бу шўрликлар ҳаётларида ёлғон-яшиқ, алдовларни бошдан кечирабериб, эшитабериб фақат туш эмас, ҳатто унча-мунча гапларга ҳам, ўқиганлари, ёзилганларга ҳам ишончлари қолмаганди.

Ўзимда-чи!?

Лагердаги қайси бир маҳбусдан қайси қилган гуноҳингга, неча йилга қамалгансан? — деб сўрасанг, ҳаммасидан бир хилда — ўғрилик қилибманми, одам ўлдирибманми? — деган жавобни эшитасан. Фақат улар эмас, мендан сўрасалар ҳам шу жавобни қилган бўлардим. Лекин булардан фарқим шу эдики, уларнинг деярли ҳаммаси адолат борлигига, бу тузоқдан эсон-омон қутулиб чиқишга ишонмай қўйишганди. Буларнинг бирдан-бир айтадиган гаплари, қамоқ муддати тугагач, яна қандайдир ясама гуноҳ топмай уларимизга қайтарса бўлди, дейиш эди. Улар қонунга ишончларини йўқотган эдилар. Адолат, ҳақиқат ҳақида гап очилгудек бўлса, фақат заҳарханда, кулги, кесатиқ билан гапирардилар. Адолат сўзини киноясиз, асабийлашмасдан айтмасдилар. Ҳақиқат ҳақида гапирсанг, портлагудек бўлардилар! Бу одамлар ноҳақликларни кўрабериб, тўлиб кетганди. Начора! Қамоқнинг азобларидан бири ҳам мана шу чорасизлик!

Наҳот шундай бир мамлакатда додингга етгувчи, ҳақни ҳақ қилгувчи инсон, бирор раҳбар топилмаса! Наҳот!.. Наҳот, айримлар айтгандек қилинган шикоятлар Сталинга етиб бормай, йўлларда тутиб қолинса! Наҳотки, халқнинг оҳ-зори, минг-минг тирик етим бўлиб қолган гўдакларнинг кўз ёшлари, ёшлигида бева қолган келинларнинг нолишларию ёлғиз фарзандла-

ридан тирик айрилган оналарнинг фарёдларидан Сталин беҳабар бўлса! Судларда, прокурорларда инсоф қани?

Қамалибманки, ўшандан бери эртадан-кечгача хаёлимда шу савол.

Дунёда беш қўл баробар бўлмагандек, ҳаммага қўйилган гуноҳ ҳам бир хил эмас-ку! Баъзан шундай хаёллар билан шикоят ёзмоқчи бўламан-да, бутунлай гуноҳсиз деб оқламасалар ҳам, ҳарҳолда ўн йилга туширсалар, дийдор кўришиш мумкин деб қувонаман. Бир дам тирик одамга ўхшайман.

Юқорида кўрган тушларимнинг ҳақиқатга айланишига, ўнг келишига мен билан битта бригадада ишлайдиган 50 ёшлар чамасидаги чеченнинг гаплари яна ҳам ишончли далил бўлди. Бугун унинг ёзган шикоятига катта ердан (бизлар яшайдиган лагерь шимолий муз денгизига туташган ярим орол бўлгани учун ундан ташқари шундай деб аталади) жавоб келди. Айтишича, бутунлай оқлаб юборишармиш. Бунга унинг ишончи шу қадар комил эдики, айрим нарсаларини яқин кўрганларига, ҳатто юз граммча қолган пиширилмаган сур думбасини менга қолдирди.

Икки йилнинг ичида оғзимга биринчи мазали нарса тегиши. Хайрлашар олдидан, яқин орада бирор яхши ўзгариш бўлишини, аниқ одамдан эшитганига мени ҳам ишонтириб, албатта ноумидликка тушмай, Москвага шикоят устига шикоят ёзишимни тайинлади.

У бу гапларни айтганда нимани назарда тутган эди билмадим-у, аммо орадан кўп ўтмай, айримларнинг эшитгани бўйича, яқин орада давлат раҳбарлари орасида ўзгариш бўлармиш деган миш-миш, параша гаплар оғиздан-оғиз ўтиб қолди. Яқин орада «мўйлов»дан қутуламиз, деган гап ҳам чиқиб қолди. Бу ҳам тушимнинг ўнг келишидан далолат эди.

Сталин ҳақида бундай гапларни, ҳатто лагерь ша-роитида айтиш ҳам қанчалик хавфли бўлмасин, аммо кўпчиликда қандайдир яхшиликка умид уйғонгандек эди. Одамларга бу гап қаердан эшитилган билмадим, лекин бу миш-мишлар бежиз эмас эди: орадан уч-тўрт ой ўтмай, гўё маҳбуслар бу гапларни каромат қилгандек, радиодан Сталиннинг касаллиги ҳақидаги ахборотни эшитиб қолдим. Бутун лагерлардаги маҳбуслар орасида ички бир ғалаён бошланди. Бутун адо-

лат, бутун эркинлик, бутун ўзгаришлар Сталин номи билан алоқадор бўлгандек, одамлар орасида кутилмаган бир ҳолат пайдо бўлди. Очиқ айтмасалар ҳам яхшиликка, бўлажак ўзгаришга умид уйғонган эди. Гуё йўловчилар учун хатарли, аммо қачондир қулаши лозим бўлиб қолган қоя қулагандек, атрофидаги аҳоли хатардан энди қутулгандек кайфиятда эди.

Сталиннинг касаллиги ҳақидаги ахборот радио орқали бир неча кун давомида соатма-соат бериб берилди. Эшитганларнинг ташвиш-у безовталиклари Сталиннинг ўлиши ёки қолиши эмас, йўқ, асло, бирдан-бир нарса, унинг ўлиmidан кейинги ўзгариш, раҳбарликнинг инсофли бўлиши, ноҳақ жабрланган миллион-миллионларнинг тақдирига бўладиган адолатли муносабатида эди. Буларнинг кўпчилиги фақат ўз тақдирлари устида эмас, жамиятда бўладиган ўзгаришлар ҳақида баҳс қилардилар.

Сталин ўлди.

Гуё каттакон муз тоғи аста-аста уммон қаърига чўкиб кетгандек, бир неча кунлар давомида одамлар орасида бир саросима, ўйчанлик ҳукм сурди. Чўкаётган муз тоғи гоҳ чўкиб, гоҳ қалқиб кўтарилгандек, маҳбусларнинг ўйчанлиги, пичир-пичирлари ҳам кўп ўтмасдан бўрон олдидан чанг, тўзон кўтариб келган шамол бирдан бўронга айлангандек, одамларнинг дилидаги гаплар ҳайқириққа айлана бошлади.

Сталин ўлиmidан кейин, ёдимда йўқ — қанча вақт ўтди, мен турган Норильск ярим оролидаги қаттиқ режимли барча сиёсий лагерларда бир кунда, бир соатда исён кўтарилди. Фақат Сталин ҳамманинг қўлига кишан бўлиб, овозларини бўғиб ётгандек, Сулаймон ўлиб, девлар қутулгандек, маҳбуслар иш ташлашди. Ўз талабларини лагерлар бошқармаси бошлиқлари олдида моддама-модда ёзма (манифест) тариқасида кўтариб чиқдилар. Унда:

1. Иш соатлари қисқартирилсин.
2. Бир йилда бир марта хат ёзиш бекор қилинсин!
3. Оиласи, яқинлари билан кўришишни истаганларга рухсат этилсин.
4. Вафот қилган маҳбусларни бекафан, фақат қўллари тахта бойлаб ит қатори кўмилмасин.
5. Ноҳақ қамалганларнинг ишлари қайта кўрилиб, озод қилинсин.

6. Меҳнатларига нон ва чекишга етарли ҳақ тўлансин.

7. Лагерь ходимлари томонидан маҳбусларнинг инсон ҳуқуқларини истаганча поймол қилишлари бас қилинсин. Инсон деб қаралсин... — шунга ухшаш бир неча моддадан иборат қатъий талаблар қўйилган эди.

Булардан ташқари маҳбусларнинг талабларини айтиш учун Москвадан давлат раҳбарлари, Маленковнинг, айримлар Ворошиловнинг келишини, аксинча, унга қадар лагерни ўз қўлларида тутиб, ишга чиқмасликларини билдирдилар. Ўша исён кунлари лагердаги исёнчилар лагерь қамоқхонасидаги маҳбусларни чиқардилар. Исён раҳбарлари ошхонадан тортиб лагернинг ичидаги шифохоналаргача ўз назоратларига бўйсундирдилар. Лагерь раҳбарлари, назоратчилар лагерь дарвозасига яқинлашолмас, исёнчилар билан карнайлар орқали гаплашишга мажбур бўлардилар. Лагерь ичкарасида фожиалар бошланди. Ўзи маҳбуслиқда ётиб, маҳбуслар ҳақида лагерь раҳбарига маълумотлар бериб турган стукачлар (гап ташувчилар) жазоландилар: лагерь ҳовлисига осиб қўйилди.

Тиконли сим деворларнинг тўрт томондаги минораларда автомат тутган соқчилар лагерь атрофини танклар билан ўраб олинганини, исён кўтарганлар ўз талабларидан қайтмасалар ўққа тутажакларини эълон қилиб турсалар ҳам, ҳақсизлик жонларидан тўйдирган маҳбуслар ё ўлим, ё адолат дегандек қатъий туриб олдилар. Ялпи очлик эълон қилажакларини билдирдилар.

Лекин улар расмий очлик эълон қилмасликлариданоқ лагернинг ичида очлик бўла бошлади. Лагернинг ичидаги новвойхона ёпилди. Чунки ташқаридан келадиган ун тўхтатилди. Фақат ун эмас, лагерь ичидаги иссиқ овқат учун керакли дон-дунлар ҳам бори тамом бўла бошлади. Оз-моз бор овқатларга ҳам исёнчилар билан лагердаги зўравонлар эга чиқиб олдилар. Лагердаги кўпчилик шуларга қарам бўлиб, бир бурда нон топилса еб, бўлмаса оч ўтира бердилар.

Исёнчилар ўз олдиларига ўн йиллаб лагерларда яшаб, охири хор-зор бўлиб ўлгандан, ҳамон ўлиш бўладиган бўлса, ё озодликда, ё очликдан бўлса ҳам кура-

шиб ўлган яхши, деган ниятни қатъий қилиб қўйган эдилар. Бир неча кунга чўзилган исён бекор кетмади. Ростми-ёлғонми, ўзларини марказдан келган вакиллар деб танитган бир неча кишилар маҳбуслар билан учрашдилар. Яқин орада кўпчилик талаблари қондирилиши, муддатлар қисқартирилиши, ноҳақ қамалганларнинг ишлари қайта кўрилиб озодликка чиқарилиши, бир оз сабр қилиш лозимлиги айтилиб, хуллас, ўз келажаги, адолат, совет қонунига ишонч йўқотган шўрликларда озми-кўпми рўшноликка умид уйғотилди.

Улар қилган ваъдалар дарҳол амалга ошмаса ҳам, Сталиннинг ўлимидан кейин маҳбусларга муносабатларда ўзгариш сезила бошлади.

Бир йилда бир марта ёзиш мумкин бўлган хат ўрнига энди икки-уч марта ёзишга, оила аъзолари билан учрашиш, уйдан нарса олишга ижозат бўлди.

Аммо булар йиллаб қамоқда ётган маҳбуслар учун аҳамиятсиз нарсадек эди. Чунки бир йилда бир марта эмас, ўн марта хат ёзишга рухсат этганларида ҳам, кимларга, нима деб хат ёзасан! Бордию сенинг ҳам опа-сингил, ота-она ёки қариндош-уруғларинг Болтиқбўйи жумҳуриятлари, ғарбий украиналик маҳбусларникидек қамоқ ёки сургунда бўлсалар, уларга ёзсанг, хат орқали алоқа қилсанг, албатта, бу имкон ҳам бир марҳамат ҳисобланарди. Аммо сен қайси меҳрибон қариндошингга, қайси қадрдон дўстингга нима деб ёзасан? «Азиз дўстим, ёки севикли жигарим, мен сени жуда-жуда соғиндим, сен билан қадрдон эдик, сен менинг кимлигимни яхши билардинг, заррача гуноҳим йўқ, тақдир экан... Кўришгунча хат ёзиб тур!» дейсанми?..

Бундай деб хат ёзиш энг яқин дўстинг ёки яқин кишингни ўз ёнингга тортиш, гуноҳларингга шерик қилиш билан баробар эди. Бундай мактубларни ёзиш энг яқин одамларингни сенга ҳамфикрликда айблаб қўлга тушириб қамашлари учун баҳона бўларди, холос. Бундай бўлишини маҳбуслар ҳам, озодликда қолганлар ҳам албатта яхши билишарди. Шунинг учун сен ёзган хатингни олган тақдирларида ҳам ваҳимага тушиб, ўша заҳоти йиртиб ташлаб, ҳеч нарса бўлмагандек жавоб ҳам бермасликлари ёки ҳатто айримлар ўзларини кутилмаган офатдан қутқариш учун ваҳима

билан: «Маҳбус Шукрулло, сиз менга ҳеч маҳал қадрдон, мен сизга ҳеч маҳал меҳрибон, сирдош бўлмаганман. Мени яхши билардинг, деб хато қилибсиз! Бундан кейин менга хат ёзманг! Мен сиздек халқ душманини танимайман», деган жавобни қилиши ҳам мумкин.

Ахир, мен ўзим, хотиним, бола-чақамдан бошқа, қайси бир дўстим, қайси қариндош-уруғларимга хат ёзганман! Ёки қайси бирларидан қаердасан, ҳолинг қалай, нима бўлди? — деган бир энлик хат олганман? Гарчанд бундай муносабат инсоний бўлмаса ҳам, ниҳоятда оғир ботса ҳам, ранжиш, гина қилиш ўринсиз эди.

Замоннинг зайли деб гина қилмайсан, айбни сиёсатга қўясан. Аммо инсоний, одамийлик нуқтаи назаридан ўйлаб кўрсанг-чи, ниҳоятда аламли! Ниҳоятда даҳшат! Ахир, кечагина сен билан оғиз-бурун ўпишиб, сендан бошқа менинг дўстим йўқ, деган бу гапларга сен ишониб, яна улар билан кўришармиканман деб соғинган одамларнинг бутун «мен сени танимайман, менинг номимни тилингга олма, олчоқ», деб жавоб қилсалар!.. Одамларнинг виждони чидаб шу даражага етиши сени қийнамайдими! Қадр-қиммат қаёқда қолди?

Исёндан кейинги қувончли ўзгаришлардан яна бири баракларга қулф солинмайдиган бўлди, кечаси бемалол ҳожатга чиқиш имкони туғилди. Гарчанд номи лагерь дейилса ҳам, аслида тартиб жиҳатдан қамоқдан камдан-кам фарқ қиларди. Юзлаб маҳбуслар ётадиган баракларга кеч соат 11 дан кейин қулф солиниб, тоза ҳавога чиқишдан маҳрум этиларди. Юзлаб одамларнинг шиптирларига чидашга мажбур эдинг.

Исёнчиларга қилинган ҳамма ваъдалар дарҳол амалга ошмаган бўлса ҳам, Сталин ўлимидан кейин қамоқ муддати оз қолганларнинг «жиноий» ишларини қайта кўриш учун комиссия ишга тушди, деган гаплар эшитила бошлади. Ҳақиқатан ҳам, 10—15 йилга кесилиб, озодликка чиқишига бир-икки йил қолган айримларни 1954 йилда муддатидан олдинроқ чиқара бошладилар. Албатта, Совет қамоқхоналарига бир тушдингми, тамом, адои тамом бўлмасдан бу сиртмоқдан қутулиб бўлмайди, деб ўйлаганлар учун бу янгилик ҳам кутилмаган ҳодиса эди. Аммо мендек 25 йилга ҳукм қилин-

ганларнинг тақдири ҳақида турли миш-мишлардан ташқари бирор аниқ гап ҳозирча йўқ эди. Аммо, ўлмай қачондир озодликка чиқишга озми-кўпми умид уйфонган эди.

Сталиннинг ўлими, бир-икки йил қамоқ муддати қолганларнинг озодликка чиқарилиши ва ўзим кўрган тушлар ҳамма-ҳаммаси менда энди озодликка муқаррар чиқишимга ишонч, сўна бошлаган ижодий тафаккурга қайтадан жон ато бўлишига туртки бўлган эди. Ижод иштиёқи, теваракка ижод назари билан қараш уйфонгандек бўлди. Аммо бир муаммо қийнарди.

Хўш, нима ҳақида ёзасан?

Кўр ҳассасини бир марта йўқотади! Яна бахтиёрлик ҳақида, бахтиёрман, деб ёзасанми? Бахтиёрлик ҳақида ёзиб, бахт топдингми? Топган бахтинг мана шу лагерь бўлдимми? Шу вақтгача ўз халқингга манфаати тегадиган нима ёздинг? Шоир сифатида нима яратдинг? Хўш, дарҳақиқат, жавоб берарлик нима қилдинг? Ҳақиқий ижод ўзи нима?

Шу ҳақда ўз-ўзимга савол бериб, ўйлар эканман, кутилмаган бир тасодиф фикримга ёрқинлик киритди.

Лагерларда ўзларини илғор маданиятли ҳисоблаб келган айрим оврупалилар биз ўрта осиеликларни «орқаси қоралар», деб чақириб, маданият, санъатдан беҳабар, илм-маърифатдан узоқ халқлар деб билишарди. Ҳатто миллатини аниқ айтолмайман-ку, болтиқбўйиданми, полякми, русми, билмадим, Пантелеев деган инженер, мен ўзбекман деганимда, қозоқ, тожикдан фарқ қилолмай, ўзбеклар ёнида доим пичоқ тақиб юрадиган, саводсиз, ваҳший, деган тушунчада эканини айтган эди.

Кунлардан бир кун шу одамнинг қўлида китоб кўтариб юрганини кўриб, қандай китоб, деб сўрасам, кутилмаганда Ойбекнинг русчага таржима қилинган «Навоий» романи бўлиб чиқди. Бу тасодифдан қалбимда қувонч ва ғурур пайдо бўлиб, таассуротини билмоқчи бўлган эдим у:

— Бу роман менга жуда ёқди. Қадимий маданий халқлар тарихи ҳақида. Алишер Навоий деган буюк ёзувчи ҳақида, ҳақиқатан ҳам у жуда ибратли, буюк шоир бўлган экан, — деди.

Кечагина ўзбекларнинг кимлигини билмаган, қолоқ, «орқаси қора» бир халқ деб ўйлагани учун ундан:

— Менинг миллатим ким? Навоийнинг миллатичи? — деб сўрасам:

— Навоий?.. Навоий самарқандлик ўзбек, — деган жавобни қилди.

Мен унга, кечагина мени сен «қоровой, бадавий» деган эдинг, ўша Навоийнинг авлоди, ўзбек мен бўлман, деганимда, мени кечир, Ўрта Осиё халқларини билмас эканман, билсам ҳам нотўғри тасаввурда эканман, ўзбек халқи ҳақиқатан ҳам жуда қадимий маданиятли буюк халқ экан деб тан олиб, узрини айтди.

Мана шу тасодиф ва Ойбекнинг ижоди ҳақидаги гаплар ҳақиқий асар қандай бўлиши, ўз халқига хизмат нимадан иборатлиги ҳақида жиддийроқ ўйлашимга сабаб бўлди.

Ҳақиқатан ҳам Ойбекнинг бу асари ўз халқига хизматининг ёрқин намунаси эди. Хўш, мен ўзим ҳам бир ижодкор сифатида халқимга шундай хизмат қила олишим, унинг номини улуғлашим учун нима қилишим керак? Тарихий асар ёзишим керакми? Йўқ! Ахир, тарихий ҳақиқатни озми-кўпми тўғри ёзган бу асари учун Ойбекни ҳам ўтмишни илоҳийлаштиргансан, ўтмиш маданияти олдида сажда қилгансан, ўзбек халқини қашшоқ, оми-саводсиз, жоҳил, гадо қилиб кўрсатиш ўрнига тарихий бой, юксак санъат, адабиётга эга демоқчи бўлгансан, деб космополитизм, милатчиликда айблашмадими! Шуларни ўйладим-у, бизлардан кейин Ойбек акани омон қўйишганмикан, қамашганмикан деган ташвишга ҳам тушиб қолдим. Чунки ўзимиз қамалганимиздан кейин Ўзбекистонда, ёзувчилар орасида нима гаплар, нима ўзгаришлар бўлди, ҳеч нарсадан хабарим йўқ эди. Ташқи дунёдан бугунлай маҳрум эдим ахир!

Ташқи дунёдан баҳра олишга ҳаққим бўлган бирдан-бир нарсалар у ҳам бўлса, учиб ўтган қушларга қараш, кўкдаги ой-ю юлдузларга тикилиб ўй суриш, қору ёмғирлар борлигини сезиш эди, холос! Аммо, минг-минг надоматлар бўлсинким, бу бепоён заминга истаганча оёқ босиш ҳам менинг эркимда эмас эди.

Аммо инсон боласи тирик экан, табиат яратган гўзалликлардан баҳра олиш, унга боқмоқдан ҳеч ким уни бенасиб қилолмайди. У дахлсиз!

Табиат яратган мўъжизаларга боқиб дардларим бир нафас бўлса ҳам тарқарди, кўкрагимга шамол текка-

нига ҳам минг-минг шукрлар қилардим. Бир дамгина лагердалигимни унутиб, гўё уйимизнинг томида лолалар очилган фаслда варрак учиргандек ширин хаёлга чўмардим.

Мана бир неча кунки, устахона бўғотидан ҳали учирма бўлмаган чумчуқ палапонларининг чирқ-чирқ-лашлари умримдаги энг бахтиёр онларим — болалигимни хотирамда тиклаб, қалбимни эркаламоқда. Унга қулоқ солиб бир дам бўлса ҳам тутқунликда эканимни унутаман. Ўзимни қамоқ лагерида эмас, ёнғоқ, ошиқ ўйнаб ўсган кўчам бағрида бўлгандек ҳис қиламан. Бир дамгина ўзимни лагерь устахонасининг бўғоти эмас, ҳовлимиз ортидаги каттакон ҳовуз атрофидаги қатор тераклар устига ин қўйиб, тинмай чирқираб, оғизларини очаётган қарқуноқ боласини ушлаётгандек сезардим. Ва шу дақиқа беихтиёр кўзларим тиконли сим деворларга тушарди-ю, назаримда қарқуноғу чумчуқ палапонлари теракдаги инида эмас, каттакон тиконли симлардан ясалган қафас ичида тутқунликда қолиб, онасидан, ўз эркинлигидан айрилиб нола чекиб, чирқираётгандек туюларди. Ўша фурсатда, бордию кимдир менга яна ижод қилиш насиб этса, энди нима ҳақида ёзасан, деб сўрагудек бўлса, нимаики ёзмай, бутун умримни зулмга қарши инсонларда меҳру шафқат, яхшилик, меҳрибонлик ҳиссини уйғотишга бахш этардим, деб жавоб қилган бўлардим.

Шулардан ўзга муқаддасроқ дунёда нима бор! Фақат инсон эмас, меҳр-шафқатга тутқунликдаги парранда ҳам зор эмасми! Хўш, шу бир чумчуқнинг уясини бузиш, ҳали учирма бўлмаган палапонни чирқиратиб онасидан ажратишми ёки уни ҳимоя қилиб меҳр-шафқат қилиш, эркинликдаги севинчини кўриш лаззатлироқми! Бир парранда, бир дарранда эмас, лак-лак тутқунлар инсон меҳр-шафқатига зор эмасми! Ҳаётда меҳр-шафқатли, меҳрибон инсонларни учратиш ўзи одамлар учун қувонарли эмасми? Мен учун-чи? Мен ўзим меҳр-шафқатга зор эмасманми? Зулм, адолатсизлик, қаҳри каттиқлик менда нафрат уйғотмадими?

Менга мабодо қайта ижод қилиш, қўлга қалам олиш насиб этса, фақат яхшилик, фақат меҳрибонлик, фақат инсонга вафодорликни куйлардим.

Бағринга теккан бир нафаслик шамол, ўрмонларнинг шовуллаши, ирмоқларнинг чулдираши кимга ором

багишламайди? Худо ярлақаб менга қайтадан ижод қилиш насиб этгудек бўлса, фақат ва фақат гўзалликларни мадҳ этардим. Аммо висолсиз, муҳаббатсиз гўзаллик бўлармиди! Ҳаётда висол, муҳаббатдан ўзга муқаддасроқ, оромбахшроқ нима ҳам бор! Муҳаббатга етмоқ эмас, муҳаббат ҳақида ўйлашнинг ўзида қанчалик қувонч бор, эркинликка эришмоқ эмас, ҳатто ўзини озод ҳис қилмоқда ҳам қанчалар ҳузур бор!

Меҳр-шафқат, висол, табиат гўзаллиги — буларсиз на қаҳрамонлик, на одабийлик, на ободлик, на ҳаётда ривож бор!

Шу фикрлар ҳаёлимдан ўтаркан, ҳаётимда кўрган-кечирган яхшиликлар, қалбимга ором бахш этган гўзалликлар, айниқса, кейинги пайтларда рушноликка уйғонган умид ғалаёнида аста-аста ижодга ҳавас уйғонди. Қоғозга туша бошлашига далда бўлган яна бир нарса, эртаги кунга бўлган умид, яъни тушларим ўнг келиб эртага озодликка чиқсам, икки қўлимни бурнимга тиқиб чиқаманми деган ният бўлди. Борди-ю ҳозирги миш-мишлар миш-мишлигича қолиб, яқин йилларда озодликка чиқармаган тақдирларида ҳам ҳаёлимга келган нарсаларни бир умид билан қоғозга туширсам, бемаъни, бўлар-бўлмас ўйларни ўйлаб, ўзимни қийнаганимдан, нимадир ёзилиб қолгани фойдалироқ-ку! Ижод завқи билан яшаш, шу билан овуниб кун ўтказиш афзалроқ-ку, — деган қарорга келдим.

Албатта, ғам-аламлар-у соғинчли кўнгилдан ситиб чиқариб, тутқунликда эканингни унутиб ижод қилишни ҳаёлга келтириш енгил эмас. Аммо мен ўзимни шунга тайёрлай бошладим.

Ижод билан баъд бўлиш лагердаги худбинликлардан, инсоний қадр-қимматингни оёқости бўлишини ўйлаш азобидан бир оз бўлса ҳам сени холи қилади-ку.

Мен лагерга келганимга кўп йил бўлгани йўқ. Ахир бу дўзах азобида бир йил, икки йил эмас, ҳатто ўн йиллаб ётган аламзадалар бор-ку! Ҳа, аламзадалар! Ҳа, асабий, дарғазаб шўрликлар! Булардаги ички ғазаб шу даражага етган эдики, киши иззат-ҳурматини ифодаловчи, киши қалбига қувонч бағишловчи «жоним билан», «марҳамат», «азиз дўстим», «зиёфат» деган сўзлар бегона бўлиб кетган эди. Уларнинг сен билан иш вақтида «онангни палон қилай», нега қараб турибсан, ҳатто меҳрибонлик қилиб, хафа бўлма дейиш

ўрнига, «уларга палонимни қўйдим» дейишларига ода-
тий ҳолат деб чидайсан! Чидамаганингда нима? Мен
олимпан. мен министр, мен генералман, мен билан
ўйлашиб, одоб билан гаплаш дейсанми!.. Шундай де-
санг, бунга ҳам, «сени ундайлигингга қўйдим» деган
жавобни оласан!

Буларга парво қилиб ўйлаб, азоблангандан, энг тўғри
йўл — ҳаммасига ижод кўзи билан қараб, ўзингча
таскин топганинг, овунганинг маъқул бўлмайдимиз?

Илҳом бу — атрофингга ижод билан қараш, гай-
рат!

Мен ўзимни маҳбус эмас, маҳбуслар ҳаётини гўё
ўрганишга командировкага келган ёзувчи деб фараз
қила бошладим. Худо ҳеч баъдага насиб этмасин-у,
тавба-ю, ростини айтганда бу ердаги хилма-хил феъ-
лли одамлар, инсон қадр-қимматининг хўрлиги, инсон
зотининг азоб уқубат-у машаққатларга бунчалик бар-
дошлилигини кўриш, ҳаммага ҳам ҳамма вақт насиб
қилабермайди. Эркинликдаги ёзувчи бу ердаги ҳаётни
хаёлига келтиролмайди ҳам. Аммо бу ерда кўрган ва
эшитганларининг замон ва ўзининг кимлигининг уну-
тиб, айнан ўзича ёки фақат ўз нуқтаи назарингдан
ёзишинг ҳам қийин эди. Фақат қийингина эмас, тўғри-
сини айтиш хавфли. Бунинг иложи ҳам йўқ.

Оддий бир мисол:

Менинг лагерга келганимга мана бир йилдан ошяп-
ти, ҳали битта ҳам хат олганим йўқ. Юрак ютиб, мен-
га хат ёзадиган яқинларим ҳам кимлар? Хотиним, опа-
ларим! Буларнинг биронтасидан ҳалигача дарак йўқ.
Наҳотки, қаердалигимни билишмаса!?

Мен турган ерга пароходлар бир йилда бир марта
Энасой (Енисей) дарёсида музлар эригандагина кела-
ди. Келади-ю, дарҳол ортига қайтади! Бўлмаса, совуқ
тушиши билан дарёлар тош қотиб, келаси йилгача
қолиб кетади. Катта ердан келадиган хат-хабарлар ҳам
пароходлар орқали бир йилда бир марта келади. Бу
ерга самолётлар деярли қатнамайди. Унда-мунда кел-
ганлари ҳам шу ердаги қурилишга зарурий нарсалар-
ни ташияди.

Хат-хабар йўқлигидан диққат бўлган кезларда ўзим-
ни шайтоний хаёллардан бир дам тиярдим. Минг ўзим-
ни тиймай, аммо баъзан турли хил ўйлар, васвасалар
уйқу бермасди. Алам ҳасратларининг хатта ёки шеър-

га тушириб хумордан чиқмоқчи бўлганинда ҳам ҳақиқатни ёзишга ўйланиб қоласан. Шеър қилиб мутлақо ёзолмайсан. Қўрқасан.

Бизларни бу ҳукумат одам санамайди, бизларни бир-биримиздан ноҳақ жудо қилган бу давлатга лаънат, дейсанми? Авваламбор бундай хатни ўтказмайди. Шеър бўлса, унинг учун яна жазоласа жазолайди-ю ҳеч қаерда босмайди. Хатинг эгасига тегиши ёки сени гуноҳкор қилмасликлари учун борди-ю худонинг раҳми келиб, озодликка чиққудек бўлиб, асарларинг босилишини истасанг, ҳақиқий кўрганларинг, кечирган азоб-уқубатларингнинг аксини ёзасан.

Масалан, уйимга лагердаги аҳвол ва соғинчимни баён қилиб хат ёзгудек бўлсам, аҳволимни сўрама, бу ерларнинг табиати ҳам, яшаш шароити ҳам дўзахнинг азоби, соғинишимнинг бўлса чегараси йўқ. Бир дақиқа хаёлимдан нари кетмайсан.

*Ўрмонга боқсам ҳам оғади эсим,
Ниҳоллар қаддингни солар ёдимга.
Еллар эслатади сочингнинг исин,
Ойга боқсам, хуснинг келар олдимга.
Олча, гилосларга кўзим тушса ҳам
Ўхшашлик кўраман лабинг, кўзингга.
Аммо тополмадим мукамал, кўркам
Биронта тенгдошни сенинг ўзингга, —*

деб ёзаман, албатта! Аммо бу мисраларни матбуотда эълон қилинишини ўйлаб унинг олдига:

*Янгилик жуда кўп, ишдан хурсандман,
Бир хатга сиғмайди мукамал ёзсам.
Хатингни ўқидим, «соғиндим» дебсан,
Менинг соғинишим эмас ундан кам.*

*Мен келгандан бери ўйлар тикланди,
Ўйларнинг олдида бўлди боғ, гулзор.
Ҳар нарса муҳайё... Фақат етмайди
Бу гулзорлар аро сенинг хуснинг, ёр! —*

каби Совет шоирига хос некбин мисралар қўшмай иложим йўқ.

Маҳбус бечораларнинг меҳнатидан юртлар обод қилинганлиги тўғри. Аммо бу мисраларда маҳбуснинг дарди қани? Шу гаплар маҳбус айтадиган гапларми?

Тутқунликда бўладими, эркинликда бўладими, Совет шоири бундан ўзгача фикр қилиши, ёзиши ҳам мумкин эмас. Совет матбуотида ҳаётдан нолиган, пессимистик шеърлар босилмайди.

Ижодим китобхонга етсин, нашр қилинсин десанг ўз кўрган-билганларинг, ўз кўнглингдаги гапларни эмас, партия қарорига мос келадиган қилиб, ҳаётнинг нуқсонларини эмас, ижобий томонларини ёзишинг керак.

Ҳали коммунизмга етганимиз йўқ-ку! Ҳаётимизда камчиликлар, ҳақсизлик, адолатсизликлар, порахўрлик, ўғирликлар йўқми? — десанг, бу типик ҳолат эмас, бизнинг жамиятга хос эмас, деб сени айбдор қилишадди.

Мен турган лагернинг ўн икки ойида фақат беш ёки олти кунгина баданингга офтоб тегадиган 16—18 даражали илимилик, қуёшли кунлар бўлади. Шундай пайтларда абадий музлаб ётган ернинг устки торф қатламигина бир оз юмшаб, бош кўтарган кўкатлар бир ой, ярим ой умр кечиради. Ҳаёт уйғонади. Музликларда кун кечирадиган қурт-қумурсқалар қайта тирилади. Айниқса, ботқоқзор ва кўлмаклардан иборат тундрани чивинлар босиб кетади. Кўз очирмайди. Кечалари билан баракларга тўлиб, талаб чиқади.

Худо ураман деса, қўш қўлаб уради деганларидек, нимаики азоб, машаққат бўлса, ҳаммаси маҳбусларнинг пешонасига ёзилган. Лагернинг одам чидаб бўлмас хўрлик, азобларидан ташқари, сени шундай бир ерга олиб келиб ташлаганки, ҳатто табиатдан ором олиш имконидан маҳрумсан. Табиат ҳам сендан шафқатини аяйди. Ўн бир ойлик қаҳратон ҳам, йил бўйи зулмат ҳам, кўз очирмас бўронлар ҳам, баданингга офтоб тегишига қўймайдиган чивинлар ҳам шу даргоҳда. Аммо етти-саккиз йиллаб нур тушмаган қамоқларда, шимол лагерларида умр кечирганлар учун беш-олти кунлик илиқ-иссиқ кунларда баданига офтоб тегиши ҳам байрам эди. Шундай кунларда айрим маҳбуслар яланғоч бўлиб офтобда ётардилар. Қанақа офтоб!? Бизлар ўйлагандек қўйлагингни ечишинг билан жаз олдиган офтоб қаёқда! Соатлаб ётсанг, баданингга иссиқ ўтмайди. Тагингдан муз уради. Бу ерларда ерга иссиқ ўтмайди. Офтобда ётмоқчи бўлганлар стадиондаги тахталарга чўзилишади. Шимолдан салгина ғир этиб эсан шамол баданингни ўймалаб, жунжитади. Бу ер-

ларнинг ёз дегани шундайки, устингдан пахталик тушмайди, ёзлиги — фақат қор ёғмайди. Шамол салгина тиндим — бўлди, ботқоқзорнинг оч чивинлари устингга дув ёпирилади.

Мен ҳам атрофдагиларга ҳавас қилиб ечина бошладим-у жуда заифлашиб қолган эканманми, чивинлар таламасданоқ, бир этган шамолнинг совуғига бардош беролмадим. Чивинлар таласа ҳам парво қилмай ётган шеригимдан:

— Баданингга чивин чақмайдиган бирор нарса сурганмисан. Қандай чидаяпсан? — десам, у:

— Ҳеч нарсадан ҳадик билмас, қўрқмас одамни чивин эмас, уқ ҳам, ҳатто ўлим ҳам ололмайди, — деди-да, нималардир эсига тушиб, ғазаб билан:

— Жангда бўлдим, немисга асир тушдим, концлагерда бўлиб ўлмаган, чивин чақишидан қўрқаманми? Зах қамоқхонада ёки қамоқ бошлиғининг тепкисини еб ўлгандан кўра чивин эмас, илон чақса ҳам, чаён чақса ҳам бир нафас, ёруғликда офтоб кўриб ўлганим яхши-ку, овайни!

Шу гапни эшитдим-у, ундан кейин нималар деди, қулоғимга киргани ҳам йўқ. Бутун хаёлим ярқираб қуёш чиқиб, қовун, узумлар фарқ пишиб ётган она юртимга кетди. Бу ердаги одамларга, бизларда ёзда бодрингни ҳеч ким емайди, молга берилади, десам афсона, деб ишонмасди. Чунки улар қовун, тарвуз, менинг юртимда ёзда етиладиган анжир, шафтолини еб кўриш у ёқда турсин, нималигини тасаввур ҳам қилолмасдилар.

Менинг ўйларимни унинг ёнида ётганинг:

— Сен қачон асирга тушгансан, Германиянинг қайси шаҳрида бўлгансан, — деган сўровига, палон шаҳарнинг палон лагерида, кейинчалик палон ерида бўлганман, деган жавоби бўлиб юборди-да, иккови бир ерда бўлгани, бир-бири билан учрашмагани, Германияда асирларга муносабат, немис қамоқхонаси, лагерларида тортмаган азоб-уқубатларини бизда кўрганларини, яна бири КГБнинг Тошкент қамоқхонасида бўлган вақтида қамоқ бошлиғи Красноголовов уриб қулоғини қар қилиб қўйганларини ўзаро гаплаша бошлади.

Красноголововни мен ҳам танирдим. У бир оёғини урушда олдириб, ҳассада юрарди. Ниҳоятда қаҳри қат-

тиқ, золим табиат. Немисга асир тушгани учун қамалганлардан жиндай бўлса ҳам қамоқ қондасини буздинг, деб айб топиб, мен оёғимни ватан учун берганман, сенлар эса мени оёқсиз қилган фашистга тушган хоинларсан, деб қарцерга ташлаб, тўғри келган жойига таёғи билан уриб хумордан чиқадиган жаллод эканини айтиб бердим. Улардан бири, Красноголововни қаердан билишимни суриштиришгандан кейин, нега қамалганимни сўради. Мен ҳарбий иш билан эмас, советларга қарши тарғиботда айбланганимни билгач, негадир миллатимни сўради. Ўзбек эканимни айтишим биланоқ, гапимни охиригача эшитар-эшитмас:

— У ёғини айтмасанг ҳам нега қамалганинг маълум, албатта, миллатчилик! Чунки ўрисдан бошқа миллатни албатта, миллатчиликда айблашади.

Унинг бу гапи аввалига мени газаблантирди. Лекин ҳолатимни сезгач, мени тинчлантириш учун:

— Менинг гапимни тўғри тушун! Мен сени миллатчи демоқчи эмасман, Миллатчи сўзи қачон чиқди, биласанми? Масалан, мен кавказликман, бу сўз аслини суриштирсанг, интернационалист бўлайлик дейила бошлагандан кейин пайдо бўлди. Руслар Ўрта Осиёни ёки Кавказни босиб олгунича, интернационалист бўлайлик деган сўз ишлатилганми? Ёки қадимларда миллатчи деб ҳеч кимни қамаганми? Йўқ! Интернационалист бўлайлик деган гап инқилобдан кейин, яъни рус халқи ёмон, босқинчи демасин, унга қарши курашмасин, шундай десанг, миллатчиликда айбланасан деб қўрқитиш учун пайдо бўлган назария, — деган фикрни айтди.

Мен бу одамларнинг немисга асир тушгандаги ҳаётлари, фашистлар билан бизнинг давлатни маҳбусларга бўлган муносабатларидаги тафовутларни эшитиб, наҳотки шу гаплар тўғри бўлса деб ўйлардим.

Унинг гаплари беғараз, тўғри эди. У ўзи кўрганларини айтди. Лекин буни халққа айтиб бўладими? Бўлади! Унинг бирдан-бир йўли бундай гапларни насрий ёки драматик асарда салбий образлар орқалигина, уларнинг тилидан айттириш мумкин. Бошқа илож йўқ.

Шулар ҳаёлимдан кечаркан, ўз ичида (албатта, тилга чиқариб бўлмайди) наҳотки, ўзинг кўриб турган ҳақиқатни ҳақ деб айтолмай, ясама йўллар изласанг, бу қандай замон деб ўйлардим. Ҳазабимни ичимга ютардим. Ахир, бу одамларни ёлғонга ўргатиш-ку! Бу

одамларни ҳам, жамиятни ҳам бузиш-ку! Лекин шундай деб айта оласанми? Айтиб кўр-чи, тухматчи деб қарашади. Нима чора?..

Бутунги тасодиф сабаб бўлиб, лекин нима ҳақида ўйламай, адолат, дунё ташвишларими, барибир севги, рашк, вафо бир нафас менинг хаёлимни тарк этмас эди. Драматургия ҳақида, драматик асар ёзиш ҳақида жиддий ўйлай бошладим. Чунки фақат драмада салбий, ижобий иштирок этувчилар орқалигина ўз дардларимни айтиш имкони бўларди.

Драма ҳақида ўйлаш бир неча вақт икир-чикир хаёллар азобидан мени холи қилиб, худди айтадиган гапларимни айтиб, хуморим тарқагандек, дардим енгиллашгандек бўларди.

Ахир, инсон учун севги-муҳаббат, меҳр-шафқат, висол, эркинлик, ҳаёт гўзаллиги ҳақида ўйлашдан муқаддасроқ нима бор! Инсон қалбига айниқса мендек тутқунликдаги одам учун соғиниш, висол, севги азобида ўртанишдан яқинроқ дард бўлармиди. Севгисиз эркинлик нега керак! Севикли хотинимнинг жамолини ўйлашдан ўзга менга қувонч ҳам, шундан ўзга азоб ҳам йўқ эди.

*Кўрмаганман не гўзалларни,
Қагди расо, хуснда бекам.
Бўлмаганман не гўзалларнинг
Куйин тинглаб, суҳбатига ҳам.
Учратмадим не гўзалларни,
Нозик бадан, келишган кўз, қош,
Безак қилган бриллиант зарни,
У не гўзал! — бўлмаса оташ!
У не гўзал! — жозиба, илиқ,
Ёқимлилиқ бўлмаса агар.
Гўзаллар бор нозик ва силлиқ,
Туялади совуқ бир ҳайкал!..*

Сенга тенг келарлик гўзал ҳам, вафодор ҳам топилмайди, деб ишқида ўртанганинг сени унутса! Ундан ажралиш...

Ҳақиқат, висол қадри — нималигини жудоликдаги инсонгина тўла ҳис қилади. Жудолик азоби!.. Висол шодлиги!.. Бунинг бири дўзах, бири жаннат демақдир!

Қамалганимнинг мана бешинчи йили, Сталин ўли-

ми, 1954 йилдан бошлаб юзлаб маҳбусларнинг ишлари қайта қўрилиб озодликка чиқа бошлади. Албатта, даставвал қамоқ муддатининг тугашига бир-икки йил қолганлар, қисқа муддатлилар чиқарилади. Мендек 25 йилга ҳукм қилинганлар ҳақида ҳали аниқ гап бўлмаса ҳам, лекин ҳатто ватан хоини деб айбланганларни энди бегуноҳ қамалган деб озодликка чиқаришлари, албатта, бу менда ҳам эркинликка чиқишимга ишонч, ғазаб ва аламлардан тугилган муштга яна қалам ушлаб, ижод хаёли билан яшашга куч, қувват бағишлаганди.

Қандай куч-қувват?

Одатда маҳбуслар 10 соат ишлаб толиқиб келадиларда, таппа ташлаб чилпарчин бўлиб ухлайдилар. Аммо келажакка умид ва эндигина эса бошлаган эркинлик нафаси менда ҳамма уйқуга кетганда, уйқуни тарк этиб, ҳатто баъзан тонготаргача ижод дарди билан яшашга бардош пайдо қилди. Ижодхонам сантехмон-тажнинг стадиондек келадиган устахонаси. Туни бўйи битта менинг ихтиёримда.

Одатда мен тунда навбатчиликка чиқаман. Қиладиган ишим сантехмонтажчиларнинг эртанги ишлари учун керакли айрим нарсаларни тайёрлаш. Нима иш қилишимни кундузги сменадаги бошлиқ ёзиб қолдиради. Энг енгил иш салкам стадиондек устахонани супуриб-сидириш, 200—300 тунукани алифлаб, қури-тишга қўйиш, темирчилар ясаган айрим асбобларни бўйяш, ҳатто қоғозларни қисишга симдан қисқич (скрепка)лар яшаш ҳисобланади. Қўлим ишда, хаёлим ижодда бўларди. Имкон борича топшириқни тезроқ тугатиб, ёзишга вақт қолдиришга ҳаракат қилардим. Баъзан келган фикрларнинг қочиб кетмаслиги учун бўёқли қўлларим билан қоғозга туширардим ва назоратчилар ногоҳ кириб қолмасликлари ва эшикдан кирганлари билиниши учун эшикнинг орқасига ерга тушганда овоз берадиган темир суянчиқ (лом) тираб, сал шарпа сезсам ёзганларимни улар кўзи тушмайдиган ерга яширардим. Улар сезгудек бўлса жазоланишим аниқ эди.

Сталин ўлиmidан кейин, гарчанд маҳбусларга муносабат бирмунча ўзгарган бўлса ҳам, илмий иш ёки ўзингча нималар ижод қилишга мутлақо йўл қўйилмасди, ҳатто қалам, қоғоз топиш имкони ҳам йўқ эди.

Мен бутун бошли дostonлар, шеърларимни идорада-гилар фойдаланиб, бир томони оқ қолган қоғозларга ёзиб, шубҳа бўлмаслиги учун махорка ўрашга қилин-гандек буклаб кўкрак чўнтагимда асрадим.

Ойлар, кунлар ўтяпти, шикоятни на олдик, на ол-мадик деган бирор хабар йўқ. Ёзган шикоятим жойи-га етганмикан? Ёки ўзбек тилида ёзилгани учун ту-шунмай ташлаб юборган бўлса-чи!

Шикоятимнинг натижасини суриштиринглар деб уйимдагиларга хат ёздим. Улардан ҳам бирор садо йўқ! Наҳотки, улар ҳам менинг яқин орада чиқишимдан умидвор бўлмасалар?!

Мана яна куз яқинлашяпти. Бу ерда сентябрдан 20—30 даражали совуқ, қор бўронлари бошланади. Дарёлар музлайди. Бир ой илиқ-иссиқ кунларда ке-либ кетадиган кемалар қатнови ҳам тўхтайтиди. Йўллар ёпилади.

Бу ерларни Катта ер билан боғлайдиган темир йўллар ётқизилмаган. Бунинг иложи ҳам йўқ. Абадий музлик, ботқоқзорлар. Самолётлар қатнамайди. Кузда озод бўлган маҳбус шўрликлар баъзан бир неча ой-лаб уйларига кетолмай қолиб кетадилар.

Йиллар бўйи бегуноҳдан бегуноҳ қамоқда ётган одам, кутилмаганда озод бўлдинг, хоҳлаган ерингга кетишинг мумкин, деган хабарни эшитса-да, кетолма-са, бундан ёмони йўқ.

Баъзан маҳбуслар, қамоқ азоби суякка етган чоғ-ларда бир-бирларига, ҳозир сенга уйингга кетишга жавоб беришса, лекин мана шу 50 даража совуқ, қор бўронда яёв кетармидинг? — дейишганда, «Кетардим», дер ёки уйингга ҳозир жавоб бериб, 25 йил бола-чақанг билан бирга яшайсан, аммо фақат сув билан нондан бошқа нарса емайсан, деб шарт қўйса шунга рози бўлармидинг? — деса, «жоним билан», деганлар ҳам топиларди.

Озодлик, эркинлик учун одамлар нималарга рози бўлмайди! Менга шундай савол берсалар мен нима жавоб қилган бўлардим?

1954 йил, аниқ эсимда йўқ, тахминан сентябрнинг охирлари бўлса керак, лагернинг махсус бўлимига ча-қириб, кимлигимни сўради. Исми шарифимни айтдим. Москвага ёзув-чизувларингни юборганмидинг? Яъни аризаларингни демоқчи эди. Ҳа, деган жавобни қил-

дим. Шундан кейин олдимга бир қорозни қўйиб, қўл қўйишим кераклигини айтди. Унда:

«СССР Олий суди коллегиясининг қарорига биноан жиноий ишингиз бекор қилинди», деб ёзилган экан. Аммо мен зада бўлиб қолган одам «бекор қилинди» сўзини ўқиб, одатда ҳаммага қилинадиган жавоб, миямга сингиб қолган фикр бўйича, «шикоятинг бекор қилинди», деган маънода тушуниб, ичимда падарига лаънат, қачон адолат бўлади, деб қўл қўйишга ҳам ҳолим келмай, хаёлга толганимни кўрган махсус бўлим бошлиғи:

— Нега қаққайиб турибсан, қўл қўймайсанми, юкларингни тайёрла, Тошкентга кетасан, — дегандан кейин ўзимга келибман.

Юкларингни тайёрла!.. Тошкентга кетасан!.. Ё тавба!.. Жиноий ишинг бекор қилинди!.. Гуноҳсизсан!..

Бу сўзларни эшитган замони унга қўл қўйдимми, қўймадимми, билмайман, телбалардек, гўё мени поезд кутиб тургандек, баракка чопдим. Аммо яна ўша дамда қачон кетаман ҳамда қачонга тайёрланишимни билиш учун орқага қайтдим. Тайёргарлик!?

Қандай тайёргарлик? Тайёрлайдиган нима бор?

Тайёргарлигим шуки, ямоқ-ямоқ ички кийимларимни эски бўлса ҳам йиртиғи йўғига (лагерда ёқалик кўйлак деган нарса бўлмайди. Фақат ички кўйлак), устимга қават-қават киядиган ички-ташқи пахталикларни, эскириб тағларига ямоқ тушган кигиз этигимни иркити чиқиб кетмаганроқларига алмаштириш эди. Бундан бўлак йўлга оладиган бирор нарсам йўқ. Бор кўтарадиган бисотим уйдан олинган, аёлга ўралган битта ёстик, ёзган кўлёмаларим, холос! Ёзган нарсаларимнинг бир нусхасини кўрпамнинг ямоқ жойига яшириб қўйдим.

Бўронли киш куни йўлга чиқдим...

Кўрган тушларимда қандай ҳикмат бор, билмадим, бу ҳар бир кишининг сезгиси, ихлосига алоқадорми, бу мен ният қилганимдек тўғри бўлиб чиқди.

Тўғри бўлиб чиққани шуки, лагердан чиққанимдан кейин, уйимга эмас, қўлимда кишан билан яна Тошкент КГБсининг ички қамоқхонасига олиб келишди.

СССР Олий судидан оқланганим ҳақидаги жавоб олганимдан кейин ҳам ноҳақ шунча йил ётганим ет-

магандек, яна бир-икки ой КГБ қамоқхонасида тутиб туришди. Бу — тушимда қизил от миниб лагернинг темир дарвозасидан эркинликка чиқиб кетганимдан кейин қўлқопимнинг биттаси қолибди, деб ярим йўлда отимни тўхтатишим эди!

Эркинликка чиққанимдан кейин ҳам бир нарса ҳамон тушимга киради. Тушимда уйимнинг олдига яқинлашганмишману, аммо ортимда тиконли сим деворлар пайдо бўлиб елкамдаги қопимга илашмоқчи бўлармиш. Мен қадамимни тезлатиб уйғонаман.

Мана ўшандан бери неча йиллар ўтди, аммо қаерга бормаи, Москвагами, Фарғонага ёки дам олгани Сочигами, ҳамон, ҳали-ҳали тушларимга этагимга илашмоқчи бўлган ўша тиконли сим деворлар, худди ўт тушиб деразалари олиниб, томларини тундра бўронлари учуриб, фақат деворлари қорайиб қолган бинолар киради.

Ҳамиша мен қадамимни тезлатиб, олдинга югурганимча қуёш чиқиб турган бепоён яшил ўтлоқларда пайдо бўламан-у, табиатим равшан тортиб уйғонаман.

Йўлларимизнинг нузли бўлгани ҳамиша рост бўлсин, илоҳи омин!

Карлови-Вари — Тошкент.

21 октябрь 1989, 23 июль 1990 йил.

ТИРИК
РУХЛАР

Б и р и н ч и б о б

ФАРЁД

Ёз кунларидан бири. Кутилмаган даҳшат бошланди.

Ўзи гувоҳ бўлиб, ўзи кўрмаган одам ишонмайдиган воқеа юз берди. Ҳозиргина ҳаммаёқни куйдириб турган жазирама саратон бирданига қаҳратон қишга айланди. Ярқираб турган қуёшнинг юзига қоп-қора парда тортилиб, осмон тунга бурканди. Кўнгилни беҳузур қилувчи илимилиқ шамол келди-ю, кетидан дам ўтмай, чанг-тўзон кўтарилиб, бўрон бошланди. Бирпасда ҳаммаёқни ўнгуда қилиб ташлади. Бу даҳшатли увуллаган шамол, том тунукаларини қалдиратиб, учириб туширарди. Шовул-шовул етилган мевали дарахтлар дув тўкилиб, қарсиллаб сина бошлади. Авжи туш пайтида ҳаммаёқни қоплаган қоронғилик, бўроннинг увуллашидан атрофни ваҳм босиб кетди. Тўзон аралаш томчилаган йирик-йирик ёмғир шарросга айланди. Худди ёниб турган аланга устига сув сепиб ўчиргандек, ҳозиргина баданларни куйдириб турган саратон жазирамаси ўрнига ёмғир билан келган совуқ шамолдан баданлар жунжий бошлади. Шиддатли ёғган ёмғир бир зумда дўлга айланди. Кўча юзлари, ариқларда дўл аралаш айқириб оққан тошқин — оламни сув босгудек — ваҳм солди.

Бўрон билан тарсилаб ойналарга урилаётган дўл дам ўтмасдан қорга айланиб, айна қиш пайтидагидек бўралай бошлади. Дов-дарахтларнинг новдалари қор босиб ерга эгилди. Кўчалардаги пана-паналарда беркиниб турган одамлар кутилмаган бу даҳшатдан хаёлларини йиғиштириб олишга улгурмасданоқ, мўъжиза рўй бергандек, уфқнинг бир чеккасида яна лоп этиб қуёш кўринди. Осмон юзига қора парда тортган булут тарқалиб, саратон иссиғи, худди ҳаммом эшиги очилгандек, гуп яна юзларга урилди. Шамол ҳам, ёмғир ҳам тиниб, қуёш куйдира бошлади. Ерни ола-чалпоқ қоплаган, дўл аралаш ёғган қордан нам губор кўтарила бошлади. Атрофда ниҳоятда нохуш манзара пайдо бўлди. Даҳшатли бўрон ва жала ўзидан кейин хонадонлару боғу роғларда шоҳлари синиб, ерга дув тўкилиб, лойга қоришган шафтолию олмалар, шингил-шапоқ бўлган ишком-ишком узумларни қолдириб кетди. Тўда-тўда ахлат, ивирсиқ қолдирди. Бу бир нафасгина

бўлган, ўткинчи кўнгилсизлигу, бир дақиқалик табиат яратган алғов-далғов эди.

Бу бир нафаслик!.. Тасодифий!.. Бир кунлик алғов-далғов!..

Аммо Худойи таоло ўз бандаларининг бугунги қувончи ғамга, кечаги тўйи кутилмаганда азага айланишидан ўзи асрасин!

Асадулла махсумнинг оиласи бошига тушган даҳшатли фожиа ҳам худди шундай саратон кунларидан бирида юз берди.

Убайдуллахон отилишга ҳукм қилинибди, деган шум хабар келганда Асадулла махсумнинг уйидагина эмас, эшитган қариндош-уруғларникида ҳам қий-чув, йиғисиги кўтарилди. Асадулла махсумнинг божаси, дардакеш дўсти Юсуфхўжа қори хотини Зайнабхонни тинчатишга қанчалик уринмасин, фарёд кўтарди:

«Укамнинг қайси гуноҳига бунчалик!.. Шўримиз кўрсин! Эй Парвардигор!» — деган гапни йиғи аралаш ички бир дард билан айтиб, шитоб ўрнидан туриб, қаёққадир бормоқчи бўлди-ю, аммо бирор ёққа бориш у ёқда турсин, қадам босиб уйдан кўчага чиқишининг ҳам имкони бўлмади. Атрофдагиларни ваҳмга солиб, ҳушидан кетиб, жим қолди.

Аммо бу шум хабарни эшитган онанинг ҳоли не кечдийкин? Унинг аҳволини тасаввур қилиб бўлмасди. Авжи навқирон йиғит чоғида вафот этган ўғли Абдулазизхоннинг доғи юрагидан аримасдан, кутилмаганда яна бир ўғли Убайдуллахон отишга ҳукм қилинганлиги хабарини эшитгандаги чеккан оҳу додига чидаб бўлмасди.

— Шу ниятда сени туққанмидим, болам!.. Туғмай ўлсам бўлмасмиди! Худога нима ёзгандим! Худо менга доно, дунёга ақли етадиган фарзанд ўрнига, довдирроқ ўғил берганда бу азобларга қолмасдим! Дод!.. Дод!.. Бу жафолар, бу кўргиликлар менга каммиди! Худо, мен, бебахт банданг, сенга нима ёзгандим?!.

Таскин беролмайсан! Сўз топилмайди! Бирданига икки навқирон ўғлидан айрилиш азобига чидаш осонми! Худонинг ўзи тўзим берсин!

Бу онанинг оҳу додини эшитиб тошюрак ҳам бардош беролмасди.

Мана, неча йилки, бу оналарнинг фарёдлари, ноалари юракларни тилка-пора қилиб, қулоқлардан кетмайди.

Ҳеч банди мўминга фарзанд доғини кўрсатмасин!
Онам, деб йиғлатсин-у, ҳеч кимни болам, деб йиғлат-
масин. Худоё, худовандо, бу кўргиликларни ҳеч бан-
данинг бошига солма!

«Болам шўрликнинг гуноҳи нима эди! Гуноҳи бе-
гуноҳдигими! Дод, бу адолатсизлик, дод бу зулмдан!
Золимларни уйи куйсин! Илоҳа, омин!»

Бу фақат Убайдуллахоннинг онаси бошига тушган
кўргиликмиди? Унинг фарёдими?! Йўқ! 24 ёшида қама-
либ, Сибирь совуқларида ўлиб кетган буюк истеъдод
эгаси — шоир Усмон Носир онасининг ҳам фарёди эди.

Авжи кучга тўлган йигит ёшида бегуноҳдан-бегу-
ноҳ халқ душмани саналиб, отилган Абдулла Қодирий,
Абдулҳамид Чўлпонлар... шўрлик оналарининг фарёд-
лари!

Миллат учун, мустақиллик учун жонларини фидо
қилган буюк арбоблар — Акмал Икромов, Файзулла
Хўжаевлар... оналарининг оҳу фарёди эди.

Ноҳақлик зулмидан бевақт қатл этилган, фарзанд-
лари доғида адо бўлган оналар ўша кунлари Ўзбекист-
тонда ўн эмас, юз эмас, сон-саноксиз эди!

Қанча-қанча мушфиқ оналар фарзандларининг дий-
дорларини кўролмай дунёдан ўтиб кетдилар. У кунни
қайтиб ҳеч кимнинг бошига солмасин!

О, муҳтарам оналар!

*Ҳаётда не алам, фожиалар бор!
Одамлар бошида не-не кўргулик!
Оламда нима бор буюк, мўътабар —
Фарзандлар ўстириб, она бўлгудек!
Нима бор аламли она қаҳридан?
Нақадар аччиқдир — у тўккан кўз ёш.
Ҳар тонг чиқиб келар туннинг қаъридан
Онани зиёрат қилай деб қуёш!*

Убайдуллахоннинг гуноҳи бормиди?!

Бундай савол фақат унинг уйида ёки қариндош-
уруғлари орасидагина бўлмай, қамалиш хабарини эшит-
ган бутун Тошкент шаҳридаги одамлар, ҳатто унинг
узоқ-узоқлардаги танишлари орасида айланиб катта
шов-шувга сабаб бўлган эди.

— Шундай одам қамалибдими?

— Отилармишми?

— Ё тавба!

— Қайси Убайдулла?

— Шайхонтовурлик Асадулла махсумнинг ўғли.

— Адвокат-да!

— Фақат адвокат эмас, унинг қилган ишлари унча-мунча одамнинг қўлидан келмасди.

— Убайдулла Хўжаевни айтасизми? Унинг қилган ишлари... бу ўша ўруснинг буюк ёзувчиси Толстойга хат ёзган одам-да!

— Ҳа, ўша! Убайдулла! У замонларда Толстой асарларини ўқиш эмас, унинг номини, ҳатто ижодкорлар орасида ҳам билганлар кам бўлган бир даврда, унинг «Ёвузликка қаршилик кўрсатмаслик» ҳақидаги дунёқараши, фалсафаси тўғрисида шундай буюк адиб билан баҳслашишга журъат этиш!.. Унинг устига яна рус тилида, Толстойни қойил қиладиган савияда ёзиб, фикр ифода қилиш!

— Бу адвокат бўлса, ёзувчи билан нимани талашган?

— Миллатни!

— Миллатни?!

— Ҳа, миллатни! Миллатнинг тақдирини ўйлашдан бошқа уни дарди бўлган эмас. Бўлмаган!

«Кўп ҳурматли Лев Николаевич!

Сизни безовта қилишни асло истамаганим ҳолда, аммо менга шубҳали туюлган «ёвузликка қаршилик кўрсатмаслик» масаласида бирор аниқлик киритарсиз деган умидда ушбу мактуб билан Сизга мурожаат қилишга журъат этдим.

Инсоф нуқтаи назаридан «Ёвузликка қаршилик кўрсатмаслик»нинг ҳеч шубҳасиз адолатли эканига мен ҳам қўшилиб, унга иқрор бўлсам ҳам, аммо қўйидаги бир ҳолатда қандай муносабатда бўлиш кераклиги мени ўйлантириб қўяди:

«Ёвузликка қаршилик кўрмаслик»нинг адолатли эканига шунинг учун ҳам иқрорманки, бу Инжилга бўлган диний майлим ёки Муҳаммад динидаги одам бўлганим учун эмас, балки бу менинг тушунчамга тўғри келганлигидан ҳам, албатта.

Менинг тушунишимча, «Ёвузликка ёвузлик қилма»нинг негизига қўйидаги бир ҳақиқат ётади: мабодо кимдир бир ёмонлик қилган бўлса, шу билан у битта ёмонлик қилган бўлади, мабодо мен унга қаршилик қил-

сам ёки ёвузликка ёвузлик билан қайтариб қасос олмақчи бўлсам, унда, табиий, бир ёмонликдан иккинчи ёмонлик пайдо бўлади ва ҳоказо. Агар мен ёмонлик кўрсатмасам эди, бир ёмонлик ёмонлигича қолиб, иккита бўлмасди, яъни ёвузлик камроқ бўларди. Буларнинг ҳаммасидан хулоса шуки, ёмонликка ёмонлик қилмаслик биланми ёки бошқа бир йўл биланми, хуллас, қандай қилиб бўлмасин, ёвузликни камайтириш чорасини қилиш керак. Агар хулоса шу дейдиган бўлсак, қуйидаги ҳолатда қандай муносабатда бўлишимиз керак:

Менга таниш бир мисолни келтириб кўрайлик: кимдир даҳшатли бир ёвузликни бошламоқчи: масалан, бир уй ёки шаҳарни, ёки поездними, кемани ҳалокатга учратмоқчи ва ҳоказо... Шубҳасиз, бу юзлаб, минглаб кишиларнинг ҳалокатига сабаб бўлади. Албатта, мен инсоний ахлоқ юзасидан бунинг олдини олиш чорасини топишга мажбурман. Аммо у ўз ёвуз ниятини амалга оширишдан олдин, уни бартараф этиш учун мени ўша ёвузни йўқ қилишдан бошқа чорам қолмайди.

Албатта, мен у ёвузни йўқотиб юзлаб, минглаб одамларнинг ҳаётини сақлаб қолдим, деган баҳона билан ўз қилмишимни оқламоқчи бўламан. Инчунин, мен қилган ёвузлик қилинадиган катта ёвузлик олдида кичик нарса бўлиб қолади. Чунки у катта талофатлар келтириши мумкин бўларди. Шунинг учун мен буни ёвузлик деб эмас, аксинча, катта фалокатни, ёвузликни олдини олиш, ёвузликни камайтириш омилларидан бири бўлади, деб биламан.

Менинг мулоҳазаларим шулардан иборат, бу қанчалик тўғри, билмадим, узоқ иккиланишлардан кейин бу ҳақда бирор тушунтириш берар деган ниятда сизга мурожаат этишга журъат этдим.

Агарда ўз тушунтиришларингиз билан мен учун ниҳоятда муҳим саналган ва ноаниқ бўлган бу масалага ёрқинлик киритсангиз, мен Сиздан умрбод миннатдор бўлардим.

Менинг тупар жойим:

Саратов шахри, пассаж, г. Юренкова. Юрид. отдел. Убайдулле Асадуллаевичу Ходжаеву.»

Сизга самимий садоқат билан, мусулмон:

У. Ас. Ходжаев.

29 май, 1909 йил. Саратов шахри.

Бу мактубни Убайдуллахон ёзганда, жаҳонга донги кетган Толстой саксонга бориб қолган, кунига дунёнинг ҳар томонидан юзлаб хатлар келиб, ҳаммасини ўқишга, ҳатто имкони бўлмаган бир маҳалда, олис туркистонлик ўзбекнинг мактубига жавоб қайтаришни лозим кўриши!.. Бу бекорга эмас! Мана унинг жавоби:

Ясная Поляна. 1909 йил 5 июнь.

Убайдулла Асадуллаевич.

Сиз мендан сўрабсизки, бир кимсанинг кўп одамларга ёвузлик қилиш нияти маълум бўлса, у тақдирда қаршилик кўрсатмаслик ҳақидаги таълимотни тан олган киши нима қилиши керак? Кўпчилик ҳалокатининг олдини олиш учун ўша бир кишига нисбатан зўрлик қўлаш маъқул эмасми?

Афв этасиз, бу саволингиз, кўпларнинг шу хилдаги саволлари сингари, ҳақиқатни билиш истагидан эмас, аксинча, ҳақиқат деб ҳисобланган нарсани адо этмасликни оқлаш истагидан келиб чиққан. Инсонга меҳр-муҳаббат ҳақидаги таълимот қаршилик кўрсатмаслик тушунчасини ҳам ўз ичига олиб, у инсон интиладиган идеални билдиради. Идеални таомилнинг оддий қоидаси деб билиш эса катта хато ёки ўз-ўзини алдашдир. Бу ҳаётда ҳеч қачон тўла эришиб бўлмайдиган етук камолотни талаб этувчи идеалгина идеал бўла олади. Лекин у ҳаётга раҳнамо сифатида зарурдир, ҳаётда эришиб бўлмайдиган ана шу камолотдан далолат бергандагина зарурдир. Меҳр-муҳаббат идеали ҳақида ҳам шунини айтиш мумкин. Қаршилик кўрсатмаслик тушунчасини ҳам ўз ичига оладиган меҳр-муҳаббат талаб этиш — ҳеч вақт тўла адо этиб бўлмайдиган нарсадир, шунинг учун уни адо этишга интилиш ҳам керак эмас, деган мулоҳаза менга компас тутган шундай бир одамни эслатади: йўлда манзилингга тикка бор, деб унинг қўлига компас тутқазганлар, у бўлса, компас кўрсатган тўғри йўлда ўтиб бўлмайдиган тўсиқлар — тоғлар, дарёлар ва ҳоказолар бор, шу сабабдан ҳам мен мумкин қадар мутлақо тўғри йўналишга тушиб олиш учун компасга риоя қилиб ўтирмай, бошим оғанча четга қараб кетаверишим мумкин, деб туриб олади. Қаршилик кўрсатмасликни ҳам ўз ичига оладиган

сам ёки ёвузликка ёвузлик билан қайтариб қасос олмақчи бўлсам, унда, табиий, бир ёмонликдан иккинчи ёмонлик пайдо бўлади ва ҳоказо. Агар мен ёмонлик кўрсатмасам эди, бир ёмонлик ёмонлигича қолиб, иккита бўлмасди, яъни ёвузлик камроқ бўларди. Буларнинг ҳаммасидан хулоса шуки, ёмонликка ёмонлик қилмаслик биланми ёки бошқа бир йўл биланми, хуллас, қандай қилиб бўлмасин, ёвузликни камайтириш чорасини қилиш керак. Агар хулоса шу дейдиган бўлсак, қуйидаги ҳолатда қандай муносабатда бўлишимиз керак:

Менга таниш бир мисолни келтириб кўрайлик: кимдир даҳшатли бир ёвузликни бошламоқчи: масалан, бир уй ёки шаҳарни, ёки поездними, кемани ҳалокатга учратмоқчи ва ҳоказо... Шубҳасиз, бу юзлаб, минглаб кишиларнинг ҳалокатига сабаб бўлади. Албатта, мен инсоний ахлоқ юзасидан бунинг олдини олиш чорасини топишга мажбурман. Аммо у ўз ёвуз ниятини амалга оширишдан олдин, уни бартараф этиш учун мени ўша ёвузни йўқ қилишдан бошқа чорам қолмайди.

Албатта, мен у ёвузни йўқотиб юзлаб, минглаб одамларнинг ҳаётини сақлаб қолдим, деган баҳона билан ўз қилмишимни оқламоқчи бўламан. Инчунин, мен қилган ёвузлик қилинадиган катта ёвузлик олдида кичик нарса бўлиб қолади. Чунки у катта талофатлар келтириши мумкин бўларди. Шунинг учун мен буни ёвузлик деб эмас, аксинча, катта фалокатни, ёвузликни олдини олиш, ёвузликни камайтириш омилларидан бири бўлади, деб биламан.

Менинг мулоҳазаларим шулардан иборат, бу қанчалик тўғри, билмадим, узоқ иккиланишлардан кейин бу ҳақда бирор тушунтириш берар деган ниятда сизга мурожаат этишга журъат этдим.

Агарда ўз тушунтиришларингиз билан мен учун ниҳоятда муҳим саналган ва ноаниқ бўлган бу масалага ёрқинлик киритсангиз, мен Сиздан умрбод миннатдор бўлардим.

Менинг тўрар жойим:

Саратов шаҳри, пассаж, д. Юренкова. Юрид. отдел. Убайдулла Асадуллаевичу Ходжаеву.»

Сизга самимий садоқат билан, мусулмон:

У. Ас. Ходжаев.

29 май, 1909 йил. Саратов шаҳри.

Бу мактубни Убайдуллахон ёзганда, жаҳонга донғи кетган Толстой саксонга бориб қолган, кунига дунёнинг ҳар томонидан юзлаб хатлар келиб, ҳаммасини ўқишга, ҳатто имкони бўлмаган бир маҳалда, олис туркистонлик ўзбекнинг мактубига жавоб қайтаришни лозим кўриши!.. Бу бекорга эмас! Мана унинг жавоби:

Ясная Поляна. 1909 йил 5 июнь.

Убайдулла Асадуллаевич.

Сиз мендан сўрабсизки, бир кимсанинг кўп одамларга ёвузлик қилиш нияти маълум бўлса, у тақдирда қаршилик кўрсатмаслик ҳақидаги таълимотни тан олган киши нима қилиши керак? Кўпчилик ҳалокатининг олдини олиш учун ўша бир кишига нисбатан зўрлик қўлаш маъқул эмасми?

Афв этасиз, бу саволингиз, кўпларнинг шу хилдаги саволлари сингари, ҳақиқатни билиш истагидан эмас, аксинча, ҳақиқат деб ҳисобланган нарсани адо этмасликни оқлаш истагидан келиб чиққан. Инсонга меҳр-муҳаббат ҳақидаги таълимот қаршилик кўрсатмаслик тушунчасини ҳам ўз ичига олиб, у инсон интиладиган идеални билдиради. Идеални таомилнинг оддий қоида-си деб билиш эса катта хато ёки ўз-ўзини алдашдир. Бу ҳаётда ҳеч қачон тўла эришиб бўлмайдиган етук камолотни талаб этувчи идеалгина идеал бўла олади. Лекин у ҳаётга раҳнамо сифатида зарурдир, ҳаётда эришиб бўлмайдиган ана шу камолотдан далолат бергандагина зарурдир. Меҳр-муҳаббат идеали ҳақида ҳам шунини айтиш мумкин. Қаршилик кўрсатмаслик тушунчасини ҳам ўз ичига оладиган меҳр-муҳаббат талаб этиш — ҳеч вақт тўла адо этиб бўлмайдиган нарсасидир, шунинг учун уни адо этишга интилиш ҳам керак эмас, деган мулоҳаза менга компас тутган шундай бир одамни эслатади: йўлда манзилингга тикка бор, деб унинг қўлига компас тутқазганлар, у бўлса, компас кўрсатган тўғри йўлда ўтиб бўлмайдиган тўсиқлар — тоғлар, дарёлар ва ҳоказолар бор, шу сабабдан ҳам мен мумкин қадар мутлақо тўғри йўналишга тушиб олиш учун компасга риоя қилиб ўтирмай, бошим оғанча четга қараб кетаверишим мумкин, деб туриб олади. Қаршилик кўрсатмасликни ҳам ўз ичига оладиган

меҳр-муҳаббат масаласида эса компас доимо одамга нима қилиш кераклигини (сайёҳга йўналишни) кўрсатадиган ахлоқий-ғиний тўйғудир; одамнинг хатти-ҳаракатидан келиб чиқадиган оқибатлар эса ҳеч қачон унинг ўзига аён бўлмайди. Шунга кўра, сайёҳ учун компас кўрсатган мутлақ тўғри йўналишга мумкин қадар яқинроқ юриш бирдан-бир раҳнамо бўлганидек, ахлоқий идеалга мумкин қадар яқин бўлишга интилиш — инсон учун бирдан-бир раҳнамо бўлиши керак...

Саволингизга берган бу жавобим Сизни қаноатлантира олса ғоят хурсанд бўлуver эдим.

Лев Толстой

Убайдуллахон нега Толстойнинг бадий асарларидан олган ўз таассуротлари, унинг нуқсон ва афзалликлари ҳақида эмас ёки унга миннатдорчилик билдириб эмас, инчунин, унинг дунёқарashi, «ёвузликка қаршилик кўрсатмаслик» ғояси билан қизиқади? Нега? Нима мажбур этган?

Убайдуллахоннинг хат ёзишдан бирдан-бир кўзлаган мақсади битта эди. Яъни ҳурматли Лев Николаевич, Сизнинг ғоянгиз бўйича, Чор ҳукумати Туркистон халқларини ўз эркига қўймай, хоҳлаганча эзаберсин! Зулм ўтказиб, мустамлака қилиб, бойликларини талайберсин! «ёвузликка ёвузлик қилмаслик керак» деб индамай, курашмасдан тақдирга тан бериб қараб ўтираберсин, деган хулоса чиқмайдими — демоқчи бўлган. Чиқарган хулосасини қара! Мана миллатга жон куйдириш!

Толстойга хат ёзганини айтамыз. Олтмишга яқинлашиб, қамоқ азобларида эзилиб, жисмонан заифлашиб қолган бир ҳолатда, нега инглиз ёзувчиси Киплингнинг ҳайвонлар ҳаётидан олиб ёзилган «Маугли» асарини таржима қилишга тутинди? Ҳайвонлар ҳаёти билан ўзини овутиб, қамоқни унутиш учун эрмакка қилдимиз? Йўқ, Худо раҳмат қилсин, фақат дарди миллат бўлган! Туркистонни мустамлака зулмидан озод қилиш бўлган! Ҳайвонлар орасига кириб қолган инсон боласи Мауглига ҳатто ҳайвонлар, ўз жинсига боришни истаса, майли, борсин, деб унга эрк берадилар, ихтиёрига қўйиб юборадилар. Ҳайвонларга эрк берадилар! Бизни орамизда ўсдинг, сени боқиб катта қил-

дик, энди ҳеч қаёққа кетмайсан, деб зўрламадилар-ку! Ҳайвонлар орасида шундай эркинлик бўлса, ҳайвонлар ўзлари яшайдиган бедахл майдонларига эга бўлса, нега совет ҳукумати ўшанчалик ҳам ўзбекларни ўз эркига қўймайди! Мустақиллик бермайди? Ўзбек халқи шунчалик ҳам мустақил, ўз юрти, ўз қавмлари билан яшаш ҳуқуқига эга эмасми, деган фикрни халқининг ёдига солиш, эркинлик, озодлик ҳақида ўйлантиш, жуда бўлмаса, ҳайвонлар ҳаётидан ибрат олинг, демокчи эди. Мана миллатга жон куйдириш!

Бутун умр халқининг тақдирини ўйласа-да, шундай одам отилишга ҳукм қилинса!.. Дунё тамом бўлди!

Убайдуллахоннинг дўстларидан бири:

— Бу ҳукуматнинг уйи куйсин! — деб, пешонасига уриб, боладек йиғлайди.

— Шундай доно одам, бу ҳукуматнинг қандайлигини билиб туриб у билан олишмоқчи бўлса!..

— Бу ҳам донолигидан-да! Бўлмаса, сен билан менга ўхшасинмиди!

— Энди, айтаман-да! Шундай одамларни қамашда халқдан кўрқмаган, уни олдида бизлар киммиз!.. Туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр, деган! Сен билан мени аярмиди, дейман-да.

— Одо қилди-ку! Золим-ку!

Ҳукумат ҳақидаги бу гапни эшитиб худди қўлини ёниб турган чўққа босиб олгандек, — Овозингни ўчир, — деб дўстига сапчиди. Чунки ҳозирги аҳволни тилда айтмаса ҳам ҳамма ичдан биларди, аммо оғиз очиб дардлашиб бўлмайдиган, одамлар бир-биридан кўрқиб қолган, «Ҳай-ҳай!..», «Жим!.. Жим!...» дейдиган замон эди.

— Русияда ўқиб келиб, топгани шу бўлдими? Бу ўрус ҳукуматининг марҳаматими? — деганлар ҳам бўлди қариндош-уруғлар орасида:

— Русияга ўқишга юборгани учун отаси Асадулла махсумни маҳалладагилар кофирга чиқармоқчи ҳам бўлганлар!

— Ҳай, Асадулла махсум ўғлини ўруслар орасида ўқишига осонликча рози бўлган, дейсизми? Убайдуллани мен яхши биламан, кўнглига бир мақсадни тугдими, уни қайтариш — дарёни орқага буриш билан тенг. У мусофир юртига ҳавасга боришни орзу қилганми, йўқ! У рус-тузем мактабида ўқиб, ўрусларнинг

орасида бўлиб, ўзини сарт, деб маломат қилган аламларини бошидан ўтказган. Бу бир сабаб бўлса, бундан қутулишнинг бирдан-бир чораси донишмандлардан бирининг «Ҳар ернинг тулкисини ўз ити билан овла!» деган ҳикматига амал қилиши бўлган. Ёвнинг ичига кирмай, унга қарши курашмоқ, унинг зулмидан қутулмоқнинг иложи йўқ, деган мантиққа амал қилган.

— Бу одамнинг қилмаган ҳунари, билмаган иши қолмаган. Русиядан ўқишдан келгандан кейин ҳам тиниб-тинчимай, шу халқ дардини ўйлаб, дунёдан бохабар бўлсин, кўзи очилсин, деб «Садои Туркистон» газетасини очди. Ўзи муҳаррир бўлди. Туркистон Мухторияти тузилганда ҳарбий ва ички ишлар вазири бўлди. Ҳа, вазир бўлган! Гуноҳи шуми!

— Отилармиш-а, энди!..

— Ё тавба!

— Худо асрасин!

— Афсу сўраса отишдан қолдирармиди?!

— Шўроларга инсоф берсин!

Убайдуллани яхши билган сирдошларидан бири:

— Шўро ҳукумати уни энди қамашаи эмас!

«Уголовное дело Убайдуллы Ходжаева № 670. 1886 г. рождения. Бывший министр Кокандского Автономного правительства. По образованию юрист. Арестован 20 апреля 1930 года.

Коллегия ОГПУ от 25 апреля 1931 года. Осужден сроком на 10 лет в концлагерь в Северный Кавказ».

1930 йилда қамалганича, 1937 йилда қамоқдан қайтди. Орадан кўп ўтмай, 1938 йил 4 январда яна қамашди. Энди уни отишга ҳукм қилишганмиш! Ё, алҳазар!..

Қамоқдан чиққанига олти-етти ой ҳам бўлмасдан, шу борада нима гуноҳ қила қолдики, ёши бир жойга бориб қолганда яна қамоққа олиб кетилди?! Қандоқ замон бўлди! Ақлли одамларга қирон келди-ку! Астаффурило... Астаффурило!

Фақат онаси Тўхтаҳоннинг қарғиши, нолиши эмас, унинг қадрдон дўстлари орасида «Бу қандай адолатсизлик?» деган каби норозиликлар, тилида бўлмаса ҳам, ичдан қарғаганлар оз эмас эди. Фақатгина Убайдуллаҳоннинг укаси Башриллаҳондангина нолишу, ҳукуматнинг шаънига айтилган ҳақорат эшитилмасди. Акасининг ноҳақ қамалганлигидан қайғуриб сўзлаганларга қўшилишиб, афсус-надомат чеккан бир сас ҳам

оғзидан чиқмасди. Ҳатто онасининг ҳукуматни қарғаб қилган нолишидан ўртаниб, унга малҳам бўлиш ўрнига:

— Ҳамманинг олдида эҳтиёт бўлинг, қарғишни қўйинг! — дерди ва ҳол-аҳвол сўрайдиган одамлардан узоқроқ бўлишга ҳаракат қилар, акаси ҳақида гап очилганда, ўзини фикр билдиришдан тиярди.

Нега бундай?!

Акаси билан ораларида кўнгил қоладиган гап ўтган-миди?

Ёки акаси олдида гуноҳ қилганми? Йўқ! Йўқ!.. Унинг ҳаёти ҳам қил устида эди. Ахир, у Убайдулланинг укаси эди! Ахир, у ҳам жаҳид бўлган-ку! Ҳозир ким-лигиндан қатъи назар, шўро ҳукумати сени қамашни истаса, ҳеч қандай сабабсиз, баҳонасиз олиб бориб тикади. Жаҳид ёки руҳоний, деб биров айтса, кифоя.

Башриллахон буни яхши биларди. Акамнинг гами куйдирган онажонимни менинг гамим ҳам куйдирмасин, деган азоб оғушида эди!

Замон шундай эди. Бугун пантуркист деб қатор-қатор зиёлиларни, панисламист деб бир оёғи гўрда, бир оёғи тўрда бўлган дин аҳллари, уламоларни қамаш авжига минган эди. Замондан шикоят қилиш, қамалганларга ачиниш билдирганлар уларга ҳамфикр саналиб, бошлари балога қолиши турган гап эди.

Шундай бир замон эдики, тилида айтмаса ҳам, «Қандай кунга қолдик? Ўзи нима гап? Наҳот, ҳамма ақлли одамлар душман бўлса?» деган ўй ҳамманинг кўнглида бор эди.

Бир хонадонга ўт тушса, тутуни таралиб, ваҳимаси ҳаммаёқни босгандек, Убайдуллахондек эл ичида машхур одамнинг қамалиши, у ҳақдаги шов-шув, мишмишлар кўпчилик одамларнинг аламига айланган эди.

Аммо ота-онанинг азобини тасаввур этиб бўлмасди!

Буюклик тоғларга хос! Аммо буюк инсон бўлмоқ учун ҳам тоғдек бардош керак!

Ҳамма бардошу сабрни Худойи таоло Убайдуллахоннинг отаси Асадулла махсумга берган эди.

Асадулла махсум кўринишдан кенг манглай, серсоқол одам. Унинг басавлат қоматига босиклиги, кишилар билан бўлган суҳбат чоғида ҳикматли сўзларни топиб, қисқа сўзлаши яна бир салобат қўшар эди. Шу

боисдан, бу одамнинг қаршисида ҳар қандай киши айтадиган сўзини ўйлаб, тортиниб қоларди.

Убайдулла ҳақида отаси:

— Фикрламайдиган одам енгилтак, серфикр одамчи, вазмин-оғир бўлади. Бошқа ўғилларимга қараганда Убайдулланинг ақли ўсиб, боши оғирлик қилиб, бўйи пастроқ бўлиб қолган, — деб куларди.

Фарзанд ўнга бўлса ўрни бошқа!

Убайдулланинг қамалиши ота-онасини адо қилди. Пешоналари шўр экан!

Ахир, Убайдулла бир қиморбоз, гиёҳванд, безори бўлганда эди, ўз бошига ўзи етди, дердилар, таскин топардилар.

Ундан зурриёт ҳам қолмади. У на орзу-ҳавас билан яшаб фарзанд кўрди, на молу давлат орттирди. Миллат-миллат дейишдан бошқа нимани билди! Беш фарзанднинг ёмони йўқ, аммо Убайдуллахоннинг ақли, одамларга меҳрибонлиги бошқача эди. Мана, энди онаси шўрлик юрган йўлида ўзи билан ўзи гаплашиб, кимлардандир нолиб, кимларнидир қарғаб, дардини тарқатиб юрибди.

Аммо Асадулла махсумдан нола эшитилмасди. Ўғиллари кимлиги, ниятлари нима бўлгани ҳаммадан кўра унга маълум эди. Ўғли Убайдулланинг гами билан бир қаторда, унинг қалбини ўғли Башрилланинг эртанги тақдири азобларди.

Эрта уни ҳам қамамасмикинлар, деган хавотир кечалари унга уйқу бермасди. Асадулла махсум ўз аламини китоб олиб, гоҳ Навоий, гоҳ Бедилдан таскин топарди.

*Фарёдки, ҳеч ким йўқ биз билан бул кун,
Хуррамликдан йўқдир ҳатто бир учкун.
Доим бирга бўлган мувофиқ дўстлар
Борса келмас жойга кетдилар бутун.*

Ёлғиз қолган чоғларида Асадулла махсум бу мисраларни ёддан ўқиркан:

— Убайдуллахон ўғлим, миллатни ўйлабсиз-ку, адолат ўрнатмоқчи бўлибсиз-ку, аммо дунёда мунофиқлар ўлмаганлигини ўйламабсиз-да. Аттанг! — дерди алам-надомат билан.

Асадулла махсум бу гапларни ўз ўғлининг миллатпарвар, элсевар бўлганлигига қаршилигиданмас, йўқ,

асло, аксинча, ҳукуматда адолат, дўстларда вафо йўқлигини билиб, куйганидан айтарди. У зукко одам эди. Замондаги адолатсизликларни тушунарди. Ўғлининг нияти эзгулигини ҳам биларди. Лекин фарзанд тақдирини уни ўйлантирарди. Замондаги адолатсизликларни билгани учун ҳам ташвиш қилиб, хавфу хатарда яшаб, қайғурарди.

Убайдулла ўғиллари ичида ақли билан бошқаларидан ажралиб турарди. Кичик ўғли Суннатилла маишатга берилган, дунёга ҳирс қўйган бўлиб, бу ўғли ҳақида баъзан:

— Суннатиллани ичкилик енгмаса, мол-мулкка бўлган ҳирс хароб қилмаса, унга ҳеч бало доримайди. Унинг йўли ҳам хато! Аммо Убайдулла унинг батамом акси, миллатдан бошқа дарди йўқ. Бунисиники ҳам ҳозирги замонда хатарли, — дейди.

Асадулла махсум доно одам эди. Ғамни ақл билан енгарди. Ўша кунлари, аччиқни аччиқ кесади баҳонаси билан ўғли Суннатиллахоннинг маишат қилиб ўтиргани устидан чиқиб қолганда ҳам, унга қаттиқ гап айтмай:

— Нон ҳалолми, ҳаромми? Буғдой-чи? Ҳаммаси ҳалол! — дейди. — Хўш, шундай бўлгач, бу нарсадан қилинган шароб, нега макруҳ бўлиши керак?! Буни ҳаром қилган бизларнинг нафсимиз. Ёмон феълимиз эмасми? Олтин ҳам ақлининг қўлида, қиморбознинг қўлида хазон... Шундай қилиб, ўғлини оқлагандек бўлди.

Фарзандлари ғамида куйиб кетган Асадулла махсум — «кофирга бўстон, мўминга зиңдон», — дерди-ю, алами тарқалиб, ўзига таскин топгандек бўларди, дардини кимга айтсин! Бу кўзинг у кўзингни ўяди. Биров бировга ишониб дардлашадиган замон эмас! Битта дардқаш — художўй божаси Юсуфхўжа қори эди. Асадулла махсум ўғиллари ҳақидами, дунё ва оила ҳақидами, нимаики дардлари бўлса, божаси Юсуфхўжа қори билан ҳасратлашиб, кўнгил ёзарди. Бир-бирларига божа бўлишларига қарамасдан, ака-укадек сирдош бўлиб кетган эдиларки, Убайдуллахоннинг судидан кейин деярли ҳар куни уларнинг уйларидан хабар олиб турарди. Айниқса, суддан кейин одамлар орасида турли миш-мишлар тарқалиб, бировлар Убайдулла Сталинга хат ёзибди, бир-бирларини биларканлар, оқланибди, эрта-индин чиқармиш, деган гапни айтса,

баъзиларнинг оғзида отиш ҳукми 10 йил қамоққа ал-
маштирилибди қабалидаги гап юрарди.

Ўша кунлари Асадулла махсум ўғиллари ҳақидаги
ҳасратини божаси билан дардлашди:

— Ақл ҳамма инсонда бўлади, яхшида ҳам, ёмон-
да ҳам. Ақли йўқни эса жинни дейилади, одам сафи-
га қўшишмайди. Менинг болаларим ақлсиз эмас. Сун-
натулла ҳам, Убайдулла ҳам, Башрилла ҳам, лекин
буларни ақлли деб ҳам бўладими, қори?! Суннатилла
шўро ҳукумати очларни тўйғизади, йўқларни бор
қилади, деган гапга муккасидан ишонганлардан бири
эди. Фирқага аъзо бўлди. Извошда келиб, извошда
кетадиган бўлди. 1924 йиллардаги «янги иқтисодий
сиёсат»нинг содиқ малайларидан, фидойиларидан бири
бўлди. Шўро ҳукумати айтганича жонини бергудек
эди. Худо йўқ, деса, сандан бошқа худо йўқ дейдиган
даражага етди. Охири нима бўлди? Ваъдаларнинг
ёлғонлигини сезди, ихлоси қайта бошлади. Мана энди,
ўзи билан ўзи олишиб, ўзини қаерга қўйишни бил-
майди. Савдойинамо бўлиб қолди. Художўй бўлди.
Фирқадан чиқди. Қамалиб чиқди. Убайдулла-чи? Уни
пайғамбар даражасигача кўтардилар. Вазир ҳам бўлди.
Хўш, нима ҳаловат топди? Оқибат-чи? Умри қамоқда
ўтди!

Бедил айтган:

*Дили ҳасада тўла ичи қоралар
Доим тухмат ила покни қоралар.
Шип бурчига оплоқ пахта илиб кўр,
Шамдондан барча ис шунга ўралар.*

Асадулла махсум заҳарханда билан сўзини давом
эттирди:

— Дўст билан душманни фарқ қилмаган, лаббай,
ақлли бўладими? Бу ҳукумат ўзбекдан ақлли чиқиши-
га хурсанд бўладиган ҳукуматмиди?! Убайдулла пай-
ғамбар бўлиб, шўролар билан олишишдан фойда чиқ-
маслигига ақли етмади-ку! Умри қамоқда ўтди.

Куйиб-ёниб айтилган бу гапларни эшитган божаси
одати бўйича:

— Валлоҳу аълам биссавоб, — деб гап бошлаб,
таскин бериш ниятида:

— Ўзбек аҳмоқ, ақлни ўрисдан ўрган, деган ҳуку-
матни ҳақ, деб бўладими? — деган жавобни қилди.

Асадулла махсум:

— Убайдулланинг хатоси шуки, бу ҳукумат ақли одамларга кун бермаслигини билмай олишди, қори! — деди-да давом этди.

— Суннатилла молпараст, маишатпараст бўлса ҳам бунга ақли етди. Ҳукумат билан олишиш йўлидан қайтди.

Албатта, бу билан ўғли Суннатилланинг маишатпарастлигини оқламоқчи эмасди. Бу гаплар ҳаммаси алам устида айтилган эди. Золим ҳукуматни инсофга келтирмоқчи бўлиб, умрини қамоқда ўтказгандан, болачақа, уй-жой қилиб, пиёниста, ҳатто ўғри бўлса ҳам, ота-онани куйдирмай, олдида бўлгани маъқул, демоқчи эди. Бу гаплар ҳаммаси энг ақли фарзанди Убайдуллахонга ниҳоятда куйганидан, умрини миллат деб, ҳақиқат деб бир кун роҳат, ҳаловат топмай ўтказганидан эди.

Бу гапларнинг моҳиятига қулоқ солсанг, булар ўғлининг ниятларидан эмас. Шўро ҳукуматининг адолатсизлигидан норозилик эди. Бедилнинг теран фалсафий рубойилари маъзини чақиб, нозик ҳис қилиб, «бедилхон» деб ном чиқарган бу одам ота сифатида Убайдулланинг умрига ачинарди! Унинг дунёга ўзича қарashi, фалсафаси бўларди. Ўз фикрларини тугилмаган ҳикматлар, ривоятлар билан айтарди. Ўғилларининг феъли ҳақида:

— Суннатилла ичган маст, Убайдулла ичмаган маст. Суннатилла бугун ичса, эртага ҳушёр тортади. Бу ичган маст! Ичмаган маст ҳам бўлади! Убайдулла миллатнинг дарди билан маст. Бунинг қулоғига ҳеч нарса кирмасди! Уни бу йўлдан қайтариш қийин! Қайсар!.. Ўжар!

Бу гапларни эшитиб ўтирган божаси аксар:

— Асадуллахўжа тақсир, яъни бу билан ичган мастдан ичмаган маст ёмон, демоқчи бўлсангиз, ичиб маст бўлиш ҳам мусулмон кишининг иши эмас! Иккаласига ҳам Яратгандан инсоф сўрайлик! Куфрга бормаёлик! — дерди.

Юсуфхўжа қори, кўриниши — табиатига мос, баланд бўйли, ихчам салла ўраган, хушрўй чехра, бировга қаттиқ-қойирим гапирмайдиган юмшоқ феъли одам бўлишига қарамай, баҳс дин тақиқлаган човир ҳақида кетгани учун индамасликни ўзига гуноҳ сана-

ди. Бу унинг пассивлигидан эмас, бу Убайдуллахонга ўта меҳр қўйганидан ҳам эди. Убайдуллахон фақат ўз миллатининг ҳар бир кишиси, ўзининг ҳар бир қариндош-уруғларига меҳрибон, ҳолидан хабар оладиган одам эди.

Юсуфхўжа қори терлама касали билан оғриб ётганда, қишли-қировли кунларда ўрус дўхтирларни олиб келиб, ҳар икки кунда хабар олиб турган ҳам Убайдулла бўлган. Юсуфхўжа қорининг ака-ука, амаки, тогалари бўлган эмас. Ҳаммасининг ўрнида ўғилдек сунчиқ бўлгани — Убайдулла эди.

Юсуфхўжа қори диндор киши бўлса ҳам, айрим диндорлардек дунёдан, сиёсатдан беҳабар одам эмасди. Уйидаги токча жавонда диний китоблар билан бир қаторда Шайх Саъдий, Хўжа Ҳофиз, замондош шоирлар, Таваллоларнинг китоблари ҳам бўларди. Юсуфхўжа қори Убайдуллахонни фақатгина қариндош-уруғларга меҳрибонлиги, ғамхўрлиги учунгина эмас, адолатпарварлиги, нафс кетидан қувмаганлиги, ниҳоятда хокисор, каттаю кичикнинг гапини эътибор, кўзларида меҳр, очиқ чеҳра билан эшитиши, доно жавоблари учун ҳам севиб қолган эди. Суннатиллахондек нафс кетидан қувмагани учун ҳам алқарди.

Юсуфхўжа қорининг ичкилик, Убайдуллахоннинг қайсарлиги ҳақида эътироз билдириб айтганлари Асадулла махсумга ёқмади.

Асадулла махсум Убайдулланинг қайсарлигидан нолирди-ю, аслида ўзи қайсарликда Убайдуллахондан қолишмасди. Бирор фикрига қўшилмай жавоб қайтаргудек бўлсанг борми, ўзини оқлаш учун Навоий ёки Бедилни ҳимояга олиб, мот қилмоқ ниятида улардан бирор нарса ўқиб берарди.

Набираларидан бири:

— Тоғамни қайсарлигини гапирасиз-у, сиз ўзингиз улардан каммисиз?! — дегандек ҳазил тариқасида гапирган эди, унга ҳам:

— Баҳс, андан келур наҳс! Баҳсда, умуман, ҳақиқат топилади. Ҳалол, адолатли одамлар самимий баҳс қилсалар, тўғри хулосага эришилади! Лекин манман, ўзим бўларман, худбин кишилар баҳсга киришсалар, бу наҳсга айланади! Бу қайсарлик.

— Мунофиқ бўлгандан қайсар бўлган яхшимасми? Тоғамнинг ичишини гапирасиз, яшириб қўйганидан

қиттай топиб берсам, банияти шифо, деб шимира-
сиз... — ҳазил қилади набира.

— Эй лаънати, беадаб!..

Суннатилла адолатсизлик аламини ичкиликдан ол-
моқчи бўлди! Адолатсизликка қарши Убайдулла ақл
билан курашди! У набирасига ибрат бўлсин учун ри-
воят айтади.

Р и в о я т:

Бир она билан бир ўғил яшаркан. Ўғил топганини
ичаркан. Ҳамма нарчасини сотиб ичиб бўлибди. Уйда
битта итидан бошқа бисот қилмабди. Кунлардан бир
кун майхўр ўғил ҳаддан ташқари кайф билан ялансиб
келиб, онага овқат топасан, деб жанжал бошлабди.
Ўзи оч она нима қилишини билмай, жанжал оқибатда
фожиали бирор кор-ҳолга айланмасин, деб янги туқ-
қан итининг иккита боласидан биттасини пишириб
берибди. Ўғли бу билан ҳам тинчимабди. Иккинчиси-
ни пишириб берибди. Бир неча кун оч қоринга ичган
ўғил, бу билан ҳам қаноат ҳосил қилмай, мастлиги
авжига чиққан экан, она шўрлик:

— Болам, берадиган ҳеч нарса қолмади, энди бор-
сам, онаси қопади, — деган экан.

Сиртдан қараганда, Асадулла махсум билан гурунг-
да бўлган бу гаплар ҳазил-ҳузул, кулгиликдек туюлса
ҳам, ҳеч бири ибратдан, ақлдан холи эмас эди.

Бу оиладагиларнинг суҳбатларида бўлган чоғларда
на қариси, на ёшида бирор ўринсиз гап, ножўя қилиқ
кўринмайди! Ҳазилида ҳам, можароси-жанжалида ҳам
мантиқсиз, беадаб сўз оғизларидан чиққанини эшит-
майсиз. Бу оиладагиларга шаллақи сўкишлар ёт. Ҳар
қандай ўзаро жанжалли масалалар ҳам уриш-сўкиш
билан эмас, мантиқий баҳс билан ҳал қилинарди. Ва-
ҳоланки, ҳар қанча асабийлик, кўнгилсизлик бўлса
шу хонадонда бўлиши керак эди! Бу хонадон бошида
бир умр тегирмон тоши айланган! Лекин Тошкент
шаҳрида бошқа — бунчалик ўз халқи, ўз миллатига
бутун ҳаётини тиккан, билимдон, маданий кишилар
оиласини тополмайсиз. Бу оиланинг боши — мудар-
рис Асадулла махсум бўлса, ундан кейин ўғиллари —
Убайдуллахон, Башриллахон, Суннатиллахонлар!

Ўтирганлар набира билан кекса буванинг ўзаро
ҳазил баҳсларидан маза қилиб кулардик. Завқ олар-

дик. Чунки бу баҳс ўзаро бемаъни можаро эмас, доим кишини ўйлантирадиган, ибратомуз бўларди.

— Ҳамма гапнинг ўз вақти, ҳамма ишнинг ўз ўрни бор. Ўжарликни ҳам, ҳатто сен айтмоқчи мунофиқликнинг ҳам... — Асадулла махсум шундай деди-ю, фикрига далил излади.

*Ахир, бу дунёда тенг эмас беш қўл,
Барига бир юмуш бериб яратган.
Ҳар инсон ахтарар ўз-ўзига йўл,
Феъли-атворин ҳам билиб яратган.*

*Дунё шу эканми, ранжима сира
Биров гар тик боқиб, берса ҳам озор.
Дунёда мунофиқ бўлишдан кўра,
Афзал-ку, гардини сўзламоқ ошкор.*

*Заҳри йўқ, дейдилар, бетга айтганни,
Сен бунга шукр қил, сен бунга қувон.
Шубҳа азобидан қутқармиш сени,
Яхши-ку, ариса қалбингдан туман.*

*Кимдир кўз олдингда ҳақорат этса,
Бунинг азобига чигамоқ мумкин.
Шайтонлар ўзларин фаришта деса,
Унинг қиёфаси очилур бир кун.*

*Аммо баъзилар бор, на қаҳру раҳмин,
Унинг қиёфасин билмайсан аён.
У руҳми, шарпами, етмайди фаҳминг,
Дўстим, ҳаммасидан мана бу ёмон.*

*Қиёфасиз одам!.. У қандайлигин
Таърифламоқ маҳол! Ана турар у.
Даштдаги саробга бирпас тикилгин,
Қиёфасиз одам худди мана шу!*

*Дўстим, биров даҳрий, биров художуй,
Дунёни тарк этмас ҳеч вақт эътиқод.
Қиёфасиз одам еяр-ичару
Маслагин айтмоқдан ор қилар, ҳайҳот!*

*Жанг чоғи бурчакдан термилар улар
Кимнингдир ғалаба қилмоғин кутиб.
Уни зафарига қўшмас ғолиблар,
Маълублар юзига кетар туфуриб.*

*Зилзила силкитар, дўстим, ногаҳон,
Сени ғафлат ичра қолдиради у.*

*Баъзан вайрон қилар боғларни вулқон —
Қиёфасиз одам худди мана шу!*

*Баъзан кўз олдимга келар арғимчоқ,
Доим икки томон тебранади у,
Кўзимга кўринар гоҳо кўғирчоқ...
Қиёфасиз одам, худди мана шу!*

Нима бўлса ҳам Убайдуллахоннинг отаси-да! Убайдуллахон бекорга адвокат бўлмаган. Отадан юққан. Юққанда ҳам шундай юққанки, отдан той ўзадиган бўлиб юққан.

Бу оилада эрталабки чой пайтидами ёки оила аъзолари жам бўлиб қолган бошқа пайтдами, қилинадиган бир иш устида гап кетганда, ўзаро фикрлашиб, баъзан баҳслашиб, нега шу иш қилиниши кераклигини аниқлаб олинмагунча, «ҳа», «йўқ», «бўлади» дейиш билан унга қўл урилмасди.

Лекин Асадулла махсумнинг қайсарлик ва мунофиқлик ҳақидаги фалсафаси ўғли Башриллахонга маъқул бўлмади.

Убайдуллахон қамалгандан бери, мана, неча ойлар ўтдики, у билан кўришиш учун уйдагиларга бир марта ҳам рухсат этилмаган. Ахир, уни, худо кўрсатмасин, отишга ҳукм қилишган. «Бунинг олдини олишнинг чораси борми, йўқми? Бирдан-бир чора акамнинг Шўро ҳукумати олдида гуноҳим йўқ, деб чиқарилган ҳукми адолатсизлик, деб шикоят ёзиши ёки гуноҳ қилган бўлса, гуноҳини кечиришларини айтиб, афв сўраши керак! Бошқа йўл йўқ! Хўш, айти фурсатда қайси бири тўғри?! Қайсарлик, ўжарлик қилиб ҳаётдан маҳрум бўлишми ёки ёмонлигини била туриб, сен яхши, сендан ит яхши қабилада иш тутганими?! Албатта, акам ҳеч маҳал афв сўраб ёзмайди. Бу табиий! Аммо неча йил ўрусларнинг ичида ўқиб, қонунларини ўрганиб, Шўро ҳукуматининг феълени билган адвокат одам, наҳотки, бу чангалдан қутулиш йўлини тополмаса! Наҳотки, бу ваҳший чангалдан қутулишнинг иложи бўлмас!»

Бу чангалга кимлар илинмади?!

Убайдуллахон ҳибсга олинишидан бир неча вақт илгари қамалган Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли Тошкентдан Москванинг Бутир турмасига олиб кетилибди деган гап тарқалди. Нега? Бу Тошкент қамоқ-

хоналари тўлиб бўлганлигиданми? Ёки янги ўлжаларга жой тайёрлаш мақсадидами?

Ўша кунлари Чўлпон ҳам қамалармиш, деган даҳшатли миш-мишлар пайдо бўлиб қолади. Буларнинг мақсадлари нима эди? Қамалиш сабаблари нима? Одамлар ваҳимада эди.

Лекин халқ орасида ўзининг ақли, истеъдоди, меҳнати билан яхши ном чиқарган бу кишилар нега қамалганлар, қандай гуноҳ қилган бўлишлари мумкин?! — ҳеч ким билмасди.

Башриллахон акаси ва замон ҳақида ўйларди-ю, эртага ўзининг тақдири нима бўлишидан беҳабар эди.

* * *

Башрилла нега қамалиши керак?

Башриллахоннинг акаси Убайдулла Шўро ҳукумати даврида сиёсий давлат идораларида ишламаган. Адвокат бўлган, холос. Башрилланинг эса бу даврдаги таржимаи ҳоли бутунлай ўзга! У қайси гуноҳига, нега қамалиши керак?! Ўйлаб-ўйлаб, асосли бир жавоб тополмай, ўзидан хавотирланмаса ҳам, аммо бир нарсага амин эди. Шўро ҳукумати хоҳлаган одамини — гуноҳи борми, йўқми — қамалишига ишониб қолган эди! У бутун босиб ўтган йўллари — савобу гуноҳларини хаёлидан бир-бир ўтказиб, ўзидан гуноҳ излаб кўрарди.

«Менинг отам катта мулк эгаси, судхўр бўлсаки, муштумзўрнинг ўғли деб Шўро ҳукумати мени қамаса!.. Наҳотки!.. Бизларда на завод, на фабрика! Замаска пиширадиган хизматкорлар ҳам бўлмаган. Фақат бисотимиз ичкари-ташқари ҳовлимиз бўларди. Ҳовлимизга катта дарвозали узун бостирмадан кириларди. Мана шу бостирманинг тагида катта-катта қозонларда алиф, елим, яна бўрга ўхшаган нарсанинг талқонини қўшиб қайнатилиб, замаска тайёрланарди. Кўчада ойна соламан деб юрганлар шу ердан келиб замаска олиб кетардилар. Отамнинг даромади рўзгоримизга етарли бўлмагани учун унинг ёнига кириб ёрдамлашадиган бўлдим. Қиш фаслида, ишдан ташқари вақтларда рус-тузем мактабида ўқиб, 1902 йилда уни тугатдим.

1900 йилда отам шаҳарнинг ўруслар яшайдиган қисмида баққолчилик дўкони очади. Бу билан бой бўлганимиз йўқ, агарда бой деб қамамоқчи бўлсалар!.. Ти-

рикчиликни амаллаб ўтказардик. Бу ерда отамга ёрдамлашиб овруполиклар ҳаёти ҳақида анчагина малакамни оширдим. Рус тилини ўргандим. 1905 йилдан турли суд маҳкамаларида тилмоч бўлиб, 1907 йилдан Тошкент вилоят судида маъмурий ходим вазифасида 1917 йил февраль инқилобигача ишладим. Ўзимни-ўзим моддий томондан таъминлай оладиган даражага етган бўлсам ҳам, ерли халқнинг маданий ва моддий жиҳатдан русларга қараганда қолоқлигини эътиборга олиб, шундай шароитда ўз халқимга ёрдам кўрсатишни ўзимга муқаддас бурч деб билдим.

1909 йили ўз яқинларим билан биргаликда «Ёрдам» жамиятини тузиб, шу орқали камбағал, муҳтож янги усулда ўқийдиган ўқувчиларга ёрдам кўрсатишни лозим топдик. Бунини амалга оширишнинг ўзи бўлмади. Маблағ керак. Бу маблағ қаерда? Ким беради? Қай йўл билан топиш керак? Кунлардан бир кун шу хаёлда савдони ҳам унутиб, қўлимда китоб, ўқиганча хаёлга берилиб кетганимни кўрган одам, мени синаш учун бўлса керак:

— Китоб ўқиб, илм орттириш, вақт ўтказиш нимага керак? Қай йўл билан бўлса ҳам пул топиб қорин тўйса, бир кун ўтса бўлди, эмасми? — деган гапни айтди. Мен ҳам бўш келмадим. Отам ўзи айтиб юрадиган Шайх Саъдийнинг илм олиб амал қилмаган олим, устига китоб ортилган эшак билан баробар, деган ҳикматни айтиб, жавоб қилдим.

Менинг бу жавобимдан, демак, мен айтганларим ўғлимнинг қулоғига кирибди-да, деб хулоса чиқарган отам:

— Устига ўтинми ва ё олтин ортилганлигини фарқ қилмаган эшакдан фақатгина ўз нафини ўйлаб яшаган олимнинг илмдан беҳабар жоҳил одамлардан нима тафовути бор? — деди қувонч билан.

*Осмондаги тайёралар, боққил, қаёнга боралар,
Эй нафс ила оворалар, нечун кўролмайсиз ҳануз.*

*Аскар отиб ёй, замбарак, борларни қилди бодроқ,
Сиз, боғда чалиб тартарак, соғқон отолмайсиз ҳануз.*

Нега бизлар шундай бўлиб қолдик? Бунинг сабаблари нимада?

Туркистон халқининг фаҳм-фаросати, ахир, уларникидан камми? Кам бўлган бўлса, нега? Ёки бизлар

қўлига китоб тутмаган бадавий халқмизки, шундай бир аҳволга тушиб қолдикми?!

Мен «Ёрдам» жамиятининг 1917 йилгача бирдан-бир котиби бўлиб келдим. Аммо халқни муҳтожлик ва қолоқликдан қутқармоқ учун жамиятга қилган хайр-закот, сайл, кўрсатилган томошалардан тушган маблағнинг ўзи етарли эмас эди. «Турон» номида маданий-мағрифий жамият ташкил қилиб, спектакллар қўя бошладик.

Омма олдида ўқишлар уюштирдик.

Маҳаллий халқ тилида газета чиқара бошладик.

Халқ орасида маданий сиёсий-тарғибот ишлари олиб бориш, бу сиёсий фаолиятнинг бошланиши, деб қараган полиция, фақат мени эмас, ҳатто менинг атрофимдаги илғор фикрловчи кишиларни таъқиб қилишга киришди. Мен ҳам, шўролар ҳам чор ҳукуматига қарши курашдик.

Нега энди шўролар мени душман деб қамаши керак?! Бу фақат полиция эмас, ҳатто диндорлар ҳам бизларни диндан қайтган жадидлар, деб халқ ичида душманга чиқариб, чор полицияларининг ёнига билар-билмас кира бошладилар. Жоҳил диндорлар тутган йўл жадидлар учун Чор ҳукуматидан ҳам хатарли эди. Чунки «ғазот» дейилса, бас, оломоннинг улар кетидан эргашиши ҳеч гапмас.

Мен жадидлар кимлигини тушунтиришни истадим. Тўғри, намоз, рўза, хайр-закот, ҳаж, булар албатта, мусулмонликнинг белгилари, лекин мусулмончилик учун булар кифоями? Негаки, булар ҳаммаси худо йўлига эмас, жаннатга тушсам, деб ўзлари учун қилинган ибодатлар. Мусулмончилик ўз моли учун, ўз жони учун эмас, мусулмончилик бу — худо йўлига холисанилло нима қилдинг? Бир муҳтожнинг мушқулини осон қилдингми? Жон куйдириб халқни зулмдан озод қилдингми? Ўн кунда аравада борадиган ерга, дақиқаларда етиб борадиган аэропланлар қилишга жон куйдириб, худо йўлига савоб учун холисанилло ёрдам бердингми?!

Бир ноҳақ жабр чеккан одамни золимнинг зулмидан қутқармоқ савоб эмасми? Халқни тутқунлик, бировга қарамликдан озод қилиб, тараққиёт учун курашмоқ бўлганларга, наҳотки, жадид деган тамға босилиб, гуноҳ саналса! Худони танимоқ, унга етмоқ — илм билан, дейилган-ку Қуръони каримда!

Кишилар қанчалик илмга берилсалар, шунчалик уларнинг худога ишонишлари ортгай. Ахир, Абу Али ибн Сино мурдага жон киритмоқ даражасида илмга берилди, оқибат-чи? Ҳар бир дардга даво топган-у, аммо жон ато қилмоққа келганда, банданинг ожиз эканлиги, бу фақат худонинг қудрати эканига тан берган. Ҳар бир китобини худога ҳамду санодан бошлаган. Худонинг бирлигига яна ҳам имон келтирган. Наҳот, домлалар буни рад этсалар?

Улуғбек илм билан самовий сайёралар сирини топа бошлади, бир эмас, ўн эмас, юз эмас, минг юлдуз сирини топмоққа илми етди. Аммо само сирлари очила борган сари унинг олдида дунёнинг бепоёнлиги аён бўла борди. Ахийри, худо олдида ўзининг ожизлиги аён бўлиб қолди. Бу, ўн саккиз минг олам фақат қудратли Парвардигорга аёнлиги, унинг амрига боғлиқ эканлигига яна бир бор иқрор бўлди-ю, ҳар бир ишга қўл урганда Тангри таолога мурожаатдан бошлади.

Насоро динига мансуб Лев Толстой ҳам охиратга ишонган, художўй бўлган. Чунки у ҳам илм билан дунё сирларини ўрганган сари худонинг қудрати бепоён эканлигини фаҳм этган. Менинг гуноҳим отам айтган жоҳил диндорлару ўз нафсининг қурбони бойваччаларга қарши курашганимми?! Шўро ҳукумати-нинг мақсади ҳам шундай бўлганку! Нега энди мени душман санаб қамаша керак?!

Туркистон халқининг манфаатини кўзлаб «Иқтисод», «Қишлоқ хўжалик ўртоқчилиги» жамиятини ташкил қилдим.

Бу меҳнатимни Чор ҳукумати қуруқ қўймади! Сургундан қайтгандан кейинги, яъни шўро ҳукумати вақтида 1917 йил февраль инқилобидан кейин Эски шаҳарда ўтказилган намойишлардан бирида мусулмонларнинг «Шўрои Исломия» кенгашига аъзо қилиб сайландим. Шундан кейин мен шу кенгашнинг топшириғи ва халқ сайлаган бир вакил сифатида 1917 йилнинг ўрталаридан эски Тошкентда биринчи маротаба озиқ-овқат қўмитаси туздим. Ва шу кунларда шаҳарнинг Эски шаҳар қисмида тартиб ва тинчликни сақлаш учун кўнгиллилардан тузилган милициялар қаторида ўз ҳиссамни қўшдим.

Менда коммунистик партиянинг раҳбари Ленин-

нинг қилган ваъдаларидан айримларига шубҳа туғилган бўлса-да, умид билан қарадим.

1918 йилнинг июнида собиқ Эски шаҳар савдо ходимлари уюшмаси, кейинчалик совет ходимлари деб аталган уюшма тавсияси билан партия сафига қабул қилиндим. Ва ўша кундан менинг партиявий фаолиятим бошланди...

1918—1919 йилларда Тошкент ижроия қўмитасининг бир неча чақириқларида халқ маорифи комиссияси аъзоллигига сайландим. Кейинчалик эски Тошкент халқ маорифи бўлимини ташкил қилиб, уни бошқардим.

Нега энди мени Совет ҳукумати акам билан бирга қамашди керак?!

Шу йили Туркистонда оқ гвардиячи осиповчилар исён кўтардилар. Улар билан курашиш, яширинган гўдаларни топиб, инқилоб номидан ҳибсга олиш ҳам, айни замонда, вақтли инқилобий трибуналнинг раислиги ҳам, жиноятчиларни аниқлаб, уларни суд қилиш ҳам менинг зиммамга тушган эди.

Советларга нима хиёнат қилдимки, энди жазоласан?! Шўроларга менинг нимама ёқмай қолди?! Халқимнинг дардини ўйлаганимми?! Шунга қамайдими! Бу қайси инсоф қонунига киради!

Шўро ҳукумати томонидан қандай вазифа юклатилган бўлса, ҳаммасини ишонч ва қувонч билан бажардим. Кучимни аямадим. Шўро ҳукуматини худо етказиб, унинг бирдан-бир орзуси очларни тўқ қилиш, ўзидан бошқани ўйламаган бойларни йўқ қилиш, мустамлакачилар зулмидан озод қилиб, қоқоқликдан тараққиётга юз тутиш бўлганда, бундай ҳукуматнинг топшириқларини бажонидил, чексиз шодликлар билан, бутун куч-ғайратингни сарфлаб адо этиш катта бахт, деб ўйлардим.

Аmmo мен алдандим.

1919, 1920 йиллардан то 1921 йилгача Марказий ижроия қўмитасининг аъзоси, Халқ маорифи комиссарлиги коллегиясининг аъзоси, айни вақтда Озиқ-овқат комитети қошидаги Молия бошқармасининг бошлиғи вазифасини бажариб, ҳамма хизматларим эвазига ўзимнинг иштирокимсиз, орқаворотдан райкомнинг қарори билан коммунистик фирқа сафидан чиқарилдим.

1921 йилнинг 30 март ойида аксилинқилобий фитнанинг аъзоларидан бири сифатида «ТуркЧК» томо-

нидан ҳибсга олиниб, душман сифатида қамашди. (Ҳибсга олишга келганларнинг бирини танирдим. Уларнинг бири рус, бири ўзбек эди. Аммо уларнинг ҳар бири қўпол хатти-ҳаракати, важоҳати билан мен сени танимаганман, демоқчидек бўларди.)

Улар ҳовлига киришлари билан аввал ўзим қайси хонада туришим, бисот-анжомлар ўзимга тегишлими эканлигини сўрашди. Уйдаги ҳамма нарсаларни отиб-сочиб, тинтув бошлашди. Ўз ихтиёрларига қўйиб бердим. Хотиржам эдим. Чунки ўзимнинг ҳеч қандай гуноҳим йўқлигига қанчалик ишонган бўлсам, ҳатто буларнинг «ЧК»дан эканликларига, шундай бўлган тақдирда ҳам, бу қандайдир тасодифий англашилмовчилик эканлигига ишонган эдим. Қамалишим мумкин эмаслигига мутлақо амин эдим! Шўро ҳукумати олдида менинг қандай гуноҳим бўлиши мумкин?! Ахир, Совет ҳукумати эшик қоқиб Туркистонга кириб келган биринчи кунданоқ, унга жон куйдириб, садоқат билан, қайси соҳада бўлмасин хизмат қилганларнинг бири мен эмасмидим?! Нега қамалишим керак?! Йўқ, қамашмайди!

Мени безовта қилган, хавотирга солган қамалишим эмас, бутунлай бошқа нарса. Ҳовлининг охиридаги уйимизнинг хоналаридан бирида оғир касал билан оғриган — бемор онам ётарди. Менинг бошимга тушган ҳозирги аҳволни онамнинг билиши, илиниб турган жоннинг узилишига олиб келиши ҳеч гап эмас эди.

Тақдирим ҳақида ташвиш чекиб, ортиқча ўйламаслигимнинг сабабларидан бири ҳам шу эди. Бугун хаёлим онамда, қандай бўлмасин, мени қамоққа олиб кетишга келганлар онам ётган хонага кирмасалар бўлдида эди. Бу фожиани онамга билдирмаслик эди. Чунки бошига Убайдуллахон солган ташвишнинг ўзи унга етиб ортарди. У бечорани адо қилиб тўшакка ётқизган ҳам шу эди».

Бир фарзанднинг гами — она учун кам эмас.

Бугун Башриллахоннинг ҳам қамалишини эшитса, бу оғир юкни кўтаришга, худо ўзи тўзим бермаса, юрагининг бардош бериши гумон эди.

Асадулла махсум Убайдуллахоннинг дарагини суриштириб билиш билан мана, неча вақтки, эрталаб кетиб кеч келиб — овора. Бугун ўғли Башриллани ҳам

қўлига кишан солиб қамоққа олиб кетсалар... О, ота шўрлик!

«Эй Парвардигор!

Раҳминг келсин-у, шу кунларда оғир ётган она ўлиб қолмасин, фарзандлари мушкулини ўзинг осон қил! Омин!»

Башриллахон ақлини танигандан бери кўрган-кечирганию қилган ишларининг ҳаммасини жиддий ўйлаб кўнглидан ўтказди-ю, аммо ўзидан қамалишга лойиқ гуноҳ саналадиган ҳеч нарса тополмади.

Убайдуллахон-чи? Хўш, унинг қамалишига лойиқ гуноҳи бормиди?

Шундай фикр унинг ҳам хаёлидан ўтмаганмикан? Қамоққа тушган кунидан то шу вақтгача қанча фурсат ўтган бўлса, терговчининг қистовга олиб берадиган саволи битта эди. Бутун яна терговчи, ўз гапини Убайдуллахоннинг жонига теккан шу саволдан бошлади:

— Сен чор Россияси даврида ҳам ҳукумат учун энг хавфли душман саналгансан! Мана, бу ҳужжатлар шуни тасдиқлайди. — Терговчи машинкада кўчирилган Убайдуллани айбловчи Чор охранкасининг бир неча ҳужжатларини унга кўрсатиб, ўқишга беради.

Бу ҳужжатлар Убайдуллага таниш, туҳматлардан иборат бўлгани учун, кўзойнагини тақиб кўз югуртади-ю, ўқимасданоқ терговчига қайтариб, столига қўяди.

— Бу далил-ку, — деди терговчи Убайдулладан жавоб кутиб.

— Тўғри, далил! Лекин мени гуноҳкор қиладиган эмас, асоссиз далиллар!

— Демак, Чор ҳукумати сени асоссиз қамаган?..

— Шундай!

— Биз ҳам асоссиз қамадикми?! Бизга ҳам ишонмайсан!

Убайдуллахон баҳслашишнинг бефойда эканлигини биларди. Чунки қамоққа биринчи марта тушиши эмас. Ҳақни айтиб, ишонтириб бўлмаслигига ҳам ақли етарди. Шунинг учун билганингни қилавер, мени ҳам, ўзингни ҳам қийнама, дегандек, қисқа қилиб:

— Мен ўзимнинг бегуноҳлигимга ишонаман, булар ҳаммаси туҳмат! — кўнглидагини айтди-қўйди.

Бу терговчининг сабр косасини тўлдирди. Чунки терговчи терговни тугатиб, шундай судга ёки «учлик»-ка (тройкага) ошириш учун бир оғиз бўлса ҳам Убай-

дуллахоннинг «мен айбдорман» деган иқрори керак эди. Лекин уни қанча қийноқларга солмасин, — уриб ҳам кўрди, неча кунлаб овқат бермай қарцерга ташлади, — оғзидан мен гуноҳқорман, афв сўрайман, деган гап чиқмади. Бугун ҳам шундай бўлгач, ғазабига чиқолмаган терговчи:

— Демак, фақат Чор ҳукумати эмас, совет давлати ҳам сени бекорга қамаган!!! Асоссиз, хавфли одам санаган! Шундайми? — деди-ю, бақриб қўлидаги ручкани унга қараб отди. Тепасига келиб панжалари билан оғзини ёпиб, гоҳ деворга, гоҳ курсига бошини ура берди.

Бугунги тергов шу билан тугади. Қамоқхонанинг фақат бир маҳал сув ва нон бериладиган яккахонасида ойлаб ётиб ҳолдан кетган Убайдуллахон кейинги терговларга ўз оёғи билан юриб чиқолмайдиган аҳволга тушиб қолди. Лекин шу аҳволда ҳам эртадан кечгача бир нарсага жавоб изларди. У ҳам бўлса, «Душман ким бўлади?», «Душманлик нимадан иборат?» деган савол эди.

Атроф тўрт девор ва фақатгина темир панжарага ўралган темир эшик тепасидаги чироқ. Бошқа ҳеч нарса йўқ. Унга тикилиб хаёл суриб ётган Убайдулла нимадандир чўчигандек бирдан ўрнидан туриб ўтирди. «Ўзи, ҳа, ўша!» — деб чироқнинг панжарасига диққат назари билан қаради.

Ойлаб бир хонада ётабергандан кейин ҳам ҳамма нарса кўзингга таниш, сенга ёд бўлиб қолар экан. Убайдулла чироқ панжарасининг бир томонга букилган темириданми ёки туйнукнинг бир кемтик жойиданми, ҳозирги ётган камера буздан бир неча йиллар олдинги ётган хона эканини таниб қолди! Шу баҳона ўша тергов давридаги азоблари, ўн йилга қамоққа ҳукм қилингани, қўйилган ишлари, ёр-биродарларини хаёлидан кечириб:

— Қайси қилмишимга Чор ҳукумати мени хавфли одам санаб таъқиб этди?! Хавфлилигим нимадан иборат? Қайси гуноҳимга Шўролар мени душман деб қамади, жазолади? Душманлигим нимада?! Ҳаммасини айтаман энди! Ҳаммаси қоғозга тушиб қолсин! Келажак авлод энг хавфли одам, душман кимлигини билсин. Тақдиримни Оллоҳга топширдим!.. Келажак ҳукм чиқарсин! — деган хулосага келди.

Тергов давом этарди.

И к к и н ч и б о б

СОДИҚЛИК

Ҳар бир она ўз фарзандининг қобил-солиҳ бўлиши, узоқ умр кўриши, фарзанд доғини кўрсатмаслигини Худойи таолодан тилайди. Аммо, бахтга қарши, бу онанинг фарзандлари орасида қобил-солиҳи ҳам, эл ичида энг эътибор топгани ҳам, умр бўйи куйдиргани ҳам Убайдуллахон бўлди.

Убайдуллахон (қариндош-уруғлар, оила ичида Убайдуллахон деб юритилса ҳам, расмий ҳужжатларда Убайдулла Асадулла Хўжаев деб, баъзан Асадуллаевич Хўжаев деб юритилади).

Илоё, қорайсин фалакнинг юзи,

Жафо бирлан жуфту вафо бирлан тоқ, —

дейилганидек, халқнинг бахтига завоқ бўлганлар ҳукмронлик қилиб, Убайдуллахон каби ўз халқига беқиёс меҳр қўйган ватанпарвар, садоқатли кишилар таъқиб остига олиниб, Чор ҳукумати учун энг хавфли шахс ҳисобланди. Чор ҳукуматидан рўшнолик кўрмади. Бу жиҳатдан уни болшевиклар ғоясига яқин деса бўларди. Ваҳоланки, акси бўлди. Шўро ҳукумати ҳам уни ўзининг энг ашаддий душмани деб билди. Чор Русияси давридаги таъқиблар бунинг олдида ҳолва бўлиб қолди.

У нимани истарди? Нега бундай бўлган? — деган савол туғилиши ҳам табиий.

Ҳали сургун қилинди, сургундан қайтгач, узоқ йиллар дийдор кўришмаган қариндош-уруғлари билан қайтадан учрашишга ҳам улгурмай, яна қамадилар. Бу билан ҳам ундан қутулмадилар, ахийри отишга ҳукм қилиб кўрдилар.

У нимани истарди? Мақсади?

Икки тузумга ҳам у нега бу қадар хавфли душман саналди? Ёки у қатъий бир йўлга эга эмас, худбин, шуҳрат кетидан қувган оғмачи шахсмиди?! Йўқ! Ўз болаларининг бундай аччиқ тақдирига даставвал отаси сабаб бўлди. Болалар унинг таъсирида ўсди.

Асадулла махсум навоийхон, бедилхон, дунёвий илмлардан бохабар, ўз касби тақозоси — руслар би-

лан яқин алоқада бўлган одам эди. Убайдулла оилада бош ўғил бўлгани учун отаси улфатлари билан китобхонлик қилган вақтларида меҳмонлардан хабар олиб туриш ҳам, отасининг ишига ёрдамлашиш ҳам 11—12 ёшлариданоқ Убайдулланинг зиммасига тушган эди.

Отасининг китобхонликларидан олган таассуротлари баробарида руслар билан отасининг иш юзасидан яқинлиги, уларнинг ўзбекларга муносабатлари ҳақида айтилган фикрлар ёшлигидан илмга берилган, зийрак, отаси туфайли анчагина саводи чиқиб қолган Убайдуллага таъсир этмай қолмаган эди.

Убайдулла ёшлигидан серфикр бўлиб ўсди. Шайхонтаҳур мадрасасининг мударриси, Тошкентдаги табаррук одамлардан бири ҳисобланган буваси Зайнидин махсум, Убайдулла туғилганда қулоғига азон айти тар вақтида башорат қилиб:

— Бу болада бир ҳикмат бор. Бу боладан «ё олим, ё золим чиқади» деганидек, улғайганда худди шундай бўлади. Кимларгадир бешафқат, ўз халқига фидойи, меҳрибон сиймо бўлиб етишади.

Убайдулла туғилган ҳовли ҳам буваси мударрислик қилган мадрасанинг шундоққина қаршисида бўлган.

Мадраса кўчадан бир қадар баландликда жойлашган бўлиб, унинг атрофидаги нақшинкор масжиди жомелар, уларнинг кўкка бўй чўзган мезаналари салобат тўкиб, Тошкентнинг ҳар томонидан кўриниб турарди. Бу муқаддас зиёратгоҳга бир неча ўнлаб зиналардан кўтарилиб, икки табақали ўймакор дарвозадан ичкарига киришингиз билан янги манзара кўз олдингизда кўринади. Дарвозанинг икки ёнида тим остидаги қатор дўконларга дуч келасиз.

Шайхонтаҳур маҳалласи Тошкентнинг диний марказларидан бири ҳисобланган бўлса, иккинчи ёқдан Тошкент шаҳрининг энг кўп ўруслар яшайдиган, Янги шаҳар деб аталадиган қисмига ҳам туташ бўлган. Руслар яшайдиган тарафи Янги шаҳар, ерли халқ — ўзбеклар турадиган томони Эски шаҳар, дейилган. Шайхонтаҳур маҳалласи оврўполилар яшайдиган Янги шаҳарга туташ бўлгани учун, Тошкентнинг бошқа даҳаларидагиларига қараганда, бу ердагиларда оврўполиклар таъсири ҳамма соҳада — маишат, ичкилик ичиш, дунёқарашда ҳам кўпроқ сезиларли бўлган. Энг аввал

шапка кийиб, соч қўйганлар ҳам шайхонтаҳурликлардан чиққан.

Тошкентда тушган биринчи трамвай йўлининг охири бекати ҳам шу даҳада бўлган.

Трамвайга чиқиб тушиш ҳам ўша замонларда ҳаммага бирдек одат эмас эди. Тез юриб кетаётган трамвайдан мақтаниб сакраб тушиб, оёқдан ажраганлар ҳам оз бўлмаган. Ўзбек халқининг ўша даврдаги машҳур шоири Тавалло ёзганди:

*Ёшлар, бу кун билингиз, ҳамма ғайрат қилингиз,
Мактаб сари юрингиз, ўтмасин ой-йилингиз.*

*Элни кўриб уялмай, бир зарра ибрат олмай,
Трамвайдан тушолмай, ўтмасди ой, йилингиз.*

*Бизларни Оврўпога юргузмаюр пиёда,
Кўкрак очик ёқада, ўтмасин ой-йилингиз.*

Албатта, миллат дарди билан ўртаниб яшаган шоир трамвайга чиқиб-тушишни ўрганиш мартаба, маданият демоқчи эмасди. Бу қолоқлигимиздан нолиш эди. Нега биз қолоқмиз! Оврўпонинг техникавий ривожининг сири нимада-ю, бизнинг қолоқлигимизга нима сабаб? Бунинг сабабларини ўйлаб кўр, уйғон, кўзингни оч!

Ўз эркимиз ўз қўлимизда бўлса бизлар ҳам Оврўподек тараққий этмасмидик?

Оврўпони қўяверайлик, Тошкентнинг Эски шаҳар қисми, руслар яшайдиган Янги шаҳардан, кўчалари, ободончилик, театр, санъат жиҳатидан ҳам бир-биридан катта фарқ қиларди. Фақат бу эмас, Эски шаҳарнинг гавжум, марказий қисми ҳисобланган Шайхонтаҳурда эмас, бутун Тошкентда ҳам ўз биноси, ўз номига эга ўзбек театри бўлмаган. Лекин бу деган сўз, умуман, сахна санъати бўлмаган дегани эмас. Кенг майдонлар, дорбозлар ўйин кўрсатган жойларда, ҳатто рўза ойида бўладиган бозоришабларда қизиқчиликлар, турли ўйинлар кўрсатиларди. Аммо эркак ва хотинлар иштирок этган тулақонли оврўпоча сахна асарлари сахнага чиқарилишига ҳам, бундай асарлар ёзилишига ҳам имконият йўқ эди. Бу замон тақозоси эди. Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг «Падаркуш» фожиавий сахна асарининг ёзилиши, айниқса жаҳид руҳидаги зиёлилар орасида жуда катта қувончга сабаб бўлади.

Ҳатто саҳна санъатининг жонкуярларидан бири Та-валло «Падаркуш» саҳнада қўйилган куни зални тўлди-риб ўтирган томошабинларни кўрганлиги қувончини ўз ичига сиғдиролмай шеър ёзди:

*Бас, Убайдулла, Каримбекку Низомиддинлар,
Жумла қатнашганга то ўлгунча миннатдормиз.*

Албатта, бу қувонч бежиз эмас эди. Чунки бундай фожиавий драматик асарнинг юзага келиши ўша давр учун янгилик эди.

Албатта, бозорларда, байрам, сайилгоҳларда қизиқ-чиликлар, қўғирчоқ ўйнатувчилар томонидан халқни кулдирадиган, ўша давр руҳини кулги орқали ҳажв қиладиган, нуқсонларни фош этадиган ўйинлар кўрсати-лган. Дили зардобга тўла халқ қалбига бу кулгилар бир оз таскин берарди. Комедик асарлар бир дақиқа овутади, дардни енгиллатади, аммо аритмайди. Фожиавий жиддий саҳна асарлари эса бир дақиқа таскин бериб, овутибгина қолмай, гарчи у кулдириш ўрнига кўз ёшларини оқизиб, чуқур ўйга толдирса ҳам, унинг энг муҳим аҳамияти шундаки, уларда одамлар бошига тушган бахтсизлик сабаблари, фожиаларни келтириб чиқарган омилар, жиддий тўқнашувлар фалсафий му-шоҳадаларда ишонарли қилиб очиб берилади. Ундан қутулиш йўлларини, кураш йўлларини кўрсатиб бера-ди ва дардини аритади. Жаҳидларга шу керак эди.

Аммо мустамлака даврида босқинчилик сиёсатини фош қиладиган, халқнинг онгини уйғотадиган асарлар ёзиш хатарли эди. Ваҳоланки, чор истибдоди эрксиз-лигида қолган Туркистон фуқароларини бу зулмга қар-ши уйғотишда бундай асарларининг ёзилиши жуда за-рур бўлган. Шайхонтаҳур Тошкент даҳалари ичида маданий марказ ҳисобланиб, турли халқ сайиллари, тантаналарнинг ўтадиган жойи ҳам эди. Айниқса бир ойлик рўза кунлари бозор-ўчар, ўйин-кулги, сайил, томошалар ҳам шу ерда ўтарди. Ҳайит кунлари бола-ларга аталган ҳар турли совға-саломлар, сурнайлар, ўйинчоқ пуфаклар, ҳолва-пашмак, новвоту нишолда, турли хил ширинликлар, оёқларини қолипга тортган хитой аёллари сотадиган турли елпигич, қоғоз гуллар шу ерда топиларди. Айниқса, рўза кунлари Шайхон-тахурда кечки бозор — бозоришаб саҳаргача авжига

чиқади. Ифторлик олдидан турли хил нишолдалар со-
тишдан бошланган бозоришаб масжиди жомеларда та-
рових тугаб, намозхонлар чиқиши билан яна ҳам гав-
жум бўлиб кетарди. Намоз ўқиб бўлинишини кутиб
турган ҳофизлар авж ашулани бошлайди. Ноғора,
карнайлар чалинади. Теварак-атрофни ёритиб турган
фонарлар ёруғида қизиқчилар ўйин бошлайди. Му-
шакбозлик бўлади, саҳарликкача одамлар бу ердан ари-
майди. Саҳарлик бошланиши билан дўкондорлар
дўконни ёпади. Савдо, тантана тинади. Саҳарлик ейи-
либ, оғиз ёпилиши билан атрофда сув сепгандек со-
кинлик бошланади. Фақатгина Тошкентда энг катта,
Лангар деб аталган ҳовузда билакдек-билакдек ба-
ликларнинг сувдан отилиб чиқиб «чўлп-чўлп» сакраш-
лари эшитилади.

Масжиди жомеларда тарових ўқиш, ибодат қил-
моқнинг хосияти туфайли бир-бирлари билан учраш-
ган таниш-билишлар бугунги рўза оқшоми саҳарлик-
ка уй-уйига тарқалиб, атроф сув сепгандек жимиб қола-
ди. Ҳатто мадрасалар олдидаги азамат чинорлардаги
кўк каптарлар ҳам патирлаб, ғуғулашдан тинган бир
пайтда, саҳарликни унутиб, тонг отдирганлар ҳам
бўларди.

Лангарҳовуз атрофига кўмилган сўрилардан бири-
да Туркистон шахматчиларининг отаси Шарифхон
қозининг ўғли Азмиддинхон ўз атрофига бир тўда шах-
мат ишқибозларини йиғиб мукка тушганча шахмат тах-
тасидан кўз узмай ўйнарди. Шарифхон қозининг бошқа
бир ўғли Қозоқхон, халойиқ тарқалган фурсатни ғани-
мат билиб, чеккароқдаги холи сўрида русми, татар-
ми — кўринишидан ажратиб бўлмасди, — ўшалар би-
лан хуфя қилиб, эртанги ҳайит олдидан ичкилик ичи-
шарди. Ўшанда бир гал миршаблар маст Қозоқхонни
улфатлари билан қўшиб қамаб қўяди.

Миршаблар асосан руслардан эди, фақат мир-
шаблар эмас, кўпчилик пиёниста, ўғрилар ҳам рус-
лардан эди. Қадимги вақтларда фалончи қамалибди,
ўғри ушланибди, деган гаплар камдан-кам эшитилар-
ди. Ҳа, онда-сонда от ўғриси деган миш-мишлар
қулоққа чалинарди-ю, махсус қамоқхона, миршабхо-
налар йўқ эди. Рўза кунларида ҳозиргидек ароқ ича-
диганлар, маст бўлиб қамалибди, деган гапларни халқ
билмасди.

Убайдуллахоннинг ёшлиги кечган Шайхонтаҳур Тошкент даҳалари ичида ҳам диний, ҳам маданий марказ ҳисобланган, жаҳидлар орзу қилган оврупча маданий ва техникавий тараққиёт билан бир қаторда, рус истилочилари келтирган ёвузликлар, қасофатлар ҳам ўз таъсирини шайхонтаҳурликларга кўпроқ кўрсатган.

*Доду фарёд айласам, ҳеч ким менга солмас қулоқ,
Юз ўғурдинг, эй ароқ, ё манму қадринг билмадим.
Қайси кун кўрдинг, гапур, мангу едим сансиз тамоқ,
Ким эди остона остида ётуб, мисли ўлук,
Телку еб ўтган ва кетгандан еган нася таёқ!*

* * *

Рус миршаблари ичкиликбоз, ўғриларнигина эмас, ўрусларга тил теккизган бегуноҳларни қамашдан ҳам тоймасди.

Рўза куни, мастликда Қозоқхон қамалган куни, калтакланиб афти-башараси тимдаланган, қўли боғлиқ бир ёш ўзбек йигитини миршаблар қамоқхонага олиб келадилар. У мастлик қилмаган, «гуноҳ»и нималиги кейин очилади.

Гуноҳи шу эканки, Тошкентнинг руслар яшайдиган қисмидаги кўчалардан биридан ўтиб кетатуриб «Бу ерга итлар ва бу ерга сартлар киритилмайди», деган ёзувга кўзи тушади. Ўқиб, кўзларига ишонмайди. Қайта-қайта ўқийди. Қотиб қолади. Сартлар ким? Ким улар? Наҳотки, келгиндилар қолиб, ўз юртимизда бизлар ит дейилсак?..

Ҳазабдан ўзини унутган йигит ёзувга тош отади. Буни кўрган маҳкама ходимлари уни тутиб калтаклай бошлайдилар. Орадан кўп ўтмай, суд қилиб Сибирга юборадилар.

Убайдулла эшитган бу адолатсизлик, бу қонунсизликлар ва отасидан Шайх Саъдийнинг «Элга вафо қилмаган киши на севимли бўлур ва на донишманд!» деган ҳикматини эшитганларини кўнглидан ўтказаркан, уни — наҳот, бу хўрлик, бу зулматларга чора бўлмаса?! Наҳотки, шўрликларни ҳимоя қилувчи бирор адвокат ўзбек фарзанди топилмаса?! — деган азоб қийнайди.

Рус-тузем мактабига ўқишга кириш ва адвокат бўлишга балки шулар уни ундагандир?! Ўз халқининг шаънига айтилган маломатлар қаршисида чорасиз ту-

ришни ўзи учун ҳақорат, дунёдан беҳабарлик, гумроҳлик деб билдими? У чора излаш йўлига киради. Шу кундан бошлаб ҳаловатини йўқотади.

Қўлида қилич тутган жаллодга сен дўзахий гуноҳкорсан, деб ҳақни айтиш, албатта, ақлдан бўлмайди. Лекин бу ҳақоратларнинг охири борми?! Қачонгача давом этади?! Номимиз ит бўлиб қолаберадими?! Қадримиз шуми?! Дунё олдида биз ўзбеклар нима деган одам бўлдик!!!

Сухбатлардан бирида отасининг босқинчилик ҳақида айтган ривоятини эслайди:

— Бос, деб кимга айтилади? Итга айтилади. Кўпроқ овчи итларга айтилади. Бизлар нимани босиб олдик?! Нега бизлар ит бўларканмиз?! Бизлар ҳеч кимни босиб олмадик, бизларни оқ пошшо босиб олди. Мангуллар русларни босиб олди. Дунёни босиб олмоқчи бўлди. Яхшилиқни билмаган кўр бўлади. Рус ерларини босиб олган Тўхтамишдан русларни ким озод қилди?! Ким уларни асрий қуликдан қутқарди?! Бизнинг улуғ саркардамиз Амир Темури эмасми?! Босиб олиш бошқа, эгаллаш бошқа! Одам эгаллаши мумкин. Одам эга бўлади. Ит-чи? Ит босиб олади.

«Сартлар, итлар киритилмайди!..»

Отасининг гапи қанчалик унга таскин бермасин, аммо бу ҳақорат, хўрликни ўйлаганда, Убайдулла ақлини таниб, ёши улғайган сари вужудини вазаб алангалата борди. Бу алам вужудига ёшлиқдан заҳар бўлиб кириб бора берди. Илм олиб улғайган сари, оқ билан қоранинг фарқига етиб дунёни таниган сари, бу аламни чуқурроқ ҳис эта бошлади.

Бу мустабид ҳокимиятнинг зулмига қарши минг дод-фарёд қилган билан, аламга тўлиб, бошингни деворларга урган билан, ҳой Убайдуллахон, битта сенинг ўзингнинг қўлингдан нима келади? Унга қарши чиқадиган лашкаринг борми?!

Тўғри, бир одамнинг қўлидан ҳеч нарса келмас! Аммо битта одам ўрнига ўнта бўлиши учун, ўнта юзта, юзта мингта, мингта эса лашкарга, қўшинга айланиши учун нима қилмоқ керак?! Қачон лашкар бўламиз?! Қачон?

Убайдулла бу ҳақоратни ўзига жуда офир олиб сингдиrolмади. Худди бу ҳақорат қаддини букиб қўйгандек кундан-кунга камгап, кундан-кунга ўйчан бўлиб қолади.

Қачон қўшин бўламиз?!

Ҳар куни бўлмаса ҳам, икки кунда бир кўришиб турадиган ҳамфикр, ҳамдард дўсти Уйғур, нима бўлдики, кўринмай қолди. Аммо бугун унинг эшиқдан кириб келиши, Убайдулла қалбини тугён уриб-ғижимлаб келаётган аламига даводек бўлди. Дардига дармон бўлди, аритди.

Қучоқлашиб кўришди. Ҳай, бормисиз, дегандек қалбини очиб солди. Уни қийнаган нарса нима эканини айтди.

— Ҳали шундай денг!

— Ҳа!.. Ҳа!.. Қачонгача чидамоқ?! Қачон халқ уйғонади?! Қачон биз лашкар бўламиз?!

Убайдулланинг икки қўларини мушт қилиб, худди кимгадир ўқталгандек сўзлашини эшитган табиатан вазмин, камгап Уйғур, бароқ қошларини чимириб, кўзларини бир нуқтага тикиб, узоқ ўйга толгандан кейин:

— Бўламиз!

— Нима бўламиз?!

— Лашкар бўламиз!.. Бўламиз, ҳа! Аввал лашкар-боп одамларни уйғотмоқ керак! — У узоқ ўйланиб хаёлида пишиб етилган ўз фикрини айтди. — Бунинг бирдан-бир чорасини, Қозоқхоннинг арафа куллари рус улфатлари билан қилган майхўрлиги, қамоққа тушганлиги, бизларни ит қаторида санаганликларини — барча-барчасини халққа кўрсатмоқ иложини қилиш! Бунинг бирдан-бир чораси — театр қилиш! Сиз ўйлаган, сиз хабардор бу гаплар менинг кўнглимда ҳам бор эди. Бунинг бир чораси, бу аҳволни халққа кўрсатмоқ, саҳнага олиб чиқмоқ!.. Бу менинг қўлимдан келади! Аммо саҳнага чиқармоқ учун, унда ишгирок этувчи ҳар бир одамнинг дардларини ифодалай олувчи, саҳнага қўйишга тўғри келувчи пьеса ёзадиган одам керак! Ёзмоқ керак!

Уйғур ўйланиб сўради:

— Майхўрнинг хотини бўладиган одам борми? Топиладими? Ким ўйнайди?

Убайдулла ўйламай-нетмай:

— Бор... Хотинини ўйлаб кўрамиз! Бу ҳам топилади.

— Аёл киши борми? Қайси аёл бизда эл олдида ўзини кўрсатишга розилик беради. У розилик берса ҳам маҳалла-кўй, гузар?!

— Мен топаман.

— Жуда соз!

Ўша куни улар тахминан асар қаҳрамонлари қандай одамлар бўлади, бу ролларни кимлар ижро этади, мазмунини келишиб оладилар.

Саҳна очилганда, Тошкент шаҳрини иккига бўлиб оқаётган Ўрда анҳорининг нариги, руслар яшайдиган томонидаги черковлар, ресторанлар кўринади. Қўнғироқ овози келган Янги шаҳар! Шаҳар олдида «Итлар ва сартлар бу ерга киритилмайди!» деган ёзув катта ҳарфларда кўзга ташланади.

Ўрда анҳорининг иккинчи — ерли халқ, ўзбеклар яшайдиган, мадрасалар қурилиб, азон овози эшитилган қисмида эса «Бу ерга итлар ва руслар киритилмайди!» деган ёзув кўринади.

Убайдуллахон саҳнанинг Эски шаҳар қисмига бундай ёзув ёзилишига эътироз билдиради!

— Руслар бизни ҳақорат қилсалар майли-ю...

— Йўқ! Биз руслар қилган жиной хатони такрорламаслигимиз керак! Халқда айб йўқ. Халқни ҳақорат этиш омилик! Жаҳолат!

— Буни ҳозирча очик қолдирамиз. Саҳнанинг оверполиклар яшайдиган қисмида «Итлар ва сартлар бу ерга киритилмайди!» деган ёзувга кўзи тушиб унга тош отаётган ўзбек йигитини кўрсатсак? Саҳнанинг иккинчи томонида, яъни ўзбеклар яшайдиган томонида эса қарта ўйпаб, ичкиликбозлик қилиб ўтирган ўзбек йигитлари билан руслар.

Томошанинг кейинги кўринишида ёзувга тош отган ўзбек йигитининг рус маъмурлари томонидан ушланиб калтакланиши, саҳнанинг иккинчи томонида маст бўлиб қолган ўзбек йигитини судраб, бақиртириб олиб кетаётган миршаблар.

Томошанинг охири — суд зали. Русларнинг ҳақорат қилишларига қарши исён кўтарган ўзбек йигитининг устидан ҳукм чиқарилиб, Сибирь қилиниши. Пьесанинг охири қамоқхонадан чиқиб келган ичкиликбоз, қиморбоз ўзбекнинг оиласидаги хотини билан жанжали, охири қарзларини тўлолмай, ўзини-ўзи ўлдириши билан тугаса...

Уйғурнинг режаси Убайдуллани қувонтиради. Саҳнада ижро этувчиларни топишни хурсандчилик билан ўз зиммасига олади.

Маст ролини ўйнашни ичкилик тотиб юрадиган укаси Суннатиллахонга топширади. Унинг хотини ролини ижро этишга эса кичик укаси Абдулазизхонни кўндиради. Асарнинг сўзларини укаси Башриллахон билан қўлдан келганча ўзи ёзиб кўрмоқчи бўлади.

— Буни кўрганлар, наҳот, лоқайд чидаб ўтирсалар!

Мана лашкар қандай пайдо бўлади! Кўрганларнинг мингдан юзи лоқайд қолар, ярми... тома-тома кўл бўлмайдимиз?!

— Тўғри! Ғазабга келган одам қўлига тушган нарсани ота бошлайди. Жони ачимайдиган, ур, десанг ҳам жойидан жилмайди.

Пьесанинг устида бошланган машқ, ҳали томошабинларга етмасданоқ, айрим кўнгилсизлик, тушунмовчиликларнинг келиб чиқишига ҳам сабаб бўлди. Аммо Убайдулла бундан хафа бўлмади. Аксинча, буни асарнинг биринчи муваффақияти, деб қабул қилди.

Пьесанинг машқидан кейин ичкиликбоз ролини ўйнаган Суннатилла уйга бир оз кайф билан қайтади. Ўғлининг бу аҳволини кўрган отаси Асадулла махсум:

— Сенинг жойинг бу ҳовлидамас, — уйнинг қаршисидаги миршабхонани кўрсатиб, жаҳл билан, — ана у ер, — деганда Суннатиллахон отасига:

— Ўзингизни айтганингизни қилдим!

— Қанақа айтганимни, касофат?!

— Ичган мастдан ичмаган маст ёмон, деган эдингиз-ку!

Ўғлининг ҳазилини ичига сиғдиролмаган, кайфи бузилган Асадулла махсум: «Бўлди, бас! Лаънати!» дейишдан бошқа гап айтолмади.

Бундай ҳазилни ўзига нисбатан маломат, беодоблик деб қабул қилган ота, ғазаб билан яна нимадир демоқчи эди, Суннатиллахон:

— Ичмасдим, мажбур бўлдим...

— Нима?! Мажбур бўлдим?! Нима мажбур қилди?

— Акамлар...

— Ким? Қанақа лаънати аканглар?!

— Ким бўларди, Убайдуллахон ҳам Башриллахонлар! — куракда турмайдиган, ақлга сиғмайдиган бундай жавобни эшитгач:

— Бир лаънати ахлат е деса, ақли ўзида одам еяберадими?!

Ўғлининг жавоби ниҳоятда бемаънилигидан газабланган ота нега катта ўғиллари бунга ичирган, ҳақиқатан ҳам шундаймиди? Ёки бу мастлик билан ўғлининг оғзидан ўзини оқлаш учун чиққан бемаъни гапмиди, аниқлашни ҳам истамай, намозга шошилиб турган эканми, обдастани кўтариб таҳорат олгани кетди. Қандайдир иш билан келган Асадуллахоннинг божаси уларнинг жанжали устидан чиқиб қолиб, ичкилик ҳақидаги ота-боланинг баҳслари қулоғига кириши биланоқ, айтадиган гапини айтишдан ҳам кечиб, ихлоси совиб изига қайтади.

Юсуфхўжа қори божасига қараганда мутаассиб одам эди. Асадулла махсумнинг ўрислар билан олди-сотди қилишлари, уларга ўзини яқин олишлари ҳам унга хуш келмасди. Худди уларга қўшилиб, улар билан бирга чўчка гўшти еяётгандек ундан тортини бошланган эди. Ичкилик ҳақида ота-боланинг ўртасидаги гап унинг шубҳасини яна авж олдирди.

Асадулла махсум божаси Юсуфхўжа қори билан, айниқса қиш фаслида биргаликда тафсирхонлик, ҳадисхонлик қилса ҳам, божаси диний урф-одатларга муккасидан берилган мутаассиб одам эмас эди. Юсуфхўжа қори кўнглига тугиб юрган шу гаплар эсига тушиб, бунчалик зарур иши ҳам йўқ эканми, уйга қайтиб кетади.

Аmmo орадан кўп ўтмай, Убайдуллахон кайфияти чоғ, нимадандир жуда хурсанд, Юсуфхўжа поччасини йўлда учратганми, унга нималардир гапириб уйга бошлаб келади.

— Бу гапларингиз бизларга жуда керак. Отамдан ҳам, укамдан ҳам гина қилманг! Лекин Суннатилланинг бир оз кайфи борлиги нима сабабли эканлигини сизга айтдим. Саҳнадаги ҳаракатлари ишончли бўлиши учун бир оз ичгани рост. Ундан хафа бўлманг! Аммо сизнинг майпарастлар, унинг оқибати ҳақида айтган ривоятларингиз бизга жуда керак. Буни ёзган асарларимизга киритамиз, одамлар билиб қўйсин. Айтинг, мен ёзиб олай...

Биринчи ривоят:

Бир мусулмонни асир олган насронийлар уни озод этмак учун учта шарт қўядилар. Май солинган идишдаги майни ичасан ёки норасида қиз билан

ўйнашасан. Учинчиси — шу хонадаги гўдакни қатл этасан.

— Нима қилиш керак?

Албатга, бегуноҳ бир гўдакни ўлдириш бу жаллодлик, кечирилмас гуноҳи азим. Аммо бир мунис қизнинг умрини хазон этиб, бахтсиз қилмаклик — бу раҳмсизлик!

Ўйлаб-ўйлаб, гарчанд шароб-чақир ичмоқ мусулмон эътиқодига зид бўлса ҳам, мажбуран қилаётганини худо ўзи инобатга олиб кечирар, деган ўй билан идишга солинган ичимликни ича бошлайди. Ичган сари қиз кўзига гўзал кўриниб бораверади. Ҳирси авж олади. Шайтон аралашади-ю, қизни зўрлашга ҳам ўтади. Қизнинг додини эшитган гўдак қизга тармашиб, фарёд кўтаради, халақит бера бошлайди. Ичкилик ўз кучини кўрсатади. Кайф устида у гўдакни ҳам ўлдиради.

Ичкилик кайфи билан ўз ихтиёрини қўлдан берган одам ҳар қандай гуноҳга қўл уради!

Ҳаром-ҳаришдан ҳазар қилмасликка бошлайди. Бу ҳақ! Ичкилик деган нарса ёлғиз юрмайди, унинг ҳамроҳлари бўлади. Бунинг биринчиси фаҳш! Қимор, ўғирлик! Одам ўлдиришнинг боши ҳам шундан бошланади. Фақат бу эмас, мусулмонлар оиласида камдан-кам бўладиган қўйди-чиқдилар, булар ҳамма, ҳаммаси ниманинг оқибати?!

Иккинчи ривоят:

Одамнинг ичида ҳам шайтон, ҳам раҳмон бўлади, дейдилар.

Ҳаддан ташқари кўп ичиб, тунда маст-аласт уйга қайтган одам, албатга, эрталаб уйғониши билан, кеча нималар бўлди, қайси кўчадан келдим, деган саволларни кўнглидан ўтказиб, бир дам бўлса ҳам дили сиёҳ бўлади, ҳатто ёнида пули қолдими, қолмадими, нималарга сарфлаган, шуни билиш учун кўзини очипи билан қаергадир мастликда отиб юборган кийимларининг чўнтақларини, хотинидан бекитиқча титиб ҳам чиқади. Кечаси келиб овқат еганми, емаганми билиш учун ўғринча ёнидаги идишларга ҳам ваҳима билан назар солиб кўради. Шундай пайтларда ичида ўғирган раҳмон билан шайтон тилга киради.

Раҳмон:

— Сенга нима деган эдим, ичма, озгинадан бошлаб охири қанча ичганингни баъзан билмай қоласан. Ҳаромнинг ози ҳам, кўпи ҳам ҳаром. У гуноҳга бошлайди. Мана кеча нималар қилдинг? Кимларга озор бердинг? Қайси кўчадан ким билан келдинг — билмайсан. Мана, ўзингни ўлдиргудек кўнглинг раш, хунобсан. Юрагинг ёмон, оиланг безовта, топганингда барака йўқ. Ичишинг сабаб, хотининг билан ажрашиб-ярашдинг. Ўзингни ўйламасанг ҳам болаларингнинг келажагини ўйла!

Раҳмоннинг гапларидан хулоса чиқариб ўрнидан туриб юзини ювгунча ичмасликка қарор ҳам қилади. Аммо шу орада иккинчи, ичида ўтирган шайтон тилга кириб, уни йўлдан ура бошлайди:

— Сен маст бўлганингда ҳам ҳеч кимга озор бермайсан, аксинча, ширин бўласан. Ақлинг чархланиб, жуда доно гаплар айтасан. Ҳамманинг кўнглини олиб хурсанд қиласан, қуддира оласан. Лекин битта айбинг шуки, ичганингда овқат емайсан. Бўлмаса, сен унча-мунчага маст бўладиган одаммассан. Битта айбинг, ичганингда гапга берилиб, овқат емайсан, оч қоринга ичасан. Одам дунёга нега келади! Бир марта келади! Мана ҳозир ўрнингдан тур, меҳмонлардан қолган коньягинг бор, ўладиган дунё: кўп эмас, озгина ич. Кўнглингдаги ғашлик кетади. Ўқиғинг ҳам, кўнглинг айниши ҳам босилади. Сен ўйлаганларнинг ҳаммаси ваҳима! — Шундан кейин шайтон ўз вазифасини ўтаб, ғойиб бўлади.

Албатта, эрталаб кўнгли ғашлик билан уйғониб, ўзини-ўзи ўлдиргудек виждон азобиға тушган кишига шайтоннинг гаплари маъқул келади.

Қарз-қурз қилса ҳам, таниш-билишлардан насияга бўлса ҳам кўнглини қийнаётган хаёллардан қутулиш учун «бош оғриғи» қилади. Шайтон айтгандек, дарҳақиқат, кўнгли равшан тортади. Шайтон яна пайдо бўлиб — мана кўрдингми, кўнглинг равшан тортди. Оғзингга бир нарса солиб яна оз-моз ичсанг, анча енгил тортасан. Ҳой инсон, одам дунёга нега келади. Битта ўзинг уйда қамалиб ўтирасанми? Овқат еб — ичдинг, кўрдингми, маст бўлмадинг, кўчага чиққин. Одам — одамга ғанимат. Дўстларинг кўп-ку. Бирга хахолашиб ичмайсанми? — Шундай дейди-ю, шайтон ғойиб бўлади. Майхўрга бу гап ҳам ёқади. Улфатлар

олдига, кўчага жўнайди. Аммо кечаги ҳолат яна так-
рорланади. Бу гал боши ёрилиб қайтади.

Кунлар ўтган сари одамлардан олинган қарзлари
кўпая боради. Уни тўлаб қутулиш учун шундай ҳам
бўладики, уйдаги бисотлардан баъзи бирларини сота
бошлайди. Ҳозирча олиб турай, кейинчалик ўрнига
қўйиб қўярман, деган шайтоний хаёл билан ўғирлик-
ка қўл уради. Хотинини ҳайдайди. Ахийри, қамалади.

Бу ҳикоятлар Убайдулла билан Уйғурнинг кўнгли-
даги гапларнинг айнан ўзи эди.

Лекин халқимиз бошига мусибат келтирган — фа-
қатгина шумиди?! Ҳақоратлар-чи?!

*Ҳақорат дилни оғритмас,
Тубанлик мангу кетмасму?!*

Убайдулла ва Уйғурлар ўзлари яратган саҳна аса-
рига ном изладилар. Топдилар ҳам! Аммо рус истиб-
додининг қиёфасини халққа ошкор қилувчиларни қўлда
қилич тутган генерал-губернаторлар жазосиз қолди-
рармиканлар?!

Буюк ниятлар билан қўл урилган бу ишлар заво-
л топмасмикан?!

Шўро ҳукумати золим деган чор ҳукуматига қар-
ши Убайдулла мана шундай курашиб келган!

Қамоқда ётган Убайдуллахон терговчига очиқ ай-
тиш учун бутун босиб ўтган йўли, кечмишларини хаё-
лидан ўтказаркан, гуноҳим халқ бошидаги адолатсиз-
лик, ҳаромхўрлик, ичкиликбозлик, фоҳишабозликлар-
га қарши курашганимми, деб ўйларди. Бунинг учун
мени эмас, Сиз жаноб терговчиларни отишга ҳукм
қилиш керак. Суд қилиб ҳаммангизни жазолаш ке-
рак! Бундан кейин яна нималар қилдим, айтайми?!
Ҳа, ҳаммасини айтаман! Айтаман, ёз! — дерди худди
терговчи билан гаплашгандек.

У ч и н ч и б о б

«ГАП»

Шўро ҳукумати кимнидир халқ душмани ёки мил-
латчиликда айблаб қамамоқчи бўлса, тутган одами, шах-
сан ўзи ҳукумат сиёсатига қарши бирор ҳаракат қил-
ган ёки миллатчиликдан иборат гап айтган бўлиши

шарт эмас! Совет ҳаёти ҳақида бирор танқидий фикр билдирган киши билан танишлиги бўлса, бас, шунинг ўзи кифоя!

Убайдулла эрталаб соат 9 да терговга чақирилганича кечқурун ётар олдидан соат 10 ларда камерага қайтди. Миска товоқда совиб қолган бўтқани еб, ёстиққа бош қўйиб ётмоқчи бўлган эди ҳамки, темир дарвозанинг дарчаси очилиб назоратчининг: — Хўжаев Убайдулла, чиқишга тайёрланинг, — деган ёқимсиз овози эшитилди. Ҷўр уҳ тортиб, мудроқ аралаш кийина бошлади. Терговчи назоратчининг маҳбусни топширдим, деган қоғозига қўл қўйиб, унга узатгач, Убайдуллага худди бўғмоқчидек чимирилиб, дарғазаб тикилиб:

— Нималарни ўйладингиз? Қани, айтинг!

— Нимадан бошлашимни айтаберинг!

— Душманлик ишларингизни қачондан бошлагансиз?

— Миллат манфаатини ўйлашдан бошқа менинг ишим бўлган эмас!

— Жуда соз! Миллатчилик фаолиятингизни айтинг!

Убайдулладан садо чиқмади! Чунки терговчини унинг ўз халқига қилган хизматлари эмас, мана бундай миллатчилик, мана бундай душманлик қилганман, дейиши қизиқтирарди. Ҳадеганда Убайдулладан садо чиқабермагач, терговчи:

— Садриддин аълам Сизга ким бўлади? — деб сўровга тутди. Аммо Убайдулланинг жавобини кутмаёқ телефонда ким биландир гаплашиб бўлгач:

— Ўйланг! — деб уни ёлғиз қолдириб, хонадан чиқиб кетди.

Убайдулла фақат Садриддин аъламнинг ўзини эмас, отасини ҳам жуда яхши танирди. Лекин унинг Садриддинхон билан танишлигидан булар нима гуноҳ топмоқчи бўлдилар?! Нега уларни бу қизиқтириб қолди?! У йигирманчи йил бошида Афғонистонга кетганча, Убайдулланинг у билан ҳеч бир алоқаси бўлмаган... Шарифхон қози отасининг қадрдон дўсти эди. Шулар унинг хаёлидан ўтди-ю, қамоқда эканлигини ҳам унутиб, боғдаги учрашув чоғидаги қандай одамлар бўлгани, уларнинг гапларини эътибор билан эшитганларини эслаб кетди:

Боғлардаги чиллаки, доройи узумлар охирлаб, кеч-

ки узумлар шира тортиб, қирдан қовунлар четан араваларда шаҳарга кела бошлаган саратон чилласининг сўнги кунларидан бирида Асадулла махсум боғига ўз даврининг энг билимдон, эл ичида обрў қозонган, асосан ҳаммаҳалла улфатларини меҳмондорчиликка чақиради. Бундай меҳмондорчиликлар пишиқчилик муносабати билан фақат ёз ойларида бўлмай, йил бўйи, гоҳ Шарифхон қозиникида, гоҳи Муҳаммадхон аълам, Мирзакаримбойларникида тафсирхонлик, бедилхонлик қилиш учун бўлиб турарди. Бугунги гап навбати Асадулла махсумники эди.

Шарифхон қози ўзининг тарғил отида, бошқалар ҳам ўзларининг уловларида келган эди. Буларнинг орасида эгар-жабдуқлари садафлар билан безатилган Мирзакаримбойнинг самани ўзининг кўрки билан ажралиб турарди. Иккита-учта бўлиб извошчада чиққанлар ҳам бор эди. От-аравалар учун йўл кейинчалик Гидростанция деб аталадиган томондан бўлиб, кўпчилик шаҳардан чиқадиган пиёдалар йўл яқин бўлиши учун Алвасти кўприк орқали поезд йўлини кесиб ўтардилар.

Гидростанция муносабати билан пайдо бўлган кўл атрофида турли ноз-неъматлар тўла дўконлар, ҳар хил таомлар тайёрланадиган ошхоналар қурилган бўлиб, ўша замонларда дам олув кунлари ҳисобланган жума сайлига чиққан шаҳарликлар билан тўлиб кетарди. Сайилга чиққанларни кўлни айлантириб томоша қилдирадиган маторли қайиқларнинг овози кечгача бордан эшитилиб турарди. Моторли қайиқда айланишни қиммат санаганлар, оддий қайиқларни ижарага олиб, эшкак тортиб айланардилар. Кечаси аллавақтгача мушакбозликлар, мусиқа овозлари давом этарди. Кўл атрофида тортилган сон-саноксиз турли рангдаги чироқларнинг кўл тубида акс этиб жимирлашлари мўъжизадек кўринарди.

Боғнинг бир томони тепаликка туташган бўлиб, унинг сув чиқадиган ёнбағирларига қовун-тарвузлар экиларди. Орқа томони қирларга туташган буғдойзор...

Айниқса, ой тўлиб ўн беш кунлик бўлган кечалари қирдаги қовун полизга қилинган чайладан Тошкентгача туташиб кетган пастликдаги беҳисоб боғлар ой нурида қора бахмал тўшалгандек бўлиб кўринарди. Ойдин кечада қир орқасидан чиябўриларнинг увлашлари

ҳам тунни нимаси биландир тўлатиб тургандек туюларди. Гарчанд чиябури, тулкилар ваҳший саналса ҳам, уларнинг тунги овозлари кишида қандайдир ажиб ҳис уйғотарди. Дала ва боғларнинг кундузги нашоаси эса бутунлай бошқача. Ўзича гўзал. Боғларни иккига бўлиб ўтган каттагина ариқнинг ёнида бир дам ўлтиришнинг ўзи бир олам ҳузур бағишлайди. Албатта, ариқнинг икки ёни меваги дарахтлар, икки қирғоғи кўм-кўк барра ўтлар, маймунжону қамишлар билан ўралган. Атрофидаги боғлар ноз-неъматларга тўла. Ариқнинг ичи ҳам ҳаётга тўла! Гала-гала бўлиб тиним билмайдиган сузғичлар, балиқчаларнинг сув устига чиқиб сакрашлари, отлар суғорилганда, лунжларига ёпишиб оладиган зулуклар, ариқнинг у бетидан-бу бетига ўзини олиб қочадиган сув илонлари... Булар ҳаммаси ўзи бир дунё. Анвойи қушлар орасида, қўлга ўргатилган қарқуноқларнинг эгаларини баъзан адаштириб елканга келиб қўнишлари ҳам бутун ғуборингни чиқариб юборади.

Саратоннинг туш чоғлари, ҳарорат забтиданми, бутун боғларда бир ажиб сукунат бошланади. Терак шохларига қўнган гала-гала чуғурчуқлар ёпирилишидан ишқомларни қўриқлаб, қайдадир тартарак, қайдадир най чалган қизалоқларнинг гала-гала «қув» деган овозлари эшитилади.

Боғнинг бир четидаги атрофига райҳон, гармдори-лар экилган шийпондан меҳмонларнинг вақти-вақти билан кулгилари кўтарилиб туради.

Асадулла махсум танбурни яхши чаларди. Танбурни сошлаб, «Хўш, нима қилиб берай?» дегандек атрофдагиларга қаради-ю, жавобини ҳам кутиб ўтирмай, кўнглига маъқул келган «Баёт»ни чала бошлади. Ўтирганлардан кимдир баланд овоз билан росмана ашула қилиб айтмаса ҳам, завқи тошиб Фузудийнинг:

*Кўзи ёшлиларин ҳолин не билсун мардуми ғофил,
Кавокиб сайрини шаб то саҳар бедор ўландан сўр, —*

деган байтини хиргойи қилиб, танбурга жўр бўла бошлади.

Боғдаги бу базму зиёфатлар, ёшлик йилларини, ўлим камерасида ётган Убайдуллахон хаёлидан бир-бир ўтказаркан, отасининг чалган танбурига жўр бўлиб

айтилган хиргойи қулоқларида жонландими ёки қирда етилган қовунларнинг таъмини, боғидаги қатор-қатор ишқомлардаги хилма-хил узумларнинг мазасини хаёлан таътиб кўрдими, кўзларига ёш кела бошлади.

Айтилаётган ашуланинг ҳар битта сўзи мағзини чақиб, завқ билан бош тебратиб ўтирган Шарифхон қози авж олган завқини ичига сиғдиролмай, танбурга жўр бўлиб, куй охирига етмасданок:

— Балли!.. Балли! Офарин! Лекин, афсус, бизлар саҳар бедор ўлиб маишат қилармиз-у, аммо кўзи ёшлиларнинг кўзлари нечун ёшли, бунинг сабабларини ўйламоқни хаёлимизга келтирмасмиз, — деган луқмани ўртага ташлаганларини, ўша ёз фасли ва шийпондаги ўша одамлар, уларнинг суҳбатларини Убайдулла шундай бир ором билан эсладики, ҳатто Олий судга ёзган норозилик аризасининг натижаси қандай бўлишини ҳам, ўзининг қамоқда эканини ҳам бир дақиқа унутди.

Меҳмонларга чой олиб кириб, ашулаю танбур бошланиб қолганлиги сабабли, кетолмай қолган Убайдуллахонни Шарифхон қозининг бир дард билан айтган бу гапларига бошқаларнинг нима жавоб қилишлари қизиқтириб қолган эди ўшанда!

Шарифхон қозининг сўзларини бу ерда ўтирган айримлар ўзларига нисбатан таъна деб билиб, оғир олганликлариданми ёки ўринли жавоб излаганлариданми, ҳадеганда жавоб чиқавермади. Улардан жавоб кутгандек, Шарифхон қози боғларга тикилганча, узоқ вақт ўйга чўмиб қолди. Гарчанд кўп қатори ҳазил-ҳузул, ўйин-кулгиларга ора-сира қўшилишиб турса ҳам кайфияти паст, қандайдир дард унинг чехрасида акс этиб турарди. Ўзининг бундай ҳолати бошқаларда шубҳа уйғотмаслиги, нимадандир кўнгли ранжидими, деган хаёлга бормасликлари учун, ниҳоят, кўнглини хира қилган сабабни ўртага ташлади. Аммо гап бошлашдан илгари теварагидаги жаннатдек боғларга яна ўйчан тикилдида, қандайдир ичидан хўрсиниш келди:

— Воҳ!.. Қани энди, мана шундай дастурхон атрофида, соя-салқин гўзал боғларда фароғатда бўлмоқ шўрлик деҳқонларимизнинг ҳаммаларига ҳам насиб этсайди. Бир офатдан қутулмай туриб, иккинчи офатга тутилдик!

Шарифхон қозининг кутилмаганда, нимага нисбатан айтилган бу мулоҳазаси, ўтирганлар кайфиятида жиддийлик уйғотди.

— Ўрус амалдорлари, — деди, — бойликларимизни талаб, ҳуқуқимизни қўлдан тортиб олгани етмаганидек, Русиядан қувғин қилиниб Туркистонга келтирилган руслар ҳам еримизни эгаллаб, деҳқонларимизни ёллаб пахта эка бошладилар. Пахтадан катта фойда чиқишини билдилар. Руснинг амалдорлари эмас, энди қувғин қилинганлари ҳам деҳқонларимизнинг елкасига чиқиб, бойий бошлади.

Шарифхон қозининг фикри унинг кўнглидаги гапдек туюлди шекилли, қани, давомини ҳам айтинг, дегандек Убайдуллахон унга тикилди. Чунки эндигина рус-тузем даргоҳига ўқишга кирган Убайдулла русларнинг ерли халқларга тубан назар билан қарашларидан ўзини хўрлангандек ҳис қила бошлаган, кўнглида норозилик уйғонган эди ва хўрликнинг негизи қаерда, уни излашга ундаган эди.

Узоқ хаёлга ботган Шарифхон қози:

— Ўруснинг ўз ватанидан ҳайдалиб сургун бўлиб келгани ҳам бизнинг деҳқонларни ишлатиб бойисинда, биз ўзимиз!.. — томоғига бир нарса тиқилгандек бўлди, ғазаб билан:

— Биз ким?! — деб ўтирганларга тикилди.

— Қул!

— Балли!

Шарифхон қозининг гапи сабаб бўлди-ю, суҳбат мавзуи сиёсатга, ўрусларнинг Туркистондаги зулмига айланиб кетди. Бу тасодифий эмас эди. Булар ҳаммаси маърифатпарвар, халқининг аҳволидан воқиф, жадид руҳидаги жамиятнинг илғор фикрли кишилари эдилар. Гарчи булар расмий бир ташкилотга мансуб бўлмасалар ҳам, миллат дардини ҳис этган, унга даво изловчилар эдилар.

Қозининг гапидан кейин, уйин-кулги билан бошланган зиёфат жиддий тус олди. Боғ сайли, меҳмондўстлик қолиб, масала, баҳсга айланиб кетмаслик учун ҳазил-мутойиба, айниқса, малеҳулқабиҳнинг пири (сиртдан мақтовдек кўринса ҳам, тагида камситиш яширинган бўлади) Асадулла махсум гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлди:

— Русларни ҳадеб янийбермайлик! Русларнинг пойи

қадамларининг хайрли томонлари ҳам йўқ эмас, кай-фимизни чоғ, хушнуд қиладиган нарсалар ҳам олиб келдилар-ку! Лаббай?

Кимдир бу гапнинг тагига тушунмай зарда билан:

— Гапираверинг.

— Кайфларни чоғ, қайғуларни унутиш даволарини ўзлари билан олиб келганлар ҳам, ахир, ўруслар-ку!

Гап нима устида кетаётгани, Асадулла махсумнинг мажозий гапининг тагига етган айримлар, мийиғида кула бошлаган бўлсалар, айримлар бунга жиддий тус бериб:

— Дардимизга дармон бўладиган?!.. Ё тавба! Қандай даво олиб келган экан бединлар!

— Ичкилик-чи! Ароқ-чи! — Ўтирганларнинг кўпчилиги ярим кулги аралаш ғазаб билан:

— Мана! Бу ҳақ! — деб қўшилишди.

— Фақат бу эмас! Нимаики бузуклик, маишатпарастлик бўлса?!.

— Ҳаммасидан даҳшатлиси ўрус ароғи! Ҳамма гуноҳнинг боши шунда! Маст одамни ҳар йўлга солмоқ мумкин. Мастни бошдан-оёқ бемалол шилмоқ ҳам мумкин. Мастлик фоҳишахонага бошлайди. Маст итни ҳам ўпади.

Асадулла махсум ўрусни ёқлаган бўлиб:

— Ўрус меҳнаткаш, танноз эмас! Бизларга ўхшаб кўлим ювилмаган деб, овқатни емай, қараб ўтирмайди. Қўлининг мойини ёнига артиб, ароқни уриб, олди-га қўйилгани, айниқса, бизларнинг овқатни «очен сладка» деб тортинмасдан еб кетаберади... Чидамли, дардга оғир халқ. Мана бизларни ҳам ўзларига етказиб олмоқчилар.

— Зўрники тегирмонтошни юргизади — деган. Ҳокимият, қилич кимнинг қўлида бўлса!.. Муқимий ўз шеърисида:

Хоҳи танобини гучангон солай,

Хоҳи карам бирла бошингни силай, —

дегандек оқ пошшо ҳам хоҳлаган ҳукмини юрита олади.

— Лекин бизнинг бойлигимиз — юртимиз. У ўз оёғимиз тагида! Оллоҳга шукрларким, уни ҳеч ким орқалаб кетолмас! Аммо, шарм-ҳаё, имон-эътиқодимиздан бу даражада айирмоқ йўлини тугсалар, бу бизни

бутун инсон сифатида адо қилмоқ, қатордан чиқармоқни ният қилғонларидир. Бу офатлардан фақат илм-маърифат ердамида қутулмоқ мумкин! Илм билан қутулмоқ мумкин?!

Меҳмонлар дастурхонидан хабар олиб, вақти-вақти билан чой ташиб турган Убайдуллахонни Муҳаммадхон аъламнинг бу фикри анча ўйлатиб қўйди. Эриш туюлди. Илм билан енгил деганда, нимани назарда тутмоқда?! Илм билан Чор ҳукумати ихтиёридан, мустамлака зулмидан қандай озод бўлмоқ мумкин?! Убайдуллага бу гап маъқул бўлмади. Аммо ўтирганлар Муҳаммадхон аъламнинг фикрини маъқуллаб:

— Кўр одам етаклаган ёққа юради. Бизнинг халқимиз дунёдан беҳабар бўлиб қолди. Уруснинг пиёнистаси ҳам, махоркасини ўзи ўқиган жаридаси ўраб чекади. Ўрусда фақат жарида эмас, ойномалар, рўномалар бор... Уруснинг пиёнистаси ҳам сиёсатдон. Ҳуқуқини билади. Бизлар-чи?

Гап шу ерга келганда Шарифхон гўё устига ёғ сеппиб гугурт чақиб юборилгандек, қўларини тиззаларига уриб, бутун вужуди ўтирган жойида тебраниб, айтадиган гапларини айтишга муносиб сўз тополмаганиданми:

— Нега бизлар шундай бўлиб қолдик, тақсирлар! Нега?! — деган сўзни бир неча марталаб такрорлади.

Дарҳақиқат, нега? Шарифхон қози рус амалдорлари, губернаторлар билан яқин муносабатда бўлиб турадиган, Оврўпо маданияти ва сиёсатидан, ўз халқининг аҳволидан боҳабар уламо одам бўлгани учун миллат тақдири ҳақида сўз борганда, атрофдагиларнинг омилигидан, миллат, Ватан дардидан ўртаниб кетарди. Бундай гапларни эшитганларида бепарво овқат чайнаб, эснагувчилардан додга келгудек ғазабланидиган жадидлардан эди. Айниқса, ўзларининг ораларига бугун қўшилиб қолган Асадулла махсумнинг боғ қўшниси, Аъзамхон домланинг бу гапларни эшитмагандек, бепарво ўтириб, шиннига нон ботириб, оғзини чапиллатиши ниҳоятда ғашига теккан эди.

Айрим диндорларнинг назарида, жадидлар, уларнинг илм ва тараққиётни тарғиб этишлари, мусулмонларга салла ўрнида шапка, чопон ўрнида думи юлук товукдек калта-култа костюм кийдириб, диндан оздириш-у кофирларнинг йўлига киритишдек, катта гуноҳ

бўлиб туюларди. Шиннига нон ботириб, оғзини чапиллатиб ўтирган Аъзамхон домланинг Шарифхон қозининг гапларини эшитиб, баъзан «астафурилло» деб бош тебратиб қўйиши шунинг тасдиғи эди.

Убайдулла Шарифхон қозининг миллат тақдирига алоқадор ёниб, ўртаниб гапиришларини ҳузур қилиб эшитса ҳам, Аъзамхон домланинг миллат ҳақидаги гапларни эшитиб, «астафурилло» дейиши уни ҳайратлантирарди.

Аммо Шарифхон қозининг Чор Русиясининг Туркистон халқларига келтирган зулми, офатларидан қутулиш ҳақида айтган фикрларига тўла қўшилолмади.

Ўтирганларнинг баъзилари Чор истибдодидан қутулишнинг бирдан-бир йўли русларнинг тилини ўрганиш, улар билан баробар баҳслаша олиш даражасига етиш, деса, иккинчи бировлари рўзномаю жаридалар ташкил қилиш, нашриётлар очиб, китоблар, турли-турли тарғибномалар чиқаришни таклиф қилдилар, кино, театрлар қуриш! — дедилар.

Бундай ғояларни амалга ошириш ниятида Мунаввар қори бошлиқ Абдулла Авлоний, Тавалло, Муҳаммадхон Пошшоҳўжа ўғли, машҳур бойлардан Саидабдулло Саидкарим ўғли, Саидазимбойлар ва бошқалардан иборат бир неча киши «Нашриёт» ширкати тузиш мақсадида эканликлари ҳақида ҳам қувонч билан гапиришди.

Убайдулла бу қадар миллатига содиқ, унинг тақдирини ўйловчи олижаноб кишилар борлигидан қувонса ҳам, уларнинг бу режаларидан тўла қаноат ҳосил қилмаган эди. Оврўпо маданиятига эга, илми, зиёли бўлганинг билан Чор ҳукуматига қарам бўлиб қолаверсанг... Бундай илм ва маданиятнинг кимга кераги бор! Илм ва маданият озодликка, ҳурриятга истиқлолга хизмат этилса, унинг илмлиги, кишиларнинг маърифатли ва маданийлиги қаёққа борди! — деб ўйларди.

Бугун боғда бўлаётган суҳбатда ҳам илм ва маърифат, зўравонларнинг зулми, оқ пошшонинг мусулмонларга келтирган гуноҳ ишлари ҳақида чиндан ҳам ғазаб билан дилдан айтилган фикрлар бўлди-ю, аммо бундан қандай қилиб қутулиш йўллари ҳақида бирор киши сўз айтмади. Мулоҳаза юритмади.

Буларнинг гапларидан Убайдулланинг заррача кўнгли тўлмади. Кутган нарсаси «гап»донларнинг би-

ронтасининг оғзидан чиқмади. Унинг кўнглида тугён уриб, азоб бераётган алам бутунлай бошқа эди. Унинг қулоғи буларнинг суҳбатларида бўлса ҳам хаёлида ҳозир фақатгина неча вақтдан бери виждон азобига солиб, қийнаб келаётган «Итлар ва сартлар бу ерга киритилмайди» деган мудҳиш ёзув бўлса, кўз олдида фақатгина бунга қарши исён кўтариб жазога ноҳақ ҳукм қилинган ўзбек йигитининг қиёфасию, ўзи иштирок этиб, гувоҳи бўлган суд зали турарди.

Бутунги зиёфат иштирокчилари миллат ҳақида қанчалик жон куйдириб гапирмасинлар, уларнинг биронтаси бу ҳақда оғиз очмаганлиги Убайдуллани афсуслантирган эди. Наҳотки, булар ундан беҳабар бўлсалар!

Илм... Маърифат...

Фуқарога илм ҳам керак, маърифат ҳам! Бунинг учун жаридалар ҳам, рўзномалар ҳам чиқармоқ керак! Керак! Аммо булар қачон чиқарилади-ю, қачон халқ уларни ўқиб, илмли-маърифатли бўлади?! Қачон кўзи очилади?!

Наҳотки, унга бизлар ўз халқимизни руслар сарт, десалар ҳам жим, сартларни ит билан тенг қилиб маломат қилсалар ҳам чидаб ўтирмоғимиз керак!

Наҳотки, «Итлар ва сартлар бу ерга киритилмайди» деган шиорлар ёнидан ёнлаб ўтиб кетаверсак!

Наҳотки, шуни кўра била туриб, кўнглимизга боғ сайри, танбур садолари сифса!

Бир эмас, ун эмас, бутун халқни ҳақорат қилганларни илм билан эмас, китоб билан уриш эмас, йўқ, уларнинг бўйинларига қилич тортмоқни халққа ўргатмоқ Сиз жаноблардан лозим эмасми!

Илм!.. Илм-а!..

Русларнинг ўзи, ўз подшосининг зулму адолатсизлигидан тўйиб, унга қарши қурол кўтарганда, нега бизлар, унинг қулваччалари, бу ҳақда ўйламаслигимиз, бундай фанимат дамда, уларнинг ёнига кирмоқликни ўйламаслигимиз керак?!

Қаримиз, ёшимиз, деманглар энди,

Маорифга керак бирдан ёпишмоқ! —

дейиш ўрнига, қуролга ёпишинг, дейиш фурсати келмадими, ахир?!

Убайдулла вужудини ларзага солган бу ғазабли фикрларни отаси чалган танбурдан кейин «Хўш, энди бизлар киммиз, итларми, сартларми?» деб ўтирганларга ўрни келса ҳазил тариқасида бўлса ҳам айтмоқчи бўлди-ю катталарнинг гапига аралашиб одобдан бўлармикин, деган андиша билан ўз ғазабини ичига солди. Аммо бу ғазаб ичига сиғмай ёриб чиққандек, беихтиёр:

— Ё тавба, — деб ўрнидан туриб кетишга отланганини ўзи ҳам сезмай қолди.

Унга яқин ерда ўтирган амакиси Саидрасулхон:

— Тавбалаб қолдинг, Убайдуллахон укам, нима гап ўтди?..

Убайдулла кинояли оҳангда:

— «Сартлар»га илм, маърифатдан бошқа нима керак, демокчиман, амаки.

Тирмизақдек Убайдуллахоннинг гапи Саидрасулхонга ёқмади. Чунки у аср бошларидаёқ рус-тузем мактабларига дарслик ёзган одам эди. У гоҳ оқ-қизил юзига ярашган қоп-қора мўйлови, гоҳ қисқа қўйилган қоп-қора соқолини ўйчан силаб, жавоб қайтариш ўрнига меҳмонларга:

— Қани, «сарт»лар, боғни бир айланайлик, гўзал бўлган! Анжир жуда асал бўлиб етилибди. Қўли билан узиб еганини таъми бошқа, — деб гапни бурди.

Кимдир:

— Лаббай, сарт дедингизми?

— Ҳазил ҳам керак-да, — деб уни чалғитмоқчи бўлди Асадулла махсум.

— Кофирларнинг айтганини такрорланг, — деди бу сўзини нима учундир ёқтирмаган Саидкаримбой.

— Қани, боққа тушайлик, тагини ковламанглар...

Бу гапни Асадулла махсум, сартдан кейин гап «ит»га ўтиб, жиддий баҳс бошланиб, зиёфатнинг руҳи бузилмасин маъносида айтган эди! Лекин...

— Ошнинг ёғи тагидан чиқади, — деб ҳазилга бурди, боққа чиқмоқчи бўлиб ўрнидан турган Муҳаммадхон аълам.

— Бу гапни кавласа таги қирмоч олиб, куйинди бўлиб кетган. Гапиришга тил ҳам бормайди, — деди Асадулла махсум ўғлидан эшитган, судда ўғли гувоҳ бўлган воқеани назарда тутиб. Шу воқеа сабаб ўғли бутун ҳаловатини йўқотиб, худди битта ўзи бу халқ-

ни хўриқдан қутқармоқчи бўлгандек, алаёқларга ўқишга отланиб қолди. Ўғли айтган суддаги воқеа фақат Убайдуллани эмас, Асадулла махсумнинг виждонини ҳам азобга солиб қўйган эди! Боққа чиқиш ҳам унутилиб, турган жойларида гап барибир баҳсга айланиб кетди. Бу уламоларнинг баҳслари нима натижа билан тугагини кутгандек жим турган Мирзакаримбой:

— Ўғлингизнинг умри узоқ бўлсин, қани энди, ҳамма фарзанд шундай бўлса!

Мирзакаримбойдан бу гапни эшитган, унинг оиласи билан борди-келдиси бор Саидрасулхон жиддий тус олган баҳсни бўлиш мақсадида ёки чин кўнгилданми:

— Ҳавасингиз чиндан келган бўлса, Асадуллахон Сиздан ўғилларини аяйдиларми, икки томонга ҳам мен баробар одамман, Оллоҳу акбар, ўғил бўлгани рост бўлсин, деймиз-қўямиз, — деган эди, Мирзакаримбойнинг юзидаги қандайдир ҳайронликми, табассумдек ўзгаришни кўрганлар буни розиликка қабул қилиб, фотиҳа тортиб юборишди. Гапдан гап чиқиб, Мирзакаримбойнинг қизини Убайдуллага унаштириб қўйишди!

Ёшлигидан серфикр, ўйчан, катталарнинг саволларига қайтарган жавобларининг ниҳоятда мантиқлилиги, айрим масалаларда кишини ўйлантириб қўядиган саволлар бериши, ҳатто ҳазиллашиб қилинадиган ёлғонларга бемурасалиги, феълдаги кескинлик Убайдуллани таниган кишиларда келажагига катта умид уйғотганди. Айниқса, бу уйга тез-тез келиб турадиган Мирзакаримбой Асадулла махсумнинг ўғиллари ичида Убайдуллага алоҳида меҳр билан назар солиб юрарди. Бой фотиҳага розилик берди. Албатта, бу орқаворотдан бўлди, ҳозирча Убайдулла беҳабар. Аммо у куёв бўлишга рози бўладими-йўқми, худо билади.

Мирзакаримбойдек бир одам рози бўлади-ю, нега у рози бўлмасин?! Аммо Убайдулланинг хаёли бошқа ёқда. У бошқа ниятлар билан яшамокда эди. Эшитганда ҳам бундан хурсанд бўлиши гумон. У рус-тузем мактабида ўқиган округ суди идорасида тилмоч бўлиб ишлаган вақтларидаёқ русларнинг ерлик халқ устидан ҳукмронлигини сезган. Айниқса, суд идораларида бундай адолатсизликнинг гувоҳи бўлган Убайдулла шу кун-

ларда Русиянинг Саратов шаҳридаги ҳуқуқ институтига ўқишга кетиш учун тайёргарлик кўриб қўйган эди. Ҳатто юборган ҳужжатлари маъқул бўлганлиги ҳақида маълумот ҳам олган эди.

Ота-онасининг эса Мирзакаримбойдек обрўли, бадавлат одамга қуда бўлишдан қувончи ичига сиғмайди. Ота қувонч билан бу хабарни ўғлига етказиб, хурсанд қилмоқчи бўлди-ю, аммо, минг афсусларким, унинг акси бўлиб чиқди. Буни эшитган ўғли сапчиб тушди. бу йўлдаги тўсиқлардан қутулиш йўлини излай бошлади. Бунинг бирдан-бир чораси, ота-она билан баҳс-лашиб ўтирмай, қизнинг ўзига шундай бир мактуб ёзсинки, қиз бунга турмушга чиқишга рози бўлмасин. Нима деб ёзса?..

МАКТУБ

Менга насиб этган бу ғойибона унашув бахтидан қанчалар қувонмай, ҳақиқий муҳаббат ўз севгилисини ҳамиша қувонч ва бахтга, унинг орзуларига эриштирамоқ, деб билганим учун, бу ниятларга етказишдаги ожизлигимни пинҳон сақлаб, Сизга айтмасликни ҳақиқий севгига бўлган хиёнат деб билдим. Ва ушбу мактубни ёзмоққа саъй қилдим.

Хусн ва донолик, ақлу заковатдек бахтнинг бир одамга худойим томонидан берилиши, ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Бу Сизга насиб этган! Қанийди, худойимнинг бу марҳаматига ҳамма ҳам Сиздек муяссар бўлса! Афсус!.. Афсус!

Сизнинг ақлу хуснингизу отангизнинг давлати кимда бор! Бу оилага яқин бўлмоқнинг ўзи биздек ожиз бандаларга фахр-ку!..

Мактубнинг шу ерига келганида ўйланиб қолади.

Мирзакаримбойнинг қизига мактуб ёзаётган шу кезларда у Саратов шаҳридаги Юридик олий ўқув юртига кетишга тайёргарлик кўраётган эди-да. Шу муносабат билан рус қонунчилигини ўқиб, ўзича ўрганиб адвокат сўзининг таъсир кучи нимада эканлигини, ҳақиқий адвокат қандай бўлиши, нималарни билиши кераклигини ўрганишга киришган эди. Шунинг учун ёзаётган мактубидаги ҳар бир сўзнинг ижобий таъсир кўрсатиши устида ўйланиб, тўхтаб қолди. Чунки мактубнинг қиз қалбига таъсир этарли даражада эҳти-

рос билан ёзилиши, ўзидан унинг ихлосини қайтариш эмас, аксинча, муҳаббат уйғотиб ижобий таъсир кўрсатиши ҳам эҳтимолдан холи эмасди. Шунинг учун мактубда қиз қалбини ром қиладиган эмас, аксинча, довдир-совдир гапларнинг ёзилгани маъқул, у қизнинг ҳафсаласини пир қилиб кўнглини қолдириши мумкин-ку, деган фикрга ҳам келади. Қиз номига ёзилган мактуб шундай бўлиши керакки, қиз бунга тегишга, ота-онаси эса, бу қўйган шартлар асосида тўй қилишга розилик бермасин.

Мабодо мен «Сизнинг қўлингизни ушлаб, ёнингизда юрсам, бу қандай қувонч» деб ёзсам, қиз нима дейиши мумкин? Албатта, у «Қўлимни ушлаб, қаёққа бормоқчи у мен билан? Вой, гапинг қургурнинг бемаъни, совуқлигини қаранг» демайдами? — дейди, албатта. Шу фикрга келади. Борди-ю, қиз — халқимиз озодлиги йўлида не истасангиз, қандай қийинчиликлар бўлмасин, биргаликда тортишга, Сиз билан ўтга ҳам, сувга ҳам тушмакка розиман, — деса-чи!

Отаси миллатнинг дардини чекувчи бойлардан. Ўша отанинг қизи бўлгандан кейин, миллат учун бу ҳам менинг шартларимни рад этмаса-чи?

Лекин?..

Хўш, ота-она қизининг розилигига рози бўладими? Қайси ўзбек ота-она бўй етган қизини тўрт-беш йил қари қиз қилиб уйда сақлаб ўтиришга йўл қўяди. Албатта, икки дунёда ҳам мен тўрт-беш йил ичида ўқишни битириб келгунимча кутишга рози бўлмайди.

Улардан қутулиш йўлини топдим! Аммо ўз ота-онам?! Улар Мирзакаримбойдек одам қизини бермоқчи бўлса-ю, сен уни ташлаб аллақаяёққа ўқишга бормоқчи бўлсанг, бунга осонлик билан рози бўлармикин? Отамнинг феъли маълум, қайсар одам, ўз фалсафаси билан мени мот қилмоқ бўлади. Албатта, у — Инсон нега яшайди, яшашдан мақсад нима? — деган савол беради. Бола-чақа қилмай, фақат илм билан яшаш, мукамал инсонийликка кирадими? — дейиши табиий. Албатта, мен:

— Йўқ, — дейман.

Албатта, у менинг тан олганимни мағлубият деб қабул қилиб, завқ билан:

— Балли!.. Балли ақлингга! — дейиши ҳам турган гап. Шундай бўлгач, ўғлим, Мирзакаримбойдек фақат

Тошкентда эмас, бутун Туркистонда таниқли бир бой одам сенга қизини бераман, деб турса-ю, сен унинг давлати паноҳида айшу ишрат, маишат қилиб, давлатига меросхўр бўлиб яшаш ўрнига, мен Русияга илм олгани бораман, уйланишга вақтим йўқ, деб турсанг, хўш, ўқиб, ким бўлдинг?! Нима орттирасан?! — деса, қандай жавоб қиласан, Убайдулла?! Бундан ташқари:

— Мирзакаримбойнинг фариштадек қизини олиб, ҳали Истанбул, ҳали Олмонияга сайрга чиқиб, дунёни кезиш ўрнига ўруснинг ўрмонзорига бориб, йил бўйи картошка қайнатиб кун кўрган, яқингинада лозим кийишни нималигини билган халқдан нима илм ўрган-моқчимисан?!

Ахир, қайси бизнинг буюк олимларимиз — Улуғбекми, Берунийми, Синоми, қайси бири Русиядан таълим олиб, дунёга машҳур бўлиб етишдики, сен улардан илм ўрганиб дунёга устун бўлмоқчисан, — деса нима дейсан, Убайдулла?

Убайдулла отаси нима дейишининг ҳаммасини кўнглидан бир-бир ўтказди. Ҳаммасига ўзича жавоб топиб кўрди. Ўз жавоблари билан отасини тан олдиришни, ўз домига сола олишига қатъий ишонч ҳосил қилди:

— Сиз, ота, бедилхон, дунёни биладиган одамсиз! Агар мен Сизга топган илмингиз уч пул, рус маданияти олдида Сиз, кимсиз, битта сартсиз, ваҳший туркистонликсиз, — десам, нима дейсиз, буни ўзингизга ҳақорат деб билмайсизми? Ё тўғри, деб қулуқ қилиб тураверасизми? Албатта, йўқ.

Мана энди Сизга, нега жаннатдек юртимни ташлаб, муҳаббатдан кечиб Русияга ўқишга бормоқчиман, нима мени бунга мажбур қилди, керак бўлса — яна ҳаммасини бирма-бир айтаман.

Авалло, менда бу ниятнинг туғилишига сабабчи бўлган Сизларнинг ўзларингиз. Ҳа, шундай, отажон! Ахир, Сиз ва сизнинг улфатларингиз эмасми, Туркистон халқини ғафлатдан қутқариш учун жаридалар, рўзнолар, нашриётлар, театрлар очайлик, ташкил қилайлик, халқнинг кўзини очиб, уйғотайлик, деганлар.

Мени ҳам ғафлатдан уйғотиб, Сизлар кўзимни очдинглар! Ҳақ билан ноҳақни танийдиган қилдинглар, хўш, бу ёмонми? Энди, албатта, савол туғилади, ғафлатдан уйғониш нима? Кўзи очик одам нима қилиши

лозим? Шундай бўлгач, қани, айтинг, кўзим очилди, гафлатдан уйғондим, энди нима қилишим керак? Курашишми? Чора излашми? Шу йўлни тутсам, бунинг нимаси ёмон? Сизларнинг ниятларингиз ҳам ахир, шу эмасми, отажон!

Руслар юртимизда фоҳишахоналар очганлиги сизларга аён. Хўш, бўлмаса, юртимизни бегоналар келиб, фоҳишахонага айлантираверсинларми?!

Ё бўлмаса, одамларимизни ароққа ўргатиб, дунёдан бебахра, кўчаларда юмалаб ётадиган бир махлуқ бўлишга ўргатсалар, сабр-тоқат қилишимиз керакми? Бўлар иш бўлди, деб қараб турсам, Сизга маъқулми?

Мана шу бузғунчиликлар, мана шундай ҳақоратларга қарши нафрат ва ғазаб билан маишатни ҳам унутиб кеча куни, фақат кеча кунигина эмас, ҳар суҳбат чоғида, ҳамиша жон куйдириб келганлар. Сиз, илм аҳллари, қозию қурра, аъламлар ўзларингиз эдинглар-ку!

Оқ билан қоранинг, ҳақ билан ноҳақнинг, зулм билан адолатнинг нималигини менинг қулоғимга ёшликдан қуйиб, қалбимда халқ ташвишини уйғотган сизлардек одамлар борлигидан қувонмай иложим борми? Сизларнинг истак-орзуларингиз рус мустамлака зулмидан қутулиш бўлганда, мен бунга жонимни тикмай, ўз ҳузуримни, ўз жонимнинг роҳатини ўйлаб, бойнинг саман отига миниб, бир гўзалнинг қулига айлансам, Сиз шунда мендек ўғилдан миннатдор бўлармидингиз?!

Хаёлан отасининг саволарига қайтарган жавоблари гўё ҳаммаси рад этиб бўлмайдиган, отаси тан оладиган даражада ўринли эканлигидан ўзича мамнун ва хурсанд эди!

Ахир, мен айрим бойваччалардек сайру саёҳат қилиш ёки фойда кўриш учун у мусофир юртга боришни орзу қилмадим-ку! Ё бўлмаса, ўз халқи манфатини амалга, пулга, ўз маишатига сотганлар қаторига кирайми?!

Убайдулла ўз фикрига отасини ишонтирар-кўндирару, онаси нима деркин?!

Убайдулла онанинг бош ўғли. Кетида яна бўй етган, менга қачон гал келади, деб кутиб турган уч азамат укаси бор. Бу уларнинг йўлини тўсмайдими?!

Она Убайдулланинг орзусига розилик берармикин?! У онага қандай жавоб топаркин?!

Тўртинчи боб

ОРЗУНИНГ АЗОБЛАРИ

Шу кунларда Асадулла махсумнинг руҳи тетик, ўзича хурсанд. Ахир, Мирзакаримбойдек машҳур, бадавлат бир кишига қуда бўлади-ю яна хурсанд бўлмасинми! Аммо ўғли Убайдулла Мирзакаримбойнинг қизига мактуб юбориб, фотиҳани бекор қилиш ниятида эканлигидан отанинг ҳали хабари йўқ.

Она ҳам тўй тараддудига тушиб қолган. Аммо Убайдулла жим, уйланиш ҳақида ҳали оғиз очганча йўқ. Чунки у ёзиб юборган мактубига қизнинг жавоб қайтаришини кутмоқда. Ҳали отага ҳам юрагини очиб гаплашганча йўқ. Чунки бунга ҳали вақт эрта. Асосий масала қизнинг жавобида. Мабодо қиз мактубни олгандан кейин рад жавобини берса, яъни тегишга розилиги йўқлигини билдирса, у чоқда отам билан бу ҳақда сўзлашишга эҳтиёж ҳам қолмайди, деб ўйлайди Убайдулла!

Орадан анча вақт ўтди, қиздан жавоб йўқ. Балки ота-онаси билан бамаслаҳат жавоб қилмоқчидир?

Тоқати тоқ бўлган Убайдуллахон синглиси Иқболхонни қизнинг уйига юборишга қарор қилади. Иқболхон қиздан мактуб эмас, «Мен етимча эмас, менинг бошимда ота-онам бор. Улардан бемаслаҳат, ўзимча яширин, у кишининг мактубига бирор жавоб қайтармоғим одобдан бўлурмиди? Борди-ю, менинг ўрнимда Сиз бўлсангиз!» деган унинг ниҳоятда одоб билан айтилган гапларини акасига етказди.

Убайдуллахон шундай бўлишини ҳам кўнглидан ўтказган эди. Лекин уни қизнинг рад жавобигина эмас, бундай жавобнинг бошқа бир жиҳати, яъни ўзбек қизларининг энг ўқимишли, маданиятли, илмли оиладан бўлишларига қарамай, ўз шахсий фикрларига эга бўлмасликлари, ўз баҳоларини қадрламасликлари ранжитган эди.

Демак, Убайдуллахоннинг уйланиш, уйланмаслик масаласи икки томон — ота билан оналарининг хулоса чиқаришларига боғлиқ. Менинг мактубимдан хабар топган қизнинг отаси ёки онаси, албатта, куёв бўлмиш — менинг уйимдагиларга маслаҳат солишлари табиий.

Масала энди ечимга келди. Лекин икки томон қандай қарорга келмасин, Убайдуллахоннинг мақсади қатъий эди.

Аммо!.. Хўш, ота-она розилиги-чи?!

«Ота рози — Оллоҳ рози!»

Убайдуллани бу савол узоқ ўйлатади. Қийнайди. Лекин ўз мақсадидан яна қайтмайди.

Мен, отамнинг дилини ранжитиб ёки норози қилиб, нима қилибман. Топган-тутган, бор-йўғини қиморга бой бериб келибманми? Ўрусларга қўшилиб маст бўлиб, кўчаларда йиқилиб, Асадулла махсум деган шаънига доғ туширибманми?! Бекор юриб, ўғирлик қилибманми? Безори фарзанд бўлиб, савоб-гуноҳни фарқ қилмайдиган, фоҳишахоналарда ётиб, уйини наҳс бостирган ўғил бўлибманми?!

Борди-ю, мен ҳам ўз юрти, ўз халқи манфаатини амалу мартабага, пулга, ўз маишатига сотганлар қаторига кирсам, хўш, отам мендан рози бўлармиди?!

Ё тавба!.. Ё тавба!.. Ахир ўзимизда ўрисларда бўлгандек олий адлия дорилфунунлари бўлмаса, ўз халқини ҳимоя қиладиган, ўруслар билан баҳслашадиган адвокатлар бўлмаса, шундай бўлишга интилиш гуноҳми? Ўруслар аэроплан ясасин, булар эшак-арава, улар дунё кезсин, булар эса қўлда кетмон... Бизга шу бахтми! Токайгача бу аҳвол!

«Ҳой Убайдулла, бутун бир халқнинг мушқулини битта ўзинг осон қилмоқчимисан? Қаҳрамон ёки доҳий бўлмоқчимисан?!»

Убайдулланинг бошида турфа хил саволлар айланади. Бу қилаётган ишининг ҳақлигини теран ўйлайди. Ўз ҳақлигига тўла қаноат қилгунча, уни асослагунча минг хаёл, минг кўчага кириб чиқади. Ишонарли жавоблар излайди. Доҳийлар, қаҳрамонлар осмондан тушадими?!

«Итлар ва сартлар бу ерга киритилмайди» деган ёзувни кўриб, унча-мунча кўрқоқ, нафспарастрлар қилолмайдиган, аммо кўпчиликнинг кўнглидаги ишни қилган, халқнинг дуосига қолган ўзбек йигитининг мардлиги қаҳрамонлик эмасми?!

Қайси ота бундай фарзанддан норози бўлади?! Қайси ота оқ қилади?!

Отамнинг раъйига қарши бориб Мирзакаримбойнинг қизига ўйланишга розилик бермаганим учун, мен

аминман, ҳа, отам мени оқ қилмайди. Худога шукрларким, менинг отам Асадулла махсум баъзи оталардек оми, жоҳил эмас. У ўз фарзандини оқ қилишнинг гуноҳи азим эканлигини, фарзандини оқ қилса, фақат фарзандига эмас, ўзига ҳам жабр қилинишини яхши билади.

Р и в о я т:

Кунлардан бир кун ўз ноқобил ўғлини инсофга келтиролмаган ота, ахийри, жонидан тўйганидан кейин оқ қилибди. Йиллар ўтиб, ўғлининг азобида куйгани ота ҳам оламдан ўтибди. Ота қарғишига учраган ўғил, отадан кейин хору зор бўлиб, аммо кексайган чоғида Худойи таоло унга инсоф берибди-ю, ҳар пайшанба, ҳар ҳайит кунлари отасининг руҳига Қуръон бағишлайдиган бўлибди. Аммо, савоби отага етмабди. Негаки, ота бундай савобдан ўзини маҳрум этган эди. Ўз фарзандини оқ қилиб, фарзандидан кечган эди. Бу, энди унинг фарзанди ҳисобланмасди. Шунинг учун ҳам инсофга келган ўғли ўқиган дуонинг савоби ҳам унга етмасди.

Отам, оқ қилиш, ўз фарзандидан кечиш эканлигини, бу эса савобдан маҳрум бўлиш эканини яхши билади.

Убайдулла Русиянинг Саратов шаҳрига отланишдан аввал ҳар жиҳатни ўйлади. Ахир, ўзининг орқасида хали уйланмаган уч азамат укалари бор-ку! Уларнинг йўлини тўсмайдими? Улар бунинг истагига норозилик билдириб ота-онасининг ёнига қўшилмасмикин? Худога шукур, Убайдулла бу ташвишдан осон қутулди. Аксинча, укалари жонига оро кирди. Укаларининг ҳам ўзидек миллат манфаатларидан йироқ кишилар эмасликларидан беҳад хурсанд эди.

Бола-чақа орзуси, муҳаббат лаззатидан кечган Убайдулла

*Айрилиқдан ким ўлибди,
Ҳаммадан хўрлик ёмон!..*

деган нақлга амал қилиб, ёз ўрталарида ўзи билан Тошкентда бирга ишлаган рус судьяси билан Саратов шаҳридаги олий ҳуқуқ ўқув юртига ўқишга жўнайди. Жўнади-ю, аммо ўша кундан ота-онасининг азобларю, ўз умрининг заволи бошланади.

Албатта, Убайдулла узоқ Русияга илм олиб, ўз юртига амалдор бўлиб қайтиш учун бормаган эди. Унинг кўз ўнгида бор бисоти бутун шилиниб, қўл-оёғи боғланган, ноҳақ ҳақоратланган, ихтиёри тортиб олиб хўрланган, ноласини айтгувчи тиллари қирқилган, эркидан айрилган одамдек ночор ва аянчли ватани Туркистон турарди.

Золимнинг зулмига, унинг ҳақорат ва тухматларига Тангри таолодан нажот сўраб, халқнинг дардини англаган Убайдулланинг қулоқлари, кўрган кўзлари ва виждони чидаб туролмади, Русияга келди!

Золимнинг қўлидан қандай қилиб қилични олиш йўллари излаб келди. Убайдулланинг Саратовга келиши, русларнинг ўз подшоларига қарши бош кўтарган 1905 йил инқилоби пайтига тўғри келди. Бундай инқилобий кўтарилишлар фақатгина Русияда бўлмай, инглиз босқинчиларига қарши Ҳиндистонда ҳам «Сводеш» миллий-озодлик ҳаракати бошланган эди. Айниқса, Русиядаги инқилоб Убайдуллани чексиз қувонтирди. «Чиқаси келса, эгаси бош бўлади» деганларидек, Туркистон халқларига худонинг ўзи нажотлар етказди, деб ўйлади. Унга русларнинг ўз подшоларига қарши бошлаган бу кураши, Туркистон халқларининг золимнинг зулмидан қутулиб, озод бўлишларига энди йўл очгандек бўлиб кўринди.

Лекин, подшо зулмига қарши курашганларнинг ниятлари нима? Ўз подшоларини афдариб, ўрнига қандай давлат тузмоқчилар? Улар кимлар? Болшавойларми, кадетларми, меншевикларми?.. Истило чангалдан Туркистон озод бўлиб истиқлолга эришадими, йўқми?..

Албатта, сенинг қўл-оёғингни боғлаб, бор нарсангни талаган босқинчидан кимдир сени қутқарса, ўша фурсатда, қувончингдан бу одамнинг кимлиги ва не ниятда эканлигини ҳали билмасанг ҳам, ўша дақиқада халоскорим, деб миннатдор бўласан!

Худди шундай. Убайдулла аниқ бир фикрга келмаган бўлса ҳам, лекин бу инқилобни у Туркистон халқларининг ҳам ўз эркинликлари учун курашга отлашларига яратилган имкон деб тушунган эди.

Ҳаммаёқда уйғониш, ҳаммаёқда қўзғалиш! Бизларчи!

Убайдулланинг беҳаловат кунлари бошланади, тин-

чини йўқотади. Эътиқоди йўлида ҳар қандай машаққатга тайёр эди.

*Қанот найдо қилса илон, чаёнга,
Парвозни истамас, кавакка қочар.
Эътиқоди учун, аммо ўлимга
Риёни билмаган кўксини очар, —*

деган отасидан эшитган эътиқод ҳақидаги бу ҳикмат, ҳар қандай мушкуллар олдида унга мададкор эди.

Туркистонлик ватандошлари, жаҳид дўстлари халқни фазотга қўзғамоқ, бош кўтартирмақ учун Русиядаги аҳвол ванимат, фурсат етганлигини ҳис этдиларми, йўқми? Уни қийнаган нарсалардан бири шу эди!

У Мунаввар қори, Садриддин аълам, Абдулла Авлоний каби дўстларига кетма-кет мактублар юбориб, Русиядаги аҳволдан огоҳ қила бошлади. Аммо золим подшоҳга қарши кўтарилган инқилоб Убайдуллага қанчалик умид бағишлаб, уни қувонтирган бўлмасин, бу нима билан тугайди? Буни бошлаганлар ким? Ниятлари нима? Туркистон мустақил бўладими?! — номаълум эди!

Қон тўкишларга нисбатан рус инқилобчилари, қонуншунос, рус зиёлилари, илғор фикрли ёзувчиларнинг қарашлари ҳам бир хилда эмас эди. Қарама-қарши гуруҳлар, турли партиялар авж олиб кетган бўлиб, айниқса, Буюк адиб Лев Толстойнинг «ёвузликка қаршилиқ қилмаслик» ҳақидаги ғояси атрофидаги баҳслар авж олиб кетган эди. Большевиклар буни инқилобий ҳаракатга қарши деб талқин қилган бўлсалар, бошқалар ўзларича хулоса чиқардилар, ижобий қабул қилдилар. Убайдулла эса бу Туркистон халқлари манфаатларига зид! — деган қарорга келди.

— Нечук зид! Туркистон халқлари қон тўкишни истайдими?

Убайдулланинг бундай қарашини билган ҳамкасбларидан бири, турк адабиётини яхши билган татар йигити унга эътироз билдириб, Сўфи Оллоёрнинг:

*Сенам эрсан, отанг эрдек қилиқ қил,
Ёмонлик айлаганга яхшилик қил, —*

шеърини мисолга келтиради. Буни эшитган рус ҳамкасбларидан бири, татар йигитининг фикрини қувватлаб:

— Убайдулла, сени қандайдир бирор жоҳил, нодон шапалоқлаб урса, сен ҳам ўзингни у билан тенг қилиб, ёвузликка ёвузлик қилиш керак, деб ёқа бўғишасанми?

Убайдулла узоқ ўйлаб ўтирмасданок:

— Бу гапингга юз фоиз қўшилишаман. Ҳатто сен мени урсанг, мен сени урмайман ҳам, — деди.

— Нега урмайсан? Унда Толстой ҳақ! Шундай бўлгач, нега Толстойга қаршисан?!

— Шунинг учунки, сен битта одамга, менга ёвузлик қилдинг. Бу ёвузлик эмас, бу жаҳолат. Нодонлик. Буни кечириш мумкин. Аммо кўпчиликка. — Лекин шериги Убайдулланинг гапи давомини эшитишга ҳам қаноат ҳосил қилмай, нимадир демоқчи эди, Убайдулла ўзининг фикрини исботлаш учун кўнглида сақлаб-туғиб турган, ниҳоятда жиддий далилларни, рад этиб бўлмас мисолларни бирма-бир айта бошлади:

— Сизларда, рус темир йўлчилари иш ҳақларини оширишни талаб қилиб, иш ташлайдилар. Уларда бу эрк бор!

Рус кончилари ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиб намойишга чиқадилар. Бунга эришдилар! Биз Туркистон халқлари-чи?! Хўш, бизларда кон йўқми? Бизларда ҳам конлар бор, аммо эгалари келгинди руслар!

Бизларда темир йўллар йўқми? Бор! Аммо хўжайин кимлар? Руслар! Бизда бепоён пахта далалари ҳам бор! Далалар, пахтазорлар бизники, меҳнат биздан, аммо ҳосил соҳиблари ким? Рус тўралари!

Бу талончилик эмасми? Талончиликни бизда ўғирлик, дейдилар. Хўш, бировнинг ҳалол молини ўғирлаш, ёвузлик эмасми? Бу жаҳл ёки нодонлик натижасида бир одамга урилган шапалоқ эмас! Бу очиқ зулм! Руслар ўз подшоларига, ўз юртларида туриб, исён кўтармоқдалар. Ё Оллоҳ! Ахир, улар бизлар каби кимларнингдир мустамлакаси эмаслар-ку. Биз — Туркистон халқларидек хўрланиб-таланган эмаслар-ку! Руслар бизлардек эрксиз, таланган бўлганларида, худо билади, бундай мустамлакачи подшолар бошига руслар не ит кунларини солмасдилар!

Биз туркистонликларга худо тўзим берсин!

Бойлоқда узоқ турган ит ҳам бир кун қутиради. Туркистон халқлари ахир, инсон-ку! Лекин рус империяси назарида-чи! — Убайдулла Туркистон халқ-

ларига сарт деган ном қўйиб, ит билан тенглаштирганларини ҳам айтмоқчи бўлди-ю, ғазабдан ўзини тийди.

Убайдулланинг бу далилларига рус ҳамкасби қаноат ҳосил қилмагандек нимадир демоқчи эди, дарғазаб Убайдулла Русия подшолари келтирган офатларни исботлаш мақсадида қоғозга тушириб қўйган эканми, чўнтагидан олиб қалаштириб ташлади:

— Туркистон миллий марказларидан бириси, ул, Русияда мусулмон энг кўп бўлгон бир ўлкадир. Мусулмонлар бутун аҳолининг юздан тўқсон бешини ташкил этадилар. Туркистон халқининг 5 процентлиғи мусулмондан бошқа миллат. Шул сабабли Туркистонни соф мусулмон ўлкаси деб санарга ва шул сабабдан анга эътибор этарға тегишлимиз.

Ҳозирга қадар Туркистон рус маъмурлари учунда, рус сармоядорлари учунда, зўр бир соғимли сизиргина эди. У кишиларнинг Туркистонга нечук этиб истифода қилурларин сўйлаб турмайман; бир мисолгина келтираман, шундан англрсизки деб билам.

Туркистоннинг энг кўп етиштурғон нарсаси момик. Бу нарса бутун Русия мамлакатида Туркистондагина ўсади. Момик бутун дунёга керак нарса. Ҳозирги сўғиш чоғинда унга эҳтиёж тағинда ортиб тушди... Олдинги вақтда Америка момигининг пути 18 сўмдан Русияга келтирилар эди. Туркистон момиги эса ҳозирги вақтда ҳар нарсанинг баҳоси 3—4 ортган чоғдада такса бўйинча пути 7—10 сўмдан тебраниб туради. Бутун Туркистон йил сайин 10—12 миллион пут момик чиқорғонда Туркистон деҳқонлари бу такса орқасинда йил сайин 100 миллион сўм йиғадилар демакдир. Мана, Туркистон деҳқонлари йиғган 100 миллион сўм ақча, рус сармоядорларининг киссасига киради. Руслар Туркистондан шу қадар фойда этгани ҳолда, Туркистонга бунинг баробарига ҳеч бир нарса бермайдир...

Ушбу далилларни келтирган Убайдулла баҳслашаётган дўстларига:

— Мана энди адолат билан хулоса чиқаринг! Бу нимага киради? Ёвузликми, талончиликми, қароқчиликми? Зулмми? Азизим, бу Сиз айтгандек, бир одамни шапалоқлаб уриш эмас. Бу бутун бир халқни талаш! Зўравонлик-ку! Бу зўравонликкина эмас, ваҳ-

шийлик-ку! Бу қандай ёвузликдан кам! Бунга ҳам индамаслик керакми? Толстой бу маънода айтмаган бўлсалар керак! — Убайдулланинг империя зулми ҳақида келтирган далиллари рус дўстига ёқмади. Татар ўйга толиб қолди. Убайдулла рус дўстининг шовинистик қарашларини илгарилардан сезган учун у билан баҳслашишни ортиқча деб билиб, бир вақтлари ака-ука ўртасида бўлган можаро вақтида отаси айтган: «Баҳс, андан келур наҳс!» ҳикматини эслаб, ўшанга амал қилишни лозим топди: — Агар баҳс бемаъни тортишувга сабаб бўлса, наҳс бўлади. Мабодо баҳс ўз манфаатини кўзлаб, манманликка ўтса, унда ҳам наҳсга айланади.

Ҳақиқат ва адолат — бетаъма ҳукм чиқаришда.

Убайдулла атрофдагиларнинг таъналаридан қутулиш, улар олдида ўз ҳақлигини исботлаш ниятида Саратовда яшаган вақтидаёқ 1909 йили Лев Николаевич Толстойга хат билан мурожаат этишга аҳд қилган эди. Убайдулланинг ушбу мактуби катта шов-шув бошланишига сабаб бўлди.

Рус инқилобчилари, болшевиклар Убайдуллани ўзларига ҳамфикр, яқин деб билсалар, Чор охранкаси эса, аксинча, Убайдуллани болшевиклар билан ҳамкорликда шубҳа қилиб, уни таъқиб эта бошлади.

Рус давлатининг махфий ташкилоти, ўша даврдан бошлаб Убайдулла Асадуллаевич Хўжаевни рус империяси учун энг хавфли одам, деб эълон қилади. Ҳатто Туркистон вилоятидаги махфий давлат ташкилотларига у ҳақда ва унинг яқинлари ҳақида маълумотларга эга бўлиш, улардан огоҳ бўлиш ҳақида телеграммалар юбора бошлайди. Шу даврдан Убайдулланинг бир умрлик таъқиби бошланади.

Убайдуллани болшевикларга ҳамфикрликда айблаш бутунлай асоссиз эди. Чунки болшевикларнинг Туркистон ўлкасига мустақиллик бериши Убайдуллада ишончсизлик туғдирган эди. Аммо Чор империясига қарши эканлиги бу шубҳасиз аниқ эди. У икки ўт орасида курашди. Убайдулланинг дўсти ҳам, душмани ҳам фақат битта бўлган. Кимики, Туркистонга истиқлол бериш тарафдори бўлса, ўша унга дўст, кимики бунга қарши бўлса, ўша унинг душмани! Бу фикрини халқ орасида, уни уйғотиш мақсадида у очиқ айтадиган бўлди.

Яширин ишни жосуслар қилади, сир олиш учун! Бу Николай подшонинг яширадиган сири қолгани йўқ-ку! — дерди Убайдулла. — Қани, айтинг-чи, унинг зулмини билмаган одам борми? Фақат Туркистон халқларигамас, бутун дунёга аён бўлиб қолди-ку! Хўш, яна нимасини яшириш керак! — дерди ғазабини ичига сиғди-ролмаи Убайдулла. «Адолат — бетаъма, ўз манфаатини ўйламай ҳукм чиқаришда» деган ақидага амал қилиб, Саратовда иш бошлаши унинг қамалишига сабаб бўлди.

Кунлардан бир кун чор амалдорларидан бири, ўз извошқасида кетатуриб, кўча четида турган одамларга лой сачратиб ўтади. Ҳаммаёғи лой бўлган одамлар орасидан кимдир унинг орқасидан «какое свинство» деб бақиради. Буни эшитган амалдор, отининг жиловини торттириб, сўкинган одамни ушлаб, ура кетади. Ахийри, жанжалга айланиб, амалдор ўз амалидан фойдаланиб, у одамни судьяга чақиртиради. Суд жанжалнинг чиқишига сабабчи бўлган, лой сачратган амалдор қолиб, усти-боши лойга беланган одам устидан айбдор деб ҳукм чиқаради. Убайдулла эса бир адвокат сифатида бу одамни оқлайди, жанжалнинг келиб чиқишига сабаб нимада эканини икир-чикирларигача мантиқан исботлайди. Мабодо, одамларга лой сачратилмаганда, борди-ю, бу беихтиёр қилинган тақдирда, ҳайдовчи ёки амалдор узр сўраганда, бошқаларнинг норозилигига сабаб бўлмасмиди! Агарда, бизлар одамларга лой сачратганидан беҳабармиз, нимагадир бизни ҳақорат қилди, демоқчи бўлсалар, унда икки томон гуноҳкор. Лекин асосий айбдор одамларга ҳурматсизлик, эътиборсизлик билан қараганларда! Бундан ташқари, одамларнинг кийимларини лойга беланганлари учун ҳам ҳақ тўлашлари лозим.

«Бу — свинство» дейилган учун айбдор қилиб бўлмасликнинг яна бир сабаби шундаки, у аниқ бир одамни сен «чўчқасан» демай, умуман кишиларга эътибор бермаслик, одамларни менсимай оёқости қилишнинг ўзи «свинство», бу яхши эмас, деган умумий маънода айтган. Агарда аниқ қилиб «Бу кўчадан руслар ва чўчқалар ўтмасин» деганда эди, бу бошқа гап! Лекин, бизнинг Туркистонда «Итлар ва сартлар бу ерга киритилмайди» деган ёзувни ёзганлар ҳам жазога тортилмайди. Мен ўйлайманки, бу одамни жазодан холи қилиш керак.

Убайдулланинг бундай гапларини эшитган суд хайъати хангу манг бўлиб қолдилар. Судни тўхтатдилар.

Бундан кейин, Убайдулла жиноятчи саналган рус инқилобий ҳаракатининг аъзоларидан бирининг ишига судда адвокатлик қилади. Бу иш билан танишган Убайдулла, ватан ва халқ манфаати учун курашган кишини ҳеч маҳал жиноятчилар қаторига қўшиб бўлмайди, — деб оқлайди. Ўзининг бундай қарашини халқаро қонунлар асосида далиллар келтириб исботлайдики, вақтинча бўлса ҳам уни озод қилмасдан иложлари қолмайди. Бу ҳам ҳоким синф раҳбарларига, албатта, хуш келмайди. Чор охранкаси уни йўқотиш йўлига ўтади. Шундай қилишади ҳам.

Болшевиклар билан алоқада уни айбдор топиб, маълум муддатга озодликдан маҳрум этилади. Олий ўқув юртини аъло даражада битириб қувонч билан Тошкентга қайтиб, ота-она бағрида бўлиш унга насиб этмайди.

Русиянинг заҳ, совуқ қамоқхоналари. Бегона юрт. Кийим-кечак, емак-ичмагидан хабар оладиган кими бор! Отадими, осадими, ким хабар топади? На ака-ука, на бир меҳрибон қариндош-уруф! На бошқалардек уйдан киритилган кўрпа-ёстик! У ётган хонадаги бирдан-бир ҳамроҳи сассиқ мис тувагу, унинг атрофида ғужғон ўйнаган қандалалар!

Шу ниятда она юртини ташлаб, бу жаҳаннамга келганмиди?

Ёлғизликдан оғир азоб борми бандасига!

Лекин у ёлғиз эмасди. У на атрофида ғужғон ўйнаган қандалалар ва на димоғлари қамоқнинг бадбўй ҳидларини сезарди. Мана неча вақтки, унинг хаёли ва қулоқлари остида отаси ва онасининг нидоси янграйди: «Қани бир суюнчиқ! Қани бир дардингга таскин бергувчи яқининг, Убайдулла болам! Бегона юрт!.. Палончининг фарзанди-ку бу, деб бошингни силовчи қани! Мирзакаримбойдек бадавлат бир кишининг фариштадек қизига уйланишдан кечиб, топган роҳатинг шу бўлдимми?»

«Нима қилиб юрибсан бу ерларда, Убайдулла! Боғларинг қўмсамадими? Онанг-чи! Қани дўстларинг, қани ёшликларинг кечган кўчалар! Қани маҳаллангдаги ҳадинг сизадиган ёшу қари дўстларинг! Асадулла маҳсумдек билимдон одамнинг фарзанди эканингни ким

бу ерда билади!» — Убайдулла шу хаёллар билан на тонг отгани, на тун ботганини билади бу зулмат хонада! Фақатгина авахта йўлагада ёқилган шамнинг хира шуъласи темир эшик тирқишларидан хонага кирганда, қуёш ботиб ғариб оқшом чўкканини сезиб қоларди. Ғариб оқшомдан оғир дам борми! Нега қуёш ботганда йиғлагинг келади? Нега хўрлигинг билинади? Қуёш ботабориб оқшом чўккан сари орзу-умидларинг сўнгандек, ҳаммадан худди айрилгандек ёлғизлигинг яна ҳам кучлироқ билинади. «Ҳой Убайдуллахон!.. Убайдуллахон!.. Қани, сени йўқловчи бир меҳрибонинг борми! Ҳозир сенинг боғларингга баҳор келди. Майсалар унмоқда. Осмонингда турналар! Наҳот, уларнинг қур-қурлари сенга эшитилмаса! Хумори тутиб йиғламайсанми! Қирларингдаги лолалар, гунафшалар, варрак учирган томларингдаги чучмомалар наҳот хумор қилиб кўзларингга кўринмаса!..»

Унинг хаёлида жонланган онасининг нолалари қанчалик аламли бўлмасин, аммо отаси Асадулла махсумнинг ёшлигидан қулоғига қуйган ҳикматлари хаёлидан кечаркан, қамоқ азоб-уқубатларини ҳам, соғинч хуморларини ҳам бирдан унутарди. Янгидан ўзида куч-ғайрат туярди, келажагига, ўз мақсадларига эришишга умид уйғонарди.

«Бир ғофил бандани ғафлат уйқусидан уйғотиб, йўлга солмоқнинг ўзи қанчалик савоб!

Бир етимнинг бошини силасанг, бир ғарибнинг мушкулини осон қилсанг, бир беморнинг кўнглига малҳам бўлсанг, бунинг савобига не етсин!..

Аммо халқнинг дардига дармон бўлмоқ ниятида жон фидо қилсанг, унинг бахт-саодати учун ўз ҳаловатингдан кечсанг, ҳаётингни шунинг йўлига тиксанг бунинг савобига тенг савоб бўлармикан дунёда! Бундай бандасидан худойим ўз марҳаматини дариг тутмайди», — дерди отаси. Саратов қамоқхонасида ётган Убайдуллахон ғариб оқшомлари қалбини соғинч, хўрликлар ўртганида, ўзича шундай эътиқод билан таскин топаркан, туганмас бир кучга тўлиб, ўзи сезмаган ҳолда беихтиёр овоз чиқариб, ўзи-ўзича:

— Майли, мени дунё лаззатидан маҳрум қилсинлар, Ватанимдан, дўстларимдан айирсинлар, аммо сен ўзинг борсан-ку, Парвардигор! Сенинг қудратингдан, марҳаматингдан асло айирмасин! — дерди.

Бундай эътиқодли инсонни йўлдан қайтариб бўлар-миди! Қамоқ азоблари, ўлим ваҳимаси унинг кўзлари-га кўринармиди! У ўзининг ҳақлигига ҳар қандай ҳолатда ҳам жавоб топа оларди. Йўқ, унинг жавоби тайёр эди:

— Халқ учун жонини қурбон қилишдан афзалроқ, инсон учун улуғроқ савоб иш йўқ! Халқининг бахту озодлиги йўлида қурбон бўлганларга ўлим йўқ!

Ўз келажагини ўйлаганда қамоқ зулмати, азоблари, ҳатто ўзининг қаерда эканини ҳам унутиб, унинг кўзлари-га фақатгина қуёш порлаб турган келажак ва озод Ватанигина кўриниб кетарди! Шодлигидан қанот пай-до қилиб, жаҳонларни кезгудек бўларди. Орзусига етишгандек худога шукроналар айтарди.

Булар барчаси унинг қалбидаги орзулар эди. Кўз олдида эса зулм, зах қамоқ, ҳашаротлар босиб кетган хона эди! Маълум вақтгача Саратов шаҳридан четга чиқ-маслик шарти билан қамоқдан озод қилинади. Ҳозирча уни Саратовдан ташқарига чиқариб бўлмасди...

Чунки, 1905 йилги биринчи рус инқилоби таъси-рида, Туркистонда ҳам жадидлар ҳаракати жонланиб қолган эди. Албатта, Убайдулладек эътиборли бир шахснинг айни вақтда Тошкентга қайтиши, жадидлар ҳаракати яна ҳам кучайишига сабаб бўлиши Чор ҳукуматига аён эди. Ўша даврдан бошлаб унинг ҳар қадами жандарм томонидан кузатилади. Русия учун энг хавфли шахс сифатида тўрт тарафга хабарлар юборилади.

1913 йил май ойида Саратов губернаси жандарма бошқармасининг бошлиғи Туркистон махфий ишлар бўлимининг бошлиғига қуйидагича хат юборади.

Мана ўша хатнинг асли:

Мутлақо махфий

Туркистон махфий бўлими бошлиғига

Муҳтарам жаноби олийлари, ушбун Сизга маълум қиламанки, 1912 йил 15 августгача Саратов шаҳ-рида яшаган судда қатнашадиган тарафнинг хусусий ҳимоячиси Убайдулла Асадуллаевич Хўжаев ўзининг Москвага боришини маълум қилган эди. Аммо, шу вақтгача Саратовга қайтгани йўқ.

Саратов губернаси жандарм бошқармаси бошлиғи
полковник:

(Имзо)

10 май, 1913 йил.

Бундай меҳрибонликнинг боиси нимада? Бунча ғам-хўрлик қилиб, жаноб махфий бошқарманинг бошлиқлари ташвиш чекмасалар. Нега мунча ваҳима, мунча талваса! Убайдулла Русияга ўт қўймоқчимидики, шунчалик хавfli шахс саналса! Ёки рус подшосига суиқасд уюштириш ниятида бўлсаки, шунчалик ваҳима қилинса! Нега бунчалик унга душманлик назари билан қараш!

Ахир, унинг жосуслик қилиб, Русияни босиб олиб, Туркистонга мустамлака қилишдек нияти йўқ-ку! Русия учун унинг энг хавfli шахс саналишининг битта сабаби — ўз ватани Туркистонни империя чангалидан озод қилиб, хуррият учун курашгани демаса, бошқа нима гуноҳи бўлиши мумкин эди ҳали уйланмаган бу навқирон йигитнинг!

Мана 1913 йили Туркистон махфий идоралари бошлиғининг Саратов Губерна жандарма бошқармасининг бошлиғига Убайдулла ҳақида берган маълумоти:

Мутлақо махфий

Саратов губернаси жандарма бошқармаси бошлиғига

Менга ишончли бўлимлардан келган махфий маълумотларга кўра таниқли арбоб, панисломчи, судда қатнашадиган тарафнинг хусусий ҳимоячиси (адвокат) Убайдулла Асадуллаевич Хўжаев Саратов шахридан Тошкентга келган.

Ушбунни маълум қилиш билан бир қаторда, Хўжаев ҳақида бошқармангизга маълум маълумотлар билан мени ҳам хабардор қилишингиз ва йўл-йўриқлар беришингизни сўрайман:

Полковник Сизих:

(Имзо)

Аслига тўғри:

ротмистр:

(Имзо)

Шу даврдан бошлаб Убайдулланинг бир куни озод-ликда ўтган бўлса, бир куни қамоқда кечди.

Убайдулланинг азобларини кўрганлардан бири унга афсус билдирганда, Убайдулла унга:

— Оҳ, она юртим! Оҳ, бечора онагинам Туркистон! Жонимни ҳам сендан аямайман деймизми, демак, Ватан онадек азиз экан! Оғизда шундай деймиз-у, аммо амалда-чи? — деб ўзи гувоҳ бўлган бир воқеани айтиб берибди:

— Бир аёл кишини девдек эркак тутиб олиб, шундай калтаклайдики, унинг оҳи-додига чидаб бўлмасди. Эркак уни сочларидан бураб савалайди. Аёл бор кучи билан, болам, қаёқдасан, деб бақиради. У бақирган сари эркак қўлларини бураб, тилларини қайриб уради. Она, боламлаб, қаердасан, деб бақиринини қўймайди. Ахир онанинг фарзанддан бошқа суянадиган кими ҳам бўлиши мумкин! Қайси бегона девдек одамнинг қўлидан онани ажратишга ботиниб боради?! Фақат фарзанд онага ўзини қурбон қилиши мумкин! Фарзанд қани? Наҳот, она фарёдини эшитиб, ўзини эшитмаганга солса!

Онани тепкилайди. Онанинг дод-фарёдини эшитиб, уни хор қилиб, тепкилатиб қараб турган фарзанд, фарзандми! Буни кўрган фарзанд чидаб тура оладими! У қўрқув биладим! Азобни ҳис қиладими! Йўқ!

Ваганпарварлик — ўзини унутмоқ! Мана шундай ҳис билан Истиқлол учун курашга кирганлардан бири Убайдулла эди. У 1913 йили Тошкентга яширинча қайтади.

Убайдулланинг бир қисм умри қамоқда ўтган бўлса, қамоқдан ташқарида юрган кезларни ҳам ўз эркича яшаш имконидан маҳрум бўлиб, хавф-хатарда ўтказди.

Чор охранкаси орқаворотдан қидирув эълон қилиб, уни дарҳол қамоққа олиш ҳақида буйруқ чиқаради.

Б е ш и н ч и б о б

ҚИЛИЧ ҚИНИДАН ЧИҚДИ

Убайдуллахон ақлини таниганидан бошлаб, фақат ўз ақлининггина эмас, халқнинг кимлигини таниган кунидан, Чор ҳукуматининг босқинчилик ва мустамлакачилик сиёсатига қарши кураш йўлига кирди. Ум-

рини шунга бағишлади. Фикри-зикри шу бўлди. Октябрь тўнтаришигача — 1917 йилгача Чор ҳукуматига қарши курашди. Лекин нима учундир терговчи Убайдуланинг совет ҳукуматига қарши курашни қачондан бошлаганлиги, бундан мақсади нима эканлиги эмас, аксинча, Чор ҳукумати билан нима мақсадда, кимлар сафида курашганлиги, 1913 йили Тошкентга қайтганидан кейин қандай фаолият олиб боргани, қандай ташкилотлар тузганлигидан сўроқни бошлади.

Албатта, бу билан, сен ҳам Чор Русиясига қарши курашда болшовойлар билан ҳамдард, қуролдош бўлган экансан, деб гуноҳини енгиллатмоқ бўлган дейсизми?! Йўқ, албатта.

Убайдуллахоннинг 1913 йили Тошкентга қайтганидан кейинги фаолияти, нима билан шуғулланганлигини суриштиришдан терговчининг бирдан-бир асл мақсади бутунлай бошқа эди. Яъни Чор Русияси зулмига, унинг босқинчилик сиёсатига қарши курашдан, сенинг ниятинг, большевиклар билан бирга Ўзбекистонда Шўролар жумҳуриятини тузиш эмас, аксинча, уни Москвадан — Русиядан ажратиб, инглиз империалистларига сотиш бўлган, деган айбномани қўйиш эди. Бу ниятни амалга оширишда кимлар билан биргаликда курашган, улар кимлар бўлган, тирик бўлса уларни ҳам Убайдуллага шерикликда айблаб ҳибсга олишни назарда тутган эди. Буни Убайдулла яхши биларди. Улар ўйлаганча бефаҳм эмас эди.

У ўзининг қайғусини қилмасди. Чунки у Туркистонга нисбатан Шўролар сиёсатига, яъни оқ пошшо сиёсатига ҳам қарши курашганини инкор этмади ва ўзини бу ишда ҳақ деб биларди.

Уни адвокат сифатида азоблаган нарса бутунлай бошқа эди. Бу ўзи билан қамоқ камераларида бирга ўтирган одамларнинг оҳ-нолишлари, лагерларда учратгани минг-минглаб бегуноҳларнинг фарёдлари эди.

— Сизни нега қамашди?

— Мен ўзим Тошкентнинг Эски Ўрда маҳалласиданман. Уни Олмазор ҳам дейилади. Отим Рашид, Рашид кал деса, ҳамма билади. Мени, сен судхўрсан деб қамашди. Судхўрлигим шуки, мен уйимда ош тузини қадоқлаб эгасига берардим. Бу ҳамма эрмакка қиладиган иш. Баъзан маҳалланинг болалари ҳам ҳар бир қадоқлашига бир тийиндан беришимга қизиқиб

ишларди. Шуни, кимдир, Рашид кал уйида одам ишлатиб, бировларни кучидан фойдаланади, деб хабар берганми, мени бу ерга олиб келиб қўйишди.

Бу одам шўрлик камерага кирганда башаралари калтақдан кўкарган, гапга ҳам холи келмайдиган, чала ўлик бир аҳволда эди.

Убайдуллахон бунчалик азоблашларининг боисини ундан сўраганида у:

— Менда олтин бўлганмиш, қаерга кўмгансан, шуни айт! — Олтин эмас, қўлимга кумуш танга ушламаган бир одамман. Мен қандай қилиб йўқ нарсани бор, деб айтаман. Шунга калтаклашди! Ёлғон гапириб, у дунёда дўзахга тушгандан, бу дунёда ҳақни айтиб, гуноҳдан фориг бўлишни афзал кўрдим, — деди-ю, ўтирган жойида намоз ўқий бошлади.

— Сизни-чи? — деб сўради Убайдуллахон бошқа бир кексайиб қолган маҳбусдан.

— Мен, ўзим, Чақар маҳалласиданман, Новзада учтўрт туп ўрик, ёнғоқ, беҳи, бир-икки ишком узум экилган боғим бор эди. Мени ҳам ҳовлиси, ҳам боғинг бор, ер эгасисан, деб айбдор қилишди.

Бу гапларни эшитган Убайдулла:

— Жинни кўзига чақа пул тегирмон тоши кўрингандек, шуларки, бой-капиталист, шуларки, катта ер эгаси — помешчик саналган бўлса, унда Ўзбекистонда ҳақиқий бой зоти ҳам, ҳақиқий ер эгаси ҳам қирилиб тамом бўлди, деяверинг! — деб ўз-ўзига телбалардек сўзларди. У бу гапларни алам билан айтарди. Ҳазаб билан айтарди.

Бирининг кўзи яхши кўрмай, бирининг қулоғи яхши эшитмаса, ўзлари чаласавод кишилар бўлсалар!

Убайдулла бу адолатсизликни оддий одам сифатида ҳам, бир адвокат сифатида ҳам ўйлаб-ўйлаб ўйларини охирига етказолмади.

Киши ўз бошига тушган фалокатга, тақдир деб чидайди. Аммо қўл-оёғингни боғлаб энг яқин, беғуноҳ одамнингизни кўз олдинда бўғизласалар! Астаффурилло! Астаффурилло! Худо кўрсатмасин! Бунга одам қандай чидайди! Юқоридаги икки одамнинг қамалиши, Убайдуллахонни шундай аҳволга солиб қўйган эди. Убайдуллахон Шўро ҳукуматиға нега қарши эканини ўзи билади. — Булар-чи? Аттанг, аттанг! Булар қўйдек сўйилиб кетаберадилар! — Ҳазабдан ўрнидан сакраб

турди, кулишни ҳам, йиғлашни ҳам билмасди. Қани энди эрк берсалар-у, адвокатлик қилиб ҳаммасини оқласа!

Ахир, ёш қайтиб қолган бу шўрлик бечораларда ҳеч қандай гуноҳ йўқлигини ким, ким ҳимоя қилади?! Қани, адвокатлар?! Ҳадирса ҳам, отса ҳам ҳеч ким билмаса! Бу қандай давлат?!

Адвокат ким?

Ахир, ҳар қандай суд ҳам, ҳар қандай прокурор ҳам билиб-билмай хато қилиши ҳам мумкин. Албатта, онгли, пора олмай, хатога йўл қўйган суд, жони-дили билан адвокат фикрларига қўшилади. Аксинча, иш билмайдиган, қонунни тушунмайдиган, аммо ўзимники тўғри дейдиган жоҳил суд ва прокурорлар ҳам, албатта, билиб туриб қонунга қарши иш тутадиганлар ҳам бўлади. Лекин мени тергов қилаётганлар ҳаммаси йўқ жиноятни бор қилиб, отишга ҳукм қилишнигина биладиганлар.

Адвокат — қонунни жуда яхши билган, адолатли, кишиларга холис хизмат қилувчи, ноҳақ жабрдан қутқариш учун курашувчи олижаноб шахс!

Ҳамма ҳам ўз бегуноҳлигини суд ёки прокурор олдида ақли етиб исботлай олмайди. Гуноҳкор эмасман, айбим нима, дейишдан бошқа гап айтилмайдиган кишилар ҳам бўлади. Рашид кал, шундай одамлардан эмасми, ахир! Бу шўрликлар ўз фикрини қандай тушунтиради! Буларнинг мутлақо бегуноҳ эканликларини қайси мард бу қонхўр терговчиларга тушунтиради!

Сен бой, бировларни кучидан фойдаланган судхўр бўлганинг учун, сен эса, ҳам боғ, ҳам ҳовли эгаси, бадавлат бўлганинг учун душман саналдинг, деса нима деб ўзини оқлайди? Шўроларнинг наздида бизлар душман эканмиз-да, — дейди-ю тақдирга тан бериб ўтираберади.

Қани бу шўрликларни ҳимоя қиладиган адвокат?!

Адвокатларга тўла ҳуқуқ берилмаган мамлакатда на адолат бор деб бўлади ва на эркинлик бор, деб бўлади!

Одамларни бундай аҳволда кўриш, бундай адолатсизликларга чидаш, виждон азоби Убайдуллахон учун карцерларга ҳафталаб ташлаш, ҳар жисмоний қийноқлардан ҳам оғирроқ жазо эди. Лекин у олдинда

бундан ҳам даҳшатлироқ азоблар, адолатсизликлар ку-
таётганини билармиди?

— Қандай замон бўлди! Бу қандай бегуноҳ халқ бошига тушган кўргилик? — дерди-ю терговчига: — Мен одамларни ҳуқуқларини мана шундай поймол қилинишига қарши курашганман, — деб очиқ айтарди. Фақат терговчига эмас, қамоқдан қутулиб озодликда бўлган йилларида ҳам халқига ўтказилган зулмни кўнглидан чиқаролмади. Фазаби кундан-кунга авж олаверди.

Убайдулла Тошкентга қайтгач, мана, неча кунки, уйдан одам аримай қолди. Неча йилдан бери кўришмай, соғинган қариндош-уруғ, таниш-билишларнинг кети узилмасди. Убайдулла анча йил Русияда яшагани учун кийим-кечаклари ҳам оврупоча бўлиб кетган эди. Устида тўн ўрнида ўша вақтда ўзбеклар учун расм бўлмаган костюм, маҳси ўрнида оёғида пошнали туфли, эғнида галстук тақилган кўйлак, дўппи ўрнида бошига шляпа кийганлигини кўрган маҳалла, ўша даврдаги таниш-билишлар учун ўзбекнинг бундай кийиниши, албатта, ҳайратланарли эди. Ҳатто кийиниб кўчага чиқишини кўришга ишқибозлар ҳам пайдо бўлган эди. Оврўполилар ва Убайдулла учун табиий бўлган бундай кийиниш, айримлар назарида олифгагарчиликдек туюлиб, Убайдулла «пўрим» деган лақаб ҳам тўқилади.

Убайдулланинг фақат ташқи кўриниши эмас, мусофирликда кечган йилларда унинг ички дунёси ҳам бутун ўзгарган эди. Бир неча йиллаб кўришмаган ҳамфикр, ҳамдард дўстларини унинг кийинишидаги ўзгаришлар эмас, миллат манфаатига алоқадор дардлар қизиқтирарди. Айниқса, ҳамфикр ошна-оғайнилар нималардир ҳақида баҳслашиб, гаплари тамом бўлмай, кечаси билан қолиб тонг оттирардилар. Албатта, буларнинг учрашувлари шунчаки дийдор кўришувдан иборат эмас эди.

Фақат булар эмас, Мирзакаримбойдек бадавлат, баобрў кишининг қизидан кечиб, ота-онани азобга қўйиб, Убайдулланинг бегона юртларга кетганидан хабардор, бу уйга келганларнинг ҳаммасининг, айниқса ота-онанинг кўнглида, «хўш, мусофирликда шунча йил заҳмат чекиб ўқиб, нима орттириб келдинг?» деган савол очиқ айтилмаса ҳам бор эди.

«Ортириб келганинг Чор ҳукумати учун энг хавфли одам саналиб орқандан қўйилган махфий идораларнинг айғоқчиларими! Бизларда қиз қуриб қолгандек Русиядан ўрус аёлига уйланиб қайтганинми? Сени йўлдан оздирган шу эмасми? Ахир, унинг отаси ҳам ўз пошшосига қарши чиқиб қамалганлардан экан, отасининг ўчини Убайдулла орқали олмоғи эмасмикан?»

Ҳой Убайдулла, Саратовда, Московда сургун, қамокларда изтироб чекканларинг сенга ибрат бўлмадими? Йўқ, аксинча, оқ пошшога қарши Русияда бошланган инқилобий ҳаракатга, фурсатдан фойдаланиб туркистонликларни уйғотиш мақсадида елиб-югуриб «Умид» деган яширин ташкилот тузишга киришиб кетдинг! Хўш, ўруслардан ўрганиб келганинг шумиди?!»

Албатта, унинг бу қадар жон куйдириб ташвишланишлари бежиз эмас эди. Ҳар бир қадами таъқиб остида бўлган Убайдулла тузган «Умид» деган яширин ташкилоти махфий идоралар назаридан ташқарида қолармиди? Фош бўлса-чи! Астафзурилло! Худо ўзи паноҳида асрасин! Яширин ташкилот нима? Ҳукуматга қарши ошқора айтиш мумкин бўлмаган гапни айтиш-у ошқора қилиш мумкин бўлмаган ишни қилиш! Ахир, бу, Убайдулла ўғлим, билиб туриб ўзини дор тагига олиб бориш-ку! Сенга худо инсоф берсин, ота-онангга раҳм қил!

Убайдулланинг илми, эл олдида обрўли киши бўлиб, эсон-омон ўз юртига қайтганидан ота-она қанчалик суюнишмасин, ўғлининг Тошкентга келгандан кейин қилган бундай хатти-ҳаракатларидан ота-онанинг кўнгли ёримаган эди. Ўғлининг қилиб юрган ишлари, нима билан машғуллиги, улфатлари кимлиги, улар ўртасидаги суҳбатлар фақат отага эмас, ҳукуматга ҳам албатта маълум бўлмай иложи йўқ эди. Буларнинг орасига гап олувчи айғоқчилар кириб қолмаган, деб ким айта олади? Бу уйга келганларнинг суҳбатлари вақтида оғизларидан «Иттиҳод», «Истиқлол», «Хуррият», «Турон», «Озодлик» деган сўзлардан бошқа гап чиқмасди.

Озодлик кимдан? Оқ пошшо зулмиданми? Оқ пошшо бунга рози бўладими? Буларнинг ниятини билса соғ қўядими?

Асадулла махсум фақат Убайдулладан эмас, ўғли Башрилланинг ҳам Убайдулланинг улфатлари суҳбат-

ларига қўшилишларидан хавотирлана бошлади. бир ташвиши икки бўлди!.. Қариликнинг гашти бор деймиз-у, гашти қаёқда! Гашти бола-чақадан тиисанг!..

Ўғлини бу йўлдан қайтариш осон эмаслигини, унинг қайсар феълени ҳам яхши биларди Асадулла махсум! Лекин, ноумид шайтон деганларидек, ўғлининг кўнглига қўл солиб, келажак ниятини аниқроқ билиш мақсадида ёки бу қалтис йўлдан қайтариш, кўнглидаги иштибоҳни кўтариш учунми:

— Одамлар бор, фақат ҳақиқат ҳақида, ҳақгўйлик ҳақида жон куйдириб гапирадилар. Аммо ўша одамлар ноҳақликни қилаётган кимлар эканини ўзлари билмайдиларми? Йўқ, биладилар! Бу ноҳақликларнинг келиб чиқишига ўзлари ҳам сабабчи эканликларини тан олгилари келмайди. Унга қарши курашга келганда-чи, кўзларига жонлари ширин кўриниб қолади. «Тинчлик бўлсин», — дейдилар-у сукут сақлайдилар. Бундайларга ишониб, бир иш қилиш?.. — дея ўғлига қаради.

Убайдулла хаёлига қандайдир қувончли нарса келдими ёки отасининг гапларига яхши жавоб топганданми, ўзича мамнун бўлибми, юзларида табассум, аланечук хурсандчилик билан отасини кучоқлади.

Буларнинг баҳслари нима билан тугагини қизиқиш билан кузатиб турган укаси Башриллага қараб:

— Халққа ноҳақ жабр-зулм ўтказганлар, одамларнинг «бу кунлар ҳам ўтар, сабр қилайлик», дейишларини билмайдими, билади. Билганлари учун ҳам ҳеч нарсадан кўрқмасдан, қилгуликларни қилиб яшайберадилар! Зулм ўтказа берадилар. Форсий шоирлардан бирининг: «Тақдирга тан бериб юрган бу одамлар, нўхтаси йўқ ҳўкиз билан эшакка ўхшабдилар», — деганини, ота, Сиз ўзингиз айтганмидингиз?!

Убайдулла отасини қойил қолдирдим, енгдим, деб ўйлаганди, аммо Асадулла махсум ўғлининг кутилмаган жавобидан кейин уни қалтис йўлдан қайтаришга қанчалик уринмасин, бу мушкул эканини ўйлаб қолди. Шунинг баробарида умид билан:

— Қари билганни пари билмас, деганлар. Бўрининг қарисидан кўрқ! Ёш бўри, албатта, ундан кучлироқ, лекин олишишда қари бўридек тажрибали эмас. У ўлжасига қандай ташланишни билади. Қари бўри ўнта ёш бўриваччани ўз йўлига бошлаши, йўлдан оздириши мумкин. Ундан эҳтиёт бўл!

Ярим чин, ярим ҳазил, жуда топиб айтилган отасининг бу доно жавоби, икки ўғилнинг завқ билан кулишларига сабаб бўлди. Ота-бола, ҳаммалари қўшилишиб кулишди.

Бу уйдагиларнинг гаплашиш тариқаси ҳамиша шундай кечарди. Бу уйдагиларнинг уриши ҳам, тўғри гаплари ҳам шундай бўларди, заҳри бўлмасди. Бегина, ақл билан тан олиш руҳида ўтарди. Гарчанд бугунги суҳбат ҳам кулги, хурсандчилик билан ўтгандек кўринса-да, Убайдулла отасининг гапидан қаноат ҳосил қилмади:

— Қўрқоқ ҳам ўзига, ҳам ўзгага жабр қилади.

— Жабр қилади?

— Жабри нима?

— Қани, топинглар! — Лекин уларнинг жавобини узоқ кутиб ўтирмай, тўлиб турган эканми, ўзи айтди-қўйди:

— Бу мен билан ҳукумат! Мен қўрқоқлик қилсам, ўзимга ҳам, ҳукуматга ҳам хиёнат қиламан! Жабр қиламан.

Қўрқоқ бўлсам, ҳар қандай адолатсизликларга бардош бераман. Ўзимни ўзим оқибатда адо қиламан! Ҳалок қиламан!

Қўрқоқ бўлсам, ҳокимиятдаги, жамиятдаги нуқсонлардан кўз юмаман, ахийри унинг чиришига, ахлатга кўмилиб кетишига, заволига сабаб бўламан! Бу мендек қўрқоқнинг қилган жабри эмасми...

Умуман, Убайдулла адолат, жабр-зулм ҳақида гап кетганда куйиб-ёнмасдан гапиролмасди. Унинг вужуди ҳали ёш бўлишига қарамасдан, ёвузликка қарши ғазаб-нафрат билан тўлиб-тошгандек эди.

Буларнинг суҳбатларини эшитиб ўтирган Юсуфхўжа қори Убайдуллахонни яхши кўриб ачинганиданми, унинг орқасига айғоқчилар қўйилгани қулоғига чалинганидан ваҳимага тушибми, божаси Асадулла маҳсумнинг ёнига қўшилишиб:

— Убайдуллахон укам, мана неча йил машаққат чекиб, алақаёқларда бўлиб, ўқиб келдингиз. Худога шукур, обрўйингиз эл ичида ҳеч кимдан кам эмас. Бир тирикчилик, касби-кор дейдиган бўлсак, Сизда ҳаммадан кўра етарли ақл ҳам, илм ҳам бор. Сизга ақл ўргатгулиги йўқ. Бу гапларни айтишдан муродим шуки, ота-онангиз, балки ўзимнинг ҳам кўнглимдаги бир ташвишни айтиб ўтиш... Энди, нима десам? Эши-

тишимча, оқ пошшонинг айғоқчилари яна кетингиздан искаб юрганмиш! Уқиган шахрингиз Саратов деган жойда ҳам қамашгани қулоғимга чалинган эди. Албатга, булар ҳаммаси ота-онангизга ортиқча ташвишлар... Сизнинг қўлингизда қилич йўқ... Бу золим пошшода раҳм-шафқат йўқ!.. Булар билан олишиш? Гапларимни кўнглингизга олманг, Убайдуллахон!..

Аллақачон мақсад нималигини англаган Убайдулла заррача ҳам бу гапларни кўнглига олмай, гапира беринг — дегандек, бир самимий кулги билан, охиригача тинглаб, қори поччасининг елкасига меҳр билан қўлларини қўйиб:

— Ҳамма гапларингиз тўғри, тушундим. Ҳаммаси, жонингиз менга ачинганидан, раҳмат! — Бир оз ўйлашиб, сўнг Юсуфхўжа поччаси ўтирган духоба кресло устидаги оврупоча анжомларини кўрсатиб:

— Хўш, қалай бу сизга ёқдими, қийнаб қўймадими? — дейди.

— Муборак бўлсин, жуда маъқул.

— Энди халқимиз бўйра устидан кийиз солиб яшашга кўникиб қолган. Сизга булар маъқул бўлган бўлса, жуда хурсандман.

— Нимасини айтасиз!

— Дунёда янгиликлар кўп, қори почча! Аммо бизлар... — гапи охирига етмасдан, қадрдон дўстлари Мунаввар қори, шоир Тавалло, Салимхон, Садриддинхонларнинг кириб келишлари Убайдуллахонга айтмоқчи бўлган гапларининг ҳаммасини айтишига имкон бермади.

У дўстларини, Саратовдан келгандан кейин, узун бостирма йўлақдан ташқари ҳовлига киришинг билан шундоқ кўришиб турадиган ойнавонли айвон ва унинг ёнидаги каттагина ўзи яшайдиган уйга таклиф қилди. Бу уйдаги анжомлар барчаси деярли оврупоча, яъни устига қизил, кўк духоба кимхоб қопланган бир неча кресло, стол, стуллардан иборат бўлиб, бу уй ичкари ҳовлидан холи, кейинги вақтда кўпайиб кетган келдикетдилар, айниқса, баъзан тонг отаргача қолиб миллат дарди билан баҳслашадиган дўстларининг суҳбатларига халақит бермайдиган хос хона эди.

Аммо Убайдуллахоннинг сўзларини эшитган Юсуфхўжа қори ўзига етарли жавоб олган, уни бу йўлдан қайтариб бўлмаслигига имон келтирган эди. У Убай-

дуллахон тақдиридан қанчалик хавотир олган бўлмасин, Николай подшо даврида туркистонликларни ит билан тенг бўлганлари, уни миллатга садоқатини ўйлаганда, унга кўнглидан хайрихоҳ ҳам бўлган эди. Балли дегудек севиб ҳам қолган эди.

Убайдуллахон дўстларини кўриши билан, Ҳамлетнинг:

«Ё ўлиш, ё қолиш: гап шунда!..» монологини ўқиб, ўзида йўқ бир қувонч билан қучоқ очиб кўриша кетади. Тўсатдан бундай кутиб олинишдан улар ҳайронликка тушганларида:

— Ҳамлет!.. Шекспир!.. — деди.

— Ҳўш, нима гап?

— Бу даражада, исён?..

— Ҳа, шундай, топдингиз, Садриддинхон тақсир! Ғалаба учун исён кифоя қилмас, дўстлар! «Ё ўлиш, ё қолиш!» Ана шундай қатъий эътиқод ҳам керак. Аммо эътиқоднинг ўзи ҳам етарли бўлмас!.. Қани, ўтиринглар.

Ҳамма фотиҳага қўл очиб:

— Имон, эътиқодимизни Оллоҳи таоло суст қилмасин!

— Иншооллоҳ...

— Ҳамлетнинг бошдан кечирганлари бизларга бегонами? Бизнинг халқимизни унинг отасини заҳарлаганларидек мунофиқона заҳарламадиларми? Ҳамлетнинг мардлиги, матонати бизларга ҳам охиригача толмай курашиш учун ибрат бўлмайдими!

Тарих бизга ҳокимият учун бўлган жангу жадаллар, шахслар ҳаётидан аниқ маълумотлар беради. Бадиий асарлар эса янги ғоялар беради, ғалабага қандай эришмоқ йўлларини кўрсатади. Қаҳрамонлик ва жасоратга ўргатади.

Унинг гапларини эшитиб, қуюқ қошларини чимириб хаёлга чўмган Абдуманнонга:

— Дўстим Абдуманнон Мажидий, Сиз, театр санъатининг ошиғисиз, ниятларингиз менга аён. Қани, энди, Шекспирни ўқий олсангиз?! У бизнинг миллатга керак! Жуда зарур! Ибратли жиҳатлари бисёр эди. Ўрус тилини билмоқ шундай дамларда фойдали...

Убайдулланинг театр санъати ҳақида бу гаплари, ўша кезлари Бухоро, Тошкент каби қатор шаҳарларда қўйилган Беҳбудийнинг «Падаркуш» асарини кўрган

Абдуманнонда драматик асар ёзишга бўлган ҳавас ва саҳнада асар қўйишга бўлган иштиёқини янада алан-галаштиради.

Убайдулланинг санъатга бунчалик эътибор бериши бежиз эмас эди. Убайдулла Шекспир ҳақидаги гапини давом эттириб:

— Ўрус давлатининг қонунлари, давлат сиёсатини ўргандим, аммо кураш йўлларини билмай, жамият қонунларини билиш билан зафарга етишмоқлик мушкул! Адабиёт, санъат кишиларни ҳамфикр қилиб, бошларини қовуштирувчи омиллардан биридир.

— Булар таҳсинга лойиқ, ибратли гаплар, Убайдуллахўжа афандим! Аммо халойиқни ҳам Ҳамлетдек «Ё ўлиш, ё қолиш»га келтирмоқ учун, аввало, менимча, ғафлат уйқусига ботган халойиқни ғафлатдан уйғотмоқ лозим бўлурмикан? — деди унинг сўзларига эътибор билан кулоқ солган Тавалло. Бу гаплардан ўзича хулоса чиқарган Мунаввар қори кулги аралаш:

— Ғофилни сен уйғотсанг-ку, аммо у кўз очиб, нега мени уйғотдинг, деса-чи! Ғафлатни ором деб билсачи?! — Унинг бу гапи истеҳзоли кулгига сабаб бўлди. Убайдулла худди шу гапни кутиб тургандек, зўр қувонч билан:

— Офарин, қори, кўнглимдаги гапни айтдингиз! Кўз очган ғофилга, нега уйғотганимизни англаймоқ учун, рўзнома лозим. Айна фурсатда бу жуда зарур!

Убайдуллахоннинг ҳаяжон билан айтган гапларини қувватлаб, маъқуллаш ўрнига Мунаввар қори аксинча эътироз билдирди:

— Ёдингизда бўлса, Убайдуллахўжа, отангиз боғда ўз улфатларига гап берган куни рўзномалар, жаридалар нашр қилиш ҳақида зиёфат аҳли истак билдирганда, Сиз, жаноблари, душманни газета билан уриб енгиб бўлмайди, қурол билан курашмоқ керак, дегандек эътироз билдирган эдингиз... Аммо, бутун!.. Хўш?..

— Деган эдим! Ҳа, айтган эдим. Ҳаммаси ёдимда! Аммо энди, афандим, замон ўзгарди. Русияда болшевиклар ва меншевиклар подшога қарши тарғибот эмас, очикдан-очик қуроли курашга ўтдилар. Қилич энди қиндан чиқди! Энди бизлар рўзномада у вақтдагидек мустабидлик, мустамлака зулмининг аламларини тарғиб этиш эмас, жангга ундаймиз. Жангчиларга эса, насиҳат ўқилмайди, қурол тутишни, қилич солишни ўргатилади.

Мен нашр этмоқ истагини рўзнома шу мақсадга хизмат қилади. Шу руҳда бўлади. Русия ўзи бизга йўл очиб берди. Биз ўруслар билан оқ пошшо зулмига қарши жангга Туркистон халқини тайёрлашимиз керак.

— Убайдуллахўжа, ўруслар билан дейсиз, улар қайси руслар?

— Тақсир, улар кимлар, бунинг сиз билан менга асло аҳамияти йўқ. Улар болшевиклар, меншевиклар, кадетлар деган турли-турли гуруҳлардан иборат. Бизлар буларнинг биронтаси тарафида бўлмаймиз. «Оқ ит қора ит бир...» Иккиси ҳам мустабид! Болшойларнинг Туркистон ўлкасига мустақиллик ваъда қилиши, ҳокимиятни идора этиш ихтиёрини ерли халққа бериши, бари ишониб бўлмайдиган алдов! Мен адвокатман. Адвокатнинг далилсиз сўзлаши унга обрў келтирмаса керак, лаббай! Болшойлар йўқсуллар, яъни пролетар ҳокимиятини тузмоқчи бўлади. Бу макр!.. Негалигини айтаман. Меншевиклар эса, ҳокимият бошида йўқсиллар билан корандалар эмас, дунёдан бохабар, пасту баландни биладиган зиёлилар, буржуйлар бўлсин, дейди.

— Шундай деганлар ҳақ! Бизнинг қарашимиз ҳам шундай! Оёқ яланг йўқсиллар қаёқда-ю, илм-маърифатдан хабардор, зиёлилар қаёқда! Биз ўшалар билан бўлайлик!

— Сабр қилинг! Асло мумкинмас!

— Нечун? Пахта заводидаги бир майхўр қора ишчи билан, ўйлаб кўрсанг, ақлга сиғмайди, Убайдуллахўжа. Сизни тенг қилиб бўладими? Давлат тепасида дунё илми-маданиятидан бохабар, ўруснинг Толстойдек улф адабинини мот қилмоқчи бўлган Сиздек одам эмас, қорни нонга тўймаган, қорнидан бошқа ташвиши бўлмаган бир чорикорнинг ҳукмронлик қилиб ўлтиришини тасаввур этинг! Камбағални давлатни ким бошқариши эмас, қорни тўйиши қизиқтиради. Сиз айтган болшойлар, кимнинг кетидан эргаштиришни, кимни қўлига қурол бериб, жангга киритишни билганлар! Ана макр! Бунга ақли етганини қаранг! Офарин!

Таваллонинг юқоридаги фикрларини эшитганлардан бири:

— Жаноб Убайдуллахўжа, эшитишимизча, Сиз ҳам болшойлар тарафдори бўлганлигингиз учун Саратовда Чор ҳукумати қамаган дейишади?

Убайдулла жавоб бериш ўрнига қотиб-қотиб кула бошлайди. Жавоб қилмоқчи бўлди-ю, бу гап нафсониятига теккани ёки энг яқин дўстларидан бу гап чиқиб, ишончсизликдек туюлгани учунми, ўзини заҳарли кулгидан тўхтатолмай кула бошлади. Ва ниҳоят, уларнинг ҳайратларини кўриб:

— Мен қамалган бўлсам, азиз дўстларим, болшовойларнинг бунга ҳеч қандай алоқаси йўқ! Бош сабаб, Толстойга ёзган мактубим. Ана шу чор жандармасини ваҳимага солди. Мактубимдаги инқилобий фикрим учун энг хавфли шахс деб қарашди. Шубҳа билан болшовойлар мафкурасидаги одам, деб қамашди. Албатта, бизлар ҳам болшовойлардек мустабид ҳукуматга қаршимиз. Аммо бизлар, ҳеч маҳал, у маккор, имонини ютган риёкор болшовойлар билан ҳамтовоқ бўлолмаймиз! Ҳа, бўлолмаймиз. Уларнинг кимлигини ҳеч ким ичида бўлган мендек яхши билмайди! — Убайдулла ниҳоятда асабийлашди. — Ҳамма гаплари алдов! Ҳамма гаплари ёлгон! Бўхтон!.. Улар халққа дин эркинлигини берармиш! Бу ҳам алдов! — Убайдулла шундай деди-ю, савол назари билан ҳаммага бирма-бир қараб чиқди.

Мунаввар қори:

— Ким бизнинг динимизга тўсиқ бўлган эканки, улар бизга дин эркинлигини бермоқ бўладилар?

— Алдовлиги шу эмасми?

— Ё алҳазар!

— Бу гапни ўртага ташлашларидан болшовойларнинг мақсадлари «дин халқ учун афюндир» деб айтган доҳийлари Карл Маркснинг даҳрийлигини ва ўзларининг кофирликларини оддий халқдан яшириш бўлган.

— Фақат бу эмас! Болшовойлар подшони ағдариб, деҳқонларга бериши ҳам алдов! Ерни қаердан олиб берар эканлар? Уруслар ўз ерларини Туркистон деҳқонига бўлиб бермоқчимиз?! Ўзбек деҳқони ўз ерига эга-ку! Минг йилдан бери деҳқончилик қилиб келади. Болшовойлар бойнинг ерини камбағал деҳқонларга олиб берармиш! Қаранг, қандай меҳрибонлик! Қаранг, қандай пишиқ ўйланган сиёсат! Бу меҳрибонлик эмас, бир халқни бир-бирига қарама-қарши қўйиш, бир-бирига ёв қилиш, гиж-гижлашдан бошқа нарса эмас-ку!

Убайдулланинг ўта мантиқли далиллари дўстларини ҳам ғазабга келтирди:

— Дехқонга ер берамизми, йўқми, қандай ётиб-турамиз, нега энди улар бизларга айтишлари керак экан?!

— Бизга нима қилишимизни ўз ихтиёримизга қўймасдан, нега улар айтиши керак?

— Ҳа, балли! Улар ўзлари кимлар? Нега энди улар бизлар қолиб, бизнинг устимиздан ҳукмронлик қилиб, дехқонларимизга ер бериш керакми, керакмасми, ҳал қилишади? Ахир, бу очиқдан-очиқ Туркистон устидан ҳўжайинлик-ку!

— Худди шундай! Босқинчилик!

Убайдуллахон болшевик ва меншевиклар, хулас, бутун рус инқилобчиларининг мақсадлари нималиги, ҳаммасини очиб ташлади. Ва ўзига нисбатан «Сиз ҳам болшевикларга қўшилибсиз», — деган таънага жавоб тариқасида, — қани, азизларим, шундай хоинлар билан менинг ҳамфикр бўлишим, улар йўлидан кетишим ақлга сиғадими! — деган гапларини айтиб. — Келтирган далилларим билан адвокатга ўхшадимми? — деб кулиб кўнглини бўшатди. Дўстларини қуочқлагудек таъби равшан тортди.

Узоқ йиллар кўришмаган бу дўстларнинг очиқ кўнглидан, самимий суҳбатлари кутилмаганда бўлинишига, бошига дурра ўраб, атлас кўйлак кийган, баланд бўйли, юзи оппоқ, хушрўй рус аёлнинг ўзбекча салом бериб, кириб келиши сабаб бўлди.

Бу Убайдуллахоннинг рус хотини эди.

Бу муждадан меҳмонлар нима деярларини ҳам билмай, тарадудланиб қолдилар. Меҳмонлардаги ҳозирги ҳолат, рус келин келган биринчи кунларда, Убайдуллахоннинг уйидагиларда ҳам юз берган эди. Бу фақат ота-онани ҳайратга эмас, ҳатто ғазабга солган. Лекин бундай муносабатлар узоққа бормади. Яхшиликка, хайрликка юз тутди. Бунга биринчи сабаб, Тошкентга келгунга қадар насроний динидаги аёлнинг мусулмон динини қабул қилганлиги бўлди. Уйдагилар уни русча исми билан эмас, энди Маликахон деб атай бошладилар.

У илми, аристократ рус оиласидан чиққан бўлиб, мусулмон динини қабул қилишни ўз эътиқодига хиёнат деб билмади. Бутун динларнинг асоси Олоҳнинг бирлигини танимоқ, унинг негизи эса миллатидан қатъи

назар, инсонларга мурувват, яхшилик қилмоқ, деб тунди.

Маликахоннинг бу қарашлари қанчалик асосли эканини синаш учун у янги келган кунларда, Башриллахон:

— Сиз ёвузликка ёвузлик қилмаслик керак, дейсиз. Сизларнинг ёзувчиларингиз Толстойнинг бундай қарашларига акам тарафдор бўлмаган-ку, — деган эди.

Маликахон узоқ ўйланмасдан, аввалдан ўзи қатъий хулоса чиқарган фикрини айтди:

— Убайдулла Асадуллаевич яхшиликка қарши эмас, ёвузликка қарши. Бу деган сўз, инсон инсонга яхшилик қилсин, дегани-ку! Убайдулла одамларга, ўз халқига яхшилик истаган. Бизни яқинлаштирган сабаб шу, — деган шубҳага ўрин қолмайдиган асосли жавобни айтди. У шунчалар севикли келин бўлиб қолдики, катталар меҳр билан Маликахон, кичиклар Малика келиноий деб исмини тилдан қўймайдиган бўлдилар.

Уни Убайдуллахонга яқин қилган ва унга бўлган муносабатининг самимийлиги ишонарли сабаблардан бири яна шунда эдики, у ҳам ўз ҳукумати адолатсизлигининг жабрини тортган оиладан чиққан эди. Уни эри — Убайдуллага адолатсизлик ва зулмга бўлган нафрат яқинлаштиради. У Убайдуллага ҳамдард, ишларига ҳамкор бўлди. Оиланинг севикли аъзосига айланди.

Меҳмонларга чой олиб келиш баҳонаси билан кирган Маликахон эрига бир конверт топширди-да, меҳмонларнинг суҳбатларини бўлмаслик учун узр сўраб чиқиб кетди.

Убайдулла конвертни очиб, кўз югуртириб, «тавба, тавба»лаб давомини ўз ичида ўқий бошлади. Дўстларидан яширгандек бўлмаслик учун:

— Бу мактуб Москвадан, рус ошналаримдан. Тавба дейишимнинг боиси шулки, Русиядаги очарчилик, оғир аҳволни айтибди. Бу юк давлат деган оқ пошшо халқининг ўзи қашшоқ, оч-яланғоч, қорни нонга тўймаган бўлса, унга қарам қуллари, бизнинг аҳволимиз нима кечарди?! Айтмаса ҳам бўларкан!

Улфатлардан бири Убайдуллага мурожаат қилиб:

— Энди сиз ҳам янги рўзномангизнинг номини ўзгартиришингизга тўғри келармикин?! — деди.

Убайдулла Саратовдан келгандан кейин ўзбек тилида «Садои Туркистон» рўзномасини чиқариш ҳаракатида бўлиб, Туркистон губернаторининг рухсатини кутмоқда эди. Улфатининг ҳозирги гапи шунга ишора эди.

— Нима деб ўзгартирсам?

— «Садои Туркистон» эмас, «Садои қуллар» десангиз, аниқроқ бўлармиди дейман?! — албатта, бу ҳазил эди.

Убайдулла кулиб: — Асли шундай бўлиши керак, лекин бу ном билан чиқаришга рухсат беришмайди. Ундан ташқари, бу жуда ошқора, яланғоч! Яланғочлик Шарқ одобига тўғри келмайди, — деб ҳазилга айлантирди.

Лекин аслида газета чиқаришдан Убайдулланинг мақсади ҳам шу бўлган!

«Садои қуллар» эмас, «Садои Туркистон» номи билан рўзнома чиқаришга ҳам ҳукумат рухсат этадимийўқми, ҳали аниқ эмас эди.

Ахир, Убайдуллага чор ҳукумати учун хавfli одам деб қаралди. Айниқса, болшевикларга яқинликда ундан шубҳаланиб, большевиклар ғоясини тарғиб этмасмикан, деган гумон ҳукуматни ваҳимага солиб қўйган. Ўша даврдаги Туркистон махфий бошқармалари, ҳарбий губернаторлар марказдаги Чор ҳукумати идораларига Русияда алғов-далғов бир замонда бу сартларга рўзнома чиқариш нега зарур бўлиб қолган, бундан мақсадлари нима, нима ҳақда ёзмоқчилар? — деган хавф билан махфий ёзишмалар ёза бошладилар.

1913 йил 1 ноябрда Сирдарё ҳарбий губернатори, Туркистон махфий бўлим бошлиғига қуйидагича мутлақо махфий мактуб юборади:

«Кўп ҳурматли жаноби олийлари, Сизга Тошкент шаҳри, Романовский кўча, 16-уйда турувчи тошкентли сарт, хусусий ҳимоячи Убайдулла Асадуллаевич (аслида шундай ёзилган) Хўжаевдан Тошкент шаҳрида маҳаллий мусулмонлар тилида (турк тилида) «Садои Туркистон» номида рўзнома чиқаришни сўраб ариза ёзганлигини маълум қилмоқчиман.

Генерал-лейтенант (имзо)
Топшириш учун олувчи
полковник (имзо)».

Ҳадеганда рухсат бўлавермаганидан Убайдулла шу кунларда асабий, дарғазаб эди.

Лекин ғазаб, жаҳл сўниши мумкин. Дилда уйғонган бу нафрат унутилмас бўлади. Ёдга тушган ҳар дақиқада у ғазабга айланади. Ғазабни алангалатади. Унинг аҳволини кўрган Асадулла махсум:

— Курашаман, дейсан — курашиш керак! Аммо оқибатини уйлайсанми?! Кураш ўзи нима, биласанми?»

— Ҳа! Кураш — енгмак, — деб жавоб қилди Убайдулла.

— Жуда тўғри! Аммо енгил нима? — Убайдулла ўйлаб жавоб қилгунча, отаси: — Қандай енгасан? Енгил нимадан иборат? — деб давом этди.

— Енгил, ғалаба қозонмоқ, ғолиб чиқмоқ.

— У нимадан иборат? Асир олмоқми, қата қилмоқми? Афв этмоқми?

— Ҳаммаси!

— Сен ўлимга розимисан? — деди ўғлининг жавобидан ғазабланган Асадулла махсум. Аммо Убайдулла бундан зарра аччиқланмасдан отасининг яна ҳам ғазабини кўзгатмаслик учунми, босиқлик билан:

— Бир нимадан алам ўтмаган, ўтганда ҳам жонжонидан ўтмаган одам жангга кирмайди, отажон! Аламзада, ҳақоратланган, хўрланган одамнинг кўзига ўлим кўринадими? Ўлимдан қочадими, йўқ!

Ўғлининг бундай қайсар жавобини эшитган ота ўғлини бу йўлдан қайтариб бўлмаслиги, пешонасига нима ёзган бўлса шуни кўришига имон келгирди.

Ота-боланинг баҳси устига келиб қулоқ солиб бир чеккада ўтирган укаси Башриллага «Хў, сен менинг бу гапимга нима дейсан» дегандек умид билан қаради. Аммо Башрилладан садо чиқмади.

Шундай жиддий гаплар бораётган бир пайтда укасининг парво қилмагандек жим ўлтириши Убайдулланинг ғашини келтирди. Аммо Башрилланинг бундай сукути бежиз эмас эди. Айни шу дақиқаларда унинг кўнглидан қандай хавф-хатар, нохушликлар кечаётганидан Убайдулла беҳабар. Башрилла энди ёш бола эмас. Акаси билан ҳамма иш, ҳамма ҳаракатда ҳамфикр бўлиб, жафосини ҳам бирга тортишини, акасининг бошига тушиши мумкин бўлган фалокатлардан Башрилла ҳам холи қолмаслигини билдирди.

«Умид» номи билан тузилган яширин ташкилот, албатта, Башрилланинг иштирокисиз бўлмаган. «Садои Туркистон» шу ташкилотнинг газетаси. Туркистон махфий сиёсий полицияси «Садои Туркистон» газетасининг нашр қилинишига рухсат этиши бекорга бўлмабди, газетадан бир қопқон сифатида фойдаланишни кўзланган.

Ахир, ташкилот аъзолари, унинг бошлиғи Убайдуллани жазолаш учун ашёвий далил бўлиши керакми? Бу фақат газета орқали бўлиши мумкин эди. Убайдуллани ҳибсга олиш учун қидирув эълон қилган ҳукумат бекорга уни эркига қўйиб қўйибдими? Чор Русияси учун энг хавфли, ашаддий душман Убайдуллани ҳибсга олиш учун бошқа сабаб, бошқа йўл йўқ эди.

Башриллани ҳозир ўйлангириб қўйган нарса шу эди. Вадим Чайкин ҳам ҳозир жаҳон уруши вақтида газета чиқариш пайти эмас, хавфли деган фикрда эди.

Башрилла ўз дардларини ичига сиғдиrolмай айтганда, Убайдулла кутилмаганда қотиб-қотиб кулди:

— Ёшлигингда ошиққа қулом қўйгансан-а! Қўйган қуломинг яхши эритилиб, ошиқнинг чек-чекига сингмаса, биласан-а, катга соққа билан бир урганда кўчиб тушади. Одам ҳам ўз мақсадини қулом қўйгандек бутун вужудининг мағзи-мағзига сингдириб олмаса, ҳар қандай зарбага бардош беролмайди. Тўғрими?

— Тўғри!

Убайдулла бундай ишлар бўлишини биларди. Ахир, у ўз юртидан жудоликда, қаҳратон Русияда бекорга яшадими! У ердаги яширин ташкилотлар фаолияти ва унга ҳукуматнинг назарида нима жиноят саналиши бунга қарши қандай тадбир, жавоб ва сабаблар кўрсатилиши мумкинлигини, бу ишларга қўл уришдан аввал, газетада нималар ҳақида ёзиш, чор сиёсатини қандай фош қилиш йўлларини ўйлаб қўйганди.

Убайдулланинг Чор ҳукумати учун энг хавфли, хатарли одам саналиши ва уларни доғда қолдирган сабаблардан бири ҳам унинг қонунчиликда ҳаддан ташқари билимдонлиги, тадбиркор, ўз мақсади йўлида ўта қайсарлиги эди.

Убайдулла ўзи ташкил қилган ва ўзи бош муҳаррир бўлган «Садои Туркистон» газетасининг илк сонларидаёқ босилган мақолаларида Русиянинг талончилик сиёсатини шу қадар усталик билан фош қила

бошлайдики, энг раҳмсиз фирибгар чор жандармаси ҳам ўз тузоғига илинтириб, айбдор қилишнинг иложини тополмай қолади. У ҳар бир мақоласида отасидан эшитган, Шарқда кўп қўлланилган «малехулқабиҳ»дан фойдаланади. Яъни сиртдан қараганда бу мақтовдек туюлса ҳам, асли тагида нуқсонларни фош қилиш ётган бўлади. Туркистонни руслар босиб олганлигига 1915 йилда эллик йил тўлиши муносабати билан руслар буни тантанали нишонлашга ҳозирлик кўра бошлайдилар. Убайдулла ҳам бу маросимдан четда қолмайди. У юбилейга бағишлаб 1914 йил 25 май ойида ёзилган мақоласини «Юбилейга ҳозирланув» деб атайдди. У шундай бошланади:

«Тошкент шаҳрининг Россия ҳукумати тарафидан забт қилинганлигига 1915 йили, 15 июлда эллик йил тўладир». (Қўшилганига эмас, яъни босиб олинганига. Мақоланинг ёзилишидан асосий мақсад халққа ихтиёрий қўшилиш эмас, босиб олинганлигини қайд этиш.) Мақоланинг давомида:

«Рус ватандошларимизнинг (ўзбеклар эмас) бу юбилейга камоли шодлик ва тантана ила иштирок этиб, бунинг хотирасини улуғ-улуғ муассасоти илмия ва хайриялар вужудга келтирмоқларида шубҳа йўқдир.

Ул вақтда биз мусулмонлар нима қилурмиз?..»

Убайдулла ўз мақоласида бу саволни мусулмонларга бекорга ташламади! Бу билан у, бизни босиб, бойлигимизни талаган, ўзимизни ит қаторида санаганлар билан бирга тантана қиласизларми? — демоқчи эди, холос! Бундан бошқа ҳеч қандай мақсад бўлиши мумкин эмас эди.

Мақоланинг давоми:

«Улар (руслар) шаҳар олган киши, қанча шодлик қилсалар ярашур. Биз эсак шаҳар берган киши. Бизга шодлик ўрнига хафалик керак, деб оғиз очиб қараб қоламизми?»

Албатта, мустамлака зулмини тортган ҳар бир одамни бу савол ўйлантирмай иложи йўқ эди. Ўз эрки, ўз шаҳридан ажралган инсон бу саволга қандай жавоб айтиши мумкинлигини Убайдулла яхши биларди. Халқнинг босқинчиларга қарши ғазаблари бўғзига келганини билмаса, бу саволни бермасди. Бу мақолани ҳам ёзмаган бўларди!

Ўзбек зиёлилари учун юбилей эмас, Убайдулланинг мақоласи зўр тантанага айланди. Бунинг акс-садоси сифатида газета ва унинг шаънига мадҳиялар ўқилди, қасидалар ёзилди:

ТОШКАНДА ЧИҚМИШ,
МУҲТАРАМ УБАЙДУЛЛАХУЖА
АСАДУЛЛАХУЖАЕВ
ЖАНОБЛАРИ ТАРАФИНДАН
«САДОИ ТУРКИСТОН» НОМ ГАЗЕТАСИНА
ЁЗИЛМИШ
МУБОРАКБОД ТАРИХНОМА

*Ҳамдлар ўлсун сенинг номингга, эй қодир ҳудо,
Кудратингни кўргузубон бир газит қилдинг ато.
Раҳматинг очдинг қапусин, бир назар қилдинг биза,
Турфат ул-айн ичра қилди ушбу Туркистон садо.
Қоғазим кўз пардаси, қонлар сиёҳ ёзсам агар,
Ҳазратингга то қиёмат шукрлар ўлмас адо.
Кўп умиди умматингни, эй ҳабиби муҳтарам,
Илтижо эттим сиза доим, Муҳаммади Мустафо.
Эй Ватан! Ўлсун муборак санга Ҳақнинг раҳмати,
Эмди қилгумдур — ғуборингни кўзимга тўтиё.
Фикримиз қилсун тараққий, илмимиз топсун ривож,
Кўз очилсун, йўлни кўрсун, кўнглумиз топсун жило.
Биз жарига ташнасини лабзи ширинлар ила
Комёб этса «Садо»миз дунёда топсун бақо.
Матбаа гулзорида терди Тавалло тарихин,
Мисраида сайради: «Булбул фиғон — миллий наво.»*

Убайдулла шаънига айтилган бу ҳамду санолар унинг эл ичида қанчалик обрўли эканлиги, унга одамларнинг қанчалик муҳаббати зўрлигининг ифодаси эди. Лекин бундай мадҳия, қасидалар қанчалик ҳақ бўлмасин, Убайдулланинг манфаатига эмас эди. Мақолада айтилган фикрларни кўпчилик газетхон, зиёлилар мағзига тушуниб, қанчалик хурсандчилик билан қабул қилган бўлсалар, чор амалдорлари ҳам худди шундай тушуниб, шунчалик ғазабга келадилар. Чунки мақола-

* И з о х: «Булбул фиғон — миллий наво» сўзларидаги арабий ҳарфлар йиғиндиси ҳижрий 1332 йилни, яъни «Садои Туркистон» нашр этила бошлаган санани билдиради.

да «забт этилди», «шаҳар босиб олган кишилар» каби айтилган гаплар газетани ёпиб қўйиш, таҳририят аъзоларини жазолаш учун етарли ашёвий далил бўла оларди. Аммо!..

Мақоланинг давоми шу қадар усталик билан ёзиладики, уларнинг тилларини тишлаб қолишдан бошқа иложлари бўлмайди.

Сенга қарши қилич яланғочлаб келганга, қиличингни ташла, десанг, у мени қуролсизлантирмоқчи шекилли, деган ваҳима билан қилични ташлаш ўрнига, аксинча, тезроқ сенга ташланади. Ташла, дейиш ўрнига, балки, тўхта деганида, нима демоқчи? Таслим бўлмоқчимми, деган ўй билан қилични бир дам қинига солиши мумкин бўлармиди!

Чор ҳукуматига нисбатан Убайдулла шундай йўлни тутади.

Мақоланинг давоми:

«...Русия ҳукумати бизнинг шаҳримизни забт этди, ҳуқуқимизни қўлимиздан олди...» (Чор зулмини бундан ортиқ, бундан очикроқ яна қандай ифодалаш мумкин?) Агар мақола фақат шундай гапларни айтишдангина иборат бўлганда эди, ҳеч сўзсиз муаллиф жазога лойиқ бўларди. Аммо мақоланинг давомида усталик билан «Чор ҳукумати темир йўл, телефонлар келтирди, саломатхона, тижоратхоналар таъсис этди, тараққиётга ундади, кўзимни очди», дейиладики, бу эса амалдорларни жазолашдан ўзларини тийишга мажбур этади.

Убайдулланинг фақат Туркистон музофотида эмас, Русия давлатида ҳам машҳур адвокат деб ном чиқариши, энг хавфли одам деб саналиши сабабларидан бири ҳам ана шундай мантиқий йўллар топа олишида, ҳаддан ташқари билимдонлигида эди.

Дардлари ичига сифмай, бор овоз билан атрофга жар солиш иложини тополмай юрган ўша даврнинг Камий, Бехбудий, Тавалло, Фитрат, Ҳамза, Чўлпон каби шоир ва мутафаккирлари, ватан ва миллат дардида жонкуяр Садриддинхон аълам, Саидносир Миржалил ўғли каби илмли бойлар, маърифатпарварлар учун ҳам бу газетанинг дунёга келиши катта қувонч бағишлаган, байрамга айланган эди.

Ҳа, кимларгадир байрам эди, кимларгадир қувончли эди. Аммо, худо кўрсатмасин, бу қувонч, шодлик-

ларнинг оқибати нима билан тугайди, жабр-жафосини тортиш кимнинг елкасига тушади, уларнинг хабарлари ҳали қайда!

Газета ўзбек зиёлилари ва жадидларнинг йиғилдиган, соатлаб эмас тонг отаргача баҳс, мушоиралар бўладиган марказига айланди. Бу ерда суҳбат қилиб, чой ичиш эмас, йўқ — дарё сувлари ҳам бу ерда йиғилдиган, куйган юракларнинг аламли алангасини босишга ожиз эди. Бу ерга келадиганларнинг ҳар бири уйларига ўт кетиб, хонавайрон бўлган, энг азиз нарсалардан маҳрум кишилардек, фарёд билан келардилар.

*Алҳазар, эй шоҳи золим, алҳазар,
Раҳм кўп бар ҳоли мазлумон нагар.
Оҳ урса пиразан вақти саҳар,
Бўлғай андин юз туман зеру забар, —*

деган шеърини ўқиб шоир Камий фарёд билан кириб келса, Садриддинхон аълам Фарғона губернатори Ивановнинг айтишга тил ҳам бардош беролмайдиган: «Минг сарт бир ўрус солдати кийиб юрган этигининг пошнасига арзимади!» — деган ҳақоратларига, наҳотки, биз Амир Темурхон авлодлари чидаб ўлтирсак! Наҳот, чора бўлмаса! — деб нола билан келарди.

Бу газета даргоҳида ҳамма бир фарёд билан, мададкор, деб келадиган бўлди. Губернатор Абрамовнинг Самарқандда барпо этган боғи пештоқида — «Боққа сартлар ва итларнинг кириши тақиқланади!» деган ёзувдан хабар топган Туркистон шаҳрининг миллат ва илмпарвар бойларидан бири, Убайдулланнинг кадрдонларидан, газета чиқаришда моддий манфаати теккан — Саидносир Миржалил ўғли:

— Шу гапларни ўқиб, шу гапларни қулоғимиз билан эшитиб, биз улардан нима инсоф кутишимиз мумкин! Ахир, бу, бизларга аниқ хулоса чиқармоғимиз учун етарлидан ҳам ортиқ эмасми? Ё Оллоҳ! Сабртоқат шунчалар бўладими! — деган фарёд билан келади.

Буларнинг орасида ёш жиҳатдан энг кичиги, Андижондан келиб Тошкент мадрасасида таҳсил кўрган вақтларда тошкентлик жадидлар билан яқиндан танишган, айниқса, рус ва жаҳон адабиётини ўша даврдаги ўзбеклар орасида яхши билган ва Убайдуллахон

билан дўстлашиб, энди шеърлар ёза бошлаган Чўлпон рус амалдорлари зулмидан фақат ўзбек халқи эмас, унга қарам туркий халқларнинг барчаси додга келгани мисоли сифатида бўлса керак, буюк татар шоири Абдулла Тўқайнинг рус полициясини Азроил, подшо атрофидагиларни «вахшийлар гуруҳи» деб атаган шеърини ўқийди:

*Ичарлар қонларин аҳли башарнинг, чунки қон ичмоқ
Ҳаловатлигир унларга шакардин ҳамда ҳалводин.*

Барча дўстларининг дардларини тинглаб, фикрга чўмган Убайдуллахон, Чўлпоннинг Тўқайдан ўқиган шеърини эшитиши билан ҳаяжондан қизариб, завқ билан чапак чала бошлайди. Чунки бу фақат татар халқи ҳақида бўлмай, туркий халқнинг дарди эди.

Бу шеър баҳона Убайдулла баҳсли бир масалага ўзича хулоса чиқарган эди.

Шу йиллари Чор ҳукуматига қарши кураш бошлаган Ленин бошлиқ болшевиклар, пролетариат ҳокимияти тузиш учун Туркистондаги рус ишчилари орасида тарғибот, ташвиқот олиб боришга киришган эдилар. Болшовойларнинг бу ҳаракатлари Убайдуллани жиддий ўйлантириб қўйган эди. Буни у, Туркистонга мустақиллик бериш эмас, аксинча, ҳукмронлик қилиш учун курашининг бир кўриниши деб тушунган эди. Рус меньшевиклари — эсерлар эса подшо ўрнига буржуазия ҳокимияти ўрнатиш тарафдори эдилар.

Бизлар бу курашда кимнинг ёнида бўлишимиз лозим. Убайдулланинг ўзи бу масалада аниқ фикрга эга эди. У болшовойларга ҳам, меншевик-эсерларга ҳам қарши эди. У иккаласининг ҳам Туркистонни чор зулмидан озод этиб, мустақиллик, ҳуррият бериш ниятлари йўқлигига ишонган эди. Унинг курашдан бирдан-бир мақсади озод, мустақил Буюк Турон давлатини тиклаш бўлган, холос! Бунга эса, Уралдан то Қора денгиз соҳилларигача бўлган туркий мусулмонлар — татарлар, ёқутлар, қозоқлар, қримликлар бирлашиб курашишлари орқалигина етишмоқ мумкинлигига қатъий амин эди. Убайдулла ўз газетасида ана шу масалани ёритишни ўз олдига биринчи мақсад қилиб олади.

Абдулла Тўқай шеъридаги мана шу ҳамфикрлик, ҳамдардлик Убайдулланинг чексиз қувончига сабаб

бўлганди. Туркий халқлар бирлашмасдан, якка-якка курашиб озодликка эришиб бўлмасди.

Лекин, афсус! Инсон ўзи кутмаган, инсон ақли ет-майдиган тасодифлар билан бу ўткинчи дунё тўлаки, Парвардигорнинг амри билан кутилмаганда бахтга эришмоғу, кутилмаганда бутун умидларнинг барбод бўлмоғи ҳеч нарса эмас!

Кутилмаганда буларнинг қизғин суҳбатлари устига кириб келган Саид Камолхон домланинг нохуш хаба-ри ҳақорат ва зулмдан тутаб турган Убайдулла ва унинг шериклари аламларини яна ҳам алангалантириб юбор-ди.

Саид Камолхон Петербургга рус подшоси Николай II нинг таклифи билан борган бўлиб, Петербург уни-верситетига турк, форс ва араб тиллардан дарс берган шарқшунос, маърифатпарвар, йирик олим эди. У фа-қат университетда эмас, подшо Николай II нинг қиз-ларига Шарқ халқларининг урф-одатлари, маданияти, тарихлари, иқлим-шароитларидан таълим берувчи шах-сий муаллимлик ҳам қилган.

Буни қарангки, улар бизнинг маданиятимиз, тари-химизни ўз фарзандларига ўргатиб маънавий бойиган, аммо биз шўрликларга, ўзларимиз, болаларимизни мак-таб очиб ўқитишимизга имкон бермаган!

Туркистон тарихини ўрганиш уларга нега керак эди? Шунинг учунки, бизлар мустамлака — қул, улар-нинг фарзандлари қул эгалари. Ўз қулларининг усти-дан фарзандлари келажақда ҳам ҳукмронлик қилиш-лари учун ўзига қарашли мустамлака халқларининг урф-одати, феъл-атвори, жуғрофияси, тарихини ўрга-ниши зарур эди. Уларнинг ниятлари ёмон! Туркист-онга мустақиллик, халқига озодлик бериш ниятлари ҳали-бери йўқ.

Кечагина бир неча йиллик Петроград сафаридан қайтиб келган Камолхон домла:

— Подшо саройи атрофидаги гап-сўзлардан менга маълум бўлишича, ўруслар Олмонияга қарши бутун-эрта уруш эълон қилмоқчи. Бу деган сўз жаҳон муҳо-рабасининг бошланиши эмасми? Бу нима билан яқун-ланур, бир Оллоҳга аён!

Бу хабарни эшитганлар ҳайронликда бирдам хаёл-га толдилар. Нима ҳам дейиш мумкин эди дабдуруст-дан.

Аммо бу урушдан ўзича хулоса чиқарганлардан бири:

— Бу Оллоҳнинг бизга марҳамати-ку! — деди.

— Шояд, шу баҳона уруснинг қонли чангалидан халос бўлсак.

— Ёмғирдан қутулиб, қорга тутилмасликка кафолат борми? Олдиндан ҳукм чиқариш, шошма-шошарлик бўлмасмикин!

— Оқ ит, қора ит бари бир ит эмасми?

— Бизларга касофати тегмаса, бас!

Бошланажак жаҳон муҳорабасининг Туркистон халқлари тақдирига алоқаси ҳақида дарҳол бир тўхтамга келиш мумкин эмас эди. Аммо бу хабарни эшитган ҳар бир кишининг фикри-зикри битта савол билан банд эди, у ҳам бўлса, Туркистоннинг келажаги эди! Ахир, буларнинг ватан, миллат, истиқлолдан ўзга нима ҳам дарди бўларди!

— Худодан тилайлик, қўли баланд келмасин.

— Бу ҳақ гап! У қанчалик кучайса, қудрати ошса, у шунчалик қутуради. Бизга жабр-зулми ҳам шунчалик ортади. Негаки, ҳайиқадигани қолмайди. Мендан зўри йўқ, деб қарайди.

— Борди-ю, Олмония ғолиб келса-чи?

Булардан ҳеч бирининг фикрига муносабатини билдирмай, эшитмагандек қандайдир ўй-хаёллар оғушида безовталаниб қолган Убайдуллахон:

— Қай томон мағлуб, қай томон ғолиб, бундан бизларга ҳеч қандай манфаат йўқ, жаноб дўстларим! Ҳеч маҳал буюк давлатлар, балки буюк босқинчилар (буюк қароқчилар десак тўғрироқ бўлар) ҳеч маҳал кичик давлатларнинг, кичик халқларнинг фойдасини ўйламайди. Бир буюк мамлакат, ўзидан бошқа кичик бир ўлкани босиб таласа, халқини қонга ботириб қирса, иккинчи бир буюк давлат уни зулмдан ҳимоя қилиш эмас, асло! Аксинча, аралашиб ораларимиз бузилиб қолмасин, деб ўзини четга олади.

Фаранглар қанча-қанча араб давлатларини забт этдилар, қайси буюк давлат, ҳой, бу адолатсизлик-ку! Ахир, бу талончилик-ку, худодан қўрқмайсанми? — дедими?

Инглизлар қўшнимиз Афғонистонни босиб олмоқчи бўлиб халқини қирди, хўш, ўруслар ҳой, — дедими?

Аксинча, мендан олдин, нега сен эгалик қилмоқчи бўлдинг? — деб афсусланди.

— Буюк давлатларнинг сиёсати, афандилар, сен ҳам индама, мен ҳам индамай! Сен ҳам босиб талайбер, мен ҳам босиб талайберайдан бошқа нарса эмас. Айни фурсатда бизларни ўйлатадиган, ташвишга соладиган бирдан-бир нарса, муҳораба нима билан тугаши, қай томон енгиши эмас, айни фурсатда, биз қайси йўлдан боришимиз, Туркистон халқлари истиқлоли учун қандай тадбир кўришимиз кераклиги бўлмоғи лозим, менимча!

Убайдулланинг ҳозиржавоблик билан, масаланинг моҳиятини ниҳоятда чуқур англаб чиқарган фалсафий хулосаларидан мамнун бўлган Мунаввар қори:

— Дарҳақиқат, фурсатни қўлдан бой бермай бизларнинг айни замонда қилодирғон юмушимиз, бу урушнинг натижасини ўйлаш бўлмай, бошланган бу уруш даврида Чор ҳукуматининг бизларга бўлатурган муносабати кўпроқ ташвишлантирмоғи лозимдир. Яъни фурсатни ғанимат билиб, мустамлака ўлкалар бизга қарши бош кўтармасин, деган ваҳима билан ўз ёнига олмоқ бўлиб, бир оз марҳаматлироқ бўларми ё аксинча тазйиқу тақиқларни зўрайтирарму. Буни назардан қочириш катта хато!

— Айни замонда, биз туркистонликларнинг бу урушга, Чор ҳукуматига қарашимиз қандай бўлиши керак? Кўп нарса бунга ҳам боғлиқ.

— Афсуски, бизнинг муносабатимиз беш қўлдек маълум.

— Нечун афсус?

— Ахир, биз жаҳидларнинг бирдан-бир ниятимиз Истиқлол учун кураш экани чор амалдорларига ҳам, подшо саройидагиларга ҳам беш қўлдек аён-ку! Жаридалар, рўзномалар нашр этганимиз. Бизларнинг мақсадимиз, бизнинг ҳар қадамимиз, қилғон ишларимизни ҳамиша назорат остига олмоқлари, тафтиш этмоқлари бизларга шубҳа билан қарашларининг кўриниб турган далили эмасми!

Мунаввар қорининг жон куйдириб гапирган бу гаплари ҳаммаси дўсти Убайдулланинг миллат учун қилаётган меҳнатларига ишора эди. Туркистонда рус амалдорлари, губернатор, жандармаларининг халққа қилаётган зулмлари, порахўрликлари, маишатбозлик-

ларидан шикоят қилган ҳам ким эди? Убайдуллахўжа эди!

Булар фақатгина оғзаки шикоятлар бўлмай, йўқ, маҳаллий рус амалдорларининг юқоридаги қилмишлари, кўтарилган халқ қўзғолонини бостиришдаги зolimликлари, ҳаммасини Давлат думасига жабрланган Туркистон халқи номидан ҳамкасби, рус журналисти Вадим Чайкин билан Петроградга арз қилиб борган Убайдуллахўжа эмасмиди?

Яширин «Умид» ташкилотини тузган, унга раҳбарлик қилган ким эди? Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев эмасми?

«Садои Туркистон» газетасини ташкил қилиб, ўз мақолаларида чор ҳукуматининг босқинчилик сиёсатини, қон тўкиб Туркистонни «забт» этганини фош қилган ким эди? Убайдуллахўжа эмасми?

Убайдулланинг ҳукуматга қарши бундай фаолияти рус махфий идораларидагина эмас, подшо саройидигиларга ҳам маълум эди. Русия Германиядек даҳшатли душман билан уруш бошланганда ўзининг ичидаги Убайдулладек душманига, унинг атрофидаги жадидларга эрк бериб қўярмиди?

Одатда, уруш вақти баҳона ҳар қандай ташкилот, партияларнинг фаолиятлари тақиқланарди. Фақат уларнинг нашрларигина эмас, раҳбар аъзолари ҳам шу баҳона қамаларди. Бундай хавф-хатар Убайдулла ва унинг атрофидагилар бошига тушмоғи аниқ эди.

Бу уруш Туркистон халқлари ва ўзининг бошига қандай кутилмаган кулфатлар келтиришини сезган Убайдулла:

— Ҳозирги жаҳон муҳорабаси бошланган бир фурсатда Туркистон келажаги истиқлол учун қандай курашиш кераклиги ўрнига, кўпроқ душман тузоғига илинмаслик чорасини топиш ўз жонимизни ҳимоя қилишни ўйлаб қолишимиз?!

Ахир, умрбод бировларнинг оёқлари остида тепкилар азобини тортмоқдан, ҳар дақиқа наслу насабингни ҳақорат қилишларини эшитиб умр кечирмоқдан, бир дақиқа, бир нафасгина отилган ўққа кўкрак тутиб ўлмоқ афзал эмасми!

Ҳой азиз инсон! Элик йил ё юз йил яшарсан! Юз йиллик азобда яшамоқ қаёқда-ю, бир нафасда бу азоблардан қутулмоқ қаёқда!

Бирдан баланд овоз билан:

— «Ватансиз қолмоқ, шу йўлда қурбон бўлмоқдан оғир бир ишдир!» — деб ҳайқиргиси келарди.

— Олмон енгадими, ўрус енгадими деб ҳардамхаёлликка берилмай, озодлик учун, хуррият учун қуроли кўзғолон кўтариш фурсати етмадими! — деб ўзи сезмаган ҳолда хитоб билан Убайдуллахон атрофидагиларга тикилди. Бу Убайдуллахоннинг ўша кунги сўнги сўзи бўлди.

1914 йил 19 апрелда ярим кечада Убайдулланинг қўлларига кишан солиб, қамоққа олиб кетдилар.

О л т и н ч и б о б

ФАРЗАНДИНГ ШУНДАЙ БЎЛСА...

«Қуруқ тухматдан, бевақт ўлимдан Ўзинг асра!»

«Бевақт ўлимдан, қуруқ тухматдан Ўзинг асра!»

Убайдуллахоннинг онаси Тўхтахоннинг кейинги вақтларда ўқийдиган дуоси шу бўлиб қолган эди. Лекин қуруқ тухматдан, ўз уйида юз берган бугунги фожиадан она шўрлик беҳабар эди. Бу фожа Убайдуллахоннинг энг кичик укаси Абдулазизхоннинг никоҳ тўйи куни юз беради. Тўй азага айланмаслиги учун онага билдиришмайди. Лекин инсонларга шодликни ҳам, қайғуни ҳам кўнгилдан сезиш ҳиссини худодан ато қилинганки, онанинг бугун эрталаб қандайдир фалокатни сезгандай шундай дуони дил-дилидан тилаб ўқиши ҳам бежиз эмас эди. Ўғилларининг ишларидан озми-кўпми, доимо хавотирда эди.

Ахир, Убайдуллахон, Башриллахондек доно ўғилларнинг онаси бўлгандан кейин унинг ўзи ҳам, албатта, бефаҳм, бепаросат аёл эмас эди. Ҳали қиз вақтидаёқ илму маърифат билан эл ичида обў, шуҳрат қозонган Зайнуддин маҳсумдек мударриснинг тарбиясини кўрган, хат-саводли аёл бўлгани учун ҳам ўз фарзандларининг қилмишларини ўйлаб, ташвишланарди. Айниқса, ўғлининг ўрус хотинга уйланишига аввалбошданоқ норози бўлган она, ўғли Убайдуллахон ҳақида бирор кўнгилсиз гап-сўз эшитгудек бўлса, буни бир неча йилдан бери туғмаган «қисир» ўрус хотиннинг касофати урганга йўярди. Баъзан ғазаб билан «илондан илон, чаёндан чаён, кофир хотиндан туғил-

ган бола ким бўларди», деб туғмаганига ҳам шукр қиларди.

Хотинининг нолишини эшитган Асадулла махсум:

— Ўғлингни сен, шунчалик бўш-баёв, бировнинг сўзига кирадиган, етакласа кетидан оёқ тирамай кетадиган қобил, деб ўйлайсанми? Ҳамма ҳавас қиладиган одамнинг қизига уйлантиришга, мусофир юртларга боришига сен билан мен кўндиролмаган ўғлинг, бир ўрус хотиннинг айтганига лаққа учадиган, деб ўйлайсанми?

— Кофирнинг сеҳри кучли бўлади, дейишади.

— Ўз подшосига қарши курашиб, қамалиб кетган отасининг қасосини бу маккор ўрус келин ўғлингизни ишга солиб, ҳукуматдан олмоқчи бўлган бўлса-чи?

— Хомхаёл! Шайтоннинг васвасаси! Бусиз ҳам ўғлингни ўзи кимга қарши қилич қайраб юрибди! Ақлини танигандан бери кимга қарши ҳаракатда! Ўғлингни ҳаракати шу экан, Мирзакаримбойнинг қизига уйланмагани ҳам ўринли бўлди, негаки, унга уйланганда ҳам, сен ўйлаганингдек борди-келди, куда чақирик, чарлар деган гапларни улар билан беллашиб қилолмасдинг! Сен билан биз уларга бас келолмасдик. Топган-тутганини рўзномалар, китоблар чиқариш, хайрияларга сарфлай берадиган ўғлингга фақат шу келининг чидайди, холос!

Эрининг бу сўнгги сўзини эшитгач, «ўғлингга муносиби шу, демоқчимисиз?» — деб дод солмоқчи бўларди-ю, Асадулла махсум:

— Бу рози бўлганимданмас, аламимдан, — деб хотинини бир дам тинчитарди.

Асадулла махсумнинг ҳозир бугун фикри-хаёли ўғлининг қамалганини тўй вақтида билдириб қўймасликда. Тўйни азага айлантирмасликда эди!

Асадулла махсум дунёдан бохабар одам бўлгани учун бундай фалокатлар бошига тушишини олдиндан тахмин қилган эди. Убайдуллахон Саратов шаҳрида қамалгандан кейин, унинг ҳар бир қадами, у қаерда бўлмасин, уйдаи, одамлар орасидами, ҳатто у тузган яширин ташкилот «Умид»гача кузатиш учун орқасидан рус махфий идораларининг одамлари қўйилган бўлиб, «Садои Туркистон» ва бошқа газеталарда босилган ҳар бир мақоласи, бутун фаолияти назорат остига олинган эди.

«Садои Туркистон» газетасида босилган «Савдогарликлар на ўлди», «Шариат ва закон», «Турли ўринларда» каби ўнлаб мақолаларини, бу шунчаки мақолалар эмас, келажакдаги Туркистон давлати қандай бўлиши ҳақидаги кўрсатмалар, деб талқин қилган Чор ҳукумати учун газетани тарқатиб юбориш ва муҳаррири бўлмиш Убайдулла Хўжаевни жазолаш учун етарли далил деб ҳисобларди.

Одатда, сиёсий айблар билан айбланувчиларни ҳибсга олиш байрам олдиларида бўлади. Бундан мақсад, сенлар байрам, тўй қувончларига муносиб кимсалар эмас, дейилмоқчимиз, Убайдуллани ҳам ҳибсга олиш укаси Абдулазизхоннинг никоҳ тўйи кунига мўлжалланади.

Тўйдан бир-икки кун олдин «Садои Туркистон» газетаси ёпилади. Туркистон генерал-губернатори Куропаткиннинг буйруғи билан қувфинга олинган жадидларнинг ичида энг таниқли, раҳбар ҳисобланган Убайдуллахўжа ва унинг укаси Башриллахўжаларни ўлкадан сургун қилишга қарор қилинган бўлиб, шу буйруқ асосида худди укасининг тўйи куни Убайдуллахон ҳибсга олинади.

Тўй азага айланди!

Нима учундир, Башрилла омон қолади.

Тўй кунлари Убайдулла йўқлигини турли баҳоналар топиб онани бир дам тинчатган бўлсалар ҳам, юрган йўлида, ўтирган жойида онанинг:

— Қуруқ туҳматдан Ўзинг асра!» дуоси асло тилидан тушмасди. Убайдулласиз кўнгли ғаш. Уни тинчи тиш учун айтилган ана келади, мана келиб қолади каби баҳоналар билан кўнгли хотиржам бўлолмасди. Лекин ўғилларидан гоҳи-гоҳида она нолиб ҳасрат қилганга унга қўшилишиб:

— Мана, ўғилларим, сенларга нима девдим, оқибати нима бўлди, аттанг, — деб куйиб ёнадиган Асадулла махсум Убайдулланинг қамалишига бугун афсус билдирмади. Қамалганидан нолимади!

Ахир, сенлар ўғил бўлиб, бир дастурхон атрофида ота-она келин-куёв билан ўтириб, тирикчилик, болачақа орзусини қилдиларингми? Мана энди нима бўлди? Батгар бўлларинг! — деб таъна ҳам қилмади. Эрталаб қоғоз қўлтиқлаб кетиб, кеч келганинда ҳам еяр-ичарингда ҳаловат бўлмай, ёзув-чизувдан бош кўтармай,

хўш, мана энди, нима бўлдиларинг, жазойингни торт, бир кун ҳам маишатни билмай, оғзингдан чиққан гап миллат, истиқлол бўлди. Давлат орттириб тўй-томоша қилмадинг! Қилганинг тўйни ҳам азага айлантириш бўлди. Лаънат сендек фарзандларга, деб нолиш ўрнига:

— Барака топ, ўғлим! Барака топсин, Убайдулла-хон! — деб бир неча марта такрорлади. Йўқ, хаёл билан эмас, бу гапларни у қандайдир меҳр билан айтди. Ҳа, агар ҳозир ўғиллари ёнида бўлганида эди, бағрига босиб кучоқлагудек эди.

Одам бир-бирига раҳм-шафқат қилмаса!.. Ўзини одамман деб санаган одам бир одамнинг бошига мушкул тушганда, оғирини енгил қилишга ярамаса!..

Дод-фарёдни эшитиб, эшитмагандек қулоқ солмаса!.. Ё тавба, мусулмончилиги қаёқда қолди!.. Қаёқда!

Унинг ҳаракатлари ўзгарди. Асабий бир ҳолатга кирди-ю, ўғилларига умру инсоф тилаб, дуо қила бошлади. Авваллари ўғилларининг ишлари унга бекорчи уринишдек туюлиб, ранжиб юрган бўлса, бир йилдан бери давом этиб келаётган жаҳон муҳорабаси даврида кунлардан бир кун юз берган воқеани эслаб, ўз ўғилларининг мунофиқ, безътиқод бўлмаганларидан қалбида бир фахр сизди. Бу воқеа Асадулла махсумнинг ҳам кўзи очилишига сабаб бўлди.

Баҳор чоғи бир қишлоқдаги одамлар чор-ночорликдан очдан ўлмай деб, атала ош учун рус бойларининг ерини ишлашга чиқадилар. Ишдан ҳориб-чарчаб коса-товоқларини кўтариб қозон тепасига бормоқчи бўлганларида, қозон атрофидан айланиб ўтган ўруснинг чўчкасига кўзлари тушади-ю, юз, эллик чамаси одам, насибамиз ҳаромга чиқди, деб идиш-товоғини кўтариб орқага қайта бошлайди. Оладиганининг ярмини далада еб, ярмини болаларига олиб борадиган насибадан ҳам бу чўчка бенасиб қилади.

Мана эътиқод! Очдан ўлса ҳам, эътиқодидан кечмайдиган бу халқ!

Воқеанинг устидан чиқиб қолган шу қишлоқлик мўйсафидлардан бири, аҳволни билади-ю, насиба кутиб ўтирган болалар очдан ўлмасликлари учун атрофда ўсиб ётган саримсоқдан бир бойламини юлиб, қозон атрофидан айлантириб ичига ташлайди-да:

— Энди бемалол олаберинглар, увол-чуволи бўлса

менинг бўйнимга, — деб, кўз ёшлари билан фатво беради. Одамлар қозон атрофига дув ёпириладилар.

Очарчилик камлик қилгандек, халқ орасида оғир касаллар тарқалади. Николай подшо урушга — жаб-ҳага ёрдам, деб солиқларни бир неча баробар оширади. Халқнинг бор-будини талаб, силласини қуритиб адо қилиш етмагандек, ерли халқнинг ўғилларини аскарга олиш ҳақида подшонинг буйруғи халққа маълум қилинади.

Бойлар, даромади бор одамлар, ўғиллари ўрнига пулга одам ёллайдилар, бор бисотидан, молидан айрилган халқ энди ёлғиз фарзандини урушга юбориб, жонидан ҳам айрилади!

Менинг ватаним, Туркистон! Ёв менинг юртимни босган эмас, нега энди мен, бегона юртга бориб, бир умр кўрмаганим немиснинг боласини ўққа тутишим, ўлдиришим керак, деб ҳақ гапни айтганлар жиннига ёки ватан хоинига чиқарилиб, жазога тортилади.

Халққа бундан ортиқроқ зулм, ҳақсизлик бўлади-ми!

Бу халқнинг оҳ-додига, сендан ўзга ким етади, Парвардигор! Бу зулм, адолатсизликлар жонидан тўйдирган халқ, масжиди жомеларда Николай пошшонинг заволини тилай бошлайди. Унинг ўрнига ит келса ҳам рози бўлиш даражасига етади.

Итга ҳам тобе бўлиш даражасида зулм остида қолганларда, наҳотки, ўз халқидан бирон раҳнамо топилмаса!

Наҳотки, бирон ғамхўр бўлмаса! — деб ўйларди Асадулла махсум!

Масжидлардан бирида ибодатдан сўнг, фотиҳа вақтида «ит келса ҳам розимиз», дегандек фотиҳага қўл очилганда, жамоа орасидан паст бўйли бир одам ўридан туриб, дарғазаб овоз билан:

— Эй халойиқ! Эй мусулмонлар! Бу зулму адолатсизликлар шу даражада вужуд-вужудимизга алам ўтказмаганда!.. Виждону нафсониятимизни қақшатиб, бу қадар тубанликка юз тутдирмаганда! Бизлар итга ҳам тобе бўлишга кўнармидик!

Эй халойиқ! Эй буюк Турон фарзандлари, ҳар қандай ғазаб, ҳар қандай аламга чидаб ноумидликка борсак, биз Амир Темур авлодлари учун кечирмас ҳақорат бўлмасму!

Бизлар Оллоҳ таолодан оқ ит ўрнига қора ит кел-
моғини эмас, бундайларга тобе бўлмоқдан кўра озод-
лик, Истиқлолимизни тилайлик!

Золимларнинг зулмидан, унга асирликдан қутули-
шини тилаб, бу орзу йўлида халқимизга музаффарият
истаб фотиҳага қўл очайлик!

Унинг юракдан чиққан оловли ҳайқирғини на-
мозхонлар, бутун масжиди жомени ларзага келтиргу-
дек гулдурос билан қўллаб:

— Илоҳо, омин! — деб фотиҳага қўл очдилар.

Убайдуллахоннинг ҳақиқага узоқ дуо қилдилар. Бугун
масжидга йиғилган халойиқ бу орзу-армонларини рўёбга
чиқармоқ учун жон фидо қилиб келган, Николай пош-
шонинг зулмига қарши курашиб келган одам деб Убай-
дуллахонни биларди. Убайдулла халқ ичида шундай обрў
ва ишонч қозонган киши эди! Лекин, афсуслар бўлсин-
ки, Убайдуллага халқнинг бунчалик ихлоси ва муҳабба-
ти, халойиқнинг эса ўз ниятларини ошкора айтганлари,
ибодат чоғида бўлган рус айғоқчилари орқали махфий
идораларга қўшиб-чатиб етказилади.

Халойиқнинг ўз мақсадини бундай дадил ошкор
қилиши чор айғоқчиларини жазавага солиб қўйди!
Убайдуллага шу қадар меҳр қўйган халойиқ, уни
қамоқдан қутқариш учун исён кўтариши хавфи ҳам
йўқ эмас эди. Бу хатарни олдини олишнинг бирдан-
бир чораси оғзакигина эмас, ёзма равишда халқ ора-
сида Убайдуллага нисбатан ишончсизлик туғдирувчи,
унга ихлос қўйганларнинг ихлосини қайтарувчи, ун-
дан узоқлаштирувчи, ахлоқий бузуқ нопок киши си-
фатида кўрсатувчи шундай тухматлар тарқатилдики,
айрим одамлар орасида бунга ишониб, Убайдуллани
подшога қарши газетада босган мақолалари учун қама-
ган эмас экан, деган шубҳалар ҳам пайдо бўлди. Ҳат-
то ўз маҳалласидагилар ичида Асадулла махсумдан «шу
гаплар ростми?» деб сўровчилар ҳам чиқиб қолди.
Тарқатилган бу иғволарда шундай «далиллар» келти-
рилган эдики, унча-мунча эшитганлар ишонмай ило-
жи йўқ эди. Шаҳарда эса дув-дув гап тарқалган.

Асадулла махсум хотинининг гапларини эшитса-да,
бутун хаёли мана шу тарқалган тухмату иғволарда эди.

Тошкент «Тузем комитети»нинг раиси, жадидлар
раҳнамоси Убайдулла Хўжаевнинг шахсий бойлик орт-
тириш ва аҳолидан қўшимча солиқлар олиш учун жазо

қўшинлари маҳаллий қўшхонасидан фойдаланганлиги тўғрисидаги Туркистон оҳранкаси район бўлими махфий ходимининг агентура хатида лақаби «Шаҳрисабз хабарчи» шундай ёзади:

«Тошкент уезди, Зангиота, Тўйтепа, Кенжиғали бўлисларининг аҳолиси шикоят қиладиларки, бўлим бошқарувчилари сўнгги вақтларда аҳолидан ҳар ҳафтада 200—400 сўмдан йиғадиган бўлиб қолишди, бу йиғинлар, шу йилнинг июль ойидан бошлаб бўлисларда юз бериши мумкин бўлган тартибсизликларнинг олдини олиш мақсадида ҳар бир улусда 20—30 кишидан иборат ҳарбий командаларни сақлаш учун сарфланади, демоқдалар. Аҳоли бундай фармойиш борлигига шубҳаланмоқда, исёнчи деб қораланмаслиги учун буни очиқ айтишга ботинмайди.

Тошкент шаҳрида элликбошилар бу пуллар ҳаркатдаги армиянинг орқа томонига жўнатиладиган ишчиларни ёллаш, кийинтириш ва боқишга сарфланади, деб ҳар бир ҳовлидан 200 сўмдан 500 сўмгача пул ўғирламоқдалар, бу эса аҳолига малол келмоқда.

Йиғилаётган пуллар тузем комитетига ва унинг раиси Убайдулла Хўжаевга кетмоқда. Овозаларга қараганда пулнинг катта қисми асл мақсадга эмас, балки Хўжаевнинг ва комитетнинг бошқа аъзоларига гўёки уларнинг зиммасига юклатилган ҳар хил эҳтиёжларга сарфланаётган эмиш.

Убайдулла Хўжаевнинг шахсияти беғубор деб бўлмайди. У Тошкент шаҳрида туғилган. Рус-тузем мактаби курсини тамомлаган, сўнгра Тошкент шаҳрининг 1-участкасида бўлса керак, ҳакамлик судида таржимон бўлиб хизмат қилган. У идора кейинчалик Саратов шаҳрига кўчирилган. Уни ҳам у ерга бирга олиб кетишган.

Саратов шаҳрида яшаётганида Хўжаев қандайдир бир бева аёлниқда яшаган ва у билан бирга турган. У хоним билан яқинлашиб, унинг собиқ эрига хиёнат қилганлигини фош этувчи хатни ўғирлаб, у аёлни, бу ишни фош қиламан, норасида қизини ворисликдан маҳрум қиламан, бу қиз ўйнашдан туғилган, деб шантаж қилган. Бу аёл Тошкентда Хўжаев билан бирга 1913 ва 1914 йилларда Хорошинек кўчасида (сарт уйи) 4 ёки 8-ҳовлида яшаган. Уша вақтлар атрофида Хўжаев хусусий ишончли вакил бўлиб ишлаб, оқдовчилик қилган.

1913 йилда Тошкент шаҳрида Хўжаевнинг уйида практика ҳуқуқидан маҳрум қилинган адвокат Чарковский яшаган (Романов кўчаси, шаҳар бошқармасининг орқасида, «Садои Туркистон» газетасининг собиқ редакцияси). Бу одам Хўжаевнинг фаолиятини бошқариб турган ва унинг номи билан ишлаб юрган. Чарковскийнинг билимдонлиги ва унинг кўрсатмаси билан Хўжаевнинг адвокатлик обрўси аҳоли ўртасида ошиб кетган ва ўша вақтдан буён яхши практика қила бошлаган.

«Садои Туркистон» газетасида қандайдир мақола чиқаргани учун Хўжаев ҳатто судга берилган. Унинг натижаси номаълум.

Сўнги вақтларда Андижон шаҳрида яшаган. У ерда ўғрилиқ ва қарийб 200 сўмлик ўғрилиқ ҳақидаги қалбаки ишни ҳимоя қилган. Бу иш ишончли вакил Хашчинга яхши маълум бўлиши керак (Андижон шаҳрида яшайди). ЦГМАУ УзССР, Туркистон район охрана бўлими, ОП I.2144-иш, 106—107-бетлар. Асл нусхаси).

Фақат бу эмас, «Абдуллин» лақабли чор айбқочиси жандармалар кўрпуси бошлиғи полковник Роз-Сошальскийга қуйидагича маълумот беради:

«Андижон «Тараққийпарвар» партиясининг машҳур арбоби Убайдулла Асадуллаевич Хўжаев, ўз партиясининг номидан Туркистон ўлкасидаги ерли аҳолининг, халқ тайинлаган қозиларнинг ҳуқуқларини ошириш, сайлов ва Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги қонунга ўзгартиришлар киритиш, Туркистон ўлкаси аҳолисининг ҳуқуқларини ёқлаш учун давлат думасига ўз вакиллари бўлишлигини амалга ошириш учун Петроград шахрига боради...» — дейилади.

Убайдулланинг Петроградга бориши Туркистондаги рус амалдорларини талвасага солиб қўяди. Убайдулла рус тилида мукамал сўзловчи, қонуншунос ва ўта нотик бўлгани учун таъсир ўтказмай иложи йўқ эди. Дума аъзолари ўртасида айтилган даъволар, Туркистон халқи олдида ўзини ғамхўр қилиб кўрсатиш учун рус амалдорларидан баъзиларининг қурбон қилиниши табиий эди. Убайдуллани Петроградга боришдан олиб қолишнинг бирдан-бир чораси шундай бўҳтонлар ва қамаш бўлди.

Юқоридаги каби уюштирилган тухматлар бенатижа қолмади. Афсус... Минг афсуслар бўлсинки, би-

рин-кетин сургун қилиш, ҳибсга олиш бошланиб, Мунаввар қори, Башриллахонларнинг қўлга олингани хабари келди. Тўй азага айланди. Она шўрликнинг ҳоли не кечди, Парвардигор!

Фақат булар эмас...

Айниқса, 1914 йилда аҳолидан аскар, мардикор олинишига қарши Жиззах ва Тошкентда кўтарилган халқ исёнидан юрак олдириб қолган генерал-губернаторлар, жаҳидларнинг ташкилотлари ва ҳар қандай нашрларига қарши жиноий иш қўзғаш учун бутун вилоятлардаги жазо идораларига буйруқ берадилар.

Жазолаш, қирғин бошланади.

Вадим Чайкин билан Убайдуллахонларнинг рус тилида чиқаришга рухсат олганлари Андижондаги «Туркестанский голос», Фарғонадаги «Садои Фарғона» ва «Ғайрат», «Тараққий» газеталари ва ташкилотлари тарқатиб юборилди. Алоҳида жандармалар кўрпусининг бошлиғи полковник Роз-Сошалский иш устидан тергов бошлайди. Бутун Туркистон бузилган ари инига ўхшаб қолди.

Убайдуллахўжа, Мунаввар қориларнинг сургун қилингани хабарини эшитиб узоқ-ёвуқдан, Қўқондан келган Ҳамза Ҳакимзода борми, бухоролик Фитрат, Беҳбудий борми, шу кунларда Тошкентда бўлган Абдулҳамид Чўлпон, «Садои Туркистон» газетасининг катта фаолларидан Мўминжон Муҳаммаджон, Садриддинхондан тортиб, Абдулла Авлоний, Тавалло, ҳамма ўзбек зиёлилари айбқочиларнинг кўзидан чеккароқда бўлган Убайдуллахоннинг боғига йиғилишади.

Асадулла махсум буларни ўз боғига таклиф қилиши бекорга, бемақсад бўлмаган. Ўз ўғлидек бўлиб қолган буларнинг ҳар бирларига зеҳн солиб, меҳр билан назардан ўтказаркан, уларнинг ҳар бирининг ёниб турган кўзларида, ҳар бир хатти-ҳаракат, ҳар бир сўзларида фидойилик, шижоат, ақлу доноликни кўриб, у ўз ўғилларининг бошларига тушган жабру жафолардан нолимади! Бу ташвишларга инсоф билан қаради, ақл билан муносабатда бўлди.

Ўз миллати, ўзи туғилган юртини кимдир ёвлардан қўриқлаши, кимдир унинг тақдирини ўйлаб жон куйдириши керакми? Лозим бўлса, ўзини қурбон ҳам қилсинми? Кимдир шундай қилса, унга тасаннолар айта-мизми! Қувонамизми!

Хуш, ахир, менинг ўғилларим кимлардир қилиши зарур бўлган ишни қилса, ўшалар қаторига қўшилган бўлса, нега сен бу ишга қўл урдинг, деб менинг афсус чекишим, фарёд кўтаришим қай инсофдан бўлади!

Халқнинг лаънатини эмас, дуосини олишга лойиқ бўлган фарзандларидан қандай ота-она хурсанд бўлмайди!

Асадулла махсум куйиб-ёниб бу гапларни гапираркан, ўғлининг шундай дўстлари борлигидан фахрланганиданми, беихтиёр кўзларига ёш олиб, ўғлининг дўстлари ҳақиқага узундан-узоқ дуо қилди. Тангри ўз паноҳида сақлашини тилади.

Унинг илтижоси ижобат бўлди, кутилмаганда боғ эшикдан сочлари тўзғиб терлаб-пишган Убайдуллахоннинг хотини Маликахоннинг кириб келиши, ҳаммани ҳайронликка солиб қўяди. Ёз иссиғи авжга чиққан туш қизигида, айниқса, хотин кишининг кутилмаганда келиши, ҳамманинг кўнглига ваҳима солди. Ҳамманинг хаёли қамалган Убайдулла, Мунаввар қориларга кетди. Аммо ўтирганларнинг қани, гапир, нима гап дейишларини кутмасданок, уларнинг ваҳимали қарашларини сезган Малика, тутилиб-тутилиб бўлса ҳам ҳаммага тушунарли бўлсин учун, ёки севинганиданми, ўзбекчалаб:

— Убайдулла Хўжаев яхши... яхши хабар! Жуда яхши! — деган икки оғиз гапни айтиб, тинчитмоқ бўлди! Ўзи билан олиб келган шахсан Убайдулланинг номига Александр Фёдорович Керенскийнинг Петрограддан юборган хатини русчалаб ўқий бошлади:

«Хўрматли Убайдулла Хўжаев, Сиз билан Петроградда учрашган вақтимизда Туркистон фуқароларининг талабларини амалга ошириш масаласида сўзлашганимиз, бундан ташқари, рус амалдорларининг порахўрлик, маиший бузуқликлари мусулмон халқларини газабга келтиргани, уларнинг зулми ҳаддан ошганлиги ҳақида қилган арзингиз, тафтиш қилиниб, даъволарингиз тасдиқланади: шу масалалар бўйича, мен бошлиқ IV Давлат думаси ноибларининг бир гуруҳини Тошкентга шу яқин орада бориши мўлжалланган.

Кўришгунча хайр!

А. Ф. Керенский»

Малика бу хатни кўз ёшлари билан, қувончи ичига сифмасдан ўқиди. Бу мактуб бир жиҳатдан эрининг гуноҳсиз эканлиги, бугун бўлмаса, эртага озодликка чиқишига йўл очган бўлса, бу ердагиларни хабардор қилишга шошилганлигининг иккинчи бир сабаби, сизлар ҳам таъқибдан қутулдинглар, демоқчи эди.

Лекин, Малика ўйлагандек, эшитганларнинг ҳаммасига бу хабар бир хилда қувонч бағишламади. Бунинг сабабини мактубни бошдан-оёқ эътибор билан тинглаб, фикрга чўмганча, сўзлашга шошилмай ўтирган Садриддинхон жуда мулойимлик билан икки оғиз гапида айтиб қўяқолди:

— Керенский жанобларининг марҳаматлари, қамоқдаги тутқунларга улуғ айём кунлари одатда бериладиган сийловдек гап. Ҳеч маҳал тутқун вақтинча қилинган бундай илтифот учун тортган азоб-уқубатлари, озодликдан маҳрум бўлганларини унутиб, ўз жаллодига миннатдорчилик билдириб, таҳсин ўқирмикан!

Зиндонга ташланганларга, қуёш нурларидан ором олиш учун, зиндон соҳибининг бир нафасгина берган эркин эмас, ёки осмон тўла юлдузлар жамолига бир дақиқагина боқиш учун очиқ ҳавога олиб чиққани марҳамат эмас. Йўқ! Йўқ!.. Унга озодлик керак!

Унга озодлик керак!

Унга тутқунлик кишанидан мангу қутулиш бахти керак! Ҳа, дарҳақиқат, Туркистон халқларига сабру қаноат тилаш эмас, бир нафаслик таскин эмас, озодлик керак! Ўз эркига қўйиш керак!

Александр Керенскийнинг шахсан Убайдуллахон номига юборган мактубининг ерли халқни чор амалдорлари зўравонликларидан маълум вақт тийилишига ёрдами текканлиги, албатта, ўша вақт учун қувонарли эди. Аммо Керенскийнинг дўстона мактуби шўролар даврида КГБ қўлига тушиши, Убайдуллахон учун офат бўлди, бошига бало бўлди. Чунки Керенскийнинг бу мактуби, Убайдулланинг большевиклар учун ашаддий душман бўлган меньшевиклар гоёсидаги одам бўлганлиги, шўроларга душман бўлганлигини асослаш учун етарли далил бўлади. Ваҳоланки, Убайдуллахон ҳам, Садриддин аълам ҳам на вақтли ҳукумат раҳбарлари ва на большевиклар тарафдори эдилар.

Терговчининг:

— Қўлимиздаги бу ашёвий далилни ҳам рад этиб, душманлигини яширасанми? — деган саволига:

— Мен шўроларга қарши курашганим йўқ! Мен Туркистон миллий озодлиги учун курашдим. Нега бу сизларнинг наздингизда душманлик саналиши керак!

— Сен, меньшевикча қарашларни тарғиб қилиб, миллий сиёсатимизга туҳмат қилгансан!

— Туҳмат эмас! Мен миллий сиёсатнинг бузилишига қарши курашганман, ундан қайтмайман.

— Биз камчилик, нуқсонларга қарши курашганларни жазоламаймиз! Ўртоқ Сталин нима деган? Уни яхши биласан! «Танқид келажакнинг меваси!» Бу биз шўроларнинг асосий шиоримиз. Биз сенга ўхшаган туҳматчиларни жазодаймиз!

Бу гапларни эшитиб, ёрилгудек бўлган Убайдулла имкони бўлса, ўрнидан туриб, бармоқларини терговчининг кўзларига ўқталиб:

— Ҳой, менга қара, сенда ҳам заррача виждон деган нарсадан, инсоф деган нарсадан борми?! — деб жавоб қайтарарди-ю! Қани иложи!

Халқларни эмас, ҳатто битта халқнинг ўзини иккига ажратиб юбордиларинг-ку! Бой, камбағал, шўрога ҳақди, шўрога ҳақсиз, деган баҳоналар билан бир халқни иккига бўлиб қўйдиларинг-ку! Халқлар тенглиги шуми!

Бойни камбағалга, илмлини илмсизга қарама-қарши қўйиб, икковини бир-бирига бир кун гўштини едирмоқ бўлсаларинг, ёв қилсаларинг, қулоқ қилсаларинг, халқлар бирлиги деганларинг шуми! Тарихи оёқости бўлса, дини ўлса! Тили унутилса!.. Қани Туркистон халқларига ваъда қилинган мустақиллик! Миллий эркинлик! Бу — қанақа тенглик! Қанақа бирлик! Бу халқлар тенглиги эмас, бу халқлар қуллиги, халқлар бирлиги эмас, халқлар ёвлиги десанг-чи! Кўр бўлгур, — деб бақиргиси келарди-ю, бу билан ўзининг ҳақдигига заррача ишонч уйғота олмаслигига ишонарди.

Убайдулланинг жавоб қайтармаслигини ризога йўйиб, кўнглига келганларни қоғозга туширди-да, имзо чекишга берди. Убайдулла кўз югуртиб:

— Мен туҳматчи эмасман! Бундай тавқи лаънатни бўйнимга олмайман! Мен фақат Шўро ҳукуматига қарши курашганимни, унинг миллий сиёсатига душман бўлганлигимни тан оламан!

— Учир овозингни! Меньшевизм ғояларининг тар-
ғиботчиси эканингни далиллар билан фош қиламиз!
Тухматчи эканингни бўйнингга оласан! Исботлаймиз!

У «далиллар билан исботлаймиз» деганда яна ни-
маларни назарда тутди экан? Ёки...

1917 йил февраль инқилобидан кейин вақтли ҳуку-
мат адлия вазири А. Ф. Керенский Убайдуллахўжани
Марказга чақириб олади ва ўзининг Русия мусулмон-
лари ишлари бўйича маслаҳатчиси этиб тайинлайди.
У, далиллар билан исботлаймиз, деганда шуни назарда
тутмаганмикан, деган гумон Убайдулланинг кўнглидан
ўтади.

Бу ҳам унинг учун хатарли эмасди. Бу ҳам ҳақиқат!
Убайдулла душманлигини яширмасди. У тухматдан
кўрқарди.

Узоқ йиллик қамоқ муддатини ўтаб, куч-қувват-
дан қолиб, юрак хасталигига учраб, ёши қайтган чо-
ғида уни, мен адолатли Шўро ҳукуматига тухмат қил-
ганман, бўйнингга оламан, дедириш учун карцерга
ташладилар. Ҳафталаб уйқу бермай азобладилар. Бу
азобларга ҳали отмаслариданоқ бардош бера оларми-
кан?

Е т т и н ч и б о б

ҚИЛ КЎПРИК

Оқ подшо қулади. Николай тахтдан ағдарилибди,
деган хабар бутун Туркистон бўйлаб тарқалди.

Одамларнинг севинчи ичига сифмайди:

— Николай подшо зулмидан қутулганимиз рост
бўлсин!

— Ким қулатибди?

— Олмон енгибдими? Олмон келармишми?

— Ўрнига ким бўларкин?

— Туркистонда энди ҳуррият!

Чор ҳукумати Туркистон халқлари бошига солган
кулфатлар, камситиш ва хўрланишларга қарши кура-
шиб, Сибир қилинган бегуноҳлар туйган шодликнинг
асло чеки йўқ эди.

— Ўрусга қарамликдан энди қутулдикми?

— Мустақиллик бўлади! Ҳуррият!.. Ҳуррият!.. —
деган қувончлар ҳар бир овоздан эшитиларди. Кам-
бағал ҳам, бойлар ҳам, айниқса айрим ота-оналар

мардикорликка олиниб йўқ бўлиб кетган фарзандлари хунини олгандек, хурсанд эдилар.

Чор ҳукумати даврида бутун умрини таъқиб, қамоқда ўтказиб, кечагина унинг қамоғидан чиққан Убайдулла-хонлар хонадони хурсандчилигининг ниҳояси йўқ эди. Ахир, инсоф билан айтганда, Николай пошшонинг зулмини кўрган бундай оила, бундай ота-она, бундай фарзандлар йўқ деса бўларди. Асадулла махсумнинг қамоқ азобини тортмаган бирорта ўғли бормиди? Худойи тало буларнинг ҳаммасини миллатга жонкуяр, адолатпарвар одамларнинг қайғусига ҳамиша шерик қилиб яратган эди. Фахрланса арзийдиган фарзандлар! Лекин ота-онани ўзининг фироқу ташвишида бунчалик куйдирган ҳам балки бўлмагандир.

Неча йилдан бери фарзандлари дардида бемор бўлиб қолган Убайдуллахоннинг онаси Тўхтахону, отаси Асадулла махсумларнинг қувончини тасаввур қилиб бўлмасди. Ахир, ўғилларининг ўз ҳаловатидан кечиб, бола-чақа орзусини билмай, қамоқларда умр кечирришларига шу ўрус подшоси сабаб деб билардилар. Уларнинг назарида энди Башриллахон ҳам, Убайдуллахон ҳам бу азобдан қутулдилар. Энди бағримизда бўлар, ташвишимиз ариди, деб ўйлардилар.

Бағриларига шамол теккандек хотиржам нафас ола бошладилар. Ҳамиша омонатдек кўриниб қолган фарзандлар энди бағридан кетмайдигандек. Тўхтахон аянинг қадди шу кунларда тикланиб қолди. Асадулла махсум ҳам намозини хотиржам ўқийдиган бўлди. Аммо Убайдулланинг назарида қувониб карнай-сурнай қилишга вақт эртадек эди. Ахир, у Чор ҳукуматига қарши нима учун курашган? Бундан мақсади нима эди? Бутун умрини бағишлаган орзусига энди етадими, йўқми? Унинг кўнглидаги шу азоб кетмай, уни қийнади. Ҳаловатсиз кунлари яна бошланди. Унинг дардларини ота-она билмасди. Хурсанд эдилар.

Халқ хурсанд эди. Лекин ҳамма бирдек эмас! Айрим мутаассиблар орасида:

— «Кулли ёвмин баттар» — дейилган, — ҳа! Беҳтар дейилмаган, энди бундан ҳам баттарроғи келмаса бўлди, — деганлар ҳам йўқ эмас эди.

Бу гапда ҳам жон бор эди. Подшо қулагани билан, ҳали-ҳозирча мустамлака Туркистон халқлари учун карнай-сурнай чалиб, қувонишга вақт эрта эди.

Чунки, подшо қулади, аммо унинг ўрнига ким келади? Ундан яхшироқ келадими, ундан ҳам баттарроғими?

— Ким келарди, битта подшосининг ўрнига яна бири келади. Бундан, хўш, бизга нима фойда? — Николай подшога тегишли ҳамма нарса — молу мулк меники, еру жой... бундан буёқ ҳаммаси, энди меники, неки давлат бўлса, унга меросхўр бундан буён мен! Арзи-додларинг бўлса, ўшанга айтларинг энди — деса-чи?! Яна мустамлака бўлиб қолаверамизми?

Бу шубҳалар ҳам бежиз эмас эди. Шундай бўлиши ҳам мумкин эди.

Подшо ўрнига Керенский давлат тепасига чиқибди, вақтли ҳукумат бўпти, деган хабарни эшитганлар орасида — ҳа, нима бўлса ҳам Керенский ўзимизнинг Тошкентда туғилиб ўсган, аҳволимиздан хабардор, балки инсоф қилар, — деб севинганлар ҳам бўлди.

Лекин Керенский Муваққат ҳукумат эди. Русияда ҳақиқий ҳукумат кимнинг қўлида бўлади, қандай тузум, қандай сиёсат юргизилади? Ҳозирча ҳеч ким башорат қилолмасди.

Вақтли ҳукумат Керенский ўрнига ким келади? Болшовойларми, кадетларми, ким?

Ҳарна ёвнинг бири кам дейилганидек, золим Николай подшонинг тахтдан қулаши, Туркистон халқлари учун ниҳоятда қувонарли ҳодиса бўлса ҳам, аммо, айни замонда, вақтли ҳукуматнинг ўрнига ким келади? Туркистон тақдири нима бўлади? Рус чангалидан қутулиб, мустақил бўладими, йўқми? Тўнтаришдан жадидларнинг ҳам, Туркистон халқининг бирдан-бир умиди шу бўлган. Бусиз, Николай подшонинг қулаганидан Туркистон халқларига нима фойда? — деган савол жадид раҳбарларини ўйлатиб, таҳликага солиб қўйган эди. Инқилобнинг биринчи кунларида худди уйга адашиб кириб қолган парранда, қутулиш учун ўзини ҳали у деразага, ҳали патирлаб бу ойнага урганидек, айрим зиёдилар ҳам шундай ҳолатга тушиб қолган эдилар.

Нима қилиш керак?!

Ёлғиз отнинг чанги чиқмас, чанги чиқса ҳам донги чиқмас, деб бекорга айтилмаган. Мана бугун туркий халқларнинг миллат учун, ҳуррият учун жонкуярлари Заки Валидий, Беҳбудий, Тавалло, Авлоний, Мунаввар қори, Чўлпон, ўнга яқин жадидлар Убайдуллахоннинг

уйида йиғилдилар. Қорли, бўронли чўллардан ўзининг саман отида йўл босиб Мустафо Чўқай ҳам етиб келган. Унинг бугунги ҳолати шундай эдики, устидаги поча-пўстин, бошидаги қулоқчинини ечиш ҳам эсига келмай, мол-жон, бола-чақа омонми, деб ҳол сўраш ўрнида бир-бирларини кучоқлаб:

— Қутти бўлсин!

— Муборак бўлсин!..

— Хайрли бўлсин! Илоҳо оминдан бошланиб кетди. Булар ҳаммаси ўзларини мен ўзбек, мен қозоқ деб билмаган, бир халқнинг фарзандимиз, деган кишилар эдилар.

Буларнинг орасида энг ёши бўлгани учунми чеккароқда кузатиб турган Чўлпон қувончми, дардларини ичига сиғдиrolмай, ҳаяжон билан шу фурсатда қалбида туғён урган:

*Кет, кўзимни алдагувчи хоки нур,
Кет, оловли чизигимдан нари юр!
Кет, заҳарли қизғалдоқни ирғитма,
Кўнглимдаги сўнг умидим йўқ этма.
Кет, илоҳий виждонимни булғама,
Бутлар билан тегарамни чулғама!..*

«Бутлар билан тегарамни чулғама» сатри кимларга қаратилганини таъкидлаш учун бўлса керак, Чўлпон такрорлаб ўқиди.

Бу ерга йиғилганлар миллатга дахлдор неки бўлса, қулоқлари ёнидан ўтказиб юборадиган кишилар эмасдилар. «Кет»нинг кимга қилинган хитоб эканини англаганлари учун Чўлпоннинг шеърини чапак билан қарши олдилар.

Золимнинг зулмидан қутулиш қувончи ва тантанаси билан бошланган бу учрашув, Чўлпоннинг «Кет!» деб Николай пошшони назарда тутганлиги сабаб бўлди-ю, яна эндиги чора нима қилмоқлик ҳақидаги баҳсга айланиб кетди. Ҳаммани жиддий ўйлатиб қўйди.

Бугун булар шундай бир руҳиятда эдиларки, бир-бирлари билан кўришиб, ҳаяжонга берилганларидан, ясатилган дастурхон атрофидаги қўйилган курси ва креслоларга ўтиришни ҳам унутиб қўйган эдилар.

Фотиҳа қилинди-ю, ҳаммалари бир нафас хаёлга толдилар.

Ҳозирги бу ердаги мустамлака зулмидан қутулишга бўлган умид қувончию, эртанги ташвиш, худди кўз

ёшлари билан кулаётган одам қиёфасини эслатарди. Ўтирганлар ораларида ёши улуғроқ бўлган, катта салла ўраган муфтий Беҳбудийга одоб юзасидан, қани, фикр айтинг, дегандек Убайдуллахон назар ташлади.

Буларнинг ҳаммаси айна фурсатда дарёга қармоқ ташлаб, нима илинишини билмаган киши ҳолатида ўйчан эдилар.

Ўтирганларнинг сўз бошлашга ўйлашиб қолганларини кўриб, оврупоча кийиниб, бўйнига бантик таққан шоир Абдулла Авлоний:

*Оламни ўраб олгон ғаввоси нагур билмам,
Бу Одам ўғулларин даъвоси нагур билмам,—*

деган шеърини ўқиди-ю, баҳсга имкон яратди.

Жадид раҳбарларнинг бирдан-бир мақсадлари ва даъволари ҳам нима қилиш керак, деган саволга бугун қатъий жавоб топиш эди. Уй соҳиби бўлгани учун Убайдулла:

— Подшо афдарилди, давлат тепасига Русияда муваққат ҳукумат келди, туркистонликларнинг тақдири қандай бўлади? Жабрдийда Туркистон халқлари орзу қилган озодлик, мустақилликка қайси йўл олиб боради? Русияда подшо афдарилгандан сўнг, давлатнинг барча соҳаларида, давлатни идора қилишда ўзгаришлар бошланди. Бу сизларга аён. Бизлар ҳам ўзимизда шу усулга амал қилсак, мақбул бўлур, деб ўйлайман. Яъни давлатимиз ҳудудларида маҳаллий миллат фарзандлари эгаллик қилиб ўтирмас экан, у қандай мустақил давлат саналиши мумкин? Менимча, бу ишни халққа ҳаддан ташқари зулм ўтказган подшо амалдорлари, жандармаларига қарши норозилик намойишлари уюштириш, уларнинг ўринларига маҳаллий кишиларни тайинлашдан бошлай бериш керак. Бунинг фурсати етди, деб ўйлайман!

Кўпчилик бу фикрни маъқул кўрса ҳам, лекин дарҳол ишни шу тариқа бошлаш, баъзилар назарида қалтисроқ, икки томонни жиддий тўқнашувларга олиб бориши мумкиндек туюлди. Айримлар Умуммусулмонлар йиғилиши ўтказилиши, айтилган мулоҳазаларни муҳокама қилиш таклифини киритди.

— Бу тўғри. Оқ подшо кулади. Хўш, Русия мамлакати тепасига энди ким келади? Большевикларми, мень-

шевикларми, бизларнинг тақдиримиз ўшанга боғлиқ, деб қараб ўтираверамизми ёки ўзимизнинг ҳам жонимиз, ўзимизнинг ҳам ақлимиз борми? Ёки ўзимизча бирор чора кўришга шунчалик ожиз бўлиб қолганмизми?

— Подшонинг ўрнига келгани эртага тепамизда қиличини ўйнатиб, ҳой, қулваччалар, ўз билганларингча мустақиллик олишга ким Сизларга ҳуқуқ берди, дейиши ҳам мумкинми?

Ўртада туғилган бундай баҳслар жиддий йўл тутишни тақозо этарди. Бугунги йиғилишдан уларнинг мақсади ҳам шу саволларга аниқ жавоб топиш эди.

Икки қайиқнинг бошини тутган фарқ бўлади, деганларидек, икки рилдирак орасида қолиб, мажақланмасак, деган хаёлга борганлар ҳам жадидлар орасида йўқ эмас эди.

Болшевикларга ҳам, Керенскийга ҳам ҳамма жадидларнинг қарашлари бирдек бўлмайди. Қарама-қарши қарашлар, келишмовчиликлар пайдо бўлади. Чунки мустамлака ўлкаларга эркинлик бериш ҳақида Керенский ўз баёнотида ваъда қилган бўлса, орадан кўп ўтмай большевиклар ҳам айнан шундай ваъдани қилдилар. Лекин шундай бўлишига қарамай, жадидлар орасида айримлар Керенскийдан умидвор бўлсалар, айримлар, ҳатто, болшевикларга ҳам, Керенскийнинг ваъдаларига ҳам шубҳа билан қарайдилар.

Туркистон тақдири икки ўт орасида қолган эди. Жадидчилик ҳаракатининг раҳбарларидан бири Мустафо Чўқайхон ўғли иккисига ҳам ишончсизлик билан қарайди.

У ҳамиша қатъий ўз фикрига эга, далил, асоссиз гапирмайдиган одам эди:

— Илон чақишидан қутуламан десанг, унинг уясини топмасдан, битгасини ўлдиришдан фойда йўқ, қолганлари ўнта бўлиб сени чақмайдими?!

Унинг ҳозирги ҳолати худди илонни кўриб, уни мажақламоқчи бўлган одамни эслатарди.

Битга Мустафо Чўқайхон эмас, Убайдуллахонми, Авлоний, Заки Валидийми, буларнинг ҳаммаси, одамлар билан учрашганларида ниҳоятда вазмин, ўйчан, арзи-додига эътибор билан шошмай қулоқ соладиган одамлар. Аммо булар бир жойга йиғилиб, бирор масала устида гап бошланадиган бўлса, таниб бўлмас

ҳолатга кирадилар. Қиёфалари буткул ўзгаради. Бир-бирларидан ажратиб бўлмайди. Дардлари битта эди! Ичлари тўла олову ҳозир портлайдигандек, ёнмасдан, ҳаяжонсиз гаплашолмасдилар. Айниқса, бу миллат, Туркистон тақдирига алоқадор масала қўзғалганда!..

Мустафо Чўқайхон тутоқиб:

— Далилсиз айтилган гап — илдизсиз ўтқазилган кўчат! Большевикларга ишониб бўлмайди. Большевикларнинг бирлари айтган гап, иккинчилариникига, бирлари қилган ваъдалари иккинчиларининг айтганларига бутунлай тўғри келмаслигини кўриб турибмиз-ку! Буларнинг ваъдалари алдовдан иборат эканини мен яхши ўрганганман-ку!

— Бизларга эркинлик, ўз юртимизга ўзимиз эга бўлишимизга уларнинг хоҳиши йўқ. Бунинг исботи сифатида Мустафо Чўқайхон Сталиннинг «инқилобнинг ҳозирги босқичида, чекка ўлкадагиларнинг ажралиб чиқишни талаб қилишлари, бу, мутлақо аксилинқилобий ҳаракатдир!» деган гапини мисолга келтириб, у ғазаб билан:

— Бу не деган гап? Қани, жиддий кўрайлик, айналайин, афандиларим! Сталин бу билан нима демоқчи! Яъни сенлар шунча йил мустақил бўлмай, ажралмай яшадиларинг, қўлиққа алида уйранганларинг жуқпи? Мустақил бўлиб, хўш, не қилмоқчисан? Пахтагни экиб, топганинга қаноат қилиб жасайбермайсанми! Пахтадан бошқа сен сартларнинг яна нендай ҳунарларинг бор! Мустақил яшаш ўзи бўладими? Сенга унинг не кераги бор, ортиқча ташвишларни! — демоқчи эмасми, жаноб Сталин? Балки мен хато сўйларман! Аммо, Сталиннинг айтганларига шубҳа билан қарашимнинг яна бир сабаби шундаки, агар большевикларнинг раҳбари Сталиннинг мақсади чиндан ҳам мустамлака ўлкаларга мустақиллик бериш бўлганда эди, бундай тақдирда: «Инқилоб қилишимиздан асосий мақсад Чор Русияси ўзига зўрлаб қўшиб олган ўлкаларнинг ҳамма ерини эгалари ихтиёрига қайтариш, рус халқини эса босқинчи деган лаънатдан қутқариш, лекин афсус бу ишни, жаҳон уруши бир ёқли бўлмасдан, ҳали қай томон ғолиб чиқади, буни билмасдан қилиш имкони йўқ. Ҳозирча сабр керак», — деб ҳам аниқ айтиши мумкин эди-ку! Сталин бундай дегани йўқ-ку!

Тавалло:

— «Ҳозирча» дегани, муталқо дегани эмас-ку! Хулоса чиқаришга жуда ҳам шошилмайлик.

Кимдир: — Гап ҳозирми, кейиннинг устида эмас, — деб луқма ташлаган эди, Мустафо давомини эшитинг, дегандек ишора қилиб:

— Менинг шубҳам шунчаки гап эмас! Петроград ишчи ва солдатлар депутатлари Советининг раиси бўлиш, бу кичик лавозим эмас, шунинг раиси Чехидзе билан учрашиб ҳол-аҳвол сўрашганимда, унга:

— Биз, туркистонликлар, фақат мухториятни истаймиз, бутун фаолиятимиз мана шунга тайёргарлик йўлида боради, — деган сўзни айтишим билан, у чўчиб тушиб:

— Худо ҳаққи, сиз юртдошларингиз орасида бу ҳақда офиз оча кўрманг, Туркистон каби бир мамлакатга мухторият берилиши, ўйлайсизми, бу Русиядан ажралиб чиқиш томон ташланган одим бўлади! Бу ҳақда гапира кўрманг! — деган жавобни қилди.

Бу — Сталиннинг сўзига фақат мен эмас, унга энг яқин кишиларнинг ҳам шубҳа билан қарашларига далил бўлмайдими?

Сталиннинг «ҳозирча» деган ваъдаси алдов!

Мустафонинг гапларини мантиқийлигидан қандайдир ҳузур қилиб, эътибор билан тинглаган муфтий Беҳбудий:

— Офарин! Уларнинг ҳамма гапи ўйин! Макр! Туркистон халқларини нодон деб ўйлашдан бошқа нарса эмас! — деб Мустафонинг фикрига қўшилди.

Мустафо:

— Менинг шубҳам сабаблари ана шунда!

У яна нимадир демоқчи эди, дардларини ичига сиғдиrolмай, ёрилгудек бўлиб турган, Ленин ва Сталин билан яқиндан таниш, миллий масалалар ва Шарқ халқларининг урф-одатлари тўғрисида Лениннинг илтимосларига кўра маслаҳатлар бера олган татар-бошқирд миллий ҳаракатининг буюк вакили Заки Валидий:

— Мустафо афандим тўғри айтди, болшевикларнинг барча ваъдалари шубҳали, ноаниқ. Мана бунга ижозатингиз ила бир мисол келтирсам.

Заки Валидий мисол келтиришдан олдин хаёлига нимадир келгандек ўйланиб турди-да: — Қай тилда

сўйлай, татар тилиндами, бошқирдчами, таржимон керакми? — деб атрофдагиларга жиддий тикилди.

Кутилмаган бундай гап эшитганларни ҳайронликка солиб қўйди:

— Бу ҳазилми?

— Қачондан бери туркий халқлар таржимон билан гаплашадиган, бир-биримизни тушунмайдиган бўлиб қолдик! — деди Чўлпон.

— Бир миллат эмасмизми?

Заки Валидий бу гапни ҳазил тариқасида айтганда, худди шундай жавоб бўлишини кутганди:

— Балли! Офарин! Бизлар таржимонсиз бир-биримизни тушунадиган халқ! Бизнинг куч шунда! Шунини унутмаслигимиз лозим! Бизлар бир халқлар! Болшевикларнинг ҳамма ваъдалари ёлғон. Мисолини айтаман: олар ўз программаларида ҳар миллатнинг ўз тақдирини ўзи ҳал этуви ҳақида сўз юриталар! Ваъдалар бералар! Бу ваъдаларни чин деб бўлами? Асло йўқ! Булар бариси сафсатабозлик! Бизларни ҳар ёққа етакласа, боратурғон ишак деб билмоқчилар, олар! Мустафо афандининг шубҳалари бик урунди! Далиллари бик асосли!.. Ахир ўйлағон кишига, ҳар бир халқ мустақилликка эришишига, ўз тақдирларини ўзлари ҳал этмаклари лозим бўлса ничук ўз эрklarига қўймилар? Сталин мустамлака халқларига озодлик берувни, ўз тақдирларини ўзлари ҳал этувни ваъда қилади. Бу бик яхши! Иккинчи бир томондан, ўзига ўзи зид фикрни айта! Русиядан ажралиб чиқиш, мустақилликка эришмакни эса, аксинчилобий ҳаракат деб била! Бир-бирига қарама-қарши ваъдалар! Мустафо Чўқай афандим, зўр фикр айтдилар. Болшевикларнинг барча ваъдалари ёлғон!

У «ёлғон» сўзини бир неча мартаба асабий ҳолатда такрорлади.

Сталиннинг макри ҳақида шундай гапларни айтаркан, унинг ҳозирги асабий важоҳати, худди ўғрини ушлаб, мана энди қўлга тушдинг-ку, мана шу молларни ўғирлаб олганингдан энди ям тонасанми, энди қаёққа қочасан, деган кишининг ҳолатини эслатарди.

Негадир Убайдуллахон ўз фикрини билдиришга шошилмади. Ваҳоланки, Заки Валидий ҳам, Мустафо Чўқай ҳам ўз гапирганларини кўпроқ Убайдуллахоннинг эътиборини тортишга қаратиб, ундан «бопладинг» дегандек ижобий жавоб кутган эдилар.

Убайдуллахоннинг шошилмаслиги, бу эътиборсизлик билан қарагани ёки бепарволикдан эмас, унда бундай одат йўқ эди. Ҳатто, у кичик болаларнинг ҳам гапларига қулоқ осиб, севинтирадиган бирор нарса айтишини ҳамisha ўйларди.

Ҳозир ҳам дўстлари Мустафо Чўқайхон, Заки Валидийларнинг фикрларини эшитиб, бир оғиз «жуда тўғри» деб қўяқолиш билан қаноатланмай, аксинча, куйиб-ёниб, ўртаниб, айтган фикрларини қўлаб-қувватлайдиган, тўғрилигига қўшимча далиллар келтириб хурсанд қилмоқ хаёлида эди. У ҳаяжон билан:

— Фикримиз бир жойдан чиқди, Заки афандим! Мустафо, болшевикларга бўлган Сизнинг гумонларингиз ниҳоятда асосли! Ҳа, большевикларга ишонмак, бу бир сароб! Тубсиз жар! Қассобдан чиққан жаллоддан, олимдан чиққан жаллод даҳшатли! Мен Ленинни назарда тутяпман! Большевикларнинг яна бир яширин қиёфаларини уларнинг доҳийси Ленин ўзи ошкор қилиб қўйди. Вақтли ҳукумат Русияда ўрнатилгандан сўнг меньшевиклар рус давлати тақдирини парламент, муроса йўли билан ҳал қилишнинг тарафдори бўлгандилар. Ленин эса, унга қарши чиқди. Қуроли қўзғолонни, инқилоб ғоясини олдинга сурди. Бу ўз халқини ўз халқига қарши қўйиш дегани эмасми! Ҳокимиятни эгаллаш деганда, ўз халқини бир-бирига қарши қўйиб, қонини дарё қилиб оқизишдан ҳам тоймади-ку улар! Бундан ортиқ жаллодлик бўладими! Улар муроса йўли билан, сайлов йўли билан ютмасликларини сезиб қолдилар.

Жаҳон муҳорабаси давом этаётган ҳозирги пайтда-чи? Бутунлай тескари йўл тутдилар! Инқилобий ғоясидан қайтади Ленин.

Керенский ҳокимияти немисларга қул бўлиб қолмаслик ниятида, ғалабагача урушни давом эттирмақ бўлганда, Ленин-чи?! Кечагина ўз халқини бир-бирига қарши қўйиб қони тўкилишини истаган Ленин нега энди қон тўкилишига қарши, немислар билан сулҳ тузиш тарафдори бўлиб қолди! Бу қон тўкишни истамай, тинчлик тарафдори бўлиб қолганиданми? Йўқ! Бу ҳам болшавойларнинг макри эди. Улар уруш жонига теккан халққа бу ёқишини биларди. Бир томондан шу йўл билан халқни ўзига оғдирмоқчи бўлса, иккинчи томондан, мабодо уруш давом этавериби, охир-

оқибатда бир томон голиб чиқса, бу Ленин учун ҳалокат эди. Бу урушда немис голиб чиқса ҳам, Керенский ютса ҳам, Лениннинг тахтга ўтиришдан маҳрум бўлишининг муқаррарлиги эмасмиди!

Мана Лениннинг, мана большевикларнинг қиёфаси! Ҳозирги бизларнинг қиладирфон ишимиз уларнинг қиёфалари, кимликлари устида эмас... — У яна нимадир демоқчи эди, аммо бу баҳслардан қандай хулоса чиқаришларини сабрсизлик билан кутган шоир Чўлпон, большевикларнинг макри ҳақидаги Убайдуллахоннинг гапларини эшитгач:

— Агар, сен, душманингни душманлигини билсанг, албатта, ўз юртингни, молу мулкингни, тахтингни ҳимоя қилиш учун жони жаҳдинг билан курашасан! Лекин, сен дўстим деб ишонганинг, кунлардан бир кун сенга хиёнат қилиб, тахтингни ҳам, мулкингни ҳам эгаллаб олсачи! Тахтга чиқиб олиб оёғи остига сени тиз чўктирсачи! Бундан кўра аламлироқ азоб борми!

— Мени от! Мени ос!.. Хоин!.. Хоин!.. — дейишдан бошқа, аламингдан бошларингни тошга уришдан ўзга иложинг қоладими? Йўқ! Курашиб ўлсанг беармон кетасан! Халқинг сени лаънатламайди! Шаҳидлар қатори дуо қилади!

Аммо сен, дўстим деганингни хоинликда гуноҳкор қилиб, қанча дод солма, ўзингни оқламоққа уринма, халқинг эса, хоинга ишонганинг учун сени лаънатлайди!

Даврадагиларнинг куйиб-ёниб қилган баҳсларини эшитган Абдурауф Фитрат, гўё бу гапларнинг унга алоқаси йўқдек, бирор фикр билдиришга киришмасдан, худди тиловат қилаётган одамдек, кўзларини юмиб жим ўтирарди.

Ҳамма жон куйдириб, мушкулга чора излаганда унинг индамай ўтиравериши, баъзи бирларнинг «хай, тилинг борми» дейиш даражада гашини келтирган эди. У буни сезса ҳам сабр билан ғазабини ичга ютиб жим эди. Ваҳоланки, ҳамманикидан кўра узунроқ тили ҳам бор, ғазабни ҳам ортиқчароқ эди. Бундай баҳсларни эшитишга унда тоқат йўқ эди. Ҳатто ғазабдан, бундай баҳсларни бас қилинлар, дейиш даражасига етган эди. Бу баҳсларни эшитишдан кўра қулоқлари қар бўлишига рози эди.

Унинг хаёли бутунлай бошқа ёқда эди:

У шу дақиқада бутун атрофни унутиб, буюк Амир Темур билан юзма-юз келиб, юрагини унга ёргандек:

— Бир бурда нонга зор гадодек, наҳотки, ўз Ватанимиз, ўз юртимизда туриб, кимлардандир озодлик беринглаар, деб тиланчилик қилсак, эй улуғ ҳоқонимиз!

Бағрим ёниқ, юзим қора, кўнглим синиқ, бўйим букук. Сенинг зиёратингга келдим, султоним! Эгилган бошим, қисилган виждоним, куйган қоним, ўртанган жоним учун бу сағанангдан даво излаб келдим, ҳоқоним!

Юз йиллардан бери жафо кўриб, ғам чекиб келган туркнинг қонли кўз ёшларини этакларингга тўкарга келдим. Қоронғилар ичра ёғдусиз қолган ўзбек кўзлари учун, тупрофингдан сурма олгали келдим. Номусини бад кишиларнинг оёқлари остинда кўриб турклик қони қайнағай, мусулмонлик ҳамияти тошгай, тамуғ оловлари каби сачрағай. Лекин ўз кучсизлигини аңглаб қайтиб ўтирган ва қон йиғлаган туркнинг ҳолини арз этарға келдим, хоқоним!

Улуғ ҳоқоним! Турклик шарафи таланди. Турк учун қўйдиғик давлат битди, турк отиға қурдиғик хоқонлик ёғмага кетди. Туркнинг номуси, эътибори, имони, виждони, солимларнинг оёқлари остинда қолди. Туркнинг юрти, улоғи, ўчоғи, Турони ёт қўлларға тушди. Туркнинг белгуси, онги, ўйлови, зийраклиги жаҳолат ўлжасига кетди. Сенинг қиличинг билан дунё эгаси бўлган турк тинчгина бор ётоқ тополмай қолди. Сенинг кучинг билан дунё хўжаси бўлган турк қарлуқ темурларига кирди.

Хоқоним! Туркликка хиёнат қилганлар турк бўлсалар ҳам қонларини оқитмоқ сенинг муқаддас одатингдур, ётма, тур! Сенинг омонатингга хиёнат қилганларни эз, ур, ўлдир!

Султоним! Биламан, шу тобда сенинг у юксак ва улуғ руҳониятинг мен каби тубан руҳли ва ҳимматсиз бир боласининг шу ҳолига ғазабли кулиб турубдир. Биламан, бу чоғда сенинг тўлқинли денгизларга ўхшаган юрагинг мен каби юраксиз бир ўғлинг шу кўришингдан нафрат қиладур. Чунки юқорида айтдигим ишларнинг ҳаммасига ўзим сабаб бўлдим, барчасини ўзим қилдим, сенинг Туронингни ўзим талатдим, сенинг туркингни ўзим эздирдим, сенинг омонатларингга хиёнат ўзим қилдим.

Мен уч кунлик умримни тинчгина ётиб ўтказмоқчи бўлмаса эдим, шуларнинг бирортаси бўлмас эди. Мен қўлимга топширигинг қиличини ташлаб чолғуни олмасам эдим, Туроним таланмас эди!..

Мен ёлғиз қонли кўз ёшларимни бўсағанга тўкмак учун эмас, ўз ёзиқларимни (гуноҳларимни) иқрор этарга келдим, хоқоним. Мени қўйма! Мен ёзиқларимни иқрор эртага эмас, Туронга бердигит зарарларни тўламоқ учун келдим, хоқоним. Мендан нафрат этма!

Эй арслонлар арслони! Меним ёзуқларимдан ўт, меним қўлимни тут, белимни боғла, муқаддас фотиҳангни бер!

Сенинг дунёда сизмаган ғайратингга онт ичаманки, Туроннинг эски шараф ва улуғликни қайтармасдан бурун оёқдан ўтирмасмен (тўхтамасмен)». — Шундай фикрларни кўнглидан ўтказаркан, атрофидагиларни унутиб, «воҳ! воҳ!..» дея баланд уф тортди-да:

— Ҳақ олинур, берилмас! Бундан ўзга илож йўқ! — деган бир оғиз сўзнигина айтди, холос.

Худди шундай жавобни кутиб тургандек, Абдулла Авлоний ҳам:

— Хуррият берилмас, олинур! — деб қўшимча қилди.

*Қилур токай жафосин, бизга ҳам дилдор ўлур олам,
Тўлиб меҳру вафоси, қўзғалиб, ғамхўр ўлур олам,
Ташаб оғушу нисёнин, туриб хушёр ўлур олам,
Мурувватсизлигиндан жиркануб, безор ўлур олам...*

Бу мисралар, дардини ичига ютиб турган Абдулла Авлоний юрагини ёриб, отилиб чиққан эди.

Бу шеърни эшитган Чўлпон:

— Бу жафо, мурувватсизликдан дунё безор бўлур-у, аммо «Оч тўймас, ўғри бойимас» деганларидек, Туркистонни зулукдек сўрган босқинчилар инсофга келишларига ишонмоқ, энди ҳаддан зиёд нодонлик бўлур.

Убайдуллахон:

— «Ёмонни ўлди деса ишон, яхши бўлди, деса ишонма!» — деб бежиз айтишмаган. Ҳозирги масала, ишонниш, ишонмаслик ҳақида эмас, афандилар. Хурриятдан ташқари гап бўлмоғи ортиқча! Бунга қандай эришамиз? Амалда курашга отланмоқ! — У қандай йўл эканлигини

айтмоққа чоғланган эди, аммо, кутилмаганда, гоҳ бошига сўфилардек сала ўраб, гоҳ қора духоба дўппи кийиб, савдо аҳли қиёфасида буқайламундек тўнини ўзгартириб турадиган Султон суллоҳнинг кириб келишини кўрган Убайдуллахон қаршисида кутилмаганда жирканч бир махлуққа дуч келиб қолгандек ўзгариб, айтадиган фикрини очиқ айтиш имкони бўлмай қолди. Чунки унга сир бериб бўлмасди.

Султон суллоҳнинг ҳовлиси Убайдуллахонлар билан битта кўчада бўлиб, унинг отасини Мухит подачи дейишарди. У лаби сўйлоқ, гувала бош бўлгани учунми ёки подачилик қилиб, хурмачаси бўлгани учунми, маҳалладагилар Мухит хурмача деб лақаб қўйишган эди. Булар камбағал оила бўлганлари учун подачининг ўғли бўлган Султон Убайдуллахоннинг отаси Асадулла махсум ўрус ойначиларига замаска пиширганда авваллари тепасида томоша қиладиган, кейинчалик унда-мунда қарашадиган, бунинг учун бир оз ҳақ ҳам оладиган бўлди. Шу баҳона бу хонадонга яқинлашадиган бўлиб олди.

Бу хонадон Николай пошшо даврида ҳам, Шўролар ҳукумати даврида ҳам ҳаминша назорат остида бўлган. Султон суллоҳнинг бу хонадонга яқинлигини билган шўролар, уни ўзига айғоқчи қилиб олганлигини унинг айрим хатти-ҳаракатидан, бу соҳада анча хушёр бўлиб қолган Убайдуллахон сезиб қолган эди.

Болшавойлар Туркистон халқини ўз томонига оғдириш учун тарғиботчилару ўз айғоқчиларини тўда-тўда юбора бошлаган эдилар. Туркистон, болшевиклар билан вақтли ҳукумат ўртасида бири у ёққа тортмоқчи, бири бу ёққа тортмоқчи бўлган улоқдек икки ўртада талаш эди.

Султон суллоҳ бошига сала ўраб масжидларда диндорлар орасига, гоҳ қиёфасини ўзгартириб зиёлилар орасига кириб, уларнинг фикрларини ўғирлаш учун большевиклар томонидан қўйилган жосус эди. Айтилмаган жойларга ҳам, «айтмаган ерга йўнмаган таёқ» деганларидек, бирор баҳона топиб кириб келаверадиган бўлгани учун унга суллоҳ деган лақаб қўйилган.

Убайдуллахон Султон суллоҳнинг кимлиги ва унинг ўзига яқинлашуvidан мақсади нималигини сезиб қолган эди. Отасига танишлиги баҳонаси билан уйларига

тез-тез келадиган бўлиб, келган чоғларида турли баҳоналар билан Убайдуллахоннинг фикрини билмоқ ниётида:

— Убайдулла махсум, сизлар ҳукуматга яқин одамларсиз, халқ орасида — болшавойлар бойларнинг ерини олиб, камбағалларга текинга берармиш, камбағалларвар деган гаплар бор. Болшавойлар ҳоқимиятни камбағалларнинг қўлига топширармиш — дейишади, камбағал ҳам одам қаторига кириб қопти, болшавойлар дурустми, Керенский деганими? — каби саволлар билан фикр ўғирламоқчи бўлгани Убайдуллани шубҳага солганди.

Убайдуллахон ва унинг ҳамдард дўстлари бефаҳм, енгил табиат одамлар эмас эдилар. Султон суллоҳнинг кимлиги ва нияти нималиги уларнинг айримларига ҳам суҳбат вақтларида аён бўлиб қолган эди. Айниқса, уни билганлардан бири Авлониий, Убайдуллани ноқулай аҳволдан қутқариш мақсадида, гўё шеърхонлик бўлаётгандек, шеър ўқий бошлайди:

*Олам ичра кўрмадим кизбу хиёнатдан бўлак,
Меҳру шафқат ўрнига шахсий аговатдан бўлак.
Ҳамшикамлар, ҳамнафаслардан фароғат кўрмадим,
Оҳ, кўнглим пора-пора, дил жароҳатдан бўлак.
Ошно ёру биродардан муқаррар чекдим оҳ,
Ҳеч бир шай кўрмадим ғийбат-ҳақоратдан бўлак.*

Шеър шу ерга келганда, Мунаввар қори:

— Офарин!.. Ғийбату тухматлардан қутулмоқ учун ғийбату тухматчи, сотқинларга раҳм қилмаслик керак. Эл олдида юзларига қора суртиб, эшакка тескари ўтқазиб халқ олдида сазойи қилмоқ лозим!

— Сотқинларга бу оз! Хоинлар учун бу ор эмас, юзини артиб кетаверади.

Ўртада бир оз кулги кўтарилди.

Убайдуллахон ўзининг шўроларга ҳам, вақтли ҳукуматга ҳам бўлган қатъий муносабатини подадан олдин чанг чиқармай, деб Султон суллоҳнинг олдида очиқ айтмаган бўлса ҳам, орадан кўп ўтмай, Қозон шаҳрида очилган умумрусия мусулмонларининг съездида гапириб учун тайёрланган нутқини дўстларининг муҳокамасига ҳавола қилишни лозим топди:

— Рус инқилобидан сўнг биз ўз турмушимизнинг ҳам, ўз ишимизни ҳам тузувда ўзимиз хўжа бўлуرمىз.

Инқилоб ваъда этатурғон текислик ва адолатдан биз-да улуш олурмиз, деб умидланган ва шодланган эдик, лекин бизнинг учун ул соатлар етмаган экан ҳали.

Ҳар ерда бўлғони инқилобдан сўнг Туркистонда-да солдатлар Шўролари тузилди. Лекин Туркистондаги солдат Шўролари анинг туб халқиндан бўлмағонга албатта бу Шўроларга Туркистон халқи кира олмади. Туркистоннинг ўз демократия, деҳқонлар уюшмасига уюша олмадилар. Шул сабабли мусулмонлар ҳамма синфлар учун муштарак умумий муассасаларгина ясай олдилар.

Солдат Шўролари идеяси бишаб бўлса-да, Туркистондаги бундай Шўролар махтарлик бўлмадилар... Ўзларининг сўз усталиқлари, халқнинг соддалиғи орқасинда бу шўроларга кўп ўтирган зотлар беш процент халқнинггина вакиллари бўлувларига қарамасдан Туркистонни идора қилишга киришдилар. Туркистонни туб халқига «идора этулатурган кишилар» дебгина қаровларида давом этиб, ўзларининг жаҳодгезлик заҳари билан заҳарланганликларини исбот этдилар.

Мазкур съезднинг қарорига биноан биз Туркистонга юборув учун вақтли ҳукуматга кандидатлар кўрсатдик. Вақтли ҳукумат комитетига кирган тўрт мусулмон комиссари Туркистонда зўр ишлайдилар деб умид этган эдик. Лекин Туркистондаги солдатлар Шўроси уларга ишлашга эрк бермади. Улар ҳамон талабаларни раҳбар тутиб, марказ Туркистон комитети тузиб, иш қилурга тиришсалар-да, Туркистондаги солдат ва ишчилар Шўроси моне бўлди. Улар-да Туркистонни ташлаб кетишга мажбур бўлдилар. Туркистондаги Советнинг аъзоларидан бўлиб ундан Петроград Советига юборилган Славецкий деган бириси миллий Шўромизнинг аъзоларидан бири билан ўтирганда «Марказий миллий Шўро деган нима ўзи у?! Туркистон масалаларига аралашишга унинг қандай ҳаққи бор? Кўрсатган кишиларингиз бор, шулар ҳали уларни андан тез тойдулар» деган.

Мана ҳозир Туркистонда шундай кишилар хўжайинлик қилади. Аскар уларнинг қўлида бўлгани учун, улар кучга таяниб, ўзларининг тубан ва эски сиёсатларини давом эттираверадилар...

Султон суллоҳ Убайдуллахўжанинг мана шу қатъий қарашини билиши керак эди...

Убайдулланинг қамалишига Совет ҳукуматининг

адолатсизлигидан ташқари ўз ичимиздан чиққан хоин — Султон суллоҳларга ўхшашлар ҳам сабабчи бўлдилар.

— Қил кўприқдан ўтолмадик. Жаҳаннамга қуладик. Шўролар давлати қайси жаҳаннамдан кам! — Отилишга ҳукм қилиниб, тор ва ёз иссиғида бижриб кетган камерада эркинликка интилган қафасдаги кушдек у ёқдан-бу ёққа асабий юриб, Убайдуллахон ўтмишини хаёлидан бир-бир ўтказаркан, камеранинг темир эшиги туйнути очилиб, пачақланиб, ўз шаклини йўқотай деган алюмин косада узатилган ачиган қарамдан қилинган шўрванинг ачимсиқ ҳиди димоғига урилади. Овқат олиб келган бадбашара қамоқ назоратчиси нима учундир кўзларига Султон суллоҳ бўлиб кўриниб кетди.

— Нега бу менга Султон суллоҳни эслатди? Нега? Бу яхшиликкамас!

Султон суллоҳни эслади-ю, лоп этиб кўрган туши эсига келди. Тушини эслади-ю, бу ёмонликдан дарак бергандек кўнгли ғаш тортиб кетди!

Наҳотки, ёзган шикоят аризасига рад жавоби келса!.. Отилса!

Бугун терговчи нима учундир яна сўзни Садриддинхон аълам билан қандай алоқаси бўлганлигидан, у инқилобнинг ашаддий душмани эканини айтишдан бошлади.

С а к к и з и н ч и б о б

ОФАТ

— Сен, Убайдулла Хўжаев? — деб қичқирди — саратон иссиғи, ҳақоратдан ҳолсизланган Убайдуллага ғазаб билан терговчи. — Сен, диндор ёзувчи Лев Толстой билан баҳслашиб, ёвузликни кечирриш эмас, аксинча, ёвузликни ёвузлик билан жазолаш тарафдори бўлгансан, шундайми? Нега индамайсан!

— Ҳа! Шундай!

— Демак, ёвузга ёвуз бўлиш керак! Қани, энди айтчи! Борди-ю, бир одам юзта кишига ёки мингта кишига эмас, бутун бир озода халққа, 150 милёнлик қудратли совет халқига ёвузлик қилса, уни йўқ қилмоқчи бўлиб курашса, унга, инқилобга сотқинлик қилса,

хиёнат қилса, бундан ортиқ ёвузлик бўладими! — Терговчи бу «мантикий» далиллари билан Убайдуллани фош қилмоқчи бўлди.

Убайдулла:

— Халққа хиёнат қилганларни осиш керак! Керак! — деб қисқа жавоб қайтарди!

— Ҳа! Сен-чи!..

— Мени? Нега?

— Сен, ёвузликка ёвузлик қилиш керак, деб помешчиклар зулмига қарши Шўролар билан курашдинг! Подшо афдарилгач эса, Шўроларга хиёнат йўлига ўтдинг! Уни социализм қуриш йўлидан ажратиб, сенлар, миллатчи жадинлар, Мухторият тузиб, эркидан маҳрум қилмоқчи бўлганларинг, бу бутун халққа суиқасд, ёвузлик эмасми?!

Бу гапларни эшитган Убайдулла ҳеч гап қайтармади, ҳушидан кетган одамдек жим қолди. Бу ҳар қанча тўхматинг бўлса гапиравер деганимиди ёки қулоғига тугган эшитиш аппарати ишламай қолганиданми! Қанча гапинг бўлса, қанча ўйлаб топган бўҳтонларинг бўлса, айтабер, сенга гап ҳайф деганиданми, — жим эди.

Унинг сукутини қўшилмаслик аломати деб билган терговчи, ўрнидан шиддат билан туриб, Убайдулланинг олдига келиб русчалаб:

— Вражина, — деди-да бир қўли билан сочидан тортиб, иккинчи қўли билан мушт туширди. — Гапир!.. Гапир!.. Хоин! Миллатчи — халқ душмани!

Убайдулла худди ҳақорат эшитмаган, калтакланмаган одамдек, мутлақо бепарволик билан:

— Ёвузликка ёвуз бўлмоқ адолат! Ёвузликка шафқат йўқ. Мен, халқимни, буюк Туркистонни бир мустамлакачидан, иккинчи бир мустабидга — Шўролар қулигига бермоқ учун курашмаганман! Мени ҳақорат қилма! Қўлингни тий! Сен агар ҳақ бўлсанг, агарда мен Туркистон халқининг озодлигига, мутақиллигига хиёнат қилган бўлсам!.. — Убайдулла ўрнидан сапчиб туриб: — Халқим олдига, майдонга олиб чиқиб от! Олиб чиқиб ос!

Терговчи нечундир энди совуққонлик билан:

— Йўқ!.. Йўқ!.. Сен, Октябрь инқилоби тарафдори бўлдинг! Шундайми? Бундан тонмайсан. Энди сен, Октябрь инқилобига қандай хиёнат қилганингни айт! Кейин осамиз!

Инқилоб сўзини эшитди-ю, инқилоб Убайдулланинг кўз олдига оғзини очиб турган аждаҳо бўлиб кўриниб кетди. Оғзини юмса борми? Гуё бутун дунёни ютиб юборгудек...

Хаёлга нималар келмайди. Тушга нималар кирмайди. Сувлар ўрнида дарёларда олов оқиб фавворалардан сув эмас, олов отилиб, унинг атрофида одамлар бемалол елпиниб ўтиргани хаёлга келиши мумкин. Ёмғир ўрнига олов ёғиб, танаси илон, боши ҳайвонсифат одамларнинг соябон тутиб кўчаларда юрганлари ҳам тушда кўриниши табиий ҳол.

Тушга нималар кирмайди! Хаёлга нималар келмайди! Аммо туш кўриб уйғонганингдан кейин, ўзингга келиб хайрият, тушим экан, деб бир оз таскин топасан, яхшиликка йўясан. Худо йўлига хайри закот атаб, кўнглинг равшан тортади. Аммо худо бандаларини ўнгида бўладиган офатлардан бир умр асрасин! Инсоннинг махлуққа айланиши, ёмғир ўрнида одамлар бошига офату кулфатлар ёғилишини асло-асло Яратган кўрсатмасин!

1917 йилнинг кузида шундай даҳшатли бир зилзила бўлдики, ер юзи қоқ ўртасидан тарс-тарс ёрилиб, икки томонга ажралиб жаҳаннамий тубсиз жарлик юзага келди.

Фақат дунё эмас, ҳатто зилзила оқибатида дунё одамлари, ҳатто фикрлаш ҳам иккига ажралиб қолди.

Осмонни қоп-қора булут қоплаб, худди тоғ ағдарилгандек атрофни чанг-тўзон босди. Энди чиққан ой кўмилди-қолди. Дунёни ваҳима босиб кетди. Бу — октябрь зилзиласи, октябрь инқилоби, деб аталди.

Ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруф!

Албатта, зулматли кунлардан кейин чиққан янги ой, теварак-атрофни чарақлатиб ёритмаса ҳам, унинг кўриниши ўзи одамлар кўнглига бир қувонч бағишлайди. Фотиҳага қўл очиб, яхши ният қилади. Нимадандир умидвор бўлади.

Эл орасида — ой ўзига тинч туққан бўлса, юртга нотинч, ой ўзига нотинч бўлса, юртга тинч бўлади, деган ривоят бор. Аммо бутунги уфқда кўринган янги ой булутлар орасида туғилиб, хира кўрингани учунми, ундан аниқ бир маънога йўйиш қийин бўлди. Кўрганлар фақат «Хайрли бўлсин», — деб қўя қоладилар. Аммо осмон ғуборли эди. Кўринган янги ой, булутлар аро қалқиди.

Бўлиб ўтган даҳшатли zilzila натижасида иккига бўлиниб қолган дунёнинг бир томонида золим бойлардан иборат капиталистлар дунёси, иккинчи бир томонда қашшоқ, камбағал ишчи-деҳқонлардан иборат йўқсиллар давлати — Русия пайдо бўлди. Бу — Октябрь Инқилобининг ғалабаси, деб аталди.

Николай подшо замонасининг қоп-қоронғи зулматини ёриб, булутлар аро кўринган янги ойнинг ўроғидек, Русия уфқида болшевиклар раҳбарлик қила бошлаган шўролар ҳукумати Петроградда қад кўтара бошлади. Янги ойнинг шуъласи мустамлака Туркистонни ҳам ёрита бошлади.

Фарибу ғурабо, фақиру фуқаро, етим-есир, жабр-дийдаларнинг бошларини силайдиган меҳрибон одам юрт бошига келармиш! Бундан ортиқроқ қувонч бўладими! Халққа бундай «меҳрибон давлатпано» Ленин бўлди.

У мустамлака Туркистон халқларига шундай эрк бердики, бунинг далили сифатида давлат тепасига келгацдан икки-уч ҳафта ўтмай, ноябрь ойида Қўқон шаҳрида Туркистон Мухторияти дунёга келади.

Айниқса, ўша кунлари Халқ комиссарлари кенгашининг Ленин ва Сталин қўл қўйиб «Русия ва Шарқнинг барча меҳнаткаш мусулмонларига» қарата қуйидаги баённомаси чоп этилади:

«Бундан буён Сизларнинг урф-одатларингиз, Сизларнинг миллий ва маданий муассасаларингиз озод ва дахлсиз, деб эълон қилинадур. Ўз миллий ҳаётларингизни эркин ва бемалол уюштира берингиз. Сизларнинг бунга ҳаққингиз бор.

... Сизлар ўзларингиз, ўз Ватанингизнинг ҳокимлари бўлишингиз керак. Ўз расм-русумларингизга биноан ҳаётингизни уюштиришингиз лозим. Сизларнинг бунга ҳаққингиз бор. Чунки, Сизларнинг тақдирингиз ўзингизнинг қўлларингизда...

Миллий ишлар бўйича халқ комиссари:
И. Жугашвили (Сталин),

Совет Халқ комиссарлари кенгашининг раиси:
В. Ульянов (Ленин)».

Истиқлолнинг абадий берилганига ишонтирувчи бундан ортиқ муқаддасроқ ваколат бўладими! Бу мустақиллик, озодликка болшевиклар томонидан берил-

ган кафолат эди. Туркистон халқлари қувончининг чеки йўқ эди. Икки бирдек давлат бошлиғининг эл ичида бугун ошкор айтганларига ишонмай, улар эртасига айтган гапларидан қайтадилар, деган шубҳа билан қараш, кимнинг хаёлига келади! Ахир, мусулмонлар ваъдага худонинг муҳри, деб қараганлар. Ишонганлар. Ҳатто, Сталиннинг олдин миллий мустақиллик ҳақида айтганларига шубҳа билан қараган Мустафо Чўқайхон каби жаҳид раҳбарларининг ҳам энди ишонмай иложлари йўқ эди!

Русияда бўлган Октябрь инқилоби чиндан ҳам асрларча руслар мустамлакаси бўлган Туркистон халқлари учун чексиз қувонч, катта байрам эди.

Куз кунларининг бирида худди баҳор киргандай ёшу қари барчаси қувончдан кўчаларга чиқиб, дўппиларини осмонга отдилар. Ҳатто маърифатпарвар аёллар қувончларидан паранжиларини унутиб, бир-бирларидан суюнчи олай деб шошилдилар. Карнай-сурнай овозлари, ноғораларнинг така-туми, айниқса, илм марказларидан бири саналган Қўқонда авжга чиқди. Масжид, мадраса, бозорларда баланд овоз билан жаҳидлар:

— Хуррият!.. Озодлик!.. Уйғон, қулликка чўккан халқ! Истиқлол абадий бўлсин! Миллий истиқлол муборак! Яшасин мухторият, — деб жар солдилар. Туркистон мухторияти эълон қилинди.

Кўнглида заррача ёмон нияти йўқ, оқ кўнгил халқ, истибдод зулмидан қутулган бутунлай рост, деб унга ишонди.

«Камбағалнинг бир тўйгани бойигани...»

Истиқлол овозини бир дақиқа бўлса ҳам эшитиш, кўр кўзнинг очилиб, ёруғлик кўришидек ҳол эди.

Шоирлар бу қувончдан уйқуларини тарк этиб, истиқлолга бағишлаб шеърлар ёздилар, халойиқ йиғилган майдонларда ниятларига етганларидан халқни ишонтириб, газаллар ўқидилар:

*Қутулди барча миллат золими хунхор зулмидан,
Романов хонавайрон бўлди, багкирдор зулмидан,
Асир ўлди, ҳақир ўлди ҳам ўлди хор зулмидан,
Қутулди қанча жонлар Распутин гўмдор зулмидан.
Бу ибратхонада золимлар этсин ор зулмидан.*

*Сиқарди ҳар тарафдан бизни ул золим ҳукуматлар,
Йўлимизни кесарди беҳаё фосид табиатлар,*

*Тараққий йўлига сағ боғлар эрди беҳамиятлар,
Ҳақиқат ишламасди, ишляюрди бизда бидъатлар,
На кулфатлар чекардик, бир неча багкор зулмидан.*

*Саодатга эришдик, лек бизда истиқомат йўқ,
Самарсиз иш, амалсиз бўлдимиз роҳи саломат йўқ,
Илм йўқ, ғоя йўқ, мақсагга етмакка аломат йўқ,
Адоват уртамизда ҳукмфармо, яхиш одат йўқ,
Қаён борсин бу миллат, доғ этинг ағёр зулмидан.*

*Ҳаётингда умидинг бўлса, майли, илм-ла рағбат қил,
Сиёсатдин, синоатдин, ҳунардин уста, ғайрат қил.
Ўқувдан ақчани қизғанма, ташла тўпни, ғайрат қил,
Уёл ҳижрон бу хобингдан, йўқот ашқингни, ғайрат қил.
Ки шояд қутулурсан бу чиёну мор зулмидан.*

Шоир Абдулла Авлонийнинг Истиқлол кунлари ёзилган бу шеъри айниқса:

*Қутулди барча миллат золими хунхор зулмидан,
Қутулди қанча жонлар Распутин думдор зулмидан, —*

каби сатрлари катта ишонч билан оғиздан-оғизга кўчиб айтилди.

Қишининг изғирин совуқлари бошланаётган, кузнинг охирги кунлари бўлишига қарамай Тошкентнинг жоме масжидида кўп минг кишилиқ намоийшлар бўлиб ўтди.

Газеталар: «Нотиқлар ҳаёжон, кўзларида ёш ила мазлум ҳаёт битиб, янги ҳурриятга гўла ҳаёт бошланиши ҳақида сўзлайдилар» деб ёзади.

Туркистон мухториятини нафақат мазлум ўзбек халқи, шу қатори Гуржилар жамияти, савдо-сотик уюшмаси, яҳудийларнинг Тошкент жамияти ва қатор жамиятлар қўллаб-қувватлайдилар. Рус рўзномалари буни самимий баҳолаб, аҳволни ҳаққоний таҳлил қиладилар.

Ўша давр илғор фикрли рус газетаси «Свободный Самарканд» бундай деб ёзади: «Давримиз учун муҳим бўлган Қурултой қарорлари ушбу миллий чекка ўлканинг ҳаётида янги саҳифа очилишини англатадур. Биз — ўлка истилочилари, фақат истилочилик ҳуқуқига биноан ягона маданият тарғиботчилари эканимиз, халқ оммалари эса — «мағлублар сифатида ғолиблар учун

тажрибадан ўзга нарса эмас» эканлиги ҳақидаги шовинистик ва том маънода ғайритараққий мулоҳазани улоқтириб ташлашимиз вақти келди».

Бундан ташқари, шу газета: «Занжирлардан бўшолгон Туркистон ўз ерининг ҳокими ва ўз тарихининг яратувчисига айланатурғон пайт келди» деб хитоб этади.

«Туркистон аҳли қафасдан қутулиб, ўзини тўрт томонга уриб, бутун атроф энди меники, деб парвоз этаётган қуш каби елкасини босиб ётган оғир бир юқдан бўшагандек нафас оларди».

Аммо Убайдулла Хўжаев Ички ишлар ва хавфсизлик вазири бўлгани, унча-мунча нарсалардан воқиф эканлигиданми, бу кунларга етгандан ўзини қанчалик бахтиёр ҳис этмасин, Истиқлол олдидаги тўсиқларнинг олдини олиш, уни мустаҳкамлаш ташвишига тушиб қолганди. У ўйлагандек, хатарнинг белгилари йўқ эмас эди. Бу шундан иборат эдики, Шўро ҳукумати ҳали Чор Русиясига қарашли ҳамма ўлкаларни ўз таъсирига мустаҳкам олгунча йўқ эди.

Гарчанд ҳокимият Керенский қўлидан Шўролар қўлига ўтган бўлса ҳам, айрим шаҳарларни эътиборга олмаганда, Русиянинг кўпчилик губерналари ва мустамлака ўлкалари деярли рус қўшини — ҳали оқ гвардиячилар ихтиёрида эди.

Ҳали жаҳон муҳорабаси тўхтамаган, немис билан совет аскарлари эмас, ҳамон чор аскарлари, оқ гвардиячилар жанг олиб борарди.

Оқ гвардиячилар Русиянинг бошқа губерналарини ҳам Шўролар эгаллаб олмасликлари учун Колчак, Деникин, Юденич каби империя генералларини Шўро томонига ўтган қўшинга қарши ички курашга тайёрлай бошлаган эди.

Энди Русияни олдинда ҳокимият учун бўладиган ички қонли жанглар, фуқаролар жанги кутмоқда эди. Шўролар эса бутун мамлакатни ўз ихтиёрига қаратиш учун бор куч-қудратини ишга солади. Бутун мамлакатни шўролар тарафига дарҳол оғдириш эса, осон эмас эди. Ташнага сув, очга ош керак бўлгандек, қашшоқ ва жабрланган Русия халқига айни замонда хуш келадиган нима эканини ва унинг йўлларини Ленин топади.

Уч йилдан бери давом этиб келаётган Жаҳон муҳорабасидан қашшоқлашиб, силласи қуриган бечора

халққа нима керак эди? Аввало, тинчлик, бева-бечораларга уруш келтирган офат — эрларидан, ўз фарзандларидан айрилиш азобларидан қутулиш керак бўлса, ерсиз деҳқонларга ер, одам сифатида яшамоқ учун озодлик, инсоний қадр-қиммат, ҳуқуқ эркинлиги керак эди. Бунга етмоқдан ортиқроқ халққа бахт бормиди! Инсоннинг бундан ортиқроқ орзуси бўладими! Бу бахт, бу орзуга ким етказди! Халқ шўрликнинг бу ниятларини ким фаҳм этади! Ким рўёбга чиқаради?! Қани руснинг шундай ғамхўри?

Халқнинг бундай орзу умидларини рўёбга чиқаришни Ленин бўйнига олади.

Деҳқонларга ер бериш, матбуот, сўз эркинлиги ҳақида, мустамлака ўлкаларга эса мустақиллик, тақдирларини ўзлари ҳал қилиши ҳақида баёнот қабул қилди.

Айниқса, Туркистонга берилган мухториятни, халқ чексиз қувонч, тантана билан қарши олган бўлса, Убайдуллахоннинг уйқусиз тунлари бошланган эди. Негаки бир томондан айрим собиқ мустамлака ўлкаларга мухторият бериб, иккинчи ёқдан маҳаллий бойлар, миллатчилар зулмидан қутулиб, ҳамма учун тенг бўлган ягона ижтимоий шўролар давлати тарғиб қилинмоқда! Бу нима дегани? Ахир, тарихда ҳокимият учун курашда, ота-бола бир-бирларига берган ваъдаларидан кечиб, ота ўғлини, ўғил отани қатл қилмаганларми? Русларни боқиб турган Туркистонни, бор билганингни қил, деб, Лениндек маккор одам эркига осонликча қўйиб қўярмикин? Ахир, Чор ҳукумати бекорга қон тўкиб Туркистонни мустамлака қилганмиди?!

Асрий хўрлик, зулм, адолатсизлик устихонидан ўтган халқ ҳали карахт эди. Вужудда мудроқлик бор эди.

Зиндонга ташланган одам даставвал ҳайратланади. Аммо зиндонда узоқ йиллар ётган одамни, озодликка чиқариб, қайтадан яна зиндон қилсанг, унда на ҳайратланиш, на таажжубланиш бўлади. Чунки унинг учун бу табиий хол бўлиб қолган. Бунга у тақдир деб қарашга ўрганган.

Мустамлака халқнинг қамоқдаги тутқундан қандай фарқи бор эди?

Убайдуллахон ёшлигиданоқ Чор ҳукуматининг қамоқларида бўла бериб тутқунликдаги кишилар руҳияти ҳақида яхшигина малака орттирган эди. Шунинг

учун у, кишилар қалбида озодликка нисбатан кучли муҳаббат ёки тутқунликка ўта ғазаб ва нафрат ҳиссини уйғотмасдан, уларнинг онгига сингдирмасдан айтилган гапнинг манфаати кам бўлишини чуқур ҳис қиларди.

Дарҳақиқат, атрофга жар солиб:

— Ҳуррият!.. Ҳуррият!.. Тур!.. Кўзингни оч!.. Уйғон!.. — деб ҳайқирганинг билан зулм остида қадди букилиб, қарамликка тақдир деб кўникиб қолганлар орасида уйғониб, кўзини очиб: — Нега мени уйғотдинг! — дегувчилар топилмайди дейсизми!

Оҳ, бу қуллик, оҳ, бу қуллик! Унинг темир кишанлари устихонларимизга нақадар ботиб кетган!

Убайдуллахон халқ қалбида ҳурриятга муҳаббат, уни кўз қорачиғидай асраш ҳиссини уйғотиш, Лениннинг ёлғон ваъдаларига учиб, алданиб қолмасликнинг олдини олиш шу куннинг энг муҳим иши эканини юрагига қаттиқ туккан эди.

Бу муқаддас ниятларини амалга ошириш учун у катта-катта майдонларда, юз минглаб йиғилган аҳоли олдида нутқ сўзлаб, кишилар руҳиятида қарамликка нафрат, озодликка муҳаббат уйғотишга интилди. Шундай йиғинлардан бирида:

— Турон юртининг азиз фарзандлари! Туркистон Истиқлолининг бугунги соҳиблари!..

У истиқлол сўзини, соҳиблари сўзларини ҳаяжон билан айтди-ю, хаёлидан нималар кечди, кўзларига ёш келгудек, нафаслари бўғзига тикилиб, бир дақиқа сукутга чўмди. Балки шу фурсатда унинг хаёлида Туркистон Истиқлоли болшавойларнинг хоинлиги остида барбод бўлиб, ундан айрилаётгандек туюлиб кетдими?

Ё Фитратнинг Мухториятга сўнмас умидлар, чексиз қувончлар билан айтганлари қалбини тилка-пора қилдими? Дарҳақиқат, Мухториятнинг кадр-қиймати, унинг нима эканини ҳеч ким Фитратдек ифодалай олмаган эди. Бир оз сукутдан сўнг, ўз нутқини Фитратнинг сўзи билан бошлади:

«Туркистон мухторияти... Темур хоқоннинг чин болалари ёнида, туркистонлик тубчак турклар орасида, мундан ғурурли, мундан муқаддас, мундан суюнчли бир сўзни борлиғига ишонмабман!

Туркистон туркининг қонини қайнатувчи, имонини юксалтирувчи, бир қувват бор эса ёлғиз шу сўзда бордир: Туркистон Мухторияти!

Эллик йилдан бери эзилдик, таҳқир этилдик, қўлимиз боғланди, шарафимиз юмурилди, номусимиз гасб қилинди, ҳуқуқимизга тажовузлар бўлди, инсонлигимиз оёқлар остига олинди, тўзимли турдик, сабр элдик. Кучга таянган ҳар буйруғга бўйсундик, бутун борлигимизни қўлдан бердик. Ёлғиз бир фикрни бермадик, яшунтирдик, имонларимизга авраб сақладик: Туркистон Мухторияти!

Маҳкама эшикларидан йиғлаб қайтганда, ёруқсиз турмаларда ётганда, йирғувчи жандарманинг тепгуси билан йиқилганда, юртларимиз ёндурулганда, диндошларимиз осулганда онгимиз йўқолди, миямиз бузулди, кўзимиз ёғдусиз қолди, бирор нарсани кўролмадик. Шул чоғда, тушкун руҳимизни кўтармоқ учун шул қоп-қоронғи дунёнинг узоқ бир еринда ойдин бир юлдуз ялқиллаб турар эди. Бирор нарсага ўтмаган кўзимиз шуни кўрар эди. Ул нима эди? Туркистон Мухторияти!

Биз аниқ билар эдикки, золим Николай ҳукумати қанча яшаса яшасун, адолат ошуғи бўлгон... рус демократияси, халқга таянгон бир инқилоб, хор миллатнинг ўз ҳақларини қайтарур.

Инқилоб бўлди. Русиянинг «қўшма халқ жумҳурияти» усули билан идора этилури жарланди (эълон қилинди). Шул эълон узра ясолгон Украина, татар ва бошқа миллатлар мухториятлари тасдиқ этилди. Кўнук (навбат) Туркистонники эди. Туркистоннинг тарихи хонбалиқлариндан (пойтахтларидан) иккинчиси бўлган Хўқанд шаҳрида тўпланган Туркистон қурултойи 27 ноябрнинг (Миллий лайлатурқадримиз бўлгон) ярим кечасинда Туркистон Мухториятин эълон қилди.

Лекин шуниси борким, бир миллатнинг мухторияти ёлғуз бир съездинг эълони билан тамом бўлмас. МУХТОРИЯТНИ ОЛМОҚ ВА САҚЛАМОҚ КЕРАК-ДИР. Съезд ўз ишини қилди. Қолгонлари бутун миллатнинг вазифасидир. Мухториятни сақламоқ учун куч лозим. Мухториятни бажармоқ учун ақча керақдур. Бунларин миллат ҳозир қилсун».

Убайдуллахон Фитратнинг халққа бўлган бу мурожаатининг охириги сўзларини алоҳида урғу бериб айтди. Халқ орасидан — молимизни эмас, Туркистон учун, Истиқлол учун жонимизни ҳам берамиз, берамиз!..

Боримизни шу йўлга қурбон қиламиз, — деган гулду-
рак садолар эшитилди.

Одамлар бир-бирларини табриклаб қучоқладилар.
Ўзаро гала-ғовур давом этди.

Бундан руҳланган Убайдуллахон ўз сўзини:

— Буюк Турон элининг фарзандлари! — деган хи-
тобдан бошлади. Сиртдан билинмаса ҳам унинг бу хи-
тобида ички бир дард, зўр алам бор эди!

У Турон сўзини айтган, наҳотки, «Буюк Турон»
сўзи эртага «Шуро» сўзи билан алмашса! Наҳотки,
яна Туркистон барбод бўлса! — деган даҳшатли хаёл
кўнглидан ўтарди. У бутун нутқини Истиқлолга му-
ҳаббат уйғотишга қаратди:

— Истиқлол!.. Мустақиллик... Олоҳга минг қатла
шукрларким, бу кунларга ҳам етишдик. Кўчаларда жар
солиб, «Суюнчи!» «Суюнчи!» — деб уйма-уй юради-
ган замон келди!

Мухторият!.. Оҳ-о!.. Бунга етмоқ ниятида не-не ку-
рашлар бўлмади! Не-не асл фарзандларимиз жонлари-
ни фидо қилиб, қурбон бўлиб кетмадилар. Истиқлол-
нинг бу қадар жон фидо қилгулик не сеҳри, не мўжи-
заси борки, асрлардан буён инсоният Истиқлол учун,
бир қулоч ери бор халқлар ҳам жон олиб, жон бериб
курашган. Ахир, бизнинг Турон юртимиз гўзалликда ҳам,
бойликда ҳам, Худонинг марҳамати ёғилган бир замин
эмасмиди! Йиллар бўйи таланмадимми! Ўзимиз қайтадан
эга бўлганимизга шукурлар! Муборак бўлсин!

Алишер Навоий «Олтин қафас...» деб каромат қил-
ганларидек, қафасда парвоз бўлмайди! Қафасдаги куш-
нинг судралувчи жонвордан не фарқи бор, ахир!

Ўрус босқинчилари бизнинг қанотимизни қайирди.
Ваҳоланки, халқимизнинг жаҳонга парвоз қиларли
қаноти бор эмасми! Энди қайрилиш билмасин бу
қанот! Илоҳо, омин!

Истиқлол боқий бўлсин! Шукрлар! — деган овоз-
лар эшитилади.

Убайдулланинг сўзи интиҳосига етмасдан, Ҳуррият
қувончи билан тўлиб турган шоир Тавалло махсус шу
санага мўлжаллаб ёзгандек, минбарга кўтарилиб шеър
ўқий кетди:

*Ислол эли, муборак эҳсони бегарона,
Ёғди ҳуррият ила нури худо жаҳона.*

*Ҳар ким мушарраф ўлди, шод ила байрам этди,
Бир неча «алвидо»лаб кетди бўлиб хазона.*

Ушбу мисрани яна такрорлаб ўқийди.

*Тур, ётма, қил таҳорат, кийгил либоси фахр,
Чорлар чалиб нағора томларга шодиёна.
Бир нечалар юрур шод, бир неча айлаюр доғ,
Ўлганларни қилиб ёд афғони булбулона.
Нафсониятни ташланг, кийна уйин тарашланг,
Ҳақ йўлга ўзни бошланг бу хуррият баҳона.*

Мустақил давлат бўлганимизда, Туркистон овоз бўлганда, ихтиёримиз ўз қўлимизда бўлганда, ҳа, халойиқ шоиримиз: «Бир нечалар «алвидо»лаб кетди, деганларидек, олмонлар билан урушган ўрусларнинг ёнига кириб, азиз фарзандларимиз қурбон бўлишларига рози бўлармидик! Ўрус подшоси бизнинг жонимизу бисотимизгача талаган бўлсин-да, бизлар ўзимизни талаганни Олмондан ҳимоя қилсак, бу қайси инсоф, қай ақлга сиғади! Эркимиз қўлда бўлса, мустамлака бўлмасак, бу зўрликка кўнармидик! Фарзандларимизни мардикорга берармидик! Энди бас! Ўрус учун эмас, ўз юртимиз учун жонимизни қурбон қилсак арзимайдими?

Халойиқ орасидан:

— Минг жонимиз қурбон! Жонимиз садақа! — деган овозлар эшитилади.

Оврўпоча кийинган бир киши, афтидан, зиёли бўлса керак, қўлини осмонга кўтариб:

— Ахир, бизлар кимнинг авлоди? Соҳибқирон Амир Темурнинг авлоди эмасмизми?!

— Ҳиндистондек юртга юз йиллаб ҳокимлик қилиб келган, ўлмас тарихий обидалар қолдирган Заҳридин Муҳаммад Бобурнинг авлодларимиз-ку, наҳот, бизлар, ўз юртимизни ҳимоя қилолмасак! Ахир, бизларга ҳамиша ўшаларнинг руҳи мададкор-ку. Афсуслар бўлсинким, қарамлик йиллари ўзимизнинг кимлигимизни унутдик!

Топталган,ғижимланган нарсани дарҳол асли ҳолига қайтариб бўлмайди. Бизлар ғижимландик. Илон чаққан — арқондан чўчийди.

Юз йиллаб занжирда боғлоқ фил занжир чириб, тўкилганда ҳам ўша қозик атрофида айланаберади.

— Ахир, халойиқ, илон чақмасин, деб ҳамиша кўрқиб, ҳадик билан умр кечирмоқ! Бундай ҳаёт ҳаётми!

Қорин тўйса бас, деб қўл-оёғи кишанда, инсоний қадр-қимматини унутиб умр ўтказишга рози инсоннинг ҳайвондан фарқи борми, ахир, халойиқ! Истиқлолимизнинг қадр-қимматини ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмайди. Ахир, бизнинг шариат қоидаларимиз, урф-одатларимиз шу вақтгача оёқости қилинмадими?

Биз туркий халқларда муҳаббат, вафо муқаддас саналиб, риё эса гуноҳ саналарди. Ахир, эрига ёки хотинига хиёнат қилиб фаҳш йўлига кирган одам тошбўрон қилинарди. Руслар келиб нима бўлди? Уйлари-миз қаршисида фоҳишахона, қаҳвахоналар очилди. Одамларимизни 50 йил ичида инсоф, диёнат йўлидан қайтариб, шайтоний йўлга бошлади!

Биронта мусулмон фарзандининг руслар келгунча маст бўлиб, қусуғига беланиб кўчада ётганини кўрганмисизлар? Халқимизни майхўрликка, зиюга ўргатди.

Ахир, халойиқ, бизнинг бозорларимиз, савдо дўконларимизга, бирор замонда қулф солинганми? Бир-биримизга шунчалик ишонч, халқимизда шунчалик имондиёнат бўлган. Чор ҳукумати ўзи билан юртимизга ўғирлик, фаҳш, бадмастликдан бошқа нима олиб келди? Бунга далил-исбот керакми!

Халойиқ орасидан — Астаффурилло! Астаффурилло! — деган хитоблар эшитилди.

Ўғирлик қилган қўлга тушса, қадимда бармоқлари кесилган. Ўрусия ҳукмронлиги давом этаберганди, Худо асрасин, ярим халойиқнинг қўли кесиларди.

Тобелик юртга вайроналик, илм-маърифатга сўқирлик, истеъдодлар ривожига кишан бўлмоқдан ўзга нима берди? На фикрда юксаклик, на юртда ободлик!

Қасри олийлар вайронага, илм-маърифат таназулга юз тутди. Асл фарзандларимиз умри авахталарда чириди. Номимиз саводсиз, қашшоқ асрлар бўйи ўзбек халқининг илму санъатини дунёга машҳур қилган, жаҳоннинг энг маданиятли халқлари сафига тизган Истиқлол — мустақиллигимиз узоқ йиллар қўлдан бой берилди. Оқибати-чи!

Бугун Туркистон Мухторияти, бугунги бизлар эришган Истиқлол кимлигимизни дунёга намойиш этадиган омил бўлмоғи керак!

Мухторият!.. Истиклол!.. Бу (кўзларимизга тўтиё!
Унинг бундан буёнги) йўлларимизни ёритадиган машъ-
ал нури, ҳар биримизнинг дилларимизга чуқур кириб
боргандагина абадий бўлади!

Бизлар бунга қодир халқмиз!

Халойиқ орасида — яшасин Ҳуррият! Яшасин ис-
тиқлол!.. Қўқон Мухторияти боқий бўлсин! Яшасин
Ҳуррият! — деган овозлар осмонни тўлдирди, бу овоз-
лар гўё тўсилган дарёнинг йўли очилиб, тўғонлардан
оша ҳайқириб оқишидек эди. Бу овоз «Урҳо!.. Урҳо!..»
садолари билан алмашинди. Халқ қудрати денгизга ай-
ланган эди.

Бу қувонч, бу тантана ҳуррият, мустақиллик, ўз
эркига ташна халқнинг хонадону шаҳар, қишлоқла-
рида кеча-кундуз давом этди. Бозорларда, кўчаларда,
ибодатхоналарда кишилар тилларида «Ҳуррият», «Ис-
тиқлол» сўзи янграб, бир-бирларини бағирларига бо-
сиб табриклаганларнинг ҳисоби йўқ эди. Айниқса,
ҳамиша халқнинг дарди билан яшаган, ҳамиша унинг
қувончию бахтини ўз бахти деб билган шоирларнинг
қувончу завқлари ичларига сиғмасдан «Озод Туркис-
тон», «Гўзал Туркистон» номи билан қўшиқ бўлиб
янгради:

*Тўрт юз йиллик Романов битгач давлати,
Кўтарилди асорат, хўрлик иллати.
Насиб ўлди миллата қайтиб шавкати,
Қутлуғ бўлсин Туркистон Мухторияти!*

*Яшасун энди бирлашиб ислом миллати,
Бугун қайси бир кўнгил дилшоғ ўлмасун,
Бугун қайси бир мироншолар обод ўлмасун,
Фоғил қолманг, бул фурсат барбоғ ўлмасун.*

*Қутлуғ бўлсин Туркистон Мухторияти!
Яшасун энди бирлашуб, ислом миллати!
Бугун (Чингиз, Темурдек) шоҳлар арвоҳи,
Дунё юзин титратган аскар силоҳи.*

*Қичқириб дер: «Турк ўғли! Ўлманг шу чоқи!
Қутлуғ бўлсин Туркистон Мухторияти!
Яшасун энди бирлашуб ислом миллати!*

*Қутлуғ бўлсин, эй ёшлар, тўқуб қонингиз
Берган қурбонингизга олган шонингиз,
Мангу қолди гунёда хуш унвонингиз,
Қутлуғ бўлсин Туркистон Мухторияти!
Яшасун энди бирлашиб ислом миллати!
Яшасун бу турк ўғлининг мангу давлати!*

Йиллар бўйи халқ интиқ бўлиб кутган ҳурриятнинг келтирган қувончига таърифу тавсиф йўқ эди.

Абдулла Авлоний ўзининг «Қизил байроқ» шеърида:

*Қўлдаги қирмизи қизил байроқ,
Ишчи меҳнат элига жондир бу!
Мустабидларнинг офати жони,
Бойларга қип-қизил зиёндир бу!
Тўпланинг, барча олам ишчилари,
Бу муқаддас қизил олам тубина!
Бойларга гарду ғам, жафою алам,
оч кишиларга ош-нондур бу!*

Худди шундай шеър ўқилишини кутиб тургандек, орзуси ушалгандек бир чеккада турган Султон суллоҳ одамларни туртиб-суртиб Убайдуллахон турган минбарга яқин келиб, ўзида йўқ ҳаяжон билан, овози борича:

— Яшасин камбағал, қашшоқларнинг меҳрибони Шўролар ҳукумати, — деб ҳайқириб чапак чала бошлади. Лекин халойиқ орасида унга қўшилганлар кам бўлди. Бугун Султон суллоҳ асли башарасини ошкор қилган эди.

Туркистон, Октябрь инқилоби қизил байроғига ҳамду санолар айтилиб, тантаналар қилинаётган бир замонда оломон орқасида шўроларнинг бир неча қуроланган отлиқ аскарлари пайдо бўлди. Қуроли отлиқларни кўрган халойиқ орасида ғала-ғовур бошланди. Тошкентда ўз мавқеини бир оз мустаҳкамлаб олган болшавойлар кишиларга ишончсизлик ва шубҳаланиб қарай бошлаган эдилар. Халқнинг мустақилликка бўлган қатъий ишончи уларда хавф уйғотганди. Албатта, уларнинг асл нияти Туркистонга истиқлол бериш эмас эди. Шунинг учун Туркистон Мухторияти ҳали мустаҳкам идиз отмасдан чорасини кўриш ҳара-

катини қила бошлаган эдилар. Бунинг энг тўғри йўли одамларни қамаш, ҳибсга олиш, деб билдилар.

Бу ёмонлик аломати эди. Бу Русиядан эсган совуқ дарак эди.

Ўша кунлари Москва ва Петроградда чиқадиган рус рўзнома ва жаридалари болшавойларнинг зулми, шармандаликлари ҳақида ишончли маълумотлар бера бошлаган эди. Айниқса, ўз даврининг машҳур адиби Максим Горькийнинг октябрь инқилоби муносабати ниҳоятда даҳшатли бўлиб, Мухторият раҳбарларининг шўроларга бўлган шубҳасини янада оширди.

Горькийнинг мурожаати шундай эди:

«Ленин, Троцкий ва уларнинг йўлдошлари ҳокимиятнинг чуқур заққуми ила заҳарланиб бўлдилар. Уларнинг сўз эркинлиги, демократияга эришган шахс ҳуқуқларига шармисорларча бўлган муносабати бунга шаҳодатдир.

Сўқир мутаассуб ва васвасага учраган жаҳонгашталар олди-кетини билмай, гўёки «социал инқилоб» томон елмоқдалар, аслида бу йўл ўзбошимчалик йўли, инқилобнинг ва йўқсилларнинг ўлим йўлидир...

Мазкур йўлда Ленин ва унинг сафдошлари Петербург атрофида хунрезлик, Москвада емириш, сўз эркинлигини пучга чиқариш, ҳибсга олиш каби қабихлик ва жиноятларга қодирликларини намоён қилдилар» — Горький бу гаплари билан октябрь инқилобини бутунлай фош қилган эди. Бу гаплар Туркистонга ҳам тааллуқли деса бўларди.

Бу мустақиллик олган ўлкаларни ҳушёрликка даъват этувчи хитобнома эди.

Ўша ола-ғовур, ҳокимият учун кураш даврида фақат Ўрусия рўзномаларида эмас, чет ўлкалардан ҳатто «Туркестанский курьер» рўзномасида ҳарбий йўл билан ҳокимиятни ўз қўлига олган Туркистон ишчи ва аскарлари Шўроси ҳақида ҳам унга қарши очикдан-очик фикрлар айтилади:

«Бу Шўро кенг халқ оммасига суянган асл халқчил кучми? Йўқ, зинҳор! Чунки, унинг таркибида маҳаллий халқ вакиллари йўқ... Шундай экан, шуни эътироф этиш мумкинки, рус инқилобий демократиясининг Шўролари Туркистонда қуроли куч ёрдамида ўрнашган келгинди рус изчиллиги иродасининг ифодасидир. Аввал рус тўплари ижро этган рул энди

Шўролар зиммасига юкланди. Аммо, янги рус империализми йўлбошчиларининг ихтиёридаги куч ва имкониятлар аввалгидан беҳад зиёддир».

Бу фикрларнинг исботи сифатида Тошкент Комиссарлар раиси Колесов буйруғига биноан шаҳар Дума-си тарқатилиб, ҳаммаёқда тинтув ва талон-торожлар бошланади. Халқ орасида турли хунук миш-мишлар кўпая бошлади. Бу миш-мишлар тез орада ҳақиқатга айланди. «Қўқонлик палончининг уйини тунда қандайдир келгинди ўғрилар босиб, молини талаб, ўзларини бўғизлаб кетибди. Бундай ваҳшийликлар билан бирга, Қўқон вокзалига тунда тўп-пулемётлар билан қуролланган аскарлар тушаётган эмиш, бунда Шўроларнинг қўли бор эмиш», деган гаплар Убайдуллага ҳам етиб келган эди. Бундай даҳшатли хабарлар, аynиқса, Қўқон шаҳрида даставвал пайдо бўлди.

Қурол-яроғ билан Қўқонга бостириб келаётган бу босқинчилар, совет ҳукумати томонидан бегуноҳ саналиб, Чор Русияси қамоқларидан озод қилинган каллакесару безорилар, туркий халқлардан ўч олмоқ истагида кўзлари қонга тўлиб Сибир жабҳасидан қайтаётган дошноқлар — арман жаллодлари эмиш, деган гумонлар бор эди.

Бу босқинчиликнинг олдини олгунча ҳам бўлмай, бундан ҳам даҳшатлироқ воқеа рўй берди. Болшавойлар 1917 йил 8 декабрь эрталаб соат 11 дан 20 дақиқа ўтганда Туркистон Мухторияти аъзолари жойлашган Қўқон шаҳрига қуйидагича ултиматум юбордилар:

1. Мухторият ҳукумати Совет ҳокимиятини таниши;
2. Туркистон халқини совет ҳокимиятига бўйсуншига чақириб баённома нашр этиш;
3. Аҳолини қуролсизлантириш, халқ қўлидаги бор қуролларни болшевикларга топшириш;
4. Миллий ҳукумат милиция ташкилотини тарқатиш ва ҳоказолар.

Бу куппа-кундуз куни Туркистон устида чаққан чақмоқ эди! Хоинлик эди! Бу кеча берилган Мухториятнинг азага айланиши эди!

Куни кеча Ленин, Сталин қўл қўйиб Шарқнинг мусулмонларига қилган: «Сизлар ўзларингиз ўз ватанларингизнинг ҳокимлари бўлишингиз керак... Сиз-

ларнинг тақдирингиз, Сизларнинг ўз қўлларингизда...» хитобномаси қаёқда қолди-ю, бугун бу ултиматум қаёқда! Бу ўз қўл-оёғингни ўзинг боғлаб, менинг оёғим остига қул қилиб ташла, дейиш-ку!

Бу қандай маломат! Қандай риёкорлик! Наҳот, яна кунимиз шуларга қолган бўлса! Йўқ!.. Йўқ!.. Бу имон-сизларга асло бўй эгиш йўқ!

Убайдуллаҳўжа ўтирган жойида тиззаларига қўллари билан шаппакилаб урди-да, ғазаб билан нима дейишни ҳам билмай у ёқдан-бу ёққа бесаранжом юра бошлади. Қўлига шу дамда нимадир тушса-ю уларнинг бошларига уриб, хумордан чиқа қолса! Ниҳоят, аламини ичига сиғдиrolмай, Мустафо Чўқайни бағрига босиб:

— Бизлар киммиз?! Ким! Наҳот, бизларни шунчалик эшак қилиб минмоқчи бўлсалар! Наҳот, бизларни шунчалик нодон, бефаҳм деб ўйлаган бўлсалар! Аҳмоқ билан нодоннинг фаҳмига етмаган бу болшевиклардан нима кутиш мумкин? Ҳа, булар ақлга, виждонга, мантиққа эмас, зулмга, қўрқитиш, қирғинга суяниб ҳокимиятга эга бўлган жаллодлар!

Муштларини муштларига уриб, худди кимдандир аламини олгандек, Мустафо:

— Қуролларимизни болшевикларга топширар эмишимиз!

— Туркистон халқини Шўро ҳукуматига бўйсундиришга чақирар эмишимиз!..

Убайдуллаҳўжа ўзини қаерга қўйишини билмай қўйнига чаён кириб қолган одам ҳолатида гир-гир айланарди:

— Қўл-оёқларингни боғлаб, менинг ихтиёримга ташламиш-а! — унинг ҳаракат ва сўзларини ниҳоятда алам билан эшитаётган Мустафо Чўқайбекка юзланиб:

— Дўстим Чўқайбек, буларнинг қайси меҳрибонликларига, қилажак қайси марҳаматларига биз уларни оға, деб бутун тақдиримизни қўлларига топширишимиз керак экан. Наҳотки, бизлар уларнинг назарларида шунчалик бадавий, ўз давлати, ўз халқини идора эта олмайдиган, тарихи, маданияти йўқ халқ бўлиб кўринган бўлсак!

Бундай ултиматумни эшитиб, уларнинг ичлари шундай ғазабга тўлиб кетган эдики, айтиб адо қилиб бўлмайдиган даражада эди.

Бизларга давлатни идора қилишни ўргатмоқчимикан улар? Наҳотки, улар ўзларини Чингиз зулмидан қутқарган улуғ Темур номини унутган бўлсалар! Булар кўр бўлмайдиларми! Саркарда Темурнинг қилган яхшиликларига уларнинг миннатдорчилиги, қайтаримими бу! Дунё гилдирагини айлантиришга қудрати, ақли, салоҳияти етган биз туркий халқларнинг ўз юртимиз «Туркистон Мухторияти»ни ўзимиз бошқара олмас эканмизми? Жаҳон таниган Темурдек булок инсонни танимаган болшавойлар бизнинг қадримизни билармиди?

Ҳазабини босиб, оғир ўйга толган Мустафо Чўқайхон:

— Убайдуллаҳўжа, оқ билан қорани кўзи очиқ танийди. Кўрдан — гина йўқ! Замон кўрники бўлди. Соғ қолиб, кўр етаклайдиган бўлди! Улар бизга йўл кўрсатмоқчи, ёруғликка олиб чиқмоқчи эмишлар. Уларнинг кўрликлари айни шу ерда!

— Ҳа, Чўқайбек, — деди тўлиб турган Убайдуллаҳўжа. — Бизлар ҳатто фишт қўйишни билмаган халқ бўлсакки, бизларга бошпана, масжиду мадраса солишни ўргатмоқни ўйлаган бўлса! Бир саводсиз бадавий бўлсакки, ҳарф танитади десак! Дашти-биёбонда қумрон ичиб ўсган бўлсакки, боғ-роғ обод қилмоқ, зиротадан дарс беради, десак!

— Чор Россияси бизларга нима берган эди, болшевиклар нима берарди!

Октябрь инқилобининг раҳбарларидан бири Тоболин: «Қирғизлар иқтисодий қолоқ бўлгани учун ҳам улар барибир қирилиб кетишга маҳқумдир. Шунинг учун Инқилоб бутун кучини очликка қарши курашга эмас, яхшиси, фронтни мустаҳкамлашга қаратиши керак», — деб айтган! Ана туркий халқларнинг улар олдидаги баҳоси! Мана, болшевиклар бизга нима бермоқчи бўлганлари!

— Бундан ортиқ раҳмсизлик, жаллодлик бўладими? Болшавойлар нима ваъда қилмасинлар, сиёсатларининг ёлғонлиги гўнг ўра тагидан чиққан сассиқдек, ошкора бўлиб, бурқсиб туради.

Уларнинг ултиматумларига, хўш энди, қандай жавоб муносиб?!

Шўролар юборган бу ултиматумни оёқостига ташлаб, топтаб, тепкилаб, ўтларга ёққан билан аламдан

чиқиб бўлмасди. Бирдан-бир чора буюк боболаримиз Амир Темур, Улуғбек, Бобур, Навоий руҳи покларига сажда қилиб, ўз кимлигимизни унутмай, нопоклар олдида тиз чўкмай, кимлигимизга муносиб жавоб қайтариш эди! Шундай қатъий қарорга келинди:

«Куч Сиз тарафда. Бизда эса ҳозирча ўз миллий халқимизни таниганликдан бошқа куч йўқ. Сиз бу курашда бизни енгиб чиқишингизга ҳеч шубҳа йўқ. Шу билан бирга, Сизнинг ҳаққингизни, Туркистонда Совет ҳокимиятини танишни рад этамиз!..»

Ватан ва миллатга чексиз муҳаббат қони билан сурорилиб қатъий қилиб мардонавор айтилган бу жавобда халқнинг ғурури ва шаъни тўла акс этган эди.

Бу жавоб «Сиз болшевиклар, қанчалик қудратга эга бўлманг, тирик эканмиз, бир томчи қонимиз қолгунча Туркистон мустақиллиги учун ҳаётимизни аямаймиз. Туркистон халқлари ўз ихтиёримиз билан Сизларга қул бўлишга розимиз, деб айтишдан кўра, тилларимизни кесиб ташлашни афзал биламиз», дейишдан бошқа нарса эмас эди.

Болшевиклар Туркистон Мухторияти ҳукуматига ултиматум юборганларида шундай жавоб олишларини ўзларининг хаёлларига келтириб кўрганмидилар? Чексиз ишонч ва фидойилик билан айтилган бу оташин фикрлар уларнинг газабини алангалантирмаганмикин?

Туркистонликларнинг қилган юқоридаги жавоблари манфур ёвнинг ҳақорат ва маломатларини эшитиб, ўзни хўрлашдан кўра, кўнгилдагини айтиб-айтиб хумордан чиқиб, мана энди, қўлингдан келганини қил дейишдан иборат эди, холос!

Қани, бундай жавобнинг охири нима билан тугаркин?!

Т ў қ қ и з и н ч и б о б

КИШАНЛАНГАН ЭРК

Бу йил баҳор қорасовуқ, ёмғир аралаш ёғган дўл билан келди. Гоҳ тўп отгандек ҳаммаёқни зириллатиб гулдираган момақалдироқ, гоҳ қоп-қора булутлар аро аждар оғзидан олов сочгандек чаққан чақмоқлар ҳаммаёқни куйдирадигандек ваҳимали эди. На баҳор, на қиш эканини билиб бўлмасди. Йилт этган қуёш йўқ.

Ҳатто кундуз кунлари ҳам осмонни қоплаган қора булут баайни хуфтондан дарак бергандек эди. Бу — кишиларнинг руҳига ҳам сингиб, кўнгилларга ғашлик солганди.

Болшевиклар давлатни идора қилишни советлар ихтиёрига топширишни талаб қилиб ултиматум юборган, Туркистон Мухторияти раҳбарлари эса «Биз совет ҳукуматини тан олмаймиз», деган қатъий жавобни қайтаргандан бери мана, ҳафталар эмас, ойлар ўтмоқда. На ҳа, на йўқ деган жавоб бор. Жимжит! Ҳеч қандай садо йўқ. Бу сукутдан болшавойларнинг мақсадлари нима, яна қандай фитналар хаёлидадирлар!.. Ёки инсоф йўлини тутмоқчиларми? Мутлақо билиб бўлмасди.

Лекин шунга қарамай, мухторият олинган биринчи кунларданок халқ тантаналарни бошлаб юборган эди.

Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг туғилган кунлари 13 декабр мавлуди шариф байрами кунини деб халққа эълон қилинди.

Туркистон Мухториятининг ҳарбий вазири Убайдулла Хўжаев миллий қўшин ташкил этишга жадал киришиб, тез орада қўшин сони 2000 кишидан ортади. Болшавойларнинг қандай жавоб қилишларини кутмасданок, ўзига ишонч, халқ руҳини кўтариш мақсадида Убайдуллахўжа ўзи тузган қўшинларнинг ҳарбий кўрикларини ноғора-карнайлар, миллий қўшиқлар айтиш билан тантанавор ўтказа боради. Осмону фалакни тутиб янграган карнай, ноғора ва қўшиқ садоларидан қалблар тўлқинланган, кўзлардан қувонч ёшлари томчилар эди.

Туркистон халқларининг совет ҳокимиятига бўйсунини талаб қилган болшавойларнинг ултиматумига мухторият раҳбарларининг жавобларидан бохабарлардан бири Бехбудийми, Мунаввар қорими, Убайдулланинг ўтказаётган айни замондаги тантаналарини кўриб:

— Ултиматумда «Куч Сиз томонда. Бу курашда бизни энгиб чиқишингизга ҳеч шубҳа йўқ..!» — дейилган бўлса-ю, Убайдуллахўжа тақсир, бу тантананинг боиси?.. — деб гап бошлаган эди. Убайдулла савол берувчининг мақсадини тушуниб:

— Гапингиз ҳазилми, чинми... ўринли! Бизлар уларга берган жавобимизда, ёдингизда бўлса, тақсир, «Туркистонда Совет ҳокимиятини танишни рад этамиз!..»

деганмиз. Шундай қатъий фикримиз бор! Ахир, бу бекорга, шунчаки айтилмаган.

Сиз билан бизлар Шўроларнинг макру ҳийлаларини таг-томиригача ўргандик. Уларнинг кучини тан олишимиз, бу, энди кураш тамом бўлди, бизлар умрбод шўроларнинг кули бўлиб яшашга розимиз, дейилган гап эмас! Мутлақо! Бу — «Сиз зўрсиз, аммо Сизга қарамликдан қутулиш учун курашимиз тўхтамайди!» — деганимиз! Қани, айтинглар-чи, севикли жанобларим!.. Дўстларим! Зулмнинг умрбоқийлигига ишонамизми?!

— Йўқ! Астаффурилло! Зулмнинг заволи бўлишлиги ҳақ!

— Кураш тадбирлари, озодлик, ҳурриятни бир дам унутиб бўлмайди. Бу абадий!

Убайдулланинг гапига жўр бўлгандек, миллий қўшиннинг:

Ҳуррият жонимиз! Қайнаган қонимиз!

Турондир юртимиз! Ўз маконимиз!

деган ҳайқириқ қўшиқлари қудратли тўлқиндек, аксадо бериб янграрди.

Аммо бу қўшиқ ўша куни охирига етмади. Қўшиқ тинди. Карнай, ноғоралар овози кутилмаганда сўнди.

Қўқон устида бугун гумбурлаган даҳшат кечаги момақалдиروقдек эмас!

Қоронғи зулмат аро чаққан ҳам чақмоқ эмас! Йўқ!..

Туркистон мухторият бўлганига ҳали уч ой ҳам бўлмасдан ярим тунда Туркистон Мухториятининг маркази бўлган Қўқон шаҳри устида баҳорги чақмоқ ўрнида тўплар хартумидан ўт ёғдирилди. Баҳор момақалдиروقлари ўрнида хонадонларни куйдириб кул қилувчи бомбалар портлай бошлади. Бугун шаҳарда қийчув, дод-фарёд кўтарилди, шаҳар қонга ботирилди.

Туркистон ўлка Ҳарбий комиссари Перфилов бир маҳалда ўн икки замбарақдан Қўқон аҳолиси устига ўт очишни, ёндирувчи снарядлар ёғдирилишини буюради. Кечагина мустақиллик шодиёнасини нишонлаб чалинган карнай-сурнайлар ўрнида бугун бутун Туркистон устида халқнинг оху ноласи янграйди. Қўқон Мухторияти жойлашган бино вайрон қилиниб, кул кўкка созурилади. Сибирь қамоқларидан келтирилган калакесарлар хонадонларни, дошноқлар бойларнинг

бисотларини талаб, гўдакларни она кўкрагидан юлқиб найзаларга илиб, ёнаётган гулханга отадилар.

Бу жаллодларнинг Қўқонга советлар томонидан юборилиши бежиз эмас эди. Совет ҳукмати 1914 йилги турк-арман қирғинининг сабабчиларидан бири туркий халқлар қавмидан бўлган ўзбеклар, деган фитнани аламзада, хунталаб, кўзи қонга тула дошноқлар қулоғига қуйиб, уларни атайдан Қўқонга йўллаган эди.

Қўқон бойларининг ҳаммаси отилиб, Қўқон аланга ичида қолди. Минг-минглаб аёлларнинг билаклари қирқилиб, олтин тақинчоқлари юлиб олинди. Аёллару гўдакларнинг жасадлари кўчаларда тўлиб кетди. Тирик қолганларнинг дод-фарёдларига чидаб бўлмасди. Тирикларнинг қарғишлари олами тугган эди. Юракларни тилка-пора қилган нолалар на советларнинг қулоқларига кирарди, на тўп ўқлари остида вайрона бўлган шаҳар кўчаларида ётган мурдалар уларда шафқат уйғотарди.

1917 йил 27 ноябрда ҳурриятга эришиб, дунёга келган Туркистон 1918 йилнинг 19 феврилида, Советларнинг хиёнаткорона хуружлари оқибатида, қора кийди. Кеча мадҳия ёзган шоирлар бутун марсия ёздилар.

*Вой, юз войки, Фарғона хароб ўлди, гариф,
Зулм ўқи бирла бу кун гарди туроб ўлди, гариф,
Бу мусибатдин улус чашми пуроб ўлди, гариф,
Ҳам бари катта-кичик бағри кабоб ўлди, гариф,
Шаҳр обод эрди, чун дашти сароб ўлди, гариф.*

Бу сатрлар шоир Камийнинггина эмас, бутун Туркистон аҳлининг қалбидан отилган нидо эди. Туркистон мотам либосида эди:

*Йиғла, йиғла, Туркистон, йиғла, Туркистон,
Рухсиз танлар тебрансун, йиғла, Туркистон.
Биздек ҳеч миллат борму зиллатга ботган,
Сафолатга алдануб, иффат йўқотган,
Фироринда тик ётур ихват ўргатган.*

*Йиғла, йиғла, Туркистон, йиғла, Туркистон,
Рухсиз танлар тебрансун, йиғла, Туркистон.*

*Боғлу қолди қўлимиз ваҳшат домига,
Башар чатналмасунми ғафлат комида.*

*Кўрак қони кўрунди ғурбат жомига,
Маҳв ўлди шармнинг нури бидъат номига.*

*Йиғла, йиғла, Туркистон, йиғла, Туркистон,
Рухсиз танлар тебрансун, йиғла, Туркистон.*

Ҳамза Ҳакимзоданинг бу марсияси Туркистон зиёллари, барбод бўлган Туркистон Мухторияти Миллий Кенгаши вазирларининг халққа билдирган таъзия ва таскини эди.

Чўлпоннинг шеъри ҳам юракларни ларзага солди:

*Етар, бас, чекдан ошганлар,
Бу қарғиш, бу ҳақоратлар!
Тулуқдир, балки тошгандир
Тубанлик ҳам сафолатлар!*

*Қўлимда сўнги тош қолди,
Кўнгилда сўнги интилмоқ,
Кўзимда сўнги ёш қолди,
Кучимда сўнги талпинмоқ.*

*Бу қарғиш, бу ҳақоратлар
Кучимни тортмоқ устайдир.
Тубанлик ҳам сафолатлар
Ўзимни ютмоқ устайдир!*

*Кўнгилда сўнги интилмоқ,
Шу ҳолда кетмак устарман.
Кучимда сўнги талпинмоқ,
Амалга етмак устарман!
Қўлимда сўнги тош қолди,
Ёвимга отмоқ устарман!
Кўзимда сўнги ёш қолди,
Амалга етмоқ устарман!*

Бу фарёду ноалар, йиғи-сиғи, қонли кўз ёшлар, вайронаю харобаликлар, афсус, фақат Қўқон шаҳринигина эмас, бутун Туркистонни, Туркистоннинг озодлиги учун курашган ҳар бир жаҳид хонадонини қопқора булутдек босганди.

Мухторият истаган Бухоро, Хоразм ва бошқа вилоятларга тўп-аслаҳалар билан келган Фрунзе, Куй-

бишев бошлиқ каллакесарлар хонадонларга ўт қўйиб, бегуноҳ халойиқни қиличдан ўтказадилар. Бадарға қилиб, қувғин қила бошлайдилар. Кечагина чор турмаларидан қутулган Убайдуллага энди Шўро қамоқларининг эшиклари очилади. Бу ўз тақдирингизни ўзингиз ҳал қиласиз, ҳокимият ўз қўлингизда, Чор қўлигидан қутулдингиз, деган болшавойларнинг берган жавоблари эди.

Болшавойлар ўзларининг «бармоқлар муштга айланмасдан қирқиш керак. Муштга айландими, кучга айланади», деган назарияларига амал қилиб, бир ўлкани қонга ботириб, иккинчи бир ўлгага ҳуррият бердилар.

1918 йилда Қўқонда оққан қон иси, мухторият учун курашаётган бошқа ўлкалар димоғида уриб, улар ҳам болшевикларга қарши қўзғалиб қолмасликлари учун туркий ўлкаларнинг айримларига, жумладан, Бошқирдистонга оқ гвардиячиларга қўшилиб кетмаслиги учун мустақиллик берилди. Бир ўлкада аза, бир ерда тўй.

Қўқон Мухторияти қонга белангандан кейин, унинг раҳбарлари курашни давом эттириш учун мухторият олган турли қардош шаҳарларга тарқалиб кетадилар. Тиниқ осмонда парвоз қилган кабутарларга ташланган калхатдек болшавойлар уларни ҳар томонга тўзғитиб юборадилар, дарбадар қиладилар, ватанларидан жудо қиладилар.

Ўз тақдирини ўзи ҳал қилишига эрк бергани шуми!

Бу дунёда виждону андиша деган нарса бўлса, тилга кирсин!

Бу дунёда инсофу имон деган нарса инсон болалари учун яратилган бўлса, тилга кирсин, ҳайқирсин!

Болшавойлар қадами етган кундан ўзбек халқининг асл фарзандларини жазоладилар, қувғин қилдилар. Мунаввар қори, Чўлпон, Мустафо Чўқайлар Москва, Ўринбург шаҳарларига, Убайдуллаҳўжа қадрдон дўсти Заки Валидийнинг мухторият олган ватани Уфага қувғин қилинди.

Фарёдлар бўлсинки, Бошқирдинстондаги Истиклол шодликлари ҳам Қўқондаги каби узоққа бормади, ордан йил ўтмай, барбод қилинади, қонга ботирилади.

Убайдуллаҳўжа ҳаёти бу ерда яна хавф остида қолади. Ҳарбий инқилобий қўмитанинг раҳбарларидан бири Илёс Алқин билан шу қўмитанинг масъул котиби вази-

фасида хизмат қилаётган Убайдуллахўжа Бошқирдистоннинг Тичура деган ерида ҳибсга олиниб, аввал Ўринбург, ундан кейин бир неча кун саратон иссиғида сасиб кетган қизил вагонда йўл босиб, ярим кечада Москва-нинг Бутир турмасига ҳайдаб олиб келинади.

Мана бу ўз юртидан узоқ, бегона юртда на унинг ҳолидан хабар оладиган ва на иккита нон билан йўқлайдиган кишиси бор!

Очлик, йўл азоби тинка-мадорини қуритган эканми, қамоқнинг қоронғи, бадбўй якка хонасига кириб келганидан ҳайратланиш, ўз тақдиридан ўксиб кўз ёш тўкиш ўрнига хотиржамлик билан қўлидаги кичкина тугунчасини бошига қўйиб, худди ўз уйига соғ-саломат етиб келган одамдек, уйқуга кетди. На ватандан айрилиқ ва на қамоқ азобидан нолиш ва на дод-фарёд!..

Наҳот, тақдирга тан берган бўлса!

Мана, неча ойки, Бутир турмасининг бир кишилик якка хонасида. Наҳот, ватан хумори тутмади!.. Наҳот, муштипар онани соғинмаган бўлса! Уни бирдан-бир азобга қўйган нарса ҳам онага бўлган меҳри! Ақлини таниганидан бери миллат дарди билан шаҳарма-шаҳар, сургуну қамоқларда умр ўтказиб бир кун ҳам дастурхон атрофида тўйиб гаплашишга вақти бўлмаган ўғлини кўрганда онаси айтадиган:

*Қидирган бирла рихсинг қатра ошмас,
Кетар қадринг, қагарган ҳарғиз ошмас! —*

деган гаплари ёдида. Аммо бу гапларни кўнглидан ўтказаркан, нолимади! Аксинча, тақдирга бўлган эътиқод унга далда берди. Куч бағишлади. Пеллонамизга абадий қуллик ёзилмаганига ишонди! Тақдиримизга қуллик абадий ёзилмаган-ку! Сендан ҳаракат, мендан баракатга ихлос қўйди. Қуллик азобини тортгандан, умид билан курашиб хумордан чиқмоқ афзалроқ эмасми! Унинг нолимаслиги, эътиқоди боиси шу эди.

Убайдуллага бу ишонч бир оз таскин берса ҳам, Русия зулми фақат ўз бошида эмас, авлод-аждодлар устидан ҳукмрон бўлиб келганини ўйларкан, ўз тақдириданмас, адолатсизлик ва бедодликдан бошини деворга уриб дунёга жар солгудек бўларди.

Мана, бир неча ойки, Убайдуллахон Бутир турмасининг бир кишилик қоронғи хонасида. Бутир турма-

сининг терговчиси, Убайдуллага жиноятингни бўйнингга оласанми, йўқми, деган бир саволни ҳадеб такрорлаб бўлмай, гуноҳларни бўйнига қўймоқ учун қистовга оларди.

Убайдулла:

— Туркистонга мустақиллик бер, мен сендан, сен мендан қутуламиз! — дерди.

Бу азобдан қутулиш учун жиноят ўзи нима, жиноятчи ким, сенларми, менми, очигига ўтиб қўя қолай, деб ўйлайди-ю, аммо бу билан ҳеч нарсага эришолмаслигига ақли етиб, яна тилини тияди-да, худодан ўзига сабр тилайди.

Терговчи:

— Охирги марта айтиб қўяй, ёлгон гапирганлигинг учун ҳам жазо бор, — деб яна дағдаға қила бошлади.

Терговчи гапининг мантиқсизлигига ичидан кулиб:

— Ёлгон учун жазо амалда бўлса, бу жуда маъқул, унда мен ютқазмайман, — деди Убайдуллахон.

— Ундай бўлса, қани, ростини айт-чи, тошкентлик!.. Ўзбек!.. Бошқирдистонга, Уфага боғлиқлигинг нимадан иборат, нега келдинг, гапир?

— Бизлар ҳаммамиз мусулмон, тилимиз, урф-ода-тимиз бир, туркий халқлармиз.

Терговчи истехзо билан кулиб:

— Турклар!.. Басурмон, дегин!

Терговчининг бу маломати Убайдуллахоннинг нафсониятига тегди:

— Жаноб терговчи, алҳамдуллоҳ, басурмон эмас, мусулмонлармиз!

— Мусулмонми, бусурмонми, менга фарқсиз — гуноҳларингга иқрор бўлмасанг, Инқилоб қонуни билан отиб ташлаймиз. Шўроларга халқни қарши қўйганингни гапир!

— Бор нарсани йўқ, йўқ нарсани бор, деб ёлгон сўзлаш, мусулмончиликда гуноҳи азим! Мен миллатим учун курашдим.

Убайдуллахоннинг бундай жавоби терговчини яна ғазабга миндирди:

— Ҳозирдан терговни бас қиламан! Буюк рус халқини ҳақорат қилганингни ўзи, устингдан ҳукм чиқаришим учун етарли! Демак, сенингча руслар — христианлар ёлгончи, демак, мусулмонлар ростғўй. — Терговчи муштини кўтариб Убайдуллахонга яқинлашди.

— Айни замонда, жаноб терговчи, Сиз рус эмас-сиз!

Терговчи қаҳр билан:

— Нима?

Убайдуллахон:

— Рус ҳам, христиан ҳам эмассиз, Сиз болшевик-сиз! Лев Николаевич Толстой — у рус! У худога ишонган, ёлғонни гуноҳ билган рус!

Убайдуллахон оғзидан Толстой номини эшитган терговчи бу азиат Тостойни қаёқдан биларкан, деган хаёлга келди-ю, унинг кейинги айтган гаплари қулоғига ҳам кирмай, хахолаб кула бошлади:

— Толстойни ҳам биламан, дегин!

— Биламан эмас, Толстой ҳам мени биларди!

— Ох, сен басурмон, Толстой ҳам мени билади, дегин! Ҳа! Ҳа!..

Терговчи оддингисидан ҳам қаттиқроқ хахолади. Унинг бундай кулишини Убайдуллахоннинг Толстойни билишини тасаввур қилолмаганлиги ё бўлмаса Толстой деган ёзувчи борлигини ўзи эшитмаганлигидан, деб тушуниш мумкин эди. Чунки совет давлати инқилобнинг дастлабки йиллари ўз атрофида илми, зиёли кишилар эмас, аксинча, буйруқни бажарувчи, совет тузумига содиқ, раҳм-шафқатни билмайдиган одамлар бўлишини муҳим деб билган эди. Москвадаги Бутир турмасининг терговчиси ҳам худди шундайлардан эди.

Худо кўрсатмасин, агар ҳозир, Лев Толстой совет терговчисининг ёнида бўлганда эди, унинг кимлигидан қатъи назар, дицдорлиги учун Совет давлати, Ленин партиясининг ашаддий душмани сифатида Убайдуллахоннинг ёнига қўшиб қамарди. Қани эди, қўлига ҳозир тушақолса-ю, худонинг қаердалигини Толстойга кўрсатиб қўярди. Бутхонасининг тагига қўйиб портлагарди.

Терговчининг қаршисида турган Убайдуллахонга ғазаби яна авж олди. Кўзларига тергов қилмаёқ, бўғиб ўлдириш лозим бўлган ашаддий душмандай кўриниб кетди. У билан савол-жавоб қилиб ўтирмасдан масалага ўтишни афзал билди:

— Илёс Алқин ким?

Бундай тўмтоқ, бундай бемаъни саволга нима деб жавоб қайтариш керак? Убайдуллахон шундай нодон одамларга куни қолганидан афсусланиб, саволга муносиб жавоб қайтарди:

— Уми? Одам!

— Одам эмас!.. Советларнинг, бошқирд халқининг ашаддий душмани одам бўладими? Ўша ҳайвон сенинг дўстингми?

— Менинг дўстим!

Бундай жавоб, душманлигини иқрор қилгандек, терговчини қувонтирди. Бу қувончнинг сабаби йўқ эмас эди. Унга шундай жавобни эшитиш керак эди. Шўро ҳукуматининг қонуни бўйича, душман деб қамалган одамга ким дўст бўлса, кифоя, бу билан у бирга жиноят қилганми, бунинг фарқи йўқ, дўст эканми, демак, тамом, ҳамфикр, демак, у ҳам душман саналарди.

— Жиноятчининг дўсти ким бўларди? Жиноятчи! Илёс Алқин ўз жиноятига, Совет далватининг душманлигига тўла иқрор бўлди. Сен... ўжарлик қилишинг бефойда.

— У сизларга душман бўлиши мумкин, аммо асло жиноятчи эмас! — Убайдуллахоннинг бу сўз ўйинининг маъносига аниқ тушуна олмаган терговчи унга дарғазаб тикилди:

— Нима? Адвокатлигингни бас қил! Душман бўлармиш-у, жиноятчи бўлмасмиш! Совет ҳукуматига душманлик, бу сенингча жиноят эмасми?

Убайдуллахон, қай маънода бу гапни айтди, бунинг тагида Убайдуллахоннинг қандай фалсафий қараши бор, буни терговчи тасаввур ҳам қилолмасди.

Убайдуллахон жиноятчи эмас, деб жавоб қилганда, душманлик ва жиноят нималигига бир адвокат сифатида ҳамда жаҳон адолат қонунчилигидан хулоса чиқариб, ёндашган эди. Шунинг учун терговчининг, «Бошқирдистонга нима мақсадда келдинг, Илёс Алқин билан алоқанг қандай, дўстларинг ким» — сингари сўроқларини эшитиб ўтирмасдан, ҳаммасига бир йўла жавоб айтиб, чакагига уриб қўяқолишни маъқул топди:

— Ҳар бир миллатга мустақилликни Совет давлатининг доҳийси Ленин ваъда этди. Унга ишондик. Ленин сўзига амал қилиб, ишониб мухторият учун курашган бўлсак, бунинг нимаси жиноят? Нимаси гуноҳ? — Убайдуллахон терговчининг нима жавоб қилишига ҳам сабри чидамай: — Агар Лениннинг ўлкаларга мухторият бериш ҳақида айтганлари чин, деб билсак, у тақдирда унинг сўзига амал қилиб мухтори-

ятга эга бўлган бизлар эмас, ўз сўзларингизга амал қилмай, бизларни алдаган сизлар жиноятчи бўлишларингиз керак-ку!

Убайдуллахоннинг асабини босиб, вазминлик билан қилган бундай жавоби терговчини яна ҳам тутоқтирди. Уни ҳозир бўғиб ташлагудек ғазаб билан у томон кела бошлади... Аммо хўрлик ва аламига чидай олмаган Убайдуллахон, очиқ жангга ўтиб:

— Халқни алдаган Ленин, сизлар, — демоқчи эди-ю, айтишга улгурганича ҳам бўлмай, ғазабига чидалмаган терговчи, стол тортмасидан олган тўппончасини қарсиллатиб столга урди. Кўзлари қинидан чиққудек, унинг олдига бориб, ёқасидан олиб силтай бошлади. Бир неча ой Бутир турмасида ётиб озган, табиатан жуссаси кичик бу одамни терговчи бир қўли билан бўғиб, бир қўли билан шапалоқлаб ура бошлади. Аммо Убайдуллахон, жонсиз қўғирчоқдек унга қаршилиқ кўрсатмади. У билан ўзини тенг тутишни муносиб кўрмадими ёки виждон азоби олдида бу қийноқни ҳам унутдими, ҳатто инграб овоз чиқармади. Гапириш, нажот сўрашнинг фойдаси йўқ, дегандек ўзини унинг ихтиёрига қўйиб берди. Ниҳоят, жазавасидан тушиб ўзига келган терговчи уни ғазаб билан туртиб, силкитиб курсига ўтирғизди. Убайдуллахоннинг бу қонунсизлик, бу зўравонликдан қаҳру ғазаби, ички олами шунчалик кучли эдики, ўлдирсанг ўлдир, дегандек, ёрилган юзидан оққан қонни ҳам артмади.

Орага жимлик чўқди. Терговчи махорка исидан сасиб кетган хонада яна босиб-босиб чекди. Сочлари тўзғиган, ёқалари йиртилиб, тутмалари узилган Убайдуллахўжа ҳозирги вақтда болшевиклардан раҳм-шафқат кутиш ортиқча эканлигига ишонч ҳосил қилгач, бу жоҳиллар оёғи остида ўзини хор қилмай, кўнглидаги бор ҳақиқатни айтиб, хумордан чиқишни, ундан кейин пешонасига ёзилгани нима бўлса, шуни кўришни ўйларди:

— Жиноятчилар кимлигини мана энди айтаман.

— Ростини айт!

Маҳбус синган кўзойнагини тўғрилаб, жуда вазминлик билан:

— Мен қамоқда ётганим Масков, русларнинг киндик қони томган ўз ватани, Русия уларнинг жонажон она юртлари! Албатта, унга ташқаридан кимдир ке-

либ, ҳукмини ўтказмоқчи бўлса, мол-мулкани талаб, бойликларига эгалик қилмоқчи бўлса, ўз ғайриқонуний урф-одатларига зўрлаб бўйсундирмоқчи бўлса, у қандай олижаноб ниятлар, ваъдалар билан кириб келган бўлмасин, босқинчи саналадими, йўқми? Бировнинг ҳовлисига бостириб кириб, бир бечоранинг бор мол-мулкани талаган босқинчи, жиноятчи саналмай, бор-йўғидан айрилиб жабрланган уй эгаси жиноятчи саналса! Бу қайси инсоф китобида ёзилган! Биз, Туркистон халқлари рус юртига бостириб кирдикми? Ўз урф-одатларимизга, қонунларимизга русларни бўйсундирмоқчи бўлдикмики, қайси гуноҳимизга болшевиклар олдида биз жиноятчи бўлиб қолдик? Жиноятчи, талончи, зўравон ким?

— Бас!.. Бас!..

Терговчининг дўқ-пўписа, дағдағасига қарамай, бу жаллодларнинг қўлидан қутулиб бўлмаслигини билган Убайдуллахон:

— Қўқон қонга ботирилди. Халқи таланди, шаҳар ўт ичида қолиб, кулга айланди. Сиз болшевиклар, бизларнинг олдимизда жиноятчи бўлмай, бизнинг душманимиз саналмай, бизлар жиноятчи бўламизми, жаноб терговчи? Сиз душман саналмай, биз душман саналамизми? Айбимиз — Ленин ваъдаларига ишонганимиз! Алданиб таланганимиз. Айбимиз — чор зулмидан қутулиб, Сиз болшавойларга қуллуқ қилмаганимизми! Истиклол истаганимизми?!

Унинг гапларининг кутилмаган бундай яқунланишидан гангиб қолган терговчи, давомини кутмасданоқ, тўппонча билан бўйнига туширди. У ўтирган жойида ерга беҳуш қулади.

Убайдуллахон Бутир турмасида узоқ ётиб қолди.

* * *

Йўқ гуноҳдан жиноят ясай олган терговчи ишни суд ҳукмига оширганига ҳам мана анча вақт бўлди. Суд бўлиши керак. Терговчи шундай бўлганда, суддан нима инсоф кутиш мумкин эди! Бирдан-бир умид худодан, тасодифдан эди.

Убайдулла судни кутмоқда. Аммо Тошкентда қолган дўстларининг тақдири Убайдуллахонникидан ҳам азоблироқ, фожиалироқ кечди.

1920 йили Тошкентда хотинлар қамоқхонаси пайдо бўлди. Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бу даҳшатли хотинлар қамоқхонаси биринчи мартаба Тошкентнинг қадимги Қиёт, кейинчалик Навоий кўчасига жойлашган Қишлоқ хўжалик вазирлиги биноси ўрнида пайдо бўлади.

Авахта! Хотинлар учун қамоқхона! Ўзбек тарихида қачон хотинлар қамоқхонаси бор, деган сўз эшитилган.

Ўзбек хотинлари орасида қамоқбоз жиноятчилар наҳотки шунчалар кўп? Улар совет даврида қаёқдан пайдо бўлди? Улар кимлар? Гуноҳлари нима?

Тошкентга шу йилларда бало ёпирилди. Юртда очарчилик бошланди. Очарчиликдан одамлар қирилди. Очарчилик ўзи келмади, ўзи билан битни, тиф касалини бошлаб келди. «Фам босганни бит босар, бит босса ўта босар» деган гап бекор айтилмаган. Касал, очарчиликдан ҳар куни ўнлаб одамлар ўлади. Одамлар ўзига нон тополмаган бир замонда, касалларнинг ҳолига худонинг ўзининг раҳми келмаса!.. Ўша кезлари ҳам ҳар хонадондан бир кунда иккита-учта бўлмаса ҳам, битта ўлик чиқарди.

Убайдуллахоннинг онаси шўрлик худога нима ёзган экан, шу кунлари тиф билан оғриган эрининг касали етмагандай, хотинлар қамоқхонаси ҳақида шаҳарда тарқалган хунук хабарлар онанинг қуловига етиб, дарди устига чипқон бўлди. Шўрога қарши чиққан эркакларнинг ўзлари қўлга тушмаган бўлса, уларнинг ўрнига хотинларини уйидагилардан бирини қамавотганмиш, деган миш-мишлар Убайдулланинг уйидагиларни ҳам ваҳимага солиб қўйди.

Қўқонни Шўролар босиб олгандан кейин, Убайдулла қаёқда, нима бўлган, бир марта келган хатдан бошқа ҳеч нарса маълуммас. Энди унинг ўрнига укаларини ёки хаста отасини қамаса-чи! Онанинг ўлмаган жони. Шўри қурсин.

Ёз кунларининг бирида шайхонтаҳурлик Шарифхон қозининг келини Обидахон эри Садриддинхоннинг ўрнига паранжисини ёпинишига ҳам қўймай, Ўрдада очилган қамоққа олиб кетилди. Бола-чақали, намозхон, паранжисиз кўчага чиқмайдиган бир мунис-бокира аёлнинг тўрт-бешта ёш болаларидан ажратиб-ҳайдаб, қамоққа олиб кетилишини тасаввур ҳам қилиб бўлмайди...

Лекин бу ҳақиқат! Шўролар биринчи кундан ишни қамоқхонадан бошлади. Болалари балоғатга етган бўлса отасини топиб, қўлга туширгунча, болаларини қамашган.

Қамоқда ётган Обидахон шўрликнинг эри ким бўлган, шўролар ҳукумати учун уни топиб қамаш шунча зарур, шунча у хавфли одаммиди, деган фикр тугилиши ҳам табиий, албатта! Лекин ориятли, тирик эрлар, била-туриб хотинларини ўз ўринларига дўзах азобига ташлаб қўймаганлар! Бу даҳшатдан хабар топиб сафардаги эрлари етиб келгунча бу мунис-беғуноҳ маликаларнинг гўдаклари ҳоли не кечган?!

Ўзбек аёлларидан қамоқда ётган битта Обидахонмиди? Албатта, битта Обидахон учун қамоқ очилмаган.

Қўқон Мухторияти қонга ботирилгандан кейин, унинг учун курашганлар борки, ҳаммаси таъқиб остида бўлди. Борлари қамалади, турли қардош ўлкаларга кетганларнинг оилалари ейиш-ичиши ва уйқуларини да на ҳаловат, на тинчлик бўлади! Бу шўрлик хотинлар эрлари учун балога қоладилар. Юракларини ҳовучлаб кун ўтказадилар!

Тошкентда хотинлар қамоқхонаси пайдо бўлгандан бери Убайдуллахоннинг уйидагиларда ҳам ҳаловат йўқ. Уйдагилари Убайдуллахон ўрнига қай биримизни олиб кетадилар, деган ваҳимада яшайдилар.

Инсон учун бундан катта азоб, бундан ортиқ кўргилик борми?

Убайдуллахоннинг икки укаси — Башриллахон билан Суннатиллахонлар шу ваҳима сабаб қаёқларгадир ғойиб бўлганлар. Ота тиф касали билан оғриб, иситма зўрлигидан гоҳ ҳушига келиб, гоҳ ноҳуш — ўлар ҳолатда.

Оилада битта соғ одам Убайдуллахоннинг онаси! Бемор отанинг дардига куйиш ҳам, Убайдуллахоннинг ҳижрон азобига чидаш, қолган ўғилларнинг тақдирлари ташвиши ҳам битта она шўрликнинг бошида!

Бу қандай раҳмсиз дунё?!

Она шўрликнинг бошидаги дарду аламлар фақат бугина эмас! Ўғли Убайдуллахонни излаб, Шўро ҳукуматининг айғоқчилари ҳар икки кунда келиб кетадилар. Йўқ, шунчаки келиб кетмайдилар. Убайдуллахоннинг нарсаларини излаб, ҳамма ёқни ўн тўда қилиб

титадилар, кўрпа-ёстик, бор нарсаларни аямасдан тўрт томонга отиб-титиб кетадилар. Бутина эмас, душман санаб, дуқ-пўписа, кўрқитиш, ҳақорат ёғдирадилар.

Бечора бу оналарда нима гуноҳ! Бу оналарга худонинг раҳми келмаса, бандалардан нима умид!

Убайдуллахондан, Бошқирдистондаман, деб келган хабаридан бошқа на унинг қамалиб Бутир турмасида ётгани-ю ва на қамоқдан чиққанидан уйдагилар хабардор эдилар. Унинг ўлик-тиригидан қариндош-уруғ ҳам, она ҳам беҳабар. Фироқда ўртаниб, ўз ёғига ўзи қовурилган, дардқашсиз! Дарди ҳам ичида.

Хотинларни қамоқдан қутқаришнинг бирдан-бир чораси эрларидан ажралгани ҳақидаги талоқ хати олишлари бўлди. Бу кулфатлардан қутулишнинг бошқа иложи бўлмади. Вақтинча ажралишга мажбур бўлдилар.

1920—1930 йиллари қамалганлар борки, ҳаммаси қамалишларидан аввал хотинлари ўзлари билан бирга душман сифатида жазога тортилишларининг олдини олиб, улардан ажралганлари ҳақида талоқ хатини расмийлаштиришга мажбур бўлганлар.

(30-йилларда Маориф вазирлигида котиб бўлиб ишлаган, ўша йиллари халқ душмани деб отилиб кетган Асадулла Хўжахонов, Мунаввар қорилар ҳам шундай қилганлар. Ўша талоқ хатлар уларнинг фарзандлари кўлида ҳали ҳам сақланмоқда.)

Ватан учун жон фидо қилган, миллатим деб бутун умрини сарфлаган садоқатли бу инсонларнинг гуноҳи нима? Гуноҳи аксилинқилобчилик эмиш. Аксинча, аксилинқилобчи эмас, ҳақиқий инқилобчилар дейиш керак! Чоризм тузуми ва унинг зулмига қарши озодлик ва истиклол учун курашиб, инқилоб қилганлар фақат ёлғиз болшевиклармиди? Меншевиклар-чи? Кадетлар-чи? Эсерлар-чи? Жадиждар-чи? Туркистон халқлари чоризм зулмига қарши кураш бошлаганларида, болшавойлар у ёқда турсин, эсерлар ҳам, меншевиклар ҳам онасининг қорнида ётган эди. Болшавойлар у ёқда турсин, болшавойларнинг дохийиси Ленин ҳали онасидан туғилмаганди. 1865 йилнинг 15 майида генерал Черняев Тошкент шахрига бостириб кирганини болшевиклар тарихдан яхши биладилар.

Генерал Черняев Туркистондаги босқинчиликларини халқдан яшириб, қонхўрлигини оқлаш мақсадида,

Тошкентнинг энг эътиборли кишиларидан бўлган мулла Солиҳбек додҳо, Бердибой саркор Себзорий, Файзбойвачча Тошкандий, Мулла Қўшқозоқларни ўз ҳузурига чорлаб:

— Сизларнинг номингиздан Петербургга, подшо жаноблари номига, мактуб юборишни лозим топдим, — деб қуйидаги мазмунда ўзи ёзган хатни ўқиб беради:

«Қанча вақтдурким, Фарғона ҳукмдорлари Туркистон аҳлига зулм қилиб келмоқдалар, закот, хирож жуда оғир, олиқ-солиқ қоидалари бузилган, ноҳақ қонлар тўкадилар, шариатга амал қилмайдилар, уламоларга қулоқ солмайдилар, айниқса, қипчоқ, қирғиз ва қозоқлар кўп зулм кўрдилар. Шу сабабдан, биз халқимиз билан, иккиланмасдан рус аскарларини таклиф қилдик, токи Фарғона ҳокимларидан қутулиш, фуқаролар тинчлигини кўзлаб...»

Ўзи ёзган ушбу мактубни ишонч билан ўқиган генерал, эшитганлар дарҳол биз розимиз, деб қўл қўядилар, дегандек мамнуният билан улардан ижобий жавоб кутади.

Ҳеч кимдан садо чиқмайди. Жавоб ўрнида орага совуқ жимлик чўкади. Бунга розилик бериш бир ўзигина эмас, халқига ҳам хиёнат, золимларнинг ёнини олишдан бошқа нарса эмас эди. Бунга англаган мулла Солиҳбек додҳо қўлида қилич яланғочлаб турган жаллодга қарши чиқишдан мурод ҳосил бўлмаслигини ҳам яхши биларди. Шу боис, ниҳоятда доно ва ўз виждонига хилоф бўлмаган йўлни танлаб:

— Биз хатда бўлган воқеани ўзгартирмаймиз. Аммо мен бор ҳақиқатни ёзаман. Яъни: «Руслар Туркистон шаҳарларини жанг-жадал билан эгалладилар. Жумладан, Тошкентни ҳам. Кўп ҳолларда улар кечаси, тўсатдан ҳужум қилардилар, ҳеч қандай музокарасиз, ҳеч бир шартсиз (аҳоли учун), ҳамма ерда қаттиқ жанг бўлди, айниқса, Тошкентда, 1865 йил зулҳижжа ойининг ўртасидан то сафар ойининг 12-сигача жанг бўлди, шаҳарни 42 кун сувсиз, озиқ-овқатсиз қолдирдилар... Руслар шаҳарга бостириб кирганда, сешанба кундан то пайшанбагача шаҳар кўчаларида жанг борди. Ниҳоят, руслар сулҳ тузишни таклиф этдилар ва шундан сўнг, биз ҳам сулҳга розилик бердик ва сулҳ шартномаси тузилди».

Мулла Солиҳбек додҳонинг ниҳоятда донолик би-

лан рус босқинчилигини фош қилиш мазмунида ёзилган бундай мактуби ижобий жавоб кутган генерал Черняевнинг ғазабини қўзғатиб юборади. Аммо у ўз ғазабини қанчалик сездирмасликка ҳаракат қилмасин, қилич дастасига беихтиёр бориб қолган қўлларининг қалтираши, унинг ички дунёси, қасос қасдида ёнаётганини ошкор этиб турарди.

Ғазабини яширолмаган генерал Черняев: «Кимки мулла Солиҳбек додҳо тарафдори бўлса, бир томонга ўтсин», дейди.

Мулла Солиҳбек додҳо фикрига қўшилган у бошлиқ етти киши ва бошқалар бир томонга ўтадилар. Генерал Черняев соқчилари ўша заҳотиёқ уларни қуршаб олиб, почта аравасига ташлайдилар. Қафғол ва Дўм деган жойга олиб кетадилар. Орадан кўп ўтмай генерал Черняевга қаршилик кўрсатган мулла Солиҳбек додҳо тарафдорлари ҳаммаси халқдан яширин равишда Томскага бадарға қилиниб, ўша ерларда отиб, йўқ қилинади.

Бу чоризмга қарши Туркистон халқлари курашининг бошланиши эди, холос! Аммо болшавойларни эса халқларга озодлик берган бизлар, деган даъвоси ортиқча!..

Дукчи Эшон бошлиқ Андижонда кўтарилган ғалаён, минг-минг бегуноҳ кишиларнинг тўкилган қонлари қайси инқилобдан кам эди!

1916 йилда Жиззахда кўтарилган халқ ғалаёни, бу ҳам Туркистон халқларининг рус босқинчилигига қарши бошланган қонли курашлари давоми эди-ку, ахир!

Эндигина дунёга келиб, қонга ботирилган Туркистон Мухторияти учун бўлган курашлар, булар ҳаммаси қайси инқилобдан кам эди!

Судланувчи Убайдуллахоннинг инқилоб ва мухторият, истиқлол учун курашганлар ҳақида инкор этиб бўлмас тарихий далиллари суд ҳайъати аъзолари орасида пичир-пичир бошланишига сабаб бўлди. Ғазабга келиб ўрнидан дикка турган суд раиси қўнғироғини кетма-кет чалиб:

— Судланувчи Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, сафсатагани бас қилинг, акс ҳолда суд мажлисини тўхтатаман, — деб дўқ ура кетди. Унга жавобан Убайдуллахўжа ғазаб билан:

— Мени гуноҳкор санаб суд қияпсизлар, гуноҳимни айтайми, йўқми? — Убайдулланинг бу гапи гўё у гуноҳларини бўйнига олаётгандек, суд раисини бир оз ўйлатиб қўйди-ю, унга сўзини давом эттириш имконини берди:

— Мен адвокатман! Адвокатни ишонтирадиган бирдан-бир таянч бор. У ҳам бўлса, аниқ далиллар ва мантиқ. Ҳа, мантиқ! Ишонтирарли сўз! Одам ўлдирганни ҳам дарҳол гуноҳкор санаб бўлмайди. Уни жаллод, деб дарҳол ҳукм чиқармоқ хато! Ҳатто оқлаш ҳам мумкин. Ҳа, худди шундай. Бунинг учун қонун ҳакамларида мантиққа етадиган фаҳм-фаросат, илм бўлмоғи зарур.

Жангчи душманни енгиш учун ўқ отади. Ватанининг ҳимояси учун одамни ўлдиради, ўлдирса ғозий бўлади, ўлса шаҳид! Бу жиноят эмас, қаҳрамонлик. Халқ бахти, озодлик учун курашганлар-чи? Булар гуноҳкор эмас, асл фарзанд саналадилар.

Хўш, шундай бўлса, ўз эрки, ўз ватани, истиқлол учун рус империяси тузумига қарши курашганлар нега душман саналсин! Бу қайси адолатли давлат қонунида ёзилган!

Туркистон Мухториятини қонга ботириб, уни барбод этиб, ўн минглаб бегуноҳ қари-қартанлар, гўдаклар қонини тўккан, хонадонларига ўт қўйиб, кул тепа қилганлар жиноятчи бўлмай, бу шафқатсизликка қарши курашган халқ, унинг фарзанди — мен, наҳотки, жиноятчи бўлсам!..

Бу аччиқ ҳақиқатларни эшитган суд раиси қўнғироғини чалишни ҳам унутиб, жаҳл билан столни урди. Ҳайъат аъзолари судни тўхтатиб, чиқиб кетишга ҳозирлангандек, бирин-кетин ўринларидан тура бошладилар.

Суднинг адолатсизлиги ва совет давлатининг айни-мачилик ва зўравонлик сиёсатини билган Убайдуллахон ёзувчи Короленконинг маориф министри Луначарскийга ёзган хатини эслади. «Совет чекистлари балоғатга етмаган 14—16 ёшли ёш болалару қизларни душман ҳисоблаб, ушлаган жойларида, қабристонга олиб бориб терговсиз, судсиз бўйинларига тўппонча тираб кечқурунлари отиб ташламоқдалар. Уларнинг ҳалқоб бўлиб ётган қонларини итлар чапиллатиб ичаётганини, эрталаб қабристон ёнидан ўтганлар кўриб тур-

салар, Совет давлатини шу йўл билан тиклаймизми?..» каби даҳшатли воқеаларни эслаб у ўзига шафқат қилинмайди, деган хулосага келди.

Бунга қатъий ишонган Убайдуллаҳўжа суддан кечирим сўровчи айбдор сифатида эмас, балки тарих олдида бор ҳақиқатни айтиб, қолдиришни бурч деб билди.

Шўро ҳукуматининг раҳбарларига қамоқдан ёзиб юборган шикоятни мабодо етган бўлса, суд эмас, балки Убайдуллаҳўжа устидан улар ҳукм чиқарармикан?! Балки! Суд тўхтатилганича жим! Убайдуллаҳўжа қамоқнинг яккахонасида... Суд, хабар келгунча ўлим жазосига ҳукм қилса-чи?!

Орадан маълум фурсат ўтар-ўтмас, Убайдуллаҳўжа ҳаётида мўъжиза рўй берди. Онасининг худога қилган нолалари етибми ёки ўзи ёзган очиқ хатлар сабаб бўлибми, дилни тилка-пора қилувчи қамоқхона эшигининг ногаҳон шарақлаб очилиши унинг хаёлини бўлиб юборди. Бу сафар Бутир турмасининг эшиги озодликка очилиб, 1920 йил декабрининг қаҳратон совуғида у қамоқдан озод қилинди. Қандайдир мақсадда ўша куни, у билан бирга қамалган дўсти Илёс Алқин ҳам қамоқдан чиқарилди!

Иккалалари бир-бирлари билан кучоқлашиб кўришдилар. Бағирларига сингиб кетгудек бўлдилар. Ахир, булар қамоқхонанинг айрим-айрим хоналарида ушланган бўлиб, бир-бирларининг тақдирларидан бутунлай беҳабар эдилар. Кўришганларига ишонмагандек тикилишдилар. Бу қувончмиди, ҳайратмиди ўша дамда, буларнинг ҳолатини англаш мушкул эди. Балки бу, энди қаёққа бордик, дейишнинг аломатидир?! Бўралаб ёғётган қор остида хаёл билан қамоқхона дарвозасидан узоқлашдилар.

Қаёққа борсинлар? Қаёққа!.. Қаёққа?!.. Ҳақиқатдан ҳам қаёққа борсинлар? Бу уларнинг йўл тополмаганликлариданми? Йўқ! Йўқ! Булар, ахир ватани бўлиб, ватанидан айрилганлар эдилар-ку!

Ўзларининг гулдек ватанлари бўлиб, бегона юртларда дарбадар, сарсон-саргардон бўлсалар!.. Йўқ, уларнинг юзларида қамоқдан қутулганликнинг қувончи эмас, ғазаб бор эди. Кўзларида алам ёши бор эди.

Улар қамоқдан чиқарилдилар. Аммо иккаласи ҳам кўзлари боғланиб, дашту биёбон ўртасига ташлаб кетилган одам ҳолатида эди!

Энди бундан сўнги тақдирлари нима кечади? Нега уларни қамадилар-у, не сабабдан чиқардилар?

Булар иккиси иссиқ кунларда Уфадан қўлларига кишан солиб, Москва қамоқхонасига тергов учун олиб келинган эдилар. Мана, ҳозир қаҳратон қиш. Иккиси ҳам енгил-елпи кийимда. Ташқарида бўралаб қор ёғиб ётибди. Устилари юпун. Туф десанг, ерга тушгунча туфугинг музлайди. Бегона юрт.

Улар Русия қишининг қаҳратон совуғи азобини ҳам, устлари юпунлигини ҳам сезмас эдилар! Улар учун қамоқдан қутулиш эркинлиги эркинлик эмас эди. Улар на ноҳақ қамалишнинг хўрлик азобларини сезардилар ва на эрклик қувончини ҳис этардилар. Фақатгина уларнинг вужудини эгаллаб олган бир ўйгина азоб ўтида ёндириб, бир дақиқа холи қўймай қийнардди.

Иккаласи қамоқдан чиқарилди! Ҳа, чиқди! Лекин энди ўз эрки қўлларидами? Қамоқдан чиқдилар-у, Москвасиз бирор ёққа жилиш, ўз мақсадларича яшаш эрки ўз ихтиёрларидами? Бу, қандай эркинлик?

Туркистон мустақиллиги учун асрларча бўлган курашнинг, наҳот, оқибати шу бўлса! Наҳот, тутқунликдан яна тутқунликка гирифтор бўлсалар! Ўзга юртларда нега қамалишимиз керак? Нега ўзгалар бизни қамашди керак? Улар ниҳоятда дарғазаб эдилар. Уларнинг азоб ва изтиробларининг чегараси йўқ эди.

Қамоқдан қутулган икки туркий маҳбуснинг қалбини бўралаб ёғаётган рус қоридек совуқ қайғули хаёллар уртарди.

Энди нима чора? Нима қилиш керак? Қаерга кетдик?.. Туркистонга бориб бўлмайди. Жаидлар, мухторият тарафдорлари бари таъқибда...

Илёс Алқин қатъий оҳангда:

— Бирдан-бир чора, Ленин ё Сталин билан учрашиш, — деган қарорга келганини айтди.

Убайдуллаҳужа узоқ хаёлга толди. Ўз фикрини дарҳол айтишга шошилмади. Бу жуда жиддий гап эди. Алқиннинг бу режаси унга маъқул келмаган эди. Розилиги йўқ эди. Чунки «Қози даъвогар бўлса, арзингни кимга айтасан?» деганларидек, бизларнинг қамалишимиздан ҳам, чиқишимиздан ҳам уларнинг хабарлари йўқ, деб ким айта олади? Ахир, 1919 йилда Бошқирдистонга мустақиллик бериб, 1920 йилда унга қар-

ши кураш бошлаб, барбод қилиб, сиз билан биздек мухторият тарафдорларини қаматишга розилик берган шу болшевикларнинг ўзлари эмасми?!

Бир томондан Алқиннинг Сталин билан учрашишдан яхши натижа чиқишига умид боғлашига асос ҳам бор эди. Чунки Чор империяси қулагандан кейин миллий ўлкаларнинг давлат тузилиши ва бу халқларнинг ҳақ-ҳуқуқлари қандай бўлиши масаласини ишлаб чиқишда Илёс Алқин Сталин ва унинг атрофидаги Стасов, Пятаков, Крестинский ва бошқалар билан бирга бир ярим йилча ҳамкорликда бирга ишлашган эди-да! Қадрдон бўлган эдилар-ку! Алқин шуни ҳисобга олган эди.

Айниқса, шу даврда Илёс Алқин москвалик раҳбарлар олдида бошқирдистонлик билимдон, сиёсий арбоб сифатида жуда катта эътибор қозонган эди!

Хўш, натижа-чи?! Лениннинг фармоилари, Алқиннинг Сталин билан яқин ҳамкорлиги — мана, оқибатда нима билан тугади?!

Таъқиб!..

Қамоқ!..

Тергов!.. Ҳақорат! Алдов! — Шуни билиб туриб Сталиннинг дўстлигига, ундан нажот чиқишига ишониш...

Убайдуллаҳужа отаси Асадулла махсумнинг сўзларини эслади:

— Кимдир ёлғон гапириб, аммо ёлғончилиги бир вақт очилиб, шарманда бўлганда, мен ҳазиллашган эдим, деб ўзини оқламоққа уринса, бундай одамдан нари қоч! Чунки ёлғон гапиришга одатланмаган одам, ҳазиллашиб ҳам ёлғон гапирмайди!

Бир одам ёлғончи бўлса, унга чора бор. Аммо бутун бир бошли давлат ёлғончи бўлса-чи?!

Ўз сўзига амал қилмаган, алдов ва ёлғондан, кўз-кўзга тушишдан андиша қилмаган «эркинлик» доҳийларидан нима инсоф кутиш мумкин?!

Убайдуллаҳон бу даҳшатли фикрларни кўнгилдан ўтказди-ю адолатсизлик аламида ёниб турган Алқинга ўз фикрини айтишдан кўра ҳам, Туркистон миллий озодлик ҳаракатининг буюк раҳбари Заки Валидийнинг айтганларини эслатишни ўринли деб билди:

— Алқин афандим, ёдингизда борми, жаноб Валидий улар ҳақида нима деган?

— «Советларга, коммунизмга қарши кураш йўлига ўтиб, мен алданмадим... Жоҳил, рикор диктаторларнинг одамлар тақдири, шахси ва ихтиёри билан беномусларча ўйнашишини сезган айрим ўртоқлар, партия орасида қўрқинчли террор бўлиши, бош кўтарилиши ҳақида очиқ сўзламоқдалар. Улар менга ҳам бир куни келиб сизларнинг ҳам бошларингиз кетмасин, деб қўрқаман, деган гапларни айтмоқдалар. Мен бошимни қачон кесар эканлар, деб кутиб турган эмасман, ўлсам ҳам очиқ жангда ўламан!»

Заки Валидийнинг юқоридаги гапларига қўшимча қилиб, Убайдуллахон:

— Сиз улар билан юзма-юз гаплашиб ниятларини билмоқчи бўласиз, бу яхши! Аммо юзма-юз сўзлашмоқ учун Сиз сўзлашадиганларда ҳам юз бўлиши керак, — деган фикрини яширмади.

— Ҳа, топдингиз. Улар билан учрашишдан ниятим ҳам уларнинг ниятларини билиш. Жуда бўлмаса, юзларига туфлаб, хумордан чиқамиз-ку, — деб истеҳзо билан кулди Алқин, ўз эрки, ватанидан айрилиб алданган икки дўстнинг аламлари дунёга сиғмасди.

Дарҳақиқат, Валидийнинг қўрқмас, мақсадга бургутдек интилувчи, фақатгина чин ватанпарвар айтиши мумкин бўлган юқоридаги сўзлари Алқинни очиқ, юзма-юз курашга даъват этиб, куч бағишлаган эди.

Икки дўст Сталин олдига кириб очиқ сўзлашишга аҳд қилдилар. Сталин билан учрашиш олдидан Марказий ижроия қўмита котиби Авел Енукидзе ҳозирча Москвадан ташқарига чиқиш тақиқланган, деган совуқ хабарни уларга етказди. Бу ҳам улар учун кутилмаган янгилик бўлди.

Оҳ, тутқунлик! Тутқунлик! Яна тутқунлик!

Ў н и н ч и б о б

СТАЛИН БИЛАН ЮЗМА-ЮЗ

Қамоқда ётган одамнинг бирдан-бир эрмаги, умиди ҳам кўрган туши бўлади. Тушида катта далада чопиб кета туриб, жарликка тушиб кетган бўлса ҳам ёмонликка йўймайди. «Далаларда юрибманми, демак, очиқликка чиқарканман»га йўяди, жарга ағанаганини эслагиси келмайди. Мабодо тушида устига қора нарса

тўкилиб кетса буни ҳам ёмонликка йўймайди. Қора нарса устимдан тўкилибдими, бўлди, фалокатларим арибди, энди кетарканман, деб озод бўлишидан умид қилади.

Убайдуллахон бугун онасини туш кўрди. Онаси нарвон қўйиб қаергадир чиқмоқчимиш. Лекин бирдан нарвон жойидан кўзгалиб, онасини кўтариб кетганмиш...

Убайдуллахон уйғониб кўзини очди-ю, кўрган тушини эслагунча ҳам бўлмай, хаёлида нима учундир одамлар кўтариб келаётган тобут кўрина берди. Кўнгли ғаш тортди. Кўрган тушининг таъбирини ўйлагунча ҳам бўлмай, у ётган хонанинг темир эшиги шарақлаб очилиб, адёлга ўралган кўрпа ёстиғини орқалаб 17—18 ёшлар чамаси рус йигити кириб келди. Кириб келди-ю, эшик олдида юкини ерга қўйиб қаерга келиб қолдим, бу ким экан, дегандек нима қиларини ҳам билмай гангиб туриб қолди. Гоҳ Убайдуллахонга, гоҳ тўрт томони семон девордан иборат хонага қўйилган бўм-бўш темир каравотга назар солиб, юки қўйган жойида қолиб, ўзи каравотга келиб ўтирди. Хаёлидан нималар кечди бу норасида, бахтиқаро йигитнинг, бошини икки қўли орасига олганча гапга оғиз очмади.

Қамоқ ҳаётининг ўз ёзилмаган қонунлари бор. Қамоқ хоналарига кириб келган одам, қамоқ шароити шундайки, ҳеч маҳал салом бериб, ҳол-аҳвол сўраб кириб келмайди. Қамоқдаги одамдан, яхшимисиз, деб ҳол сўраб бўладими? Айниқса, КГБ қамоқхонасига тушган одамдан нега қамалдинг, деб сўрашга эҳтиёж бўлмайди. Чунки бу ерда қамалганлар ўғри, савдогар, одам ўлдирганлар бўлсаки, нима билан тушдинг? — деб сўралса! Бу қамоқ сиёсий маҳбуслар учун!

Бу ерга келтирилганларнинг айби нима, нима гуноҳ қилган — уни терговчидан биласан. Қандай гуноҳ қилганинг, нега қамалганингни терговчи айтади. Ё миллатчи бўласан, ёки халқ душмани. Бундай айб бўйнинингга қўйилиши учун сен бирор миллатни маломат қилган бўлишинг ёки совет давлатини портлатмоқчи бўлганинг шарт эмас. Икки одамнинг орасида камчиликдан гап очган бўлсанг, шунинг ўзи миллатчилик учун ҳам, совет давлатининг ашаддий душманига чиқарилишинг учун ҳам етарли.

Ҳали соқол-мўйлови чиқмаган бу болани нега қамашди? Миллатчиликда айбланган бўлса, бу рус-ку! Душман десанг, советларга қарши десанг, бу ёш бола нима қила оларди?!

Юкини ҳам олмасдан бошини чангаллаганча ўтирган жойида пиқ-пиқ йиғлай бошлади. Убайдуллахон нима дейишини ҳам билмай, ич-ичидан ачинганича узоқ ўйга ботди. Нима қилгандинг, деб сўраб бўлмайди. Чунки нима гуноҳ топганини терговчи айтади.

Бу ёш йигитнинг йиғисига Убайдуллахон чидаб ўтиролмади. Таскин бериш йўлини излаб, ахийри:

— Ўғлим, қамашганига кўп бўлдимми? — деб сўради. Бола тўлиб турган экан, жаҳл билан:

— Йўқ! Йўқ! — деб йиғи аралаш жавоб қайтарди.

Убайдуллахон унга таскин бўладиган бир гап ўйлаб топгунича ҳам бўлмай, темир эшикнинг туйнугидан назоратчи овқат узата бошлади.

— Богдановский — бери! — Богдановский олишни истамаган эди, назоратчи: — Бери, — деб такрорлади.

Бу қамокда овқатни рад этиш ҳам мумкин эмас эди. Бу ҳам норозилик ҳисобланарди. Бола уйида кўрмаган пачоғи чиқиб кетган товоқдаги бўтқани олди-ю, орадан бир оз ўтгач, бир қошиқни оғзига солиши билан кўзига ёш қалқиб келиб, томоғидан ўтмади.

Убайдуллахонни боланинг кўз ёшлари эзиб юборди.

Бу бола озиб-тўзиб, ранги кетганлиги, сочларининг олинганидан яқин кунларда қамалганга ўхшамасди. Унинг аҳволини кўриб ачинганидан Убайдуллахон:

— Ўғлим, бу ерда овқат емасликни иложи йўқ! Ўзингни олдириб қўйма! Ҳа! Терговчиларнинг бир бурда нон билан, бир маҳал сувга боғлаб қўядиган вақтлари ҳам бўлади.

Кейин:

— Қамашганига кўп бўлдимми? — деб сўради.

— Уч ой...

Бу бола бечоранинг шунчалик тергов қиладиган «гуноҳи» нима экан?

Убайдулла ўйланиб:

— Уч ой бўлган бўлса, ўзингни қийнама, ёш экансан, қўйиб юборишади... Қаерликсан?

— Тошкентдан.

— Тошкентнинг қаеридан?
— Шайхонтахурдан.
— Шайхонтахурдан? Буни қара-я! Ҳаммаҳалла эканмиз! Кимларни танийсан?

Йигит ўзига дардкаш топгандек бир оз чеҳраси очилиб:

— Муҳаммадхоновларни биласизми? Ўша кўчада турамиз.

— Қайси Муҳаммадхоновлар? Кимини танийсан?

— Ҳибзиддин Рамзиддинович билан бирга ўқиганман.

Бу гапни эшитган Убайдулла уйдагилардан хабардор одам топилгандек қувониб:

— Танийман, дегин? Нима гаплар?

— Уни тоғасини ҳам қамашган экан.

Бу гапни эшитиб, Убайдулла шошганча:

— Тоғаси ким? — деб сўрамоқчи бўлди-ю, бу ерда танишларнинг номини тилга олиш хатарли эканлиги, билиб қолишса, сенга қўшиб айбдор қилишлари мумкинлигини ўйлаб, Ҳибзиддиннинг ўша қамалган тоғаси ўзи эканини айтмади. Гапни бошқа ёққа буриб:

— Мен катта ёшли одамман. Булардан душманлик чиқади, деса биров ишонади. Сени!.. Қани... сенда нима гуноҳ бўлиши мумкин?

Бола кўзига ёш олиб, йиғи аралаш:

— Бизнинг институтда дарсдан кейин ҳар куни ярим кечагача кўсак чувиттиришиб, дарс тайёрлашга вақт қолмасди. Унинг устига катта зал совуқ. Бармоқларимиз қонаб кетди. Биз ўқишга нимага кирдик, ўқишгами, кўсак чувишгами? — дегандим. Қамалган куним терговчи шундоқ деганмисан? — деб сўради. Бу тўғри гапда нима гуноҳ бор экан, деб — ҳа, дедим. Энди мени Шўроларга қаршисан, деб айбдор қилмоқчи.

— Шундай дегин! Шундай дегин Шундай дегин!.. — Убайдулла бу боланинг бутун умри хазон бўлганига ачинди. Чунки бу даргоҳнинг рўйхатига бир марта тушган одам абадул-абад таъқибдан қутулмайди.

— Нима мани душман? Уйда битта онам! Отам ўлган...

— Йиғлама, ўғлим!.. Йиғлама! Чиқиб кетасан! Қандай модда билан айблашди?

— 64-модда дейди. Бу нима?

Убайдулла бу модда билан қамалганга неча йил берилишини билса ҳам, болани юпатиб:

— Яхши, бир ўзинг гуноҳқорсан. Мабодо шу гапимда палончи-палончилар ҳам бор эди, деганингда, гуруҳ бўлиб, бунга ҳам яна 66-моддани қўшарди!

— Неча йилга қамайди?

— Мен адвокатман! Сени қамаш эмас, ҳатто қаматмасдим!

— Сизни нега қамашди?

— Эй, мени қўябер, ўғлим! Менга қара, сен бу гапларни қаерда айтган эдинг? — Убайдулланинг хаёлига дарҳол у билан бирга ўқиган Ҳибзиддин тушди. Борди-ю, у бу гапларни айтганда, палончи-палончилар билан Ҳибзиддин ҳам бормиди? У нима деди, — деб ўсмоқчилади Убайдулла.

— Ҳибзиддин ўшанда, қариндоши ўлиб ўқишга келмаган эди. — Бундай жавобни эшитган Убайдулла Ҳибзиддиннинг бу гап устида бўлмаганидан қувонган бўлса ҳам, ўлим ҳақидаги гапни эшитиб, худди нинага ўтириб олгандек ўрнидан сакраб турди... Ким бўлиши мумкин? Хаёлига кекса онаси билан отаси келди:

— Ким экан у вафот қилганлар? Билмадингми? — шошиб сўради.

— Билганим йўқ. Мени ўша куни қамоққа олиб кетишганди.

Убайдуллахоннинг ҳозирги ҳолатини тасаввур этиб бўлмасди. Наҳотки, ота, она билан дийдор кўришиш энди насиб этмаган бўлса!

Вафот этган — Убайдулланинг онаси Тўхтаҳон эди. Она-болага бир-бирларини дийдорини кўриш насиб этмади. Она болага интизорлик билан оламдан ўтди.

Она шу йилнинг қор бўралаб турган декабрида дафн этилган эди.

Ўлим дарагини эшитган Убайдулла ўтирганча пешонасига мушлари билан ура бошлади.

Унинг бундай ҳолатини кўриб, ҳайрон бўлган, унинг дардидан беҳабар Павел:

— Нега сизни қамашган, балки чиқиб кетарсиз? — деб тинчлантирмоқчи бўлди.

Убайдулла ғазаб билан, худди Павел билан уришган одамдек:

— Нега, дейсанми? Нега?! Бу ерда нега деган гап бўлмайди! Хоҳласа қамайди! Хоҳласа отади! Хоҳласа қиради! Сени, ўғлим, нега қамашган бўлса, мени ҳам шунга!

Шундай деди-ю, лекин кўнглида бу йигитнинг тақдирига ачинди. Бу адолатсизликлар сабабларини, авлодлар бошида такрорланмаслигини ўйларкан, нима учундир Афанди латифасини эслади:

Улфатлар гурунгида Афанди мақтаниб аравани қуруқ олиб қочган экан, гапининг ёлғонлигини сезиб қолганлардан бири:

— Афанди, бу гапинг ёлғон-ку, — деса, Афанди:

— Фақат рост билан иш битириб бўладими? — деб ҳазилга олибди.

— Ёлғонинг билиниб, шарманда бўлишдан қўрқмайсанми? — деган экан, унга ҳам жавоб топиб:

— Рост билан ёлғонни ажратишга ҳамманинг ҳам фаҳми етавермайди...

— Борди-ю, фаҳм етиб қолса-чи!

— Унинг фаҳми етгунча мен отимни қамчилаб, қиладиган ишимни қилиб оламан, маррага етиб оламан, — деб бунга ҳам жавоб қайтарибди.

— Қўлга тушиб қолгудек бўлсанг-чи? — деган экан, Афанди хахолаб кулиб:

— Соддасан, содда! Ёлғон топилмайдиган матаҳми!..

Убайдулланинг хаёлига келган бу латифа, Сталин билан учрашувда бўлган суҳбатни ёдига солиб қўйди...

Бутир турмасидан чиққан Убайдуллаҳўжа ва Илс Алқинлар Сталин билан унинг иш куни тугагач, ярим кечада Кремлдаги уйда учрашдилар. Бу вақтда Сталин миллий ишлар бўйича халқ комиссари эди. Сталиннинг бу вазифаси моҳияти тагида нима борлиги, у билан учрашиш олдиан Убайдуллаҳўжани бир файласуф, ҳуқуқшунос сифатида ўйлатиб, ташвишга солган эди.

Миллий ишлар?

Миллий ишлар нимадан иборат бўлиши мумкин? Тўғри, ҳар бир давлатда ўзининг маориф, соғлиқни сақлаш, мудофаа, ички ишлар каби вазирликлари, комиссарликлари бўлади. Аммо миллий ишлар вазири деган нарса жуда камдан-кам учраган. Аксарий давлатларда бундай комиссарликлар ёки вазирликлар

бўлмаган. Аммо Совет давлати вужудга келган биринчи кунданоқ бутун эътиборни икки вазирликка — миллий ишлар комиссарлиги билан давлат хавфсизлиги комиссарлигига қаратади. Бундан мақсад нима?! Нега мунча?!

— Туркистон Мухторияти барпо бўлгандан сўнг, — деб ўйлайди ўзича Убайдуллахўжа, — бизларда ҳам турли-турли вазирликлар тузилди, аммо миллий ишлар ёки миллий масалалар билан шуғулланувчи вазирлик тузилгани йўқ-ку! Чунки бунга зарурат бўлмаган, яхлит, мустақил битта туркий давлат бўлгандан кейин, ўз халқининг тақдиридан ўзга яна қандай миллий масала бўлиши мумкин? Ҳар миллат ўз тақдирини ўзи ҳал қилса, ўз эркига эга бўлса, давлат томонидан шундай ҳуқуқ берилган бўлса, бошқалар унинг тақдири билан шуғулланишларининг нима кераги бор? Ёки бу болшавойларнинг миллатларга ғамхўрлигимиз?

Бунинг яхши ниятда қилинмаганидан Убайдуллахон ўзича хулоса чиқарган бўлса ҳам, бу фикрини Илёс Алқинга айтиб, ошкора қилишга шошилмади. Илёс Алқиннинг Сталин билан учрашиш таклифига дарҳол розилик бермаганига мана шу муаммолар ҳам сабаб бўлган эди. Болшевикларнинг ниятлари холис эмаслигига қатъий ишонган эди. Хўш, чиндан ҳам қатъий ишонган бўлса, нега Сталин билан учрашмоқ бўлди?!

Убайдуллахўжа масалага енгил қарайдиган, рост билан ёлғонни фарқ қилмай, ишониб кетаверадиган одамлардан эмас эди. Чор ҳукуматининг унга энг хавфли одам деб қараб келганлигининг сабабларидан бири ҳам шу эди! Бугун Сталиннинг уни қабул қилишдан мақсади ҳам шундай хавфли саналган одамнинг фикрларини яна аниқроқ билиб олиш эди! Убайдуллахон Сталин билан учрашишга розилик беришининг сабаби эса Совет давлатининг миллий ўлкаларга муносабатини Сталиннинг ўз оғзидан эшитиш эди.

Мабодо большевикларнинг миллий масалалар билан қизиқишларидан мақсадлари — ҳали сенлар ёш жумҳурият, атрофда Англия, Олмония каби капиталистик мустамлакачи давлатлар бор, у сенларни босиб олиб, яна қуллик занжирларига солишлари мумкин,

дейдиган хайрли ниятда бўлса ва бу меҳрибонлик самимий бўлса, унга минг-минг раҳматлар. Борди-ю, худо кўрсатмасин, шундай хатар туғилди дейлик, ундай тақдирда, большевикларми ёки бошқа босқинчи давлатми, қайси бири инсофлироқ бўлишига ким кафолат беради?

Ундан кўра энг тўғри йўл, ҳар бир халқ, ҳар бир миллатни ўз эрки, ўз ҳолига қўйиш маъқул эмасми! Биров босиб олмасин, деб ғамхўрлик қилган бўлиб, бир халқни ўз ихтиёрига қўймай, ҳукмронлик қилиб тепасида туриш бунинг ўзи қайси босқинчиликдан кам? Ҳали ҳеч ким босиб олмасидан гумон билан кимнингдир босқинчилигидан сақлаб қолиш учун, эндигина ҳурриятга эришган Туркистон Мухториятини ёки Бошқирдистонни қонга ботириб, тинч халқни қирғин қилишнинг большевикларга нима зарурати бор эди?

Ёки бу ҳам миллий ишлар бўйича халқ комиссари Иосиф Жугашвили — Сталиннинг миллатларга ғамхўрлигининг натижасими?

Ахир, қадим Туркистонда миллат деган атама ёки Қирғизистон, Ўзбекистон деб алоҳида-алоҳида давлатларга ажратиб аташ бўлмаган. Ҳаммаси Турон ёки Туркистон деган битта ном остида юритилган. Туркий халқлар бир оила, бир миллат бўлиб яшаган. Миллатга ажратилмаган.

Ахир, ҳеч маҳал олим ва шоирларимиз ҳозиргидек фарёд кўтариб миллат қайғуси ҳақида ёзмаганлар. Асрлар бўйи муҳаббат, дўстлик, қаҳрамонлик, инсонийликни куйлаганлар.

Туркистон халқлари Чор империяси томонидан босиб олиниб, «сарт», «баран» деган ҳақорат, камситишлар пайдо бўлгандан кейин, миллатни куйлаш адабиётда авж олмадими? Ҳа, шундай бўлди!

Миллатни куйлаган қўшиқлар, миллат дарди билан тўла шеърӣй китоблар чиқиб, драмалар ёзила бошлади. Улар миллатни илм-маърифатга, чоризм зулмига қарши курашга, ғафлатдан уйғонишга даъват этди.

Фақат асарлар эмас, миллат манфаати учун курашувчи зиёлилар, илғор миллат вакилларида иборат ташкилотлар ҳам «Миллий истиқлол», «Миллий иттиҳод» деган номлар билан атала бошлади.

Тўлмаган нарса тошмайди! Шамол бўлмаса, дарахт-

нинг боши қимирламайди, деганларидек, қарама-қаршилик бўлмаган жойда курашга эҳтиёж ҳам бўлмайди.

Совет давлатида Сталин бошлиқ миллий комиссарликнинг тузилиши бу ҳар қандай одамни ўйлатмай, кўнглига хавотир солмай иложи йўқ эди. Совет давлатининг биринчи кунларидан икки комиссарлик бунёд этилиши ва бунга асосий эътиборнинг қаратилиши, мутлақо бежиз эмас эди. Убайдуллахоннинг назарида, бу икки комиссарликдан бирининг вазифаси мустақилликка эришган халқларда ўйғонган миллий қарашлардан сиёсий хато топиб бериш бўлса, иккинчиси, Совет давлатининг миллий сиёсатида душман сифатида уларни жазолаш вазифасини бажаришдан иборат эди.

Сталин билан учрашишдан олдин Убайдуллахоннинг кўнглидан кечган бу фикрлар ва бу жумбоқнинг сиру асрори, Сталин билан юзма-юз учрашган вақтдаги суҳбат чоғида тўла аён бўлди.

Сталин бу икки «Бутир»ликларни очиқ чеҳра ва меҳрибонлик билан, ўз қадрдонларини учратгандек, қарши олди. Ҳа, ҳақиқатан ҳам Сталин булар иккинчисини яхши танирди. Илёс Алқин билан, ахир, бир неча йил миллий масала устида Москвада бирга ишлаган бўлса, Убайдуллахон Туркистон Мухториятининг раҳбарларидан биригина эмас, ишқилобдан илгарилари ҳам Русия учун хавфли шахс, эл орасида таниқли, обрўли кишилардан бўлганлигини яхши биларди.

Сталин булар билан учрашганда қамалган ёки қамокдан чиққан маҳбуслар сифатида эмас, гўё буни билмагандек, икки мустақил давлатнинг вакиллари билан учрашгандек муомалада бўлади. Гапни уларнинг соғлиқ-саломатликларини суриштирмасдан, келажакдаги режаларини сўрашдан бошлайди. Орага совуқчилик тушмаслиги учунми, нега қамалди, ким чиқарди, бу ҳақда оғиз очишмас, аксинча, гапни бошқирдистонлик арбобларни москваликлар билан яқинлаштиришдаги Илёс Алқиннинг хизматларидан мамнунлиги ва миллий масалаларни Москвада ишлаш давридаги қўшган катта ҳиссаси учун миннатдорчилигини изҳор қилади.

Суҳбат улардан ўзини баланд қўймасдан, иноқлик руҳида ўтади. Буларга Сталин ҳатто ички туйғулари, ўзининг ҳаётида бўлган нуқсонун армонларини ҳам яширмай айтишга ишонадиган дўстлар сифатида муносабатда бўлади. Суҳбат давомида жуда хотиржамлик билан трубкасини тутатиб, катта бир ташвишдан қутулгандек:

— Ёшлигимда мен ҳам миллатчи бўлганман, мана энди, ундан батамом қутулдим. Сизлар-чи? — дегандек ўртага гап ташлайди. Буларнинг кўнглига қўл сола бошлайди.

Нега бирдан ҳе йўқ, бе йўқ, миллатчилик ҳақида гап очиб қолди? Бунинг тагида нима бор, бу нимага ишора? Бу билан Сталин нима демоқчи? Нега бир оғиз Туркистон Мухториятининг тақдири, унинг қонга беланиш сабаблари ҳақида гап очмади? Хабарийўқмиди? Нега тепасида ўзи турган бу қирғиндан хабари бўлмасин!

Ҳозир Сталинни булар эмас, фожиалардан бу икки раҳбарнинг чиқарган хулосалари, келажакдаги режа, ўйлари қизиқтирарди.

Сизларни нима учун қамадик, нега қамоқдан озод қилдик, бундан тўғри хулоса чиқариб тавбаларингга таяндиларингми, йўқми? Бизнинг қудратимизни сездиларингми? Ё ҳали ҳам «Туркистон Мухторияти», ўз миллатинг учун курашни ўйлаб юрибсанларми? Умрларингни миллат деб қамоқда ўтказмоқчимисанлар? Ёки менга ўхшаб миллат деган нарсадан бутунлай қутулмоқчимисанлар, — деган нарсани билиш уни қизиқтирарди?!

Нима бўлса ҳам бу яхшиликдан дарак эмас эди. Албатта, бу Лениннинг: «Ким биз билан бирга эмас, демак, у душман», — деган шиорининг давоми эди. Булар билан бирга бўлиш учун Истиқлолдан ҳам, энг даҳшатлиси миллатнинг тақдиридан ҳам, озодлигингдан ҳам, ҳатто ўз фикрингдан ҳам кечишининг керак!

Сталиннинг миллат ҳақида гап бошлашидан шундай хулоса чиқарган Убайдуллахон унинг гапи давомини кутгандек, дарҳол бир фикр билдиришга шошилмайди. Жим қолади. Аммо Илёс Алқин ҳе йўқ, бе йўқ, Сталиннинг миллатчиликдан сўз очишидан нияти

нима эканини сезгани учунми, ўша ондаёқ қатъий қилиб:

— Унутадиган менинг нарсам йўқ! — деб ўз фикрини билдиради. Агар гап шундай бўлса, унда Сиз билан орамиз очиқ, деб кетадиган асабий ҳолатда ўтирган жойидан қўзғалиб, Сталиндан сўз кутгандай унга тикилади. Айтилган бу жавобга, Сталин дарҳол муносабатини билдирмаса ҳам, мийиғида кулиб қўяқолади.

Сталин ўз фикри, режаларини ошкор қилмай, пинҳон сақлашни афзал кўрадиган шахс эди.

Орага совуқ жимлик тушади. Шунинг учун бўлса керак, суҳбат узоқ чўзилмайди. Чунки Сталиннинг «Миллатчиликдан қутулдим» дейиши ва Алқиннинг «Мен ҳали миллат ташвишидан қутулганимча йўқ» деб ўз фикрини очиқ билдирганидан сўнг, икки томоннинг қарашлари, учрашувдан мақсадлари ҳам бир-бирларига аён бўлиб қолган эди.

Сталиннинг бу икки миллат вакиллари қамоқдан чиқариб ўз хонасида қабул қилишдан мақсади ҳам уларнинг совет ҳукуматининг ҳозирги сиёсатига муносабатларини билиш эди. Демак, бу маълум бўлди. Ҳамон иккаласи ҳам Истиқлол тарафдори. Демак, иккаласи ҳам миллатчи! Совет ҳукумати билан бирга бўлиш ниятлари йўқ. Демак, Совет сиёсатига қарши. Сталинга шу керак эди. Сталиннинг бу кўришувда чиқарган хулосаси шу бўлди.

Икки томоннинг ҳам кузатган мақсадлари бир-бирларига аён бўлгандан кейин ортиқча савол-жавобга ўрин қолмаган эди.

Сталиндан бир садо чиқмагани учун улар ўзларича гап очмадилар. Булардан бир садо чиқмагани учун Сталин ҳам индамади. Ўртага тушган совуқ жимликни орадан кўтариш учун Сталин шишадаги гуржи шаробини мақтаб-мақтаб қадахларга қуйиб, ясама хурсандчилик билан бу учрашувдан мамнун кишидек меҳмонларга узатди.

Озод республикалар иттифоқи учун қадах кўтаришларини таклиф қилди. Илёс Алқин: «Озод ва мустақил Республикалар учун кўтарайлик», — деб қўшимча қилди.

Убайдуллахўжа қадахни олди-ю, лабига ҳам текизмай қуйиб қўйди. Сталиннинг бунга ҳайронлигини

кўргач, бугунги учрашувдан олган хунук таассуротларини яширин сақлаш мақсадида ёки кулги учунми, ичмаслигига сабаб қилиб отасининг «Ичган мастдан, ичмаган маст ёмон» деган гапини айтиб берди.

Сталиннинг ичмаган одам қандай маст бўлади, деб сўраган саволига жавобан:

— Ичиб маст бўлган одам, эртасига хушёр тортади, афсусланади. Аммо ичмаган мастни асло хушёр қилиб бўлмайди. Ичмаган мастлар, булар миллатининг дарди, муҳаббати билан маст бўлган одамлар. Буларни ўз йўлидан қайтариб, хушёр қилиш мушкул. Ичмаган мастнинг ёмонлиги шунда! — деган гапни айтади.

Ўртадаги нохушлик кулги билан кўтарилгандек бўлади. Гарчанд ўртада кулги бўлган бўлса ҳам, бу билан Убайдуллахўжа миллатдан кечиб бўлмайди, деган кўнгилдаги ниятини пайтини топиб Сталинга билдириб қўйишни ҳам кўнглига тутиб қўйган эди.

Кишилар билан суҳбатда ниҳоятда камгап ва камсуқум, ўзининг айтишича, миллат қайғусидан қутулган Сталин сиртдан самимийдек кўринган майин табассум билан ўша куни кечаси ўз машинасида уларни кузатади. Улар Кремлдан чиқиб, халқ комиссарларининг прецистенкадаги ётоқхонасидан икковлари учун ажратилган алоҳида хоналарига жойлашадилар.

Вақт тонгга оға бошлади. Қиш бўлгани учун ҳали атроф зим-зиё. Сталиннинг кўнглига мизғиш ҳам сифмай, қандайдир хаёллар оғушида хонасида у ёқдан бу ёққа безовта юрарди. Ҳатто жиринглаган телефон овозини эшитмади. Ёки сўзлашишни истамадими, олмади. Аммо қайтадан қилинган телефонни вазминлик билан қўлга олиб, кимнингдир гапига узоқ қулоқ тутди. Телефонни қўйиш олдидан «Суҳбатлашдим, уларнинг қони қўшилмабди. Соғ бўлинг, Феликс Эдмундович!» деганидан Держинский билан сўзлашгани маълум бўлди. Телефондаги гапдан маълумки, Держинский Убайдуллахонлар билан бўлган учрашувнинг натижасини билмоқчи эди.

Сталин билан «самимий ва меҳрибон» ҳолатда ўтган учрашувнинг эртаси куни икки дўст нонуштани бирга қиладилар. Туни билан хаёл оғушида салқиган қовоқлар, киртайган кўзларидан улар безовта ухлаганликлари кўриниб турарди. Чунки кечаги учрашувдан сўнг

кўнгиллари ниҳоятда гаш эди. Сталиннинг бадгумонлик билан, ўсмоқчилаб ўртага миллат ҳақида гап ташлаши, иккисини жиддий ўйлатиб, қатъий хулосалар чиқаришга мажбур қилган эди.

Убайдуллахон қадрдон дўсти Илёс Алқиннинг кечаги учрашувдан олган таассуроти, Сталиннинг гапидан чиқарган хулосасини аниқ билиш учун унинг елкасига қўл ташлаб, сиртдан ҳазилдек туюлса ҳам, юзида заҳарли ханда ва ички алам билан:

— Шундай қилиб, Илёс Алқинович, «Йўқотадиган нарсам йўқ» денг!

Алқин Сталиннинг кечаги маккорона муносабатидан ҳамон ғазабга тўлиб турган эканми, бу ҳазилни жиддий қабул қилиб:

— Миллатдан бошқа манинг нима бойлигим бор! Албатта, миллатдан бошқа ҳеч нарсам йўқ! — деган жавобни қилди-ю:

— Сен ўзинг-чи! — деб унга тикилди.

Унинг ғазабли, аммо ниҳоятда жиддий жавоби ва миллатга бўлган чексиз муҳаббати, фикридаги бундай қатъийлик Убайдуллахонни ниҳоятда қувонтирганидан уни қучоқлаб бағрига босди. Ҳа! Лекин Убайдуллахоннинг бу меҳрибонлиги Алқинни қувонтира олмади. Алқин Сталин билан учрашув таъсиридан асабий ҳолатда бўлгани учунми, Убайдуллахоннинг ниятини англамади.

Раҳбар одамлар орасидаги бир-бирига ишончсизлик ва макр, риё жонига теккан Алқин, гарчанд, дўстининг ёмон ниятда айтмаганига шубҳа қилмаган бўлса ҳам, бу ҳозир унинг кўнглига сирмаган эди. Аммо Убайдуллахон яна уни қучоқлади:

— Сталин билан учрашганимиз бу, аслида бизнинг фойдамизга бўлди, дўстим! Уларнинг ниятини ошкор билиш ва уни бизлар билишимиз, худонинг марҳамати-ку! Бу бизларни келажақда нималар қилишимизга, бундан буён эҳтиёт бўлиб ҳаракат қилишимизга йўл очди. Сиз билан мен бутун қамоқдан қутулдик. Бу вақтинчалик! Ҳа, вақтинчалик! — шундай деди-ю, бир нарсасини йўқотиб, уни излаган кишидек, ҳаракати ўзгарди. Айтадиган гапини тополмагандек, қўлларини ҳаракатга келтириб:

— Энди Лениннинг ҳам, Сталиннинг ҳам бизларга

ишонмаслиги ошкор бўлди. Аммо бу ниҳоятда даҳшатдан дарак беради. Ҳали бу ишончсизлик миллатларнинг шўри бўлмаса! Энди фақат сиз билан мен эмас, «миллатчи», «Шўрога қарши» деган тамға остида Туркистон раҳбарларини яна қамаш бошланмаса! Уларнинг нияти даҳшатли, дўстим! Чора излаш керак! Чора! — Шундай деди-ю паст бўйли, табиатан серҳаракат Убайдуллахон, турган жойи торлик қилгандек, у ёқдан-бу ёққа асабий бориб-кела бошлади. Илёс Алқин унга жавобан нимадир демоқчи бўлган эди, шу кунларда Москвада бўладиган конгрессга келган Туркистон Миллий бирлиги жамиятининг раиси Заки Валидий, буларнинг қамоқдан чиққанлари, Сталин билан учрашганларидан хабар топиб кириб келади. Гап бўлинади.

Сочи силлиқ таралган, ниҳоятда озода кийинган Заки Валидий бир-икки йилдан бери бир-бирларидан узоқларда яшаб, кўришолмаган қадрдон дўстлари билан энди дийдор кўришиш насиб этганда, кучоқлашиб-омонлашиш ўрнига дабдурустан:

— Озодликка бутунлай чиққанларинг, илоҳи омин, рост бўлсин! — деб гап бошлади.

— Илоҳи омин! — ҳаммалари фотиҳага қўл очдилар. Аммо Убайдуллахон фотиҳага қўл очди-ю, «бутунлай» деган сўзининг тагида нима бор: қай маънода айтилганига аниқлик киритиш учун:

— Бутунлай чиққанзимизга, тақсир, шубҳангиз борми?

Заки Валидийнинг табригини кинояли тушуниб, хайрон бўлган Илёс Алқин:

— Нима гап, афандим, бир гап борми яна!

Заки Валидий буларнинг гапига заҳарханда билан кулди:

— Бошқирдистон мустақиллиги учун большевиклар билан дўстлашиб натижа нима бўлди? Бошқирдистон мустақилликдан маҳрум бўлди! Сизлар-чи, озодликдан! Тақдирингиз шуларнинг қўлида бўлса, табиийки, бу қама-қамалар умумий қатли омнинг бошланиши бўлмайдими!

Заки Валидий бу гапларни бекорга айтмаган эди. Унинг асосли далиллари, ишончли маълумотлари бор эди.

Кўчадан келиб, нафасини ростлаб ҳол-аҳвол сўраш ўрнига дабдурустдан дарғазаблик билан айтилган бу гаплар Убайдуллахонни ҳам, Алқинни ҳам бир дам ҳайронликка солиб қўйди. Бир-бирига тикилишди. Буларнинг орасида ёши каттаси Убайдуллахон эди. Унинг ёши улуглигига риюя қилмай, Заки Валидийнинг дабдурустдан қилган бундай муомаласи Убайдуллахоннинг иззат-нафсига теккандай:

— Заки афандим, Сиз ўйлаганча, бизлар учун бу кутилмаган янгилик эмас... Аксинча, сиз бундай офатдан қутулиш ва қандай чора топишимизни айтсангиз, янгилик бўларди!

Убайдуллахоннинг бу гапи гўё унинг фикри тасдиғи, ҳамдардликдек туюлди-ю, Валидий юзидаги дарғазаблик, қалбини ўртаётган алам сўниб, бир меҳрибонлик билан рuschалаб:

— Сколько волка не корми, всё равно смотрит в лес! Бизнинг айбимиз — большевикларга ишонганимиз! Алдандик. Убайдуллахўжа, сиз айтгандек эндиги бирдан-бир чора, Туркистоннинг мустақиллигини ўйлаш. Большевиклар босиб олишидан сақлаш!

Кечаги учрашувдан, Сталиннинг маккорлигидан тун бўйи азоб чекиб, дарди ичига сиғмай турган Илёс Алқин Заки Валидийнинг сўзини бўлиб:

— Биз алданганимиз йўқ, аҳвол мажбур қилди... Хабарингиз бор, Ленин қўл қўйган шартномада «Бошқирдистон ички ҳамда иқтисодий ишларда тамомила мустақил, жумҳуриятда коммунизм қуриш мажбурий эмасдир», — деб ёзилган эди. Бунга ишонмай бўлармиди?

Илёс Алқиннинг риё ҳақидаги бу дардли гаплари Насриддин Афандининг ёлгон билан одамларни лақиллатиб иш битиришини Убайдуллахўжанинг ёдига солиб қўйдими, у:

— Кураш!.. Фақат кураш! Бошқа йўл йўқ! — деган қатъий фикрини билдирди. — Алданиб армон билан яшагандан, курашиб хумордан чиқиш афзал эмасми!

Убайдуллахон қатъий қилиб шундай хулосага келганда, нималарни назарда тутган эди?! Аммо бу жуда мушкул, дарҳол бирор жавоб айтиш қийин бўлган муаммо эди.

Заки Валидий ҳам, Илёс Алқин ҳам узоқ хаёлга

толишди. Русиядек буюк бир мамлакат билан жанг қилиш?! О, бу осонми?.. Ёки Ленин билан Сталин раҳбарлик қилаётган большевиклар қўлига ўтган Совет давлати билан муросага келиш!.. Бу ундан ҳам хавфли! Кечагина Бошқирдистонга мустақиллик берган, бугун халқнинг кўзига қараб айниган, ўз сўзидан қайтган Лениннинг Туркистонга бундан кейин мустақиллик ваъда қилишига ишониб бўлармиди? Шундай хаёлларга чўмган Заки Валидий:

— Мухтарам Убайдуллахўжа, айтганингиздек бошқа чора йўқ, ё муроса, ё жанг! Лекин сиз қонуншунос, адвокат, рус сиёсатини ҳар томонлама билган кимсасиз. Ўз мулоҳазангизни айтганингизда нималарни эътиборга олдингиз, бу менга қоронғи. Аммо жангми, муросами? Қайси йўл тўғрилиги, қайси фикрингизга амал қилиш маъқуллигини айтишдан илгари ва сизга ишонарли бўлиши учун Ленин билан бўлган мулоқотларимдан чиқарган хулосамни айтай:

Москвада бўлиб ўтган VII Советлар Конгрессидан кейин, Ленин мени ҳузурига чақирди. Албатта, Ленин бекорга чақирмаган. Ҳиндистон либерали Мухандар Партолнинг Ҳиндистон озодлик кураши ҳақида ёзганларини менга ўқишга бериб фикримни билмоқчи бўлди. Бу киши ҳам Шарқ ва Ўрта Осиё мусулмонлари ҳаётини мусулмон бўлмаган ҳиндлар манфаатидан келиб чиқиб текширган. Лекин Советларнинг бу соҳада нима ишлар қилишлари кераклигини билишга интилган...

Сталин билан учрашувдан кейин ниҳоятда асабийлашган Убайдулла билан Алқиннинг бу гапларнинг бизга нима кераги бор, дегандек қарашларини сезган Валидий:

— Буни батафсил айтишимдан мақсад шуки, Убайдуллахўжа, Сизнинг «Фақат кураш» деган таклифингизни тўғри танлашимизга ёрдам берармикан, демоқчиман. Ҳинднинг ёзганларини Ленин нечун менга берди? У қандай мақсадни кузатган? Фақат бу эмас, Шарқий Осиё ҳақидаги бир-икки маърузасини ҳам ўқиб чиқишни менга таклиф қилди. Хўш, Ленин ўзига ишонмасмиди? — у Убайдуллахўжага назар ташлаб: — Убайдуллахўжа, мен буларни, сизнинг «фақат кураш» деган фикрингизга ишонарли бир далил келтириш мақсадида айтмоқчиман, холос! Лениннинг ўз маърузала-

рини менга ўқитишдан мақсади шундаки, ҳиндларнинг қай йўли бизларга маъқул, қай бири маъқул эмас. Кураш йўлими, муроса йўлими? Шу орқали менинг қарашларимни маккорона билиб олишдан бошқа нарса эмас эди! Менинг хулосам шуки, советлар билан муросага келиб, сулҳ тузилган тақдирда ҳам, уларга тўла ишонч йўқ! Сўзларига қаттиқ суяниб бўлмайди!

Унинг гапларини эътибор билан эшитган Убайдуллахон миннатдорчилик билдирди:

— Демак?! Кураш! — Яна нимадир демоқчи эди, аммо кутилмаганда ҳарбий кийимда кириб келган одам Илёс Алқинга яқинлашиб, унинг номига ёзилиб муҳрланган пакетни қўлига топширди.

Хатни ўқиган Алқин, гўё атрофида ҳеч ким йўқдек, уни қўлида ушлаганча узоқ хаёлга толиб, жим қолди. Ниҳоят:

— Сталин чақирибди, — деган бир оғиз сўзнигина айтди, холос! У, ўзича Сталин билан учрашганларига ҳали орадан кўп фурсат ўтмай, нима сабабки, яна кўришмоқни қўмсаб қолган? Ёки миллатчилик масаласида гап кетганда, «Менинг унутадиган нарсам йўқ», деган жавобимнинг тагига етмоқчими? Ҳарҳолда хайрликка бўлмаса керак, деб ўйлади.

Алқиннинг узоқ ўйга толганидан сабр косаси туган Валидий:

— Нега чақирилганини айтибдими?

— Йўқ!..

— Нега чақирганидан қатъи назар, астафуриллох, ёмон ният қилмай, — деди Убайдуллахон, — чақиргани яхши бўлибди.

— Яхши бўлибди?! —

— Яхшилиги шуки, нима ҳақда гап бўлмасин, қандай шарт қўйиб, марҳамат кўрсатилмасин, унинг биронта ваъдасига ишонманг! Чақиргани яхши бўлибди.

Валидий бу сўзларни қувватлаб, қўшимча қилди:

— Нега қамаганлари маълум. Аммо нега озодликка чиқардилар, бунини ўйланг! Мен «бутунлайми?» деган гапни бекор айтмаган эдим. Ҳа, у билан учрашганингизда бор гап ёдингизда бўлсин, Илёс!

— Бегуноҳ одамларни қамаб, эртасига дўстлигига ишонтирмоқчи бўлган, шармандаларча юзи, виждони чидаб, риё қилган мунофиқларга, азизим, ишонч йўқ! —

Убайдуллахон бу сўзларни жон куйдириб, оддий Убайдуллахон бўлиб эмас, худди суд залида бегуноҳ одамни ҳимоя қилаётган адвокатдек жиддий оҳангда сўзлади.

Кутилмаганда Сталиннинг чақириви, буларни жиддий уйлатиб қўйган эди. Сталиннинг нимага чақиртиргани кейинчалик маълум бўлди. Аммо унинг тагига етгунча, Туркистон миллий озодлик ҳаракати учун курашаётган бу уч кишининг ейиш-ичиши, ётар-тура-рида ҳаловат бўлмади. Бемалол кўнгул очиб холи гаплашиш, келажак ишлар ҳақида келишиб олиш учун кечагина қамоқдан чиқиб ётганлари ҳукуматнинг меҳмонхонасида имкон йўқ эди. Чунки ҳаммалари яширин таъқиб остида эдилар.

Заки Валидий Москвада яшовчи татар қардошларидан бирининг уйи беҳавотир эканлигини айтиб, шу ерга боришни таклиф қилди. Шу кунларда Москва буларга душман назари билан қараб, ҳар бир қадамлари назорат остида бўлганлиги учун Валидий ўзи таклиф қилган жойга якка-якка бориш маъқуллигини таъкидлади. Валидийнинг бу маслаҳатини эшитган Убайдуллахон нима учундир қотиб-қотиб кула бошлади.

— Мана, сизларга мустақиллик!.. Мана, бизларга эркинлик, ўз инсоний ҳуқуқига ўзи эга бўлиш! Ҳозир даноқ эркин сўзлаш, ҳатто эркин юриш ҳуқуқи бизларда йўқ! Бу ҳукумат олиб бораётган сиёсатнинг асл қиёфаси эмасми? — Илёс Алқинга қараб: — Сталин билан бўладиган суҳбатнинг натижаси шундан маълум эмасми?!

— Бу энди табиий, Убайдуллахўжа! Чунки мустақиллик учун курашишимиз қатъий эканлиги большевикларга, Ленинга аниқ маълум бўлдими, демак, аёнки, биз уларга душманмиз! Бизлар истиқлол тарафдори, Ленин эса бунга қарши! Демак, Лениннинг назарида, бизлар у билан бирга эмасмиз. Хулоса, истиқлол тарафдорлари ҳаммаси қамалади. Алқин билан Сиз, Москвада ҳозирча озодсиз, эртага эса!.. Аниқроқ айтсам, ҳаммамиз қочқинмиз! Наҳот, пешонамизга ёзилгани шу! Наҳот?!

Улар ўзларининг қаерда эканликлари, борадиган жойларини ҳам унутиб, баҳсга киришиб кетдилар.

Булар ҳозир, катта ниятларда сафарга чиқиб, йўлда

қароқчиларга таланган кишилар ҳолатида эдилар. Ай-ниқса, Лениннинг ўша кунлари чиқарган декретлари шафқатсиз эди.

1918 йил 9 августда Ленин «Қулоқлар, руҳоний ва оқ гвардиячиларга қарши кенг кўламда шафқатсиз оммавий қатли ом (террор) бошлаш учун ишончли ва садоқатли кишилардан алоҳида қисмлар тузиб, шубҳали одамлар ҳаммаси концлагерга ташлансин» деб чиқарилган Декретга қўл қўяди.

— Бундан хулоса шуки, — деди Заки Валидий фикрини давом эттириб, — фақат қурол кўтариб Советларга қарши чиққанларгина эмас, ҳаттоки самимий мақсадда ўз фикрини билдирганлар ҳам душман саналади. Концлагерларга юборилади. Демак, азизларим, бизларнинг жойимиз тайин. Бу ниҳоятда даҳшатли! Ақлинг борида этагингни ёп дегани.

Убайдуллахон қўшимча қилди:

— Ленин, руҳонийлар деб кимларни назарда тутган? Демак, энг ақлини таниган ўзбек зиёлилари, уламолар борки, қирилади! Бу Декретдан кутилган бирдан-бир мақсад шу.

Ленин қўл қўйган куннинг эртасигаёқ Русияда кўз кўриб, қулоқ эшитмаган, тилга олиб сўзлашда тил куядиган ваҳшиёна отиш, ўлдиришлар, оммавий қирғинлар бошланиб кетади.

— Наҳот, тақдиримиз шу бўлса! Наҳот, шунча йиллик хатти-ҳаракатларимиз натижаси дорга осилса!

— Икки душман давлат урушганларида, бир-бирларини аёвсиз қирганлар. Лекин тарихда ҳеч бир подшо ўз халқини душман санаб гўдакларигача қатл этган эмас!

Убайдуллахоннинг аламли бу гапларини эшитган Заки Валидий:

— Бу раҳмсизлик ақлга сиғмайди! Бу қирғин ёвдан ватанни асраш учунмас! Бу қирғин ўз халқи қўлидан ҳокимиятни олиш учун! Яккаҳокимлик!..

— Дунёга ҳокимлик.

— Лениннинг нияти шундай! Бошқа эмас!

Убайдуллахон муштини беихтиёр муштира уриб, кўз-ойпагини отиб юборгудек шиддат билан қўлига олиб:

— Мана, бутун фожианинг негизи! Ахир, Лениннинг ўз сўзларини эсланг! Мана, у нима деган: «... Шу

вақтгача қайсики инқилобий партиялар ҳалокатга юз туган бўлса, фақатгина ўз ожизликларини айтишдан қўрққанликларидан, бизлар эса ҳеч маҳал ҳалок бўлмаймиз, чунки бизлар ўз нуқсонларимизни айтишдан қўрқмаймиз...» Қани, бу сўзларга амал қилингани! Қани, бошқаларнинг фикрига самимий қулоқ солиш! Бизларни қамашлари бу сўзларга амал қилишганиданми?!

Қадим-қадим замонларда подшолардан бири ақл ва билимдонликда менга тенг келадиган йўқ, деб ҳисоблаб ўзини кўрсатиш учун вазирларига юртдаги барча соҳадаги энг доно кишиларни суҳбатига чақиришга фармони олий берибди. Олиму фузало, шоиру шуаро, ҳакиму ҳукамо, хуллас, юртидаги ўз соҳасининг ном чиқарган, элга машҳур кишилари борки, барчасини жамлабди. Ҳар бир иштирок этувчига истаган фикрини айтиш ҳуқуқини берибди. Фолиб чиққанларга мукофотлар ваъда қилибди.

Савол-жавоб бошланибди. Биринчи гада подшо гапни илмда ечилмаган, жамият ишларида ҳал қилиш мушкул-мураккаб, деб ўзича ўйлаган масалалардан бошлабди. Не кўз билан кўриб, не қулоқ билан эшитсинки, не-не чалкаш саволлар бермасин, йиғилганларнинг ҳар бири таҳсин-қарсақларга сазовор бўлиб, подшонинг саволларига жавоб бераверибди.

Фолибларга олий мукофотлар, совга-саломлар ваъда этган подшо ўзининг илмда ҳам, тадбиркорликда ҳам ожизлиги, ношудлигини сезиб, вазирлардан бирини чақирибди-да, қулоғига нимадир деб шивирлабди. Вазир қуллуқ қилиб чиқиб кетибди. Савол-жавобда иштирок этганларнинг юзларида эса мукофот илинжида қувонч акс этаётган экан. Бир оздан кейин ҳалиги вазир қайтиб келиб, подшо ёнида қўлидаги қоғозга қараб фолиблар номини айтиб, уларни бирма-бир зиёфат хонасига таклиф эта бошлабди... Соатлар ўтибди, кунлар ўтибди. Улардан дарак бўлмабди. Зиёфатга таклиф этилганларнинг бироитаси кирган хонадан қайтиб чиқмабди. Чунки уларнинг бир-бир ҳаммасининг боши олинган экан.

«Биз ўз нуқсонларимизни айтишдан қўрқмаймиз...» деган Ленин, амалда ўз нуқсонларини очиқ айтиш эмас, нуқсонларни эшитишни ҳам истамади, эшитиш у ёқда

турсин, айтилишига ҳам йўл қўймади. Подшо-ку савол-жавоб қилиб, олимлардан енгилгандан кейин, уларни ўлимга буюрган.

Ленин-чи?! Лениннинг подшолардан фарқи шу бўлдики, унинг савол-жавоб қилиб ўтиришга ҳам сабри етмади. Кўз олдидагиларни эмас, халқ ичида обрў қозонган илмилар, билимдон руҳоний, бой, оқ гвардиячи дейилган кишилар борки, орқаворотдан душман деб ҳукм чиқариб, кўзига кўринган, қўлига илинганни сургун қилди, қамади, йўқотди.

— Хулоса?!

— Хулоса дейсизми?!

Убайдуллахон, жавоб қилиш ўрнига, ичиб турган чойини жаҳл билан сепиб ташлаб, столга шундай урдик, чил-чил бўлган идишнинг дастаси қўлида қолди.

Бундан дўстлари ранжимадилар. Чунки ҳаммаси ҳозир шундай ҳолатда эдилар — хулоса эмиш-а!..

Убайдуллахоннинг ҳозирги ҳолатидан таажжубланиш ўрнига Заки Валидий «Қайнаган нарсанинг оғзини ёпиб бўлмайди, у портлайди. Албатта, алданган одам агар ўша алдовчи ёнида бўлганда эди, ёқасидан олиши табиий эди». Бу билан Валидий мен ҳам шундай қилардим, демоқчи эди.

Дарҳақиқат, буларнинг ҳар бири ҳозир шундай руҳий ҳолатда эди.

1920 йилнинг қаҳратон қишида уч дўст қор бўралаб, изғирин увуллаб турган Москва кўчасига чиқдилар. Алқин Сталиннинг таклифига кўра Кремлга борадиган бўлди.

Қани, Сталиннинг олдига кетган Алқин яна қандай мужда олиб келар экан?!

Бу уч дўстнинг тақдирлари шунга боғлиқ бўлиб қолган эди.

Ў н б и р и н ч и б о б

ХИЁНАТ

Бутир қамоқхонасидан қутулиб, Сталин билан бўлган юзма-юз учрашувдан кейин, Убайдуллахоннинг бирдан-бир нияти, қанот пайдо қилиб, амаллаб тезроқ ҳали тинчимаган она юрти Туркистонга етиб олиш

эди! Сталин билан учрашувга кетган дўсти Илёс Алқиннинг келишини бесабрлик билан кутарди-ку, аммо кўнгли ғаш эди. Туркистон халқлари манфаатига фойдали унинг бирор қувончли хабар олиб келишидан умиди йўқ эди. Ахир, қандай хушxabар олиб келиши мумкин! Ахир, мана Совет ҳукуматининг Инқилобдан кейин ҳукмронлик қила бошлаганидан бери уч йилдан зиёда фурсат ўтди. Халқ нима рўшнолик кўрибди? Қайси ваъдалари амалга ошди?

Қўқондами, Уфадами? Қаерда? Фақат қон тўкиш!.. Фақат қон!.. Қон!.. Икки дўст, Убайдуллахон ва Заки Валидий уларга ҳукумат томонидан ажратилган махсус меҳмонхонадан қаттиқ қиш совуғи бўлишига қарамай Москва кўчаларидан биридаги холи топганлари кафега йўл олдилар. Улар таъқиб остида эканликларини билардилар. Ҳаётлари хавф остида эди. Улар энгил кийинган эдилар. Иккаласининг ҳам бошларида шляпа, устларида кимнингдир марҳамати билан топилган костюм ичидан бантик тақилган кўйлак, устларида қоп-қора пальто эди.

Йўл-йўлакай Убайдуллахон отасидан эшитган бир ривоятни эслади:

— Дарахтларни емирадиган ҳайвон дейми ёки жониворми, бўларди. Тишлари билан худди арра билан арралагандек катта-катта мевазор дарахтларни ағдарарди. Қўйиб берсанг, бутун етилган мевали боғларни қириб ташлайди. Кўрган одамнинг жони ачимай иложи йўқ. Лекин кўрганларнинг жони ачишиб, алам қилгани билан, қўлидан бир иш келмагандан кейин, ўтиб кетаверарди. Албатта, ундан қутулиш учун ё унга яраша қопқон қўйиш керак, ё бўлмаса, ниҳоятда эҳтиёткорлик билан пайт пойлаб, шошилмай уни йўқотиш йўлини ўйлаш керак. Шундагина ундан қутулиш мумкин. Ана шундагина зада бўлади-ю, изи қирқилади, — дерди. Буни эслашимдан мақсад шуки, — деди Убайдуллахон ёнида совуқдан мўйлаблари музлаб бо-раётган дўсти Валидийга: — Хўш, Шўро ҳукуматининг бу кемирувчилардан нима фарқи бор? Бизнинг юрти-миз Туркистон, деб аталиб келган. Шўролар «Ўзбекистон» деган ном берди. Хўш, бу билан бу ер фақат ўзбекларга дахлдор, ўзбеклар юрти демоқчи бўлдими? Қаёқда...

Дўсти Убайдулланинг ёниб-ўртаниб, алам билан айтган гапларини эътибор билан йўл-йўлакай эшитган Заки афанди гап орасида ўз фикрини:

— Золимлар! Кофирлар! Оҳ, иблислар! Оҳ, иблислар! — деб қисқа-қисқа сўзларда баён этиб борарди. — Несин айтасиз, Убайдуллахон афандим! Қутулмоқ йўлини излашдан ўзга чора йўқ! Гап шул, дўстим, — деб Убайдуллахоннинг елкасидан қучарди.

— Бир мевали дарахт синса алам қилади! Бизнинг юртимиз ахир, бу битта боғ ёки битта дарахт эмас-ку! Ватан-ку! Туркистон-ку!

Убайдуллахон бу гапларни айтаркан, Илёс Алқиннинг қандай хабар олиб келишидан қатъи назар, бутун умидини узиб, бир йўл билан ўз ватанига қайтишга, бу айбномаларга қарши кураш чорасини излашга қарор қилади.

Убайдуллахон хаёлини қора булутдек даҳшатли воқеалар қоплаб олмоқда эди.

Туркистон Мухторияти Советлар томонидан хиёнаткорона қонга ботирилиб, раҳбарлари таъқиб остига олиниб, қатағон қилинган бўлсалар-да, қонга бела-ниб, вазабга тўлган халқ вазабга отланган эди.

Қўқонда тўкилган дарё-дарё қонлар Туркистон ўлкасининг ҳамма вилоятларига, ҳатто хонадонларига-ча сачраганди. Мудроқ кўзларни сескантирганди. Вазабга келтирганди.

Отасидан айрилиб етим қолган фарзандлар, навқирон ёшда қатл этилиб, фарзандларидан айрилган оталар қўлида ханжар, қўлда болта, қўлларига тош тутган халойиқ, «Озод Туркистон учун, қонга қон», «Золимларсиз Туркистон учун жонга жон», «Болшавойлар босқинидан қутулмоқ учун» шиори остида бутун мамлакат бўйлаб советларга қарши жангга отланган эдилар.

«Ал-қасосул мин ал-ҳақ», «Жон аччиғи — мол аччиғи». Ўз юртига ўзи эга бўлмай, келгиндиларга қўл қовуштириб қуллуқ қилиш аламлари устихон-устихонига сингган халойиқнинг кўзига жони кўринмай қолган эди. Туркистон Мухториятини барбод қилишда тўкилган қонлар большевикларга етмагандек, ўз юртининг озодлиги учун кўтарилган халққа «босмачи» деган тавқи лаънатни тақиб, шу баҳонада олти ёшдан

олтмиш ёшгача бўлган тирик жонни душман санаб, кўзга кўринган жойда ота бошладилар. Қишлоқларга ўт қўя бошладилар.

Халқимизнинг бошига ёрилган бу офату, бу кўргиликлар Ленин, Сталин қўл қўйиб:

«Сизлар ўз давлатларингиз, ўз ватанингнинг ҳоқимлари! Сизларнинг бунга ҳаққингиз бор!.. Ўз миллий ҳаётларингизни эркин, бемалол бошқара берингиз!..» деб эълон қилган ваъдаларнинг амалга ошганимиди?!

Дарҳақиқат, инқилобдан кейин Туркистон халқлари ҳаётида нима ўзгарди? Туркистон халқларига Советлар нима берди?

Убайдуллахон Советларнинг Туркистонга қадамлари теккан биринчи кундан, улар қилган олижаноб ваъдалар, нимаки амалдаги иш бўлса, инсоф билан таърозига солиб чиқди.

Советлар Туркистонга мухторият берди!

1917 йил 26 ноябрда Қўқон шаҳрида Ўлка мусулмонларининг IV фавқулодда съезди тантанали очилиб, муваққат ҳукумат таркиб топди:

Тинишпеев — Бош вазир, ички ишлар вазири;

Мустафо Чўқаев — Туркистон мусулмонлар кенгаши Марказий қўмитасининг раиси;

Соломон Абрамович Герцфильд — молия вазири;

Убайдулла Хўжаев эса ҳарбий вазир... ва бошқалар. Хуллас, 12 кишидан иборат вазирлик тузилди. Бу эса Советларнинг марҳаматидан.

Маҳмудхўжа Бехбудийнинг ҳукумат таркибига рус, яҳудий ва бошқа халқларни киритиш ҳақида съездда қилган таклифи ҳам инобатга олиниб, 12 вазирнинг тўрттаси овруполик аҳоли вакилларидан бўлиши маъқулланди. Байналмилал сиёсатга асосланган инсонпарвар янги бир давлат ташкил топди. Бунинг шарафига карнай-сурнайлар чалинди. Тантаналар, қувончли намойишлар ўтказилди.

Ундан кейин-чи?! Ундан кейинми?!

Убайдулла ўзига бундай саволни берган сари ёрқин қуёшли кунни қора булут босиб кела бошлагандек, унинг кўзларида қувонч ўрнида вужудини ларзага солгудек бир алам, бир ғазаб алангалана берди. Мухторият қувончи аста-секин халқ бошига ёғдирилган офат-

га, миллатлар озодлиги, хуррият ҳақида кечагина берилган ваъдалар эса риё ва мунофиқликка айланди. Оёққа туриб олгунларича макр ва алдовларга суяниб келган большевиклар Туркистонда ўз қурол кучлари билан қадларини ростлаб олгач, миллий озодлик ҳаракатига, Туркистон Мухториятига қарши ошкор ҳужумга ўта бошладилар.

Ленин, Сталиннинг энг яқин ҳамфикрларидан бири большевик, Совет комиссари Полторацкий мухториятни барбод қилиш, халқни чалғитиш мақсадида нималар деб валдирамади! Қандай макру ҳийлалар ўйлаб топмади:

«Бизлар камбағалларнинг мухториятига қарши эмасмиз. Аммо биз бойларнинг мухториятига қаршимиз... Биз мухторият учун курашар эканмиз, ҳоқимиятни биз, ишчи синфи ва камбағаллар учун буржуазия қўлидан тортиб олдик... Биз мусулмон меҳнаткашларини ўз тарафимизга қўшилишлари учун ишлаб келдик ва ишлайберамиз!..»

Жаноб Полторацкийнинг Туркистон Мухториятига «садоқати», Туркистон камбағаларига «меҳрибонлиги»ни қаранг-а!

Болшавойларнинг бу қилмишлари бир халқни икки тоифага, икки қарама-қарши синфга ажратиб, бири-ни бирига гижгижлатиб, бирининг иккинчисига гўшти-ни едириб, томошабин бўлишни иташдан бошқа нарса эмас эди.

Бундан ташқари, Туркистон мустақиллиги учун умр бўйи курашиб келган зиёлилар, илм аҳллари, муллалар, маданият ва савдо ходимлари жаноб большевик Полторацкий назарида, меҳнаткаш халқ қаторига, инсон қаторига кирмайди! Булар гўё мухторият учун курашмаган! Чор истибдодидан қутулишни орзу қилмаган!

Ҳар қандай содда одамда ҳам жаноб болшавойлар, нега энди ўз халқи, ўз юрти турганда, сизлар уни табақаларга ажратиб, ўз томонингизга тортишингиз керак. Ўзининг давлати, ўз юртини идора қиладиган Сиздан бошқа ақли расо одамлар ҳукуматда йўқми? — деган савол туғилмасмиди?

Туркистон халқларини ўз томонларига қўшиб олиш учун не-не найранглар ишлатилмади! Не-не тузоқлар қўйилмади!

Бунинг янги бир исботи шуки, жаноб Полторацкий мусулмон меҳнаткашларини ўз тарафимизга қўшиб олиш учун курашиб келганмиз, деган гапни айтади. Ё тавба!.. Бундан ортиқ шармандалик бўладими?

Убайдуллахон большевикларнинг ҳар бир сўзини, ҳар битта ваъдасини миридан сиригача, ипидан-игнасигача таҳлил қилади. Полторацкий: «Биз камбағаллар мухториятига қарши эмасмиз» дейди. Бу ваъдалар ҳам бутунлай ёлғон экани, мухториятга бутунлай қарши ва носамимий эканлигини Убайдуллахон бир адвокат сифатида мантиқан асослаб, унинг сафдошларидан бири — Тоболиннинг съездда сўзлаган нутқидан мисоллар келтириб, фош қилади.

Большевик Полторацкий мухториятга қарши эмасмиз, деса, Тоболин ҳужжатлардан бирида: «Мухториятни ҳозир амалга ошириш мумкин эмас», — деган гапни айтади.

Большевиклардан қай бирининг гапига ишониб керак!

Полторацкий ва жаноб Тоболиннинг сўзлари бутунлай бир-бирига зид, халқни бефаҳм, лақма деб алдашу мунофиқликдан бошқа нарса эмас эди. Халқни гангитиб келинди. Кетма-кет алдов, кетма-кет зулм!

Улар бу билан чегараланмади. Бу алдов, бу хоинликлар давом этаверади.

1918 йилдаги советларнинг ўлка съездида қилган нутқида, Тоболин: «Биз нафақат Русия ҳақида, балки пролетариат синфи ҳақида қайғурамиз, агар халқ хоҳиш-иродаси бу ўлканинг Русиядан ажралиб чиқишини референдум орқали ҳал этишни истаса, унинг ажралиб чиқиш ҳуқуқини сақлаб қоламиз!»

Бу ҳам ёлғон эди. Сақлаб қолганлари — Туркистон Мухториятини қонга ботирганларими? Бу алдовларнинг охири бўладими?

Мана, бошқа халқларга большевикларнинг олижаноб марҳаматлари!

Мана, «ҳуқуқини сақлаб қоламиз!» — деб сақлаб қолганлари! Дунёга жар солганлари!

Авваламбор, нега, сиз сақлаб қоласиз? Нега унинг ҳуқуқи сизларнинг қўлингизда бўлиши керак?

Чиндан ҳам большевиклар ҳар бир халқнинг озодлигига, тақдирига бедахл бўлса, нега уларни ўз ихтиё-

рига қўйиб бермай, ундай қилса, бундай қилса, ундай бўлади деган буйруқ оҳангидаги муносабатда бўлишлари керак?!

Туркистон Мухторияти хиёнаткорона қонга ботирилгандан кейин, халқ орасида «болшавой» деганининг маъноси нима, деб сўралганда, — болшавойнинг маъноси — алдаш, ёлғон, — дейиладиган бўлди.

— Одамнинг кўзига тик боқиб, ёлғон гапириш учун, юзга чарм қошлаб олган бўлиш керак, бўлмаса юз чидамайди, ёлғончининг юзи ўнта бўлади, — дейди халқ.

Р и в о я т:

Икки биродар бир-бирлари билан маълум бир вақтда учрашишни ваъда қиладилар-у, аммо улардан бири ваъдасининг устидан чиқмайди. Орадан вақт ўтиб учрашганларида, унга:

— Ваъда қилинган жойда ёмғир ёғишига қарамай, хўп сени кутдим, тайининг қолмабди, келмадинг, — деса, у:

— Эй, оғайни, тишим оғриб туни билан ухламай чиқдим, ухлаб қолибман, — деган жавоб қилади. Аммо буларнинг гапига қулоқ солиб турган танишлардан бири:

— Бунинг баҳонасига ишонма, гапи ёлғон. Тиши бўлса, оғрийди-да, тишлари ясама, қуйма, — деган экан.

Яна бир ривоят:

Харидорлардан бири сотувчига:

— Молинг ёмон чиқса, нима бўлади? Қарғайман, — деса, сотувчи ўша заҳоти унга:

— Болаларим бор, болаларни ҳақи ёлғон гапирмайман! — дебди. Бу жавобни эшитганлардан бири:

— Унинг гапига ишонманг, гапи ёлғон. Бола у ёқда турсин, ҳали уйланмаган, бўйдоқ, — деб уни шарманда қилади.

Дарҳақиқат, Советлар ҳам ҳар куни турли хил товланадилар. Кечагина: «Мухториятни ҳозир, зудлик билан амалга ошириш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас!» деган болшавойлар, кейинчалик рухсат бериб, озодлик, мустақиллик ваъда қиладилар. Орадан кўп ўтмай, юқоридаги ваъдаларидан айнийдилар. То-

болин, Туркистон ўлкаси ишчи-деҳқонлардан иборат Совет ҳокимиятини тан олиб, унга қўшиладимиз ёки ажралиб чиқадимиз, — буни референдум йўли билан ҳал қилиш керак, — дейди.

Халойиқ бунга ҳам ишонмайди. Аслида, большевиклар референдумнинг ҳам амалда ўтказилишини ис-тамас эдилар. Чунки кўпчилик халқ албатта советлардан ажралиб чиқишини, мухторият учун овоз бери-шини ҳис этардилар. Лекин бу йўлни ҳам тутмоқ бўлишларидан мақсад эл олдида, жаҳон олдида ўзла-рини демократ қилиб кўрсатиш, ўзлари мустақамла-ниб олгуларича халқни алдаб, босиб туриш, борди-ю, мақсадлари амалга ошмаса, акс ҳолда, зўравонлик ва ҳарбий кучларга ишониб иш тутиш эди.

Большевикларнинг шартлари бўйича Туркистон Мухторияти бўлиши учун, пролетар давлати тузиш учун референдум ўтказиш керак экан. Ўтказилди ҳам дейлик, ундан кейин-чи?! Борди-ю, камбағал пролетариатлар мухториятни ва ажралиб чиқишни қўллаб-қувватлаб, ёқлаб чиқсалар-чи? Советлар улар-нинг талаби бўйича, мана энди ўз эрklarинг ўзла-рингда, деб ўз ихтиёрларига қўйиб, Туркистонни таш-лаб, қизил аскарларини бу юртдан олиб чиқиб ке-тармикинлар? Намойишчилар ўққа тутилмайдими? Бу жуда яхши!

Лекин Советлар референдум ўтказишга рухсат эт-маслариданоқ бундан хабар топган бутун ўлка бўйлаб ҳамма вилоятларда оммавий намоийишлар, халқ йиғин-лари бошланиб кетди. Убайдуллахон Наманганда 100 мингдан ортиқ кишилар кўчаларда йиғилгани, Тош-кентнинг жоме масжидида Мунаввар қори, Шерали Лаптинлар ва бошқалар иштирокида 60 мингдан ор-тиқ халойиқ йиғилганини билади. Бундан ташқари, ха-лойиқ кўчаларга, Оқмасжид томонгача чўзилиб кет-ган жоменинг ҳовлисию томларигача чиқиб кетган эди. Қўлларида «Яшасин мухториятли Туркистон ва унинг ҳукумати» деган ёзувлар, байроқлар кўтарган намо-ийишчилар, Туркистон ҳукуматидан бошқа ҳеч қандай ҳукуматни тан олмасликка қарор қабул қиладилар. 60 мингдан ортиқ йиғилганлар «Омин, Оллоҳу акбар» деб фотиҳага қўл очиб, қасамёд этадилар.

Шаҳарнинг руслар яшайдиган қисмидан жуда

кўпчилик «Туркистон ўлкасига мухторият» шиори, байроқлар билан, ҳатто рус жамоатчилиги вакиллари мусулмонларни табриклаш учун Шайхонтаҳур масжиди томон оқиб кела бошлайдилар.

Намойишга мусулмонлардан ташқари, руслар, яҳудийлар, арманлар, большевиклардан бошқа турли-турли ижтимоий-сиёсий ташкилотларнинг вакиллари қатнашадилар. Айниқса, Чор Русиясининг зулмини татиған халқлар, энди большевикларнинг тузоғига илиниб ўз эрklarидан маҳрум бўлишни истамасдилар. Эркилик олған халқларнинг бахти билан ўз бахтларидан қувонардилар. Ўзбек халқининг мухториятга эришганини шунинг учун ҳам табрикламоқда эдилар. Улар ўзбеклар қатори ўзларини халқ комиссарлари деб атаған большевикларнинг хатти-ҳаракатларидан норозилиklarини билдиришди.

Намойишчилардан бирининг:

— Туркистоннинг ери — бизнинг танимиз, суви — қонимиздир... Кимда-ким бу иккисига тегадурғон бўлса, бизнинг танимиз билан қонимизга тугулғон бўлажак, — деган ҳайқириғи, бу бир одамнинг эмас, юз минглаб одамларнинг тилларида такрорланиб момақалдиरोқдек бутун ўлка бўйлаб ёйилиб кетди. Халқнинг қасамидек гуруллади.

Туркистон ўлкасининг ҳамма жойларида бўлиб ўтган намойиш қатнашчилари номидан қуйидагича қарор қабул қилинади:

— «Биз мусулмонлар синф ва даража айирмаларига қарамасдан (бу большевик Полторацкий ва Тоболларнинг бир халқни бой, камбағал, буржуазия деб бўлиб, хато қарашларига билдирилған эътироз эди), Туркистон мухториятини олқишлаган ҳолда, Туркистонда вужудга келған халқ ҳукуматини ва Туркистон халқи тарафидан бир оғиздан баён этилған тилакларига ҳамда бирга истиқлол йўлида қадам босишда ва ўз кунимизни ўзимиз кўрабошлашда ёрдам этар...

Шунга имон келтирған ҳолда, Туркистон ҳукумати атрофида жипслашиб, муваққат ташкилотларни душманларча муомала қилувдан сақланишга... тинч-тотувликни сақлашга даъват этамиз... Бугундан эътиборан ҳур бўлған Туркистоннинг бир тўғон каби халқларимиз орасида гуноҳсиз қони тўкилмасин!

Яшасун мухториятли Туркистон!..»

Мана, советлар ҳокимияти талаб қилган референдумга Туркистон халқларининг берган ижобий жавоби!

Ундан кейин нима бўлди?

Ундан кейин халқ, чиндан ҳам Мухторият, хуррият ва истиқлол тарафдори эканига советлар ишониб, тан бердиларми?!

Бундан ортиқ яна қандай қилиб халқнинг фикрини билиш мумкин эди? Большевиклар бунга қандай жавоб қайтардилар?

Убайдуллахон большевикларнинг намоишдан кейин қилган жавобларини эсларкан, қоп-қоронғи тубсиз жарлик ёқасига келиб қолгандек, юрагини ваҳм қопларди. Большевиклар, намоишчиларнинг талабини халқнинг фикри дея қабул қилиш ўрнига, буни советларга қарши исён деб баҳолаб:

«Туркистон Мухторияти ҳукумати ва унинг аъзоларини қонундан ташқари ҳолатда деб ҳисоблансин, бошлиқлари қамоққа олинсин!» деб буйруқ чиқарадилар.

Мана, халқ фикрига амал қилиш! Бу буйруқнинг биринчи қурбони яна Убайдуллахон бўлган эди. Бу буйруқ умумий қатли омнинг бошланиши бўлди. Буйруқ чиққан кундан кўп ўтмай Тошкентнинг Ўрда кўприги олдида намоишчиларни ўққа тута бошладилар. Раҳбарларни қамадилар. Қўлга тушмаган Садриддин аълам ва бошқалар чет элларга қувғин қилиндилар.

Хуллас, ундан кейин? Ундан кейинми? Сўзламоққа тил бормайди.

Туркистон Мухторияти ҳукумати халқ бошига тушган бундай ноҳақликлар, қонхўрликлардан додга келиб, умид билан Сталинга мурожаат қиладилар:

«Тошкент Халқ Комиссарлари Советига, ҳокимиятни Туркистон Мухторияти ихтиёрига топшириш тўғрисида фармойиш беришингизни сўраймиз. Бу билан Сиз, жуда катта фалокатга олиб келувчи анархия ва қўш ҳокимиятчиликдан қутқарган бўлардингиз».

Сталинга юборилган бу мурожаат сўнгги умид ва сўнгги чора эди. Бошқа илинж ҳам қолмаган эди. Бу даврда Совет ҳокимияти анчагина мустаҳкамланиб,

оёққа туриб олган, ўзининг ички душманлари Колчак, Деникинларни тор-мор этиб, унча-мунча кичик ўлкаларнинг додларини писанд қилмайдиган мавқега эга бўлиб қолган эди. Минг дод солгани билан қўлидан ҳеч нарса келмаслигига амин эди. Бу Сталиннинг уларга қилган жавобида жуда аниқ ифодасини топган эди.

Унда:

«Совет комиссариатини истамасангиз, қўш ҳокимият Сизга маъқул бўлмаса, уни куч билан йўқота оласиз», — дейилган эди.

Ё тавба! Куч биланмиш! Қайси куч билан? Қандай куч билан!

Чўлпоннинг қалбидан:

Халқ денгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир,

Халқ исёндир, халқ оловдир, халқ ўчдир...

Халқ қўзғалса, куч йўқдирким, тўхтатсин!.. —

каби ғазабнок сатрлар отилиб чиқади.

Қўқон Мухториятининг ички ишлар вазирлигини йўқ қилиш, халқнинг қўлидаги қурооларнинг ҳаммасини топшириш ҳақида советларнинг буйруғи чиққандан кейин халқнинг қўлидаги теша, кетмондан бошқа нарсанинг ҳаммасини тортиб олинганлигини била туриб, бундай жавоб қайтариш! Энди бу, қўлингдан келганини қил! Кучинг бўлса қани, бизга кўрсат-чи! — деган зўравонликдан бошқа нарса эмас эди!

Сталиндан шундай жавоб бўлишига Убайдуллахоннинг имони комил эди.

Ундан кейин-чи?

Убайдуллахон Сталин билан иккинчи маротаба учрашувга кетган Илёс Алқин келгунча, совет давлати пайдо бўлган 1917—1920 йиллар орасида Туркистон кечирган фожиа ва адолатсизлик, алдов ва ёлғон, қирғин ва қамок, қатағону офатларни кўнгилдан ўтказаркан, советларнинг бу мудҳиш хиёнатларидан бошларини деворга ургудек ҳолатга тушган эди.

Убайдуллахон Бутир қамокхонасида сўроқ қилган Совет терговчисининг: «Ёлғон учун жазо бор, ростини айт», деган сўзини эслайди. Совет раҳбарларининг бундай алдовлари учун уларни ким жазолайди! Ким суд қилади?

Келажак! Фақат келажак!.. Буларни халқ олдида очик суд қилиш керак-ку! Қилинур!

Убайдуллахоннинг бу аламли хитобларини ким эшитарди!

Дардларини ичига сиғдиролмаган Убайдуллахон, ҳовурини босиш учун бўралаб ёғаётган қорга қармай, кўчага отланади. Кутилмаганда ит етаклаган одамга дуч келади-ю, чўчиб нима учундир умрида чапанича сўкишни билмаган Убайдуллахон оғзидан дарғазаблик билан айтилган «қанжиқ» деган сўз отилиб чиқади. Бу, уни чўчитган итга нисбатан айтилдими ёки хаёлида жамланган кимгадир бўлган нафратининг сиртга қалқиб чиқишимиди, билиб бўлмас эди.

Гарчанд ўйлашни истамаса ҳам, унинг вужудига сингиб кетган «Ундан кейин-чи? Хўш, нима бўлди? Энди нима бўлади?» — деган савол ҳамон хаёлига ҳукмрон бўлиб, уни қийнарди. Аслида, Сталин билан бўлган учрашув ва болшавойларнинг «Туркистон Мухторияти раҳбарлари қамоққа олинсин!» деб чиқарган фармонларидан кейин, энди нима бўлади? — деган саволга жавоб излашга эҳтиёж ҳам қолмаган эди.

Айниқса, Лениннинг мустақиллик истаган халқларга нисбатан: «Бундай халқ душманларига, социализм душманларига, меҳнаткашларнинг душманларига раҳмшафқат бўлмаслиги лозим... Бойлар ва уларнинг ювиндихўрлари билан, буржуа зиёлилари билан ҳаёт-мамот жанги бормоқда...

Бу борадаги ҳар қандай заифлик, ҳар қандай тебраниш, ҳар қандай пачакиланиш социализм олдида улуғ жиноят бўлади!» — деганлари Убайдуллахоннинг «Энди нима бўлади? Қандай бўлади?» — деб қийналиб ўйлаган саволларига аниқ жавоб эди. Демак, эртаси нима эканлигини Убайдуллахон яхши биларди!..

Жиноят деб нимага айтилади? Жиноят саналган нарса, ахир жазосиз қоладими? Йўқ, албатта!

Ленин айтган зиёлилар ким? Сиз билан биз — зиёлилар! Демак, бизларнинг тақдиримиз аён — сургун, қамоқ, қочқинлик... Дарбадарлик!.. Аммо халқимизнинг келажак тақдирлари-чи?!

Ахир! Ё алҳазар!.. Октябр тўнтариши бўлгани, шўро ҳукумати бутун ҳокимиятни қўлга олгани 17-йилдан

бери тўрт йил вақт ўтди. 1921 йилга қадам қўя бошладик. Уч-тўрт йилдан бери, инқилобнинг биринчи кунидан, жазолашни бошладик. Уч-тўрт йилдан бери от-от, қама-қама, жазолаш, сургун!..

Кимни? Зиёлиларни! Кимни? Бойларни! Яна кимларни? Руҳонийларни! Буларнинг гуноҳлари нима, ахир! Илмли бўлганими? Худога ишонгани, диндорлигимиз? Бойларнинг айби, мамлакатма-мамлакат кезиб, элни дунёга танитиб, ўз халқининг эҳтиёжини қондиргани, маданият олиб келганими!

Ахир, қаердан савдо йўли ўтган бўлса, ўша ерда маданият ривожланган, деймиз. Буни ахир, тарих тан олади, инкор этмайди. Нега энди бойлар зарарли, душман бўлиб қолди!

Шўро ҳукуматига бойлар нима гуноҳ қилди? Шўро ҳукумати бойларни, мол-мулкни талаб камбағал қилгандан кўра, камбағалларни бой қилишни ўйлагани маъқул эмасмиди!

Фафлатга ботган Туркистон халқини Чор зулмига қарши курашга тайёрлаган, унинг кўзини очиш, унинг жон куйдирган, кураш йўлларини ўргатган, инқилобни севинч билан қарши олганлар кимлар? Зиёлилар — жадидлар эди-ку, ахир! Нечун Ленин уларни ўзининг ашаддий душмани санаб қолди?

Андижонда ўн минглаб халқни Чор босқинчилигига қарши газотга кўтарган ким эди? У ҳам руҳоний эди-ку! Дукчи Эшон эди-ку!

Бу жазодан қутулмоқ учун, хўш, қани, нима чора? Бу қирғин қачонгача давом этади? Ўйлаб-ўйлаб, Убайдулла ўзини қаёққа қўйишни билмасди. Бунинг интиҳоси борми? Ёки бизлар ҳам Ленинга қўшилиб дунёни фаҳм этган, дунё маданияти, илм ривожига ҳеч миллат қўшмаган ҳиссани қўшган олимларимиздан, ҳадису тафсирлар яратган уламоларимиздан, дину диёнатимиздан кечиб, уларни душманга чиқариб, улардан кечишимиз керакми? Шунда шўроларга дўст бўламизми? Йўқ, энди бўлди! Миллатни сотиш хоинлик, жаноб Ленин!

Хўш, майли, сиз айрим диндорларни Маркс айтганидек, халқни дин билан «заҳарлаган» деб динларида мустаҳкам эканликлари учун жазоланг!

Айрим зиёли — жадидлар сизнинг социализм йўли-

да қўлаган баъзи қарашларингизга қўшилмаганлари учун...

Майли, ўзининг ақлли ва ишбилармонлиги билан ортгирган мол-мулкени ўз ихтиёри билан, текиндан-текин, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ шўроларга беришга рози бўлмагани учун бадавлат одамларни ўзингизга душман сананг!..

Лекин, жаноб Ленин, халқда нима айб? Нега тўплардан ўқ отиб, уйларга ўт қўйиб, халқни қира бошладингиз!

Шўроларга қарши, сизнинг сиёсатингизга қарши бутун Туркистон бўйлаб — Фарғона, Қашқадарё, Бухоро, Тошкент — ҳамма вилоятларда қурол кўтариб кураш бошлаганлар ахир, улар эмас-ку! Туркистон халқи-ку! Сиз уларни «босмачилар» деб атадингиз! Қурол кўтариб чиққанлар бойлар, мадраса мударрислари, илм аҳли — зиёлилармас! Йўқ! Йўқ! Сизга қарши курашганлар, болаларимизнинг саводини чиқариб илм берган, ахлоқ-одоб ўргатган — зиёлилар жазоланишларига рози эмасмиз, деган фуқаролар-ку!

Шўроларга қарши қурол кўтарганлар — ўзлари ибодат қилиб, намоз ўқиган масжиду мадрасаларнинг молхона бўлишини истамаган, ўзлари зиёрат қилган ота-боболарнинг қабрлари, улуғ авлиёлар ўтган ёдгорликларга ўт қўйиб оёқости бўлишини, ўз дину эътиқодидан қайтишни гуноҳи азим деб билган, сиз, босмачилар деганингиз эмас, халқ-ку, жаноб Ленин!

Босмачи ким Сизнинг назарингизда? Босмачи бировнинг уйига бостириб кириб, талаганлар! Ҳа! Шундай бўлгач, ўзбеклар кимнинг юртига бостириб кирибди! Сизларга қурол кўтариб чиққанлар бойлар эмас, бировни норизо қилиб молига эга бўлишни талончилик, деб билган виждони пок, камбағал деҳқонлар.

Убайдуллахонлар миллат дарди билан маст бўлган тоифалардан эдилар. Буларда на ўлим ва на жазоланиш хавфи! Халқ тақдиридан ўзга кўзларига ҳеч нарса кўринмаган инсонлар эдилар.

— Ҳар бир қамалган одамнинг азоби менинг азобим, — дерди Убайдуллахон. — Ҳар бир отилган одам билан мен бирга ўлганман, — дерди у!

Мен руҳман, руҳни ўлдириб бўлмайди, дерди Убайдуллахон.

Фақат Убайдуллахон эмас, Заки Валидий ҳам, Мунаввар қори, Чўлпонлар ҳам ўз жонларини миллат йўлига тиккан, ўлим билмас одам эдилар...

Убайдуллахон Лениннинг қароридан шу қадар ғазабга келган эдики, ҳатто дўсти Заки Валидий қўшни хонадан чиқиб, унинг хаёлини бўлмаслик учун бир чеккада ўтирганини ҳам сезмаган эди.

Убайдуллахоннинг «кураш» деган сўзини эшитиб, ундан хулоса чиқарган Заки Валидий:

— Ноаҳиллик бир жойда, куч бўлмас, Убайдулла афандим! Халқнинг тақдири шунга боғлиқ эмасми! Бусиз халқнинг тақдирини ўйламоқдан кузатилган наф бўлмас!.. Большевиклар отсалар, минг одамни отарлар. Қамасалар, минг одамни қамарлар! Бу билан халқни қўрқитиб, муродларига етмоқликлари мумкин эмас. Большевиклар буни яхши англайдилар. Аммо бир халқ икки тарафга тортса, бу душманга марҳамат этиш, ўз ватани ва халқининг тақдирига бегоналар эга бўлмоғи учун йўл очиб бермоқ билан баробар бўлур.

Сир яширган дўст бўлмас! Очиқ айтсак, бизнинг Туркистонда ҳозир шундай ҳол мавжуд. Ахир, бизнинг севиқли Файзулла Хўжа ўғлининг қилмишлари! Бик ачинарли! Ачинарли!

Валидийнинг бу гапидан Убайдуллахон ўтирган ўрнида сапчиб тушгандай бўлди. Бу унинг учун кутилмаган «хушхабар эди».

— Файзулла Хўжаев?!

— Файзулланинг большевиклар тарафинда бўлмоғи бу кўп хатарли! Мен большевиклар билан ҳамфикр эмас, амирга қарши курашдагина биргаман деган ўта хато фикрда у!

Наҳот, унинг Туркистон Мухториятини қонга ботирганларидан хабари йўқ бўлса! Большевикларнинг Бошқирдистонга хоинликларини, наҳот, билмаган бўлса! Файзулланинг бу хатти-ҳаракатларини не деб англамоқ мумкин? Мен уни йўлдан қайтаролмадим. Мен унга — наҳот, иккимиз, икки томондан туриб, бир-биримизга ўқ отсак, деган вақтимда у: «Нима чора, бундан ўзга ҳозирча илож йўқ», — деган жавобни айтди. Иккаламиз бир-биримиз билан йиғлашиб хайрлашдик. Қандай даҳшатли кўргилик! Қандай бахтсизлик!

Бир ватан, бир миллат фарзандлари бир-биримизни англай олмай, кўзимизга қараб ўқ отишга рози бўлсак!.. Ахир, Убайдуллаҳўжа!..

Заки Валидий яна нималар демоқчи бўлди-ю, тили тутилди, томоғидан биров бўғгандай сўзи бўғзида қолди-ю, узоқ бир хўрсиниқдан кейин: — Бу қандай оғир! Бунга қандай чидамоқ мумкин, ахир! Душман бир чеккада қолиб, икки ака-ука бир-бирини бўғизласа! Астаффурулло!.. Астаффурулло! Бу — биз учун иснод!

Файзулла Хўжаевни бу фикрдан қайтармоқ учун мен унга Ленин билан миллий масалалар ҳақида бир неча йил бирга ишлашганимни, Сталиннинг қандай одам эканлигини яхши билишим, буларга ишониш бирда мумкин эмаслигини айтиб бир далили сифатида, Турор Рисқуловнинг қўлига тушган Ўрта Осиё хорижий ишлар комиссарлигига юборилган яширин ҳужжатни ўқиб бердим. Унда диний ва тариқат жанжалларини кучайтириш зарурлиги, шахсий ифволар, савдогарлар ва шайхлар орасида баҳс, келишмовчилик туйғуларини кучайтириш ҳар бир коммунистга тавсия қилинган... Мана, коммунистларнинг тутган йўли! Мана, сиёсати!

Аммо шунда ҳам Файзулла Ленин қилган ваъдаларга ишончдан қайтмади. Фрунзе ва Куйбишев билан Амир ҳукмронлигини парчалагунча большевиклар томонида туриб «босмачилик»ка қарши курашажагини айтди. У большевикларнинг юқорида айтганимдек, битта халқни бир-бирларига қарши қўйиш билан мақсадларига эришмоқ бўлганларини ҳис қилмади. Илмоқларига илинди, халқимизнинг тақдирини кимларга ишонмоқ бўлди?

Заки Валидийдан бу гапларни эшитган Убайдуллаҳон нима хаёлларга чўмди, тилини тишлаган одамдай узоқ сукутга ботди. Албатта, Файзулла Хўжаевнинг тутган бу йўли ниҳоятда хатарли, ачинарли эди.

Убайдуллаҳон жиддий масалалар ҳақида гап кетганда ўйчан, камгап; ниҳоятда фикрли, масаланинг моҳиятига етмасдан гапга оғиз очмайдиган эди. Лекин Валидийнинг гапига ўзининг хулосаси сифатида, халқнинг «Ёт ярлақамас, туққан ўлдирмас» деган ҳикматни айтиб, Файзулладек одам бунга амал қилмаганига афсусини билдирди, холос!

— Биз бу ерда куйиб ёняпмиз-у, аини замонда Фрунзе қонхўрлари ўнлаб тўпу аэропланларда Бухоро устига ўқ ёғдириб, муқаддас масжиду мадрасаларимизни ёндириб кул тепага айлантормоқда. Жон сақлаш учун уй-жойларини ташлаб, кийим-кечаксиз, озиқ-овқатсиз кўчаларда қолган бечораларнинг аҳволи не кечди экан?

Ўз юрти ҳимояси учун қўлига қурол тутган фидойиларимизга большевиклар «босмачи» деган тавқиланат тақиб, халқни талаб, қирғин қилган бир маҳалда, Файзулла большевикларни ҳомий билиб, амирга қарши курашиш баҳонаси билан уларни юртимизга киритиш эмас, аксинча, бир душмандан қутулиб, иккинчисига тутилишни ўйламоғи лозим эди.

— Мен бир нарсага ҳайронман. Ақлим етмайди. Шоир Абдулҳамид Чўлпон менинг Ўренбургда саркотибим бўлган қозоқ Саитғора Моғоз каби қозоқ жадидлари Тошкент, Фарғона, Алаш ўрдада «босмачилар» билан алоқа ўрнатишимизда озмунча хизмат этдиларми! «Босмачи»ларнинг мақсадларини тушуңдилар. Аммо Файзулла-чи? Ҳатто у бизларга ёрдам бермоқчи бўлган турк дўстимиз Анвар пошого қўшилишни истамади.

Убайдуллахон унинг гапини бўлиб, Чўлпоннинг: «Дўст билан душманни фарқ қилмасликдан катта жиноят йўқ», — деган ҳикматини эслатиб:

— Чўлпон буюк шоиргина эмас, буюк файласуф ҳам. Шоир сайлов қонунига алоқадор масалалар, ҳуқуқларимиз бўйича жуда ажойиб дoston ҳам ёзди. «Босмачилар» ҳақида Чўлпон «Шинел ўрнида тўн, рус офицерларининг ўғирлик билан топилган олтин камарлари ўрнида қизларимиз муҳаббатларини қўшиб тиккан шоҳи белбоғ бойлаган йигитлар — бизнинг фидойи лашкарларимиз», — деган эди.

Ўз юртининг ҳимояси учун қўлига қурол тутган фидойиларимизга болшевиклар босмачи деган тавқиланат тақиб, халқимизни талаб, қирғин қилган бир замонда бизларнинг буңда турмоғимиз!..

Убайдуллахон ватанга қайтиш, босмачиларга раҳбарлик қилиш кераклигини айтди. Аммо бунинг иложи бўлмади, йўли тўсидди. Сталин билан иккинчи марта учрашувдан қайтган Илёс Алқин «ўзи Москва-

да ишга қолдирилгани, Убайдуллахоннинг эса ҳозирча Москвадан кетмай туриши кераклиги» ҳақидаги хабарни олиб келди. Тезда ватанга қайтиш умиди барбод бўлди.

— Кетмай турсин! Ё тавба! Буйруқ тариқасида ай-тилган бу гапни Убайдуллахон ўзи учун ҳақорат деб қабул қилди. — Тавба! Мен кимман? Ким? Бутунлай қул қилиб олганларини билмаган эканмиз-да!..

Нега энди, менинг қачон, қаерга бориш-келишим бировларнинг ихтиёрида бўлиши керак экан! Тенгхуққли иттифоқ бўлишнинг шарофатими бу.

Биримиз иккинчимизга буйруқ берсак, биримиз ик-кинчимизни қамасак, судсиз, терговсиз отсак, оссак, бу иттифоқ эмас, ноиттифоқлик саналмайдими?!

«Кетмай тур!» эмиш-а! «Москвадан ташқари чиқ-масин!» Демак, «Мендан берухсат жилма!..» «Ҳозирча сенга рухсат йўқ!» Ё Парвардигор! Мен ҳали ҳам асир-манми! Ҳали ҳам озод бўлганим йўқми?

Илёс Алқин олиб келган хабардан бир дамгина ўз ихтиёрини йўқотган Убайдуллахон:

— Мен кимман?! Ким!!!

Мен муқаддас Истиқлолим барбод бўлгандан бери дарбадарлик, қамоқ, хўрликларга маҳкум Убайдулла-ман!

Мен — чор империясининг мустамлака зулмига қарши ҳуррият учун курашиб келган инсонман-ку!

Мен — дунёни тенгсиз зулматдан, ўзаро қирғиндек офатлардан қутқармоқ ниятида йўлга отланган буюк инсонлар авлодиман!

Мен — Турон байроғини юксак кўтариб, ҳуррият ва озодлик учун курашга отланган миллион-миллион-ларнинг бири Убайдуллахонман!

Мен — 1917 йилнинг 26 ноябридаги Умуммусулмон съездида минбардан халқ вакиллари айтган: «Туркистоннинг ери — бизнинг танимиз, суви — қонимиз-дир... Кимда-ким бу иккига тегадурғон бўлса, бизнинг танимиз билан қонимизга қасд қилган бўлажак», — деганларнинг бириман-ку, ахир!

Бу қасамёд бугун Москва чангалида турган Убайдуллахон ёдидан бир дақиқа кўтарилмаган эди.

Мана, сенга Истиқлол! Мана, сенга Октябрь инқилоби бахш этган «Туркистон Мухторияти!» Мана, қон

тўкиб, йиллар бўйи курашиб, кутганинг ҳуррият, Убайдуллахон!

Истиклол!.. Истиклол!.. Ҳуррият, Ҳуррият!.. деб мана, нима бўлдинг! На айшу ишрат, на бола-чақа орзу-ҳавасини кўрдинг! Онанг умрини фироқингда куйдириб ўтказдинг! Эшикка термултирдинг! Отанг каромат қилиб айтганидек, миллат дарди билан маст бўлдинг! Оқибат нима бўлди, Убайдуллахон! Яна қарам бўлдинг!

Бу азоб-уқубатли ўйлар чангалида қалби гижимланган, дунёдан кечгудек бўлган Убайдулла, Амир Темур номи хотирида бехос тикланиб, вазмин хаёллардан эгилган боши кўтарилиб, хушxabар эшитган одамдек қаддини ростлади. Темур номи келажак умидларига ишонч уйғотгандек, кўзларидаги ғамгинлик ариб, юзига майин табассум чиқиб, қандайдир қувонч акс этди. Гўё тинимсиз курашишлари оқибатида барбод бўлган Туркистон Мухторияти қайтадан Буюк Турон давлати бўлиб дунёга келгандек туюлган эди, унга! Туюлиш эмас, шундай бўлиши ҳам шубҳасиз эди.

Тутқуннинг хаёли қанчалик ширин, умидбахш бўлмасин, барибир у бир дақиқалик! Тутқунлиги ёдига тушиши биланоқ, ярқираб турган қуёш юзини ногаҳон қора булутлар қоплагандек, ширин хаёллар ўрнини ўша ондаёқ қайтиб тутқунлик алами босади-қўяди.

Бизларни турли «меҳрибонлик»лар билан Русиядан ташқарига чиқармасликларининг боиси болшевикларнинг махфий хатларидан бирида шундай изоҳланади:

«Миллий ўлкалардаги эл ичида сўзи эътиборли, ташкилотчи, халққа таъсир ўтказиши мумкин бўлган машҳур одамларга марказдан амал бериб, бундай кишиларни ёллаб олишга уриниш керак. Бу билан биз халқни бизга қарши кўтаришларидан қутулган бўламиз. Мабодо улар бизнинг истагимизга кўнмасалар, юртларида юқори лавозимларга кўтарилишларига йўл қўймаслик керак!»

— Мен Ленин билан учрашдим, — деди суҳбатлардан бирида Валидий. — Ленин мендан босмачиларга қарши курашда Файзулла Хўжаевга ёрдам беришимни илтимос қилди. Мен Ленин фикрига қўшилмадим. Ленин ўйланиб қолди. «Да» дейишдан бошқа гап айтмади, хайрлашдик... Менга маълум бўлишича, Файзулла-

га Бухоро Жумхурияти раислигини ваъда этишибди!
Мана, советларнинг тутган йўли.

*Кирланиб битдим ўзим, дунёни поклай олмадим,
Чунки иблисларни, олчоқларни ёқлай олмадим!*

Абдулла Тўқай айтганидек, бу иблис, бу олчоқлардан ҳали-бери қутулишимиз осон эмас.

— Бизлар ташна эдик, сув сўрадик. «Тилаб олган ёмғир бошга бало» деганларидек, фарқ қилсин, деб эмас, обод қилсин, ташналигимизни қондирсин, деган умидда эдик. Бу бизни вайрон қилди. Тошқин офатга айланди. Хароб қилди...

Туркистон халқининг бошида босмачилик баҳонаси билан большевиклар қилич ўйнатиб турган бир пайтда, буларнинг қандай қилиб Москвада қолиши мумкин эди!

Убайдуллахон билан Заки Валидий қандай яширин йўллар билан Туркистонга етиб олиш режаларини охирига етказгунларича бўлмай, кутилмаганда буларни излаб келган Мустафо Чўқайбек билан Вали Қаюмхон эшик қоқмаёқ, озодликда дийдор кўришиш насиб этганидан беҳад хурсанд кириб келадилар. Бир-бирлари билан кучоқ очиб кўришадилар. Кўришадилар-у, аммо умр бўйи орзу қилиб келганлари Туркистон халқларининг озодлик учун курашининг фожиали тақдири кўнгилларига эрк бермай, энг яқин одамларидан ажралган кишилардек, кўз ёш билан бир-бирларини бағирларига босадилар. Сўзсиз, жим кўз ёшларини артадилар.

Туркистон Мухторияти Советлар томонидан барбод этилгандан сўнг унинг раҳбарлари бўлган буларнинг ҳаммаси қочқин, ярим тутқун ҳолида яшардилар. Мустафо Чўқайбек Парижга, Вали Қаюмхон Берлинга кетаётган бўлиб, Убайдуллахон ва Заки Валидий билан яширинча учрашиш имконини топган эдилар.

Бу уларнинг сўнгги учрашувлари бўлди. Убайдуллахонга Тошкентга қайтиб келиш насиб этмади.

1928 йили Убайдуллахўжанинг Сибирга сургун қилингани ҳақида хабар келди. Барчани қайғуга солди...

У н и к к и н ч и б о б

ҲУКМ

Бугун Асадулла махсумнинг уйида жамоат жам. Кечаси билан судга тушган папка-папка жиноий ишларни кўришдан бўшамай, эрталаб кетиб, ҳамма ётганда қайтадиган Убайдуллахон ҳам бугун ҳамма қатори дастурхон бошида, ўзбек оиласига сингишиб, урф-одатларига кўникиб кетган хотини Маликахон хурсанд. У уйда ўзбекча кийиниб, тилимизга ҳам ўрганиб қолган. Ҳамма тўпланиб, Убайдуллахон ҳам даврада ўтирганидан у айниқса хурсанд. Опаеси Тўхтаҳон:

— Бугун ҳамма уйда! Кечқурунга нима овқат қилсам экан? Убайдулла, сен уйимизни овқатларини соғиниб қолгандирсан, ахир. Ош қилақолайми?! — деб сўрайди.

Убайдулла ўйланиб жавоб бергунча ҳам бўлмай, Асадулла махсум унинг ўрнида хотинига:

— Ҳой, сен ҳам қизиқсан-а! Убайдуллахон нима овқат ейишини сўраб утирасанми? Уни нима билан нафси ором олишини билсанг, битта неъмат бор, бошқа нарса керакмас унга. У ҳам бўлса, миллат! Миллат!

Бу Убайдуллага нисбатан айтилган кесатикмиди ёки шунчаки ҳазилмиди, Убайдулла ҳам завқ билан кулди.

— Ота, жуда тўғри айтдингиз, — деб ўғли Суннатилла гапга аралашган эди, Асадулла махсум унга жиддий қараш қилиб:

— Тўғри, дегин?!

— Ҳа, албатта!

— Албатта, дегин! Ҳа, энди, менинг гапимни тўғри-эгрилигини сен биласан. Сен тушунтириб, айтиб турмасанг бўлмайди! — Ҳар бир гапнинг тагига етадиган, ахир, ҳатто Бедилни ўқиганда турли маъно топа оладиган Асадулла махсум, ўғлининг бундай луқма ташлаганини беодоблик, катта одамдан ўзини билимдон қилиб кўрсатиш, деб қабул қилган эди. Унинг гапини эшитган атрофдагилар кесатиклигини сезган бўлсалар-да, Суннатилла бунга эътибор ҳам бергани йўқ. Унинг хаёли бутунлай бошқа нарсада эди:

— Ахир, ота, жуда тўғри айтдингиз! Тўғри-да! Убайдулла акамни миллатдан бошқа нима ташвиши, нима

дарди бор. Ҳатто уйда камдан-кам бўлиб, овқатларни номини ҳам эсдан чиқарганлар шекилли, нима де-йишни билмай ўйланиб ўтирибдилар, — Суннатилла яна ўз хаёли билан бўлиб, «тўғримасми?» деб ўзи қай-тарди. Бир оз кулги бўлди.

Гапга Башриллахон аралашиб:

— Дарҳақиқат, Суннатилла айтгандек, Убайдулла акам деярли йигирма-ўттиз йил ичида, 1905 йилда Са-ратовга ўқишга кетгандан то шу вақтгача, хўш, қанча кун уйда бўлдилар? 1913 йилда Саратовдан қайтиб келиб газета чиқардилар-у шу сабаб бир йилга қама-либ, уйда бўлмадилар. Қамокдан чиққандан кейин Тур-кистон Мухторияти тузилган 1918 йилгача икки-уч йил Тошкентда бўлдилар-да, кейин яна қувғинга учраб, Бошқирдистонга кетдилар. Ундан кейин ўша ердан Бу-тир турмасига қамоққа олиб кетилганларича, бир-икки йил қамоқда ётиб чиққанларидан кейин ҳам, ўз юрт-ларига қайтишга рухсат бўлмади. Масковда олиб қолишди. Бу нима эди? Бу ҳам бадарғанинг бир хили эмасмиди. Бундоқ ҳисоблаб кўрсам!.. — Башриллахон нафаси сиқилгандек бир дам гапиролмай қолди. — Акамлар йигирма йил ичида тўрт-беш йилгина ўз уй-ларида, ўз юрти Тошкентда бўлган эканлар. Миллат дардини, Туркистонга муҳаббатни худо ҳаммамиздан ҳам кўпроқ акамнинг аъзойи баданига сингдирган.

Ўғлининг бу гапларини кўнгилсизлик билан эшит-ган онаси Тўхтаҳон, кўзига чиққан ёшларини енги билан артиб, Убайдулланинг бошини бағрига босди. Башриллахонга:

— Ўғлим, бу гапларни бас қил. Кўрган-боққан таш-вишларимиз энди шу бўлсин. Ҳамма бутун уйда, кеч-қурунга ош қилақолайлик. Маликахон ҳам уста бўлиб кетган, — деб фотиҳа ўқиб, ўрнидан турди.

Агар Убайдуллахоннинг 1905 йилдан то 1938 йил вафотигача ўз юрти, ўз ҳовлисида қанча йил бўлгани-ни ҳисоблайдиган бўлсак, етти-саккиз йилдан ошма-ган.

Ахир, Москва сурғунидан йигирманчи йил ўртала-рида қайтгандан кейин орадан уч-тўрт йил ўтмай, 1930 йилда яна қамалганча... 1938 йилда... — Башриллахон ўпкаси тўлиб гапиролмай қолди.

Убайдуллахон ўз уйи, ўз она юрти Туркистонда

бўлганидан, уни қайтадан кўришга мушарраф бўлганидан қанчалар қувонган бўлмасин, у ўзини ўша йиллари озод Туркистонда эмас, дўзах оташига дуч келгандек ҳис этди.

Ахир, ўзлари учун муқаддас бўлган юртлари Туркистон, Турон номларини тилга олганлар пантуркист, панисломистлар деб атаб ҳақорат, таъқиб қилинишлари учун курашганмиди?

Давлат тепасини қизил комиссарлар эгаллаб, Турон лашкарлари ўрнини Совет қўшинлари эгаллади. Фақат рус аскарлари эмас, очарчиликдан «Волга бўйида одамлар одамларни еди» деб Ленин ёзганидек, Русиядаги очлар ҳам Тошкентга — «нон шаҳри»га болачақалари билан ёпирилиб келиб қорин тўйғазсинларда, тер тўккан халқ очдан ўлишини кўрай, деганмиди?

Фақат рус аскарлари, очлар эмас, илм ва маърифат тарқатиш баҳонаси билан рус миллатидан иборат турли касб эгалари ҳам кўчиб кела бошладилар. Давлат идораларида ҳужжатлар уларга тушунарли бўлиши учун «улуғ» Ленин тили — рус тилида олиб бориладиган бўлди. Убайдулла шунинг учун умрини бағишлаганмиди! Шунини орзу қилганмиди!

Фақатгина давлат идоралари, давлат чегараларидагина эмас, урф-одатларимиз, тилимиз устидан ҳам энди бошқалар ҳукмронлик қила бошладилар.

Бу сиёсат кундан-кунга авж олаверди.

*Қай одам эсламас ўзин ёшлигин,
Она амасини унутар ким ҳам?
Фақат унутади — ўз она тилин,
Она сутин таъмин унутган одам.*

— Ўз она тилин унутмоқ — ўз урф-одатларидан кечмоқ эмасми, ахир! — деди Убайдулла.

Тилдан кечсак, урф-одатларимиздан, миллатдан кечсак, Шўро аскарлари қўриқласа, тарихимизни қораласак, динга йўл қўйилмаса! Ҳамма-ҳаммасидан кечиб, мосуво қилиб, бунинг ўрнига шўро ҳукумати бизларга нима бермоқчи? Ахир, бу ватандан бутунлай айрилиш-ку!

Одамлар яна мени бой гумон қилиб қамаб қўймасин, деб от минишдан, ҳатто домла деб ўйламаслиги

учун кўпчилик салла ўрашга ҳам қўрқиб қолган замон бўлса!..

«Миллатлар ўз тақдирларини ўзлари ҳал қиладилар...» деб Ленин, Сталин қилган ваъдалари қани? Шуми!

Фақат бу эмас, бир томондан қишлоқ аҳолисини босмачилар деб, уларнинг бошлиқларини эса қўрбоши деб раҳмсиз отиб-ўлдиришаётган, иккинчи томондан қосимовчилар ҳаракати баҳонаси билан оммавий ҳибсга олиш, суд қилиб отиш бошланган бўлса!.. Ким ҳимоя қилади? Бунга чидаб туриш!..

Бундай аҳволнинг гувоҳи бўлган Убайдулла ўзини қаёққа уришни билмасди. Нима қилиш керак?

Қосимовчилар ҳаракати нима ва улар кимлар?! Булар ўша даврнинг илғор фикрли зиёлилари. Чўлпон, Фитрат, Мунаввар қори каби, Турор Рисқулов, Қайғусиз Отабоев каби сиёсий давлат арбоблари бўлиб, жумҳуриятда авж олган молиявий бузғунликлар, давлат ишларидаги маъмуриятчилик, қонунда кўрсатилган тил эркинлигини йўқлиги ва оғир моддий аҳволни яхшилаш ниятида муқобил фикр билдирганликлари учун Шўро ҳукуматининг душманлари сифатида қамоққа олиниб, суд қилинадилар. Ўша йиллари жумҳурият Олий Судининг раиси Саъдулла Қосимов булардан жиноят топмагани учун ўзи ҳам улар билан гуруҳбозликда айбланиб, барчаси «қосимовчилар» деб қамалади, отишга ҳукм қилинади.

Булар чиндан ҳам ўзбек халқининг душманлари эдиларми? Ким буларни ҳимоя қилади? Қани, ким ҳақни ҳақ қилиб адолат ўрнатади?! Убайдулла томошабин бўлиш учун Русиядан адвокатлик касбини ортириб келганмиди?

Убайдуллахон адвокат сифатида уларнинг судларида бошдан-оёқ қатнашади. Буларнинг бирортасидан терговчи ва судлар жиноятчилар қилганларидек заррача айб топмайди. Ҳаммасини оқлайди. Ҳимоя қилади. Кечалари ухламай судда кўрилиши лозим бўлган ўнлаб, юзлаб жиноий ишларни кўриш билан машғул бўлади ва уларни оқлаб судда адвокат сифатида нутқлар сўзлайди. Бу Шўро ҳукумати олдида очикдан-очик ўзини душманга айлантириш эди. У бундан чўчимайди.

Убайдулла қанчалик олиб борилаётган сиёсатнинг хатолигига қарши чоралар изламасин, миллат учун жон куйдирмасин, кундан-кун ўзининг ёлғизлигини сезади. Акмал Икромов, Файзулла Хўжаевлар билан учрашиб, мадад сўрайди. Афсус, улардан нажот топмайди. Файзулла Хўжаев: жумҳурият бутунлай Иттифоққа қарам бўлиб қолганлиги, бу ҳақда ҳатто 1925 йил ноябрдаги Компартиянинг II съездида айтганлигини, оқибатда, фақат қишлоқ хўжалик соҳасида эмас, ҳамма соҳада ҳуқуқ қўлдан кетаётганидан, ўзининг ожизлигидан нолийди. Файзулла Хўжаевнинг жавоби Убайдулланинг юзига тарсиллатиб эшик ёпишдек бўлди.

Наҳот, бу қарамликдан қутулишнинг чораси бўлмас!

— Мен нега адвокат бўлдим? Кимни ҳимоя қилмоқ учун! Миллатга нафи тегмаган касб касбми?! — Убайдулла бутун қобилияти, бутун кучини шўро ҳокимиятининг таъқибидан халқни ҳимоя қилишга бағишлади. Буни мақсад деб билди.

Убайдулланинг мақсади, унинг жумҳурият раҳбарлари ва жаҳид руҳидаги зиёлилар орасида машҳур ҳуқуқшунос, билимдон киши сифатида обрўга эга эканлигидан хабардор идоралар, қайси йўл билан бўлмасин, ўз хизматига уни ёллашга киришади.

Албатта, Убайдулла бунга ўзича розилик бермасди. Аммо сиёсий ташкилот — у шундай ташкилотки, бир нарсани ният қилдими, ундан қутулишнинг иложини топиш ҳам, қутулиш ҳам мушкул. Чунки унга ишонч билдирилдими, буни рад этиш, совет давлатига хизмат қилишдан бўйин товлаш, деган хулоса чиқарилади.

Убайдуллахоини ёллаш бир томондан давлат арбоблари, шўроларга қарши фикрда бўлган таниқли ёзувчи, зиёлилар ҳақида у орқали маълумот олиш имконини беради. Чунки Убайдулла уларнинг ҳаммасини танийди, улар эса бунга ишонади. Иккинчи жиҳатдан Шўролар душмани саналган кишиларни адвокат сифатида ҳимоя қилишидан қутулинади. Ўша даврда ГПУ деб номланган бошқарма бунга эришади. Бу ҳақда Убайдулла шундай дейди:

«Мен Убайдулла Хўжаев 1926 йил ГПУ (Давлат сиёсий бошқармаси) томонидан яширин агент сифа-

тида ёлланиб, АКСИЛИНҚИЛОБИЙ ҳаракатлар ҳақида, унга алоқадор одамлар ким бўлишидан қатъи назар, маълум қилиш мажбуриятини бўйнимга оламан. Мана шу талаб даражасида ўз вазифамни адо этганман. Мунаввар қори, Саидносир Миржалиловларда АКСИЛИНҚИЛОБИЙ ҳаракатларни сезмаганим учун ҳам улар ҳақида бирор нарса айтишимнинг иложи бўлмаган».

Убайдулланинг бу қилмиши айримларни кутилмаганда ҳайратга солиши табиий. Аммо Убайдулладек одамни миллат хоинига айлантириш осон эмас эди. Бу йўлга киришга шунчаки розилик бермади, йўқ! «Ёвингни ичида бўлганинг яхши» деган ақида ҳам кўнглидан ўтди. У ўз миллати, ватани учун нимаики манфаатли бўлса, ҳамма ишга ўзини қурбон қилишга тайёр эди. Ахир, унинг умр бўйи ўзини курашга бағишладан, миллат бахтини уйлашдан ўзга орзуси бўлмаган. Наҳотки, у ўз дўстлари Мунаввар қори, Фитрат, Садриддинхонлар ҳақида миллатчи деган маълумот етказса! Унинг розилик беришидан бирдан-бир кўзлаган мақсади «АКСИЛИНҚИЛОБИЙ ҳаракатлар ҳақида... Мана шу талаб доирасида вазифамни адо этаман», деб бекорга ёзмаган. У биронта дўстини, миллат, ватан манфаати учун қилган ҳаракатларини аксилинқилобий деб ҳисобламаган. Шўролар Конституцияси доирасида, шунга мувофиқ иш олиб боришни кўзда тутган, ўз миллати манфаати учун курашиш, ёки ҳатто, СССРдан ажралиб чиқишни талаб қилишни у аксилинқилобий жиноят деб билмаган. Чунки буни Совет конституциясида битилган қонуний масалалар деб исботламоқчи бўлган ва бундай ҳаракатларни аксилинқилобий деб маълумот беришни лозим топмаган. Ёлланган вақтда шу йўл билан ўз ҳаракатларини оқлашни олдиндан пишириб қўйган эди. Бундан ташқари, унинг розилигига иккинчи бир сабаб шуки, у дўстларини ҳукумат кишиларини нималар, кимлар қизиқтираётганидан ўз вақтида огоҳлантириш ва шундай хавф борлигидан бохабар қилиш имконига эга бўлди.

Бир неча йил давомида Убайдулла на бир миллатчилик ҳаракати ҳақида ва на Шўроларга қарши бирор аксилинқилобий ташкилот борлиги ҳақида маълумот

беради. Албатта, бу сиёсий ташкилотларнинг сабр касини тўлдиради. Убайдулланинг хатти-ҳаракатлари ГПУнинг фойдасига эмас, зиёнига айланади. Уни йўқотишга киришадилар. 1930 йили ҳибсга олинади.

Убайдуллахон ётган қамоқхонага ўғри, савдогарлар тушмайди. Бу қамоқхонага жосуслар, Сталинга суиқасд қилганлар, миллатчи, халқ душмани каби оғир жиноятларда айбланганлар қамалади. Айбини бўйнига олиб, мен миллатчиман, мен халқ душманман, дейдиганлар узоқ тергов қилинмай, қамоқхонада сақланмасдан, дарҳол, учлик комиссия қарори билан ҳукм чиқарилади-ю, отиладиганлар отилиб, қамоқ муддатини ўтайдиганлар турли ердаги лагерларга жунатиладилар. Кўпчилик ўзбеклар Русиянинг қаҳратон совуқ бўлган — Калима, Магадан, узоқ шимолдаги Таймир яриморолга юборилади. Бу аниқ мақсад билан қилинади. Иссиқ ўлкалардан бу ерларга келганлар очлик ҳамда туф деса туфук яхлайдиган совуқларга бардош беролмай бир йил, ярим йилда сил касали, зотилжам билан оғриб, ўлиб кетадилар ёки қўл-оёқларини совуққа олдириб, умрбод мажруҳ бўлиб қоладилар. Бу дўзахга тушганлар отилмасалар ҳам тирик қайтмаганлар.

Убайдуллахоннинг тергови анча узоққа чўзилди. Чунки бу ерга қамалган маҳбуслар, терговчи қўйган айбни ўз бўйнига олиб, иқрор бўлганликларини қўл қўйиб, тасдиқлашлари шарт эди. Бу шунинг учун шарт эдики, совет ҳукумати беғуноҳ одамларни қаманган, деган даъволар бўлмаслиги керак. Иккинчи жиҳатдан, маҳбуслар шикоят қилган чоғларида ҳам ўз иқрорларидан тонувчи кишилар эканликларини давлат ташкилотлари олдида кўрсатиш учун ҳам бу зарур эди. Терговчилар бунга эришмагунча терговни тугатолмасди. Лекин Убайдуллахон ўзига қўйилган миллатчи, халқ душмани деган айбни қанча азобламасинлар, карцерларга ташлаб, ойлаб фақат сув билан нонга боғлаб қўймасинлар, бўйнига олмади. «Мен ҳеч маҳал халқимга душман бўлган эмасман», деган жавобни қилаберди. Йиллаб қамоқларда ётабериб минг хил дард орттиргани, кечагина қамоқхона касалхонасида юрак касали билан ётиб чиққанига қарамай, «Мен ҳеч вақт ўз халқимга душман бўлган эмасман!» — деб тураверди. Тергов чўзилди. Тергов-

ни тугатиб ҳукм чиқариш учун энди янги-янги, куракда турмайдиган жиноятлар ўйлаб топдилар. Буларни бўйнига оладими, йўқми? Ўзи-ку, энди касалхонадан чиққан. Эндиги қийноқларга бардош бера олармикан?

1919—1920 йилларда қамалганида Ўзбекистонни Совет Иттифоқидан ажратиб, Туркистон Мухторияти тузганлик, миллатчилик, пантуркизм, панисломизм каби жиноятлар билан уни айблаган эдилар. Беш-олти йил қамокда ётиб чиққанидан кейин, 1930 йилда яна қамалганида, энг оғир жиноятлар — ватан хоини, чет эл разведкаси билан яширин иш олиб борган жосус, шўроларга қарши махфий ташкилотларнинг фақат аъзоси эмас, ҳатто ташкилотчиси, ҳатто давлат хавфсизлик ташкилотига ёлланиб, унга ёлғон маълумотлар берганлиги каби жиноят қонунининг бир неча олий жазога ҳукм қилиш мумкин бўлган моддалари билан айбланиб, отиб ўлдиришга ҳукм қилинади. Хотини Е. Хўжаевани эса ҳибсга олиш ҳақида ажрим чиқарилган эди. Отиб ўлдириш, кейин 10 йил жазо муддати билан алманштирилади.

Убайдулла сўнги сўзида ҳаммани ҳайронликка солиб, ўзининг хориждаги қочоқлар билан алоқаси бўлганлиги, турли ташкилотлар билан алоқа қилганлиги, ҳатто давлат хавфсизлиги ташкилотига маълум вақт ёлланганлигини ҳам тан ола туриб, аммо юқорида сизлар ўйлаб топганларингдек, таъбир берганларингдек, биронта ҳам жиноятим йўқ, деб бутунлай рад этади. Нафақат бир ўзи, ҳатто хотинининг ҳам заррача жинояти йўқлигини айтади.

Бу жабрдийда, садоқатли шўрлик аёлни нега қамаш керак!

Қамалишга лойиқ ва ашаддий душманлиги нима экан? Эрини ҳимоя қилиб, Сталинга юборган хатими?

«Ўртоқ Сталинга

Сиздан, юрак хасталигига учраган, эзилган, гуноҳсиз одамга эътибор этиб ёрдам беришингизни ва ҳаётини сақлаб қолишга эътибор беришингизни сўрайман.

Мен Туркистонда таниқли Убайдулла Хўжаевнинг рафиқасиман. Сиз уни 1921 йилда биринчи бор шахсий суҳбатларингиздан яхши биласиз.

Ҳозирги вақтда «қосимовчилик» (Самарқанддаги қосимовчилар устидан суд) муносабати билан газеталар ва Убайдулла Хўжаевга қарши тухмат уюштирилди. Бу ҳол уни Зелинскийга мурожаат этишга мажбур қилди. Зелинский унга газеталарда раддия билдиришни таклиф этди. Мен бу ерда ана шу раддияни илова қилдим ва Сиздан уни ўқиб чиқишингизни сўрайман, у қисқа ва аниқ.

Бу раддияни газеталарда босишмади, албатта. Эндиликда эса мен Тошкентдан У. Хўжаев қамалганлигини эшитдим.

Раддияни ўқиб чиқсангиз, бу уйдирмалардан мақсад унга қарши процесс уюштириш ва уни контрреволюцияда айбаш эканлигини билиб оласиз.

Сиздан бир инсон ва бизнинг доҳиймиз сифатида, биз Сизга ишонамиз, уни бўҳтонлардан ва зулмдан ҳимоя этишни ҳамда уни қамоқдан озод этишни ҳамда унинг Туркистондан чиқиб кетишига ёрдам беришингизни ўтиниб сўраймиз».

25/VI. 30 й.

Е. Хўжаева. Менинг адресим:

Б. Якиманка, 22, кв. 155.

Бу мактубда эрга садоқатдан ўзга жиноят саналадиган нима бор!

Гуноҳи, совет ҳукумати ашаддий душман санаган кишиларни бутун мамлакат бўйлаб қатлиом кетаётган бир пайтда, одамлар юрагини ҳовучлаб, эртага яна кимни қамайди, кимни ўлимга ҳукм қилади, деган қўрқувда яшаётган бир чоғда... ҳукумат ашаддий душман санаган Убайдуллахондек бир одамни қўрқмасдан ҳимоя қилганими?! Бу чин севгига кирмайдими!

Бундан ортиқроқ яна қандай эрга садоқат, бундан ортиқроқ вафо бўлади!

Бундай тухматлар бу эр-хотиннинг бошига энди ёғилиши эмас эди.

Бу эр-хотин не-не азобу уқубатларга, не-не тухматларга дучор бўлмадилар! Ҳатто, 1916 йили Убайдуллахоннинг эл ичида топган эътиборидан ваҳимага тушиб, ундан маҳрум қилиш мақсадида:

«Убайдулла Хўжаев Саратов шаҳрида яшаган вақтида, бадавлат бу аёлнинг мулкига эга бўлиш ниятида

ни тугатиб ҳукм чиқариш учун энди янги-янги, курақда турмайдиган жиноятлар ўйлаб топдилар. Буларни бўйнига оладими, йўқми? Ўзи-ку, энди касалхонадан чиққан. Эндиги қийноқларга бардош бера олармикан?

1919—1920 йилларда қамалганида Ўзбекистонни Совет Иттифоқидан ажратиб, Туркистон Мухторияти тузганлик, миллатчилик, пантуркизм, панисломизм каби жиноятлар билан уни айблаган эдилар. Беш-олти йил қамоқда ётиб чиққанидан кейин, 1930 йилда яна қамалганида, энг оғир жиноятлар — ватан хоини, чет эл разведкаси билан яширин иш олиб борган жосус, шўроларга қарши махфий ташкилотларнинг фақат аъзоси эмас, ҳатто ташкилотчиси, ҳатто давлат хавфсизлик ташкилотига ёлланиб, унга ёлғон маълумотлар берганлиги каби жиноят қонунининг бир неча олий жазога ҳукм қилиш мумкин бўлган моддалари билан айбланиб, отиб ўлдиришга ҳукм қилинади. Хотини Е. Хўжаевани эса ҳибсга олиш ҳақида ажрим чиқарилган эди. Отиб ўлдириш, кейин 10 йил жазо муддати билан алмаштирилади.

Убайдулла сўнги сўзида ҳаммани ҳайронликка солиб, ўзининг хориждаги қочоқлар билан алоқаси бўлганлиги, турли ташкилотлар билан алоқа қилганлиги, ҳатто давлат хавфсизлиги ташкилотига маълум вақт ёлланганлигини ҳам тап ола туриб, аммо юқорида сизлар ўйлаб топганларингдек, таъбир берганларингдек, биронта ҳам жиноятим йўқ, деб бутунлай рад этади. Нафақат бир ўзи, ҳатто хотинининг ҳам заррача жинояти йўқлигини айтади.

Бу жабрдийда, садоқатли шўрлик аёлни нега қамаш керак!

Қамалишга лойиқ ва ашаддий душманлиги нима экан? Эрини ҳимоя қилиб, Сталинга юборган хатими?

«Ўртоқ Сталинга

Сиздан, юрак хасталигига учраган, эзилган, гуноҳсиз одамга эътибор этиб ёрдам беришингизни ва ҳаётини сақлаб қолишга эътибор беришингизни сўрайман.

Мен Туркистонда таниқли Убайдулла Хўжаевнинг рафиқасиман. Сиз уни 1921 йилда биринчи бор шахсий суҳбатларингиздан яхши биласиз.

Ҳозирги вақтда «қосимовчилик» (Самарқанддаги қосимовчилар устидан суд) муносабати билан газеталар ва Убайдулла Хўжаевга қарши тухмат уюштирилди. Бу ҳол уни Зелинскийга мурожаат этишга мажбур қилди. Зелинский унга газеталарда раддия билдиришни таклиф этди. Мен бу ерда ана шу раддияни илова қилдим ва Сиздан уни ўқиб чиқишингизни сўрайман, у қисқа ва аниқ.

Бу раддияни газеталарда босишмади, албатта. Эндилиқда эса мен Тошкентдан У. Хўжаев қамалганлигини эшитдим.

Раддияни ўқиб чиқсангиз, бу уйдирмалардан мақсад унга қарши процесс уюштириш ва уни контрреволюцияда айблаш эканлигини билиб оласиз.

Сиздан бир инсон ва бизнинг дохиймиз сифатида, биз Сизга ишонамиз, уни бўҳтонлардан ва зулмдан ҳимоя этишни ҳамда уни қамоқдан озод этишни ҳамда унинг Туркистондан чиқиб кетишига ёрдам беришингизни ўтиниб сўраймиз».

25/VI. 30 й.

Е. Хўжаева. Менинг адресим:

Б. Якиманка, 22, кв. 155.

Бу мактубда эрга садоқатдан ўзга жиноят саналадиган нима бор!

Гуноҳи, совет ҳукумати ашаддий душман санаган кишиларни бутун мамлакат бўйлаб қатлиом кетаётган бир пайтда, одамлар юрагини ҳовучлаб, эртага яна кимни қамайди, кимни ўлимга ҳукм қилади, деган кўрқувда яшаётган бир чоғда... ҳукумат ашаддий душман санаган Убайдуллахондек бир одамни кўрқмасдан ҳимоя қилганими?! Бу чин севгига кирмайдими!

Бундан ортиқроқ яна қандай эрга садоқат, бундан ортиқроқ вафо бўлади!

Бундай тухматлар бу эр-хотиннинг бошига энди ёғилиши эмас эди.

Бу эр-хотин не-не азобу уқубатларга, не-не тухматларга дучор бўлмадилар! Ҳатто, 1916 йили Убайдуллахоннинг эл ичида топган эътиборидан ваҳимага тушиб, ундан маҳрум қилиш мақсадида:

«Убайдулла Хўжаев Саратов шаҳрида яшаган вақтида, бадавлат бу аёлнинг мулкига эга бўлиш ниятида

у ҳақда бўлмағур ифволар тарқатмоқчи бўлиб, қўрқитиб уйланиб олган» деган тўхматларни Чор жандармасининг махфий идоралари тарқатган эди-ку! Чиндан ҳам улар тўхмат қилганларидек, бу аёл ўз ихтиёри билан эмас, мажбуран, севмасдан Убайдуллага теккан бўлса, ўз жонидан кечиб, уни ҳимоя қилиб Сталинга арз-дод ёзармиди!

Маликахон катта умид ва ишонч билан Сталиндан жавоб кутади. Чунки у Сталинга ёзган хатидаги:

«Сиздан бир инсон ва бизнинг доҳиймиз сифатида, биз Сизга ишонамиз, уни бўҳтонлардан ва зулмдан ҳимоя этишни ҳамда уни қамокдан озод этишни... сўраймиз» — деган илтижоларига марҳамат бўлиши ва бекор кетмаслигига умидвор эди. Аммо бу хат тўфайли ўз бошига тушадиган офатларни Маликахон ўйлаганмиди!

Маликахоннинг Сталинга ёзган хатини қўлида тутган терговчи, вазабидан Убайдуллани бўриб ташлағудек жазава билан унга:

— Буюк Октябрдан илгарийёқ большевикларнинг ашаддий душмани Керенский билан яқин дўст бўлиб, Шўроларга қарши курашганингни, бу манжалақи хоним билмаган эканми! Бундай душманлигингни Совет даврида ҳам давом эттириб, қилган миллатчилик ҳаракатларингдан наҳот, беҳабар бўлган у маккора! Шўроларнинг шундай ашаддий душманига доҳий Сталин раҳм-шафқат қилсинмиш-а! Гуноҳи йўқмиш-а! Гуноҳинг йўқлигини кўрсатиб қўяман!

Чет эл разведқаси билан алоқада бўлганингни ҳам бу ифлос хотин билмаганлигига ким ишонади!

Биламиз, Сталинга бундай хатни ёзишдан унинг мақсади нима бўлган! Бу доҳиймизни ҳурмат қилиб, унга ишонганиданми!? Йўқ! Бу маккор аристократдан чиққан рус фоҳишаси, фақат сени бегуноҳ қилиб кўрсатиш учун эмас, ҳа, шу билан бирга, ўзининг ҳам қилган жиноятларини яшириб, ўзини оппоқ қилиб кўрсатиш учун қилган, холос!

Кимни алдамоқчи бўлган бу манжалақи!

Ўз хотинининг бундай ҳақорат қилинганини эшитган Убайдуллахон нима деб жавоб қайтарсин! Қани, нима деб? У жавоб қайтармади. Ихтиёри ўз қўлида бўлган эр, хотинига ҳам, уни ҳақоратлаган эркакка

ҳам балки пичоқ соларди. Унинг хаёлида Чўлпоннинг:

*Етар, бас, чекган ошганлар,
Бу қарғиш, бу ҳақоратлар!*

шеъри такрорланарди, холос!

— Сенинг Русиядан келгандан кейинги Ўзбекистонда олиб борган жиноий ишларинг, миллатчилигингни, бу ифлос хотининг билмаганлигига ким ишонади?! Гапир! Ҳаммаси бизга маълум!

Буни фош этувчи далил сифатида терговчи Убайдуланинг яқин дўсти Мунаввар қори Абдурашидхоннинг қамоқда орзидан ёзиб олинган маълумот билан уни таништиради.

«1924 йили Убайдуллаҳўжа Москвадан Тошкентга келади. Унинг Тошкентга келиши муносабати билан унинг дўстлари йиғилишмоқчи бўлди. Убайдуллаҳўжа холироқ жойда, фақат ўзимизга яқин — ишончли кишилар доирасида ўтказишни таклиф қилди. Унинг илтимосига кўра, агар янглишмасам, Саидвалининг ҳовлисида йиғилишдик. Йиғилишимизда Убайдулла Хўжаевдан ташқари — Саидносир Миржалилов, Эргаш (Нурмуҳамедов), мен ўзим, Саидвали Аҳмедов, Шаҳобиддин Эшон (Аҳмедов), бундан ташқари, яна кимлар бўлган, ёдимда йўқ.

Меҳмондорчиликда Убайдуллаҳўжа беш-олти йил Москвада бўлганини, бу йилларда қандай яшагани, Бутир турмасида Илёс Алқин билан ўтиргани, касаллангани, Сталиннинг ёрдамида қамоқдан озод бўлиб, ҳукумат турар жой ва озиқ-овқат билан таъминлагани хусусида гапирди. Бундан ташқари, ўша ерда ишга жойлашиб, яшайдиган жой топганларини айтди. Шу вақтда эски жамият ўзгаргани, бу ҳақда ўйлаш кераклигини айтиб, гапни шу мавзуга бурди:

— Одатда бирор ҳокимият қулагандан кейин шу муносабат билан жабрланганларга, масалан — сургун қилинган, ҳибсга олинган, қочқинларга, уларнинг оилаларига амалий ёрдам кўрсатилади. Бизлар ҳам ёрдам кўрсатишимиз учун комиссия тузишимиз лозим.

Бу таклиф яқдиллик билан маъқулланди. Чамамда ўша куниеқ шундай комиссия тузилди, аммо унинг таркибига кимлар кирганлиги аниқ ёдимда йўқ. Ту-

зилган комиссия комиссиялигича қолаверди, ҳеч қандай фаолият, иш бўлгани йўқ, фақатгина Садриддинхонга Саидносир ёрдам берганлигини Садриддиннинг хотини гапириб берди!

Ўша кунги бўлган кечки йиғилишимизда хорижга кетган Садриддинхонга қайси йўллар билан ёрдам кўрсатамиз, деган гап ҳам бўлди. Бу иш бўйича Афғон консули билан мени таништирадиган бирор одамни топиб, ўша орқали ёрдам беришларини сўрашни менга топширишди...»

Албатта, терговчилар Мунаввар қоридан бу маълумотни бекорга олмаган ва бекорга Убайдуллага маълум этмади. Убайдулланинг хотинининг Сталинга юборган шикоятдан терговчилар қандай жирканч жиноятлар ўйлаб тўқиган бўлсалар, Мунаввар қорининг бу самимий маълумотидан ҳам шундай мунофиқона хулосалар чиқаришни режалаб қўйган эдилар. Лекин кишини ҳайратга соладиган бир ҳолат рўй берди. Дўсти Мунаввар қорининг терговчига берган бу маълумотини ўқиган Убайдуллахон, дўстини лаънатлаб, ундан нафратланиб вазабланиш ўрнига, худди ўқимаган одамдек, ўқиган бўлса ҳам хўш, нима бўпти, бунда ҳеч қандай ёмон гап йўқ, дегандек совуққонлик билан кўзойнагини олиб, уни терговчига қайтаради.

Записки М. К. Абгурашитова.

10/XII—29 г.

Относительно совещания в 1924 г. Я припоминаю сейчас следующее: в 1924 г. в честь возвращения Убайдуллы Ходжаева из Москвы решили устроить вечер. Убайдулла Ходжаев предложил устроить этот вечер в уединенном месте и пригласить только надежных лиц. Мы исходя из этого решили устроить вечер в доме, кажется Саид Валия. На вечере кроме Убайдуллы Ходжаева присутствовали: Саидносир (Миржалилов), Иргаш (Нурмухамедов), я, Саидвали (Ахмедов) и Шихабиддин Ишан (Ахмедов). Кто были остальные — сейчас не помню. На вечере Убайдулла Ходжаев подробно рассказал о своем житье-бытье в Москве за эти 5—6 лет, о том, как он сидел в тюрьме, заболел, как он вместе с Ильясом Алькиным благодаря помощи тов.

Сталина освободился из-под ареста, как был обеспечен правительством квартирой и продуктами и затем, как он устроился на службу, сам нашел себе квартиру и т.д. В это время старые общества и их остатки были совершенно ликвидированы и в связи с этим Ходжаев перевел свой разговор на эту тему и сказал:

— Обычно, после распада какого-нибудь общества практикуется помощь пострадавшим его членам (высланным, арестованным и бежавшим). Поэтому нам необходимо создать комиссию помощи. Это предложение единодушно одобрено и насколько я помню там же была выбрана такая комиссия, но кто вошел в эту комиссию я сейчас не помню. Указанная комиссия осталась просто комиссией, никакой деятельности и активности не проявила. ... Только один Саидносир от имени тов. «Туркестан» несколько раз оказал помощь семье Садриддинхана, о чем мне говорила жена Садриддинхана!

На том же вечере поднялся вопрос о том, какими путями оказать помощь бежавшему Садриддинхану. По сему поводу мне было поручено найти посредника, чтобы познакомиться с Афганским консулом, а затем просить последнего о том, чтобы он оказал нам помощь в предпринимаемом. Мунаввар Кары. Перевел (Рахимов). Архив КГБ УзССР. том I, лист 274, обв. дело № 33391.

Терговчилар бундан қандай жирканч айблар ўйлаб топишларини Убайдулла билмасмиди? Биларди! Аммо Убайдулла Шўро ҳукуматининг қамоқхоналарида қамлавериб, терговларни бошдан кечиравериб, уларнинг найранглари ҳақида қатъий хулоса чиқарган одам эди:

— Сени талаган ўғрига, сен ёлбориб, бу молларни мен ўз ҳалол пулимга, ҳалол тер тўкиб, машаққат билан болаларимнинг тўй-ҳашамларига атаб, яхши ниятда олган эдим, деб қанчалик дод солма ўғрининг иши, сен молларни қасрдан, қандай топганлигингга, сенинг кимлигингни аниқлаш эмас, фақат талаш! Фақат зўрлик билан тортиб олиш! Терговчиларнинг иши ҳам сенинг ҳақ-ноҳақлигингни аниқлаш эмас, фақат сени жинойтчи қилиш, қамаш!

Убайдуллахон буни билмасмиди? Биларди! Худди шундай, ўзи билганидек бўлди. Мунаввар қорининг

маълумотидаги дўстларнинг бирга йиғилишларини, бу аксилнқилобий махфий ташкилотнинг ташкил топиши, Убайдуллахон эса унинг ташкилотчи раҳбари, 1920 йилларда чет элга кетган, ҳозирда Афғонистонда яшаётган, ўзининг елкадош қадрдон дўсти бўлган Садриддинхон Шарифхон қози ўғлининг оиласига ёрдам кўрсатиш ҳақидаги маслаҳатини, чет эл разведкаси билан алоқа, жосуслик ва Ватан хоини деган энг оғир жиноятларга далил қилиб, хулоса чиқарди терговчи.

Бу қўйилган жиноятларни эшитган Убайдуллахоннинг сукут сақлашдан ўзга иложи қолмаган эди. Жавоб қайтармади. Оқнинг оқлиги, қоранинг қоралигига иқроп қилолмасди. Наҳотки, дўстлар билан учрашув, дардлашув, бева-бечораларга ёрдам, раҳм-шафқат қилиш жиноят саналса!

Бу ватанда ҳақиқатнинг тамоман оёқости бўлгани, ноҳақлик, зўравонлик ҳукмронлигига имон келтирган эди. Убайдулланинг бу айбномаларга жавоб қайтармаслигидан ғазабга келган терговчи: худди ўғрини ёқасидан олиб, хўш, ҳали ҳам ўз гуноҳингни бўйнингга олмайсанми, дегандек сиёсий бошқармага ёлланганлиги ҳақидаги хужжатни унга пеш қилди:

— Садриддинхон Шарифхўжаев бошқарган «Иттиҳод ва тараққий», «Нашри маориф», «Миллий иттиҳод», кейинчалик Мунаввар қори ташаббуси билан «Миллий истиқлол» ташкилотлари фаолиятдан ҳам беҳабарсан-а!

Сени ўз раҳбарлигингда ташкил топган «Жамияти андардил» (Меҳр-шафқат) каби ўнлаб сиёсий ташкилотлар бўлганлигини билганингни ҳам рад этарсан!

Убайдуллахон буларнинг барчасидан мақсади миллий истиқлол бўлганлигини яширмади, аммо буни жиноят деб айбламоқ бўлганини одатдагидек тан олмади.

— Садриддинхонни чет элга кетиб қолгани, Мунаввар қорини ашаддий миллатчи сифатида қамалгани фош этилиб, ўз айбига ўзи иқроп бўлса-ю, сен Шўро ҳукуматининг ашаддий душманлари Чўлпон, Саидносир Миржалиловларни ҳам халқ душмани эканликларини яшириб келгансан!

— Улар халққа ҳеч маҳал душман бўлган эмас!

— Бас, сен давлат сиёсий бошқармасига шўро ҳукуматининг ашаддий душманлари ҳақида нотўғри маъ-

лумотлар бериб, уларни фош қилиш ўрнига, аксинча, яшириш мақсадида суқилиб кирган бўлсанг, қани, ўзинг ҳукм чиқар, қандай жазога лойиқсан?!

Устма-уст, кунба-кун ўйлаб топилган тухматлар, адолатсизликлар азоби эзиб ташлаганиданми, терговчининг сўзи охирига етмасиданоқ Убайдулла:

— Бундайларни фақат отиш керак! Отиш! — деган жавобни қилади.

Бундай савол-жавоблар, чидаб бўлмас, ўйлаб топилган бўхтонлар энди Убайдуллани жонидан тўйдирган, Убайдулла энди ёрилгудек тўлиб-тошган эди. Терговчиларнинг ҳамма қўйган айбларига ҳар бир қамалганида ўз жавобини айтиб бўлган эди. Энди бир оғизгина сўз, у ҳам бўлса ниятнинг отиб ўлдириш бўлса, бўлди, бас! Отиб ўлдир, дейиш қолган эди.

Убайдулла миллат учун, Туркистон озодлиги учун ўзини ўтга урди, чўққа урди, ҳеч нарсадан қайтмади, ҳамма нарсага рози бўлди. Мана энди, отиб ўлдирақол, дейишдан бошқа айтадиган гап қолмаган эди.

Ҳозиргина, Убайдуллани агар қўлида болта бўлса чопиб ташлашга тайёр турган терговчи, унинг оғзидан бундай жавобни эшитиши биланоқ худди бу сўзидан у тонадигандек, дарҳол орқасига қайтиб, ўз жойига ўтирганча нималарнидир қоғозга тушира бошлади ва ниҳоят, Убайдулланинг номидан «Мен чиндан ҳам Шўро ҳукуматининг душманларини яшириш мақсадида ГПУга ёлланганлигимни бўйнимга оламан. Мунаввар қори, Садриддинхонларнинг душманлигини яширганимни инкор этмайман. Буни Шўро ҳукумати олдида хоинлик, оғир жиноят деб биламан», деб ёзилган қоғозни унга қўл қўйиш учун берди.

Жиноят?! Убайдулла уни қўлида тутганича, охиригача ўқимади ҳам. Жим эди. Чунки бу савол-жавоблар қўлда қилич тутган жаллод билан оёқ-қўли кишанланган одамнинг олишуви эди.

Убайдуллахоннинг қўрқадиган жойи, умид қиладиган нарсаси тамом бўлган эди. Ушалмаган орзулари, айтилмаган аламларини тўкиб-тўкиб, яйраб-ййраб айтиб хумордан чиқиб олишдан бошқа кўнглида нарса қолмаган эди. Лекин кимга айтсин! Кимга?!

Ҳа, Убайдуллахон учун бу дунёда энди орзу қиладиган нима қолган эди! Ҳеч нарса! Кимга суянади?

Бир Оллоҳдан бошқа кими бор? Онанинг дийдорини кўролмади! Она эса фарзанд доғида оламдан ўтди! Хотини-чи? У шўрлик ҳозир қайси қамоқ лагерларида экан? Бир Яратганнинг ўзига аён! Бу хонадонда қамалмаган ким қолди? Отаси Асадулла махсуму укаси Башриллахонми?

Йўқ, Башрилла «Ўзбекшёлк»да муҳандис бўлиб хизмат қиларди. Уни ҳам миллатчиликда айблаб қамашди.

Бутун бир оила қамоқда! Бу дунёда Убайдулла бор деб уни соғинадиган кими қолди?

Қани, жонажон, дардкаш дўсти Мунаввар қори? У отилди! Қани, севимли шоири Чўлпон? Уни ҳам отдилар! Фитрат қани? Қани, Беҳбудий? Қани, ўзбекнинг пешонасига битган бахт юлдузи навқирон Усмон Носир? Ўлимга маҳкум этилди! Қани, Файзулла? Қани, отасининг қадрдон дўсти Икром домланинг севикли ўғли Акмал Икромов?

Бу дунёда Убайдуллага нима қолди?

Убайдуллани балки отмаслар. Балки, ўн-ўн беш йилга ҳукм қилинар. Кейин-чи? Қутулиб чиққандан кейинчи? Кейин кичик қамоқдан Шўро давлати деб аталган катта қамоққа тушадими? Энди уни бағрига босиб, қучоқлаб, қувонадиган кими қолди?!

Жаҳаннамий азобларда умрининг заволи бўлган жаллодларга лаънатлар бўлсин! Лаънатлар бўлсин! Парвардигорнинг қаҳри ёғилсин!

Булар унинг кўнглидан ўтган сўнгги гаплар эди. У сукутга чўмган эди. У жим эди. Бу хаёлмиди? Ёки бу мудроқмиди?..

Буюк қояни қутурган даҳшатли тўлқинлар кўмиб кетганидек, қамоқ азобларида кичкина жуссаси яна ҳам кичрайиб, бир ҳовуч бўлиб қолган Убайдуллахон, ўтирган жойида қўлларини тиззаларига жим тираганича, боши қуйи тушиб, борган сари кичрайиб, чўкиб борарди. Энди у ҳақда отишга ҳукм чиқариш фурсати ҳам ўтган эди. Бу сўнгги тергов бўлди. О, аттанг! Надоматлар бўлсин! У шу дақиқада оламдан ўтган эди!.. Йўқ! Йўқ! У оламдан ўтмади, омонатини Яратганга топширди.

Оғиз очиб рози-ризолик тилайдиган, васият қиладиган меҳрибонлари йўқ эди. Ундай абадий озод рух, ўлмас ном қолди, холос!

БАШОРАТ

(Хотима)

Одатда, пайшанба арвоҳлар келадиган кун, деб марҳумларнинг руҳига Қуръон бағишланади. Отам ҳам бемор ётганларига қарамай, пайшанба оқшоми қадларини ростлаб, ҳар галгидан баланд овоз билан, ниҳоятда ихлос ва қироат билан Қуръон тиловат қила бошладилар. Узоқ тиловат қилдилар. Сура охирига етиб «Субҳона роббика, роббил иззати амма яъсафун»ни ўқиб қўл очишлари билан хаёлларидан нималар кечди, қайси марҳумлар ўтди ёки уларнинг ўзларининг беморликлари, бу дунёнинг ўткинчилиги, умрнинг бебақолиги ўтдими, кўзларига ёш келиб, ўпкалари тўлиб, титроқ овоз билан: «Ўлганларни раҳмат қил, шаҳид кетганларнинг руҳларини Ўзинг шод эт! Қолганларни зolimнинг зулмидан, қуруқ тухматдан, бевақт ўлимдан... Ўзинг ҳамиша паноҳингда асра, Парвардигори олам!» деб тилак тиладилар.

Бу отамнинг вафотларидан бир неча кун илгари бўлган эди. Ўз аҳволларини сезган эканларми, мени ёнларига олиб ўтқиздилар-да кутилмаганда:

— Эй Убайдуллахон, Сизни худо раҳмат қилсин, вали экансиз! Нима деган бўлсангиз ҳаммаси, мана, олдимизга келди. Бошимизга тушган бутунги кулфат-у очарчиликлар, бутунги уруш бўлишини ҳам олдиндан айтган эдингиз, аттанг, — деб нола чекиб, афсус билан уни эсладилар.

Убайдуллахоннинг қамоқда ўлганлиги ҳақида ҳабар келганидан буён, мана, бир неча йил ўтганига қарамай, бутун унинг гапларини эшашларига нима сабаб бўлди? Балки аҳволлари оғирлашиб бораётганини сезиб, ўғлим, менга қиёмат қарз қолмасин, Убайдуллахон қандай буюк инсон бўлган, унинг айтганларини билиб қўй, деган маънодамиди? Ёки бошқа бир сабаб бормиди? Ахир, очарчилик, қимматчилик бўлишини ҳар қандай одам ҳам олдиндан тахмин қилиши мумкин. Аммо бу урушнинг бўлишини Убайдуллахон қандай қилиб олдиндан билган, деб сўрагунимча ҳам бўлмай, отам:

— Мана, Убайдуллахон, сиз айтган уруш ҳам келди. «Ош авлиё, нон пайғамбар», нон ўрнида кесак гириллаган замонлар ҳам келди, Убайдуллахон.

Дарҳақиқат, шундай замон бўлди. Очарчилик!.. Қажатчилик. Баъзан неча кунлаб ўчоқ ёқишга ўтин, қозон қайнатишга соладиган сувдан бўлак нарса йўқ. Ейдиган нарсалар у ёқда турсин, ерга тушадиган ушоқ ҳам бўлмаганидан, ҳатто сичқонлар ҳам йўқолиб кетган. Бир замонлар от сўйилиб, қази-қарта қайнатилиб меҳмонлар кутиладиган ташқари ҳовлидаги бир туп тутни ҳам, эртага яна ё халлоқ, деб кесиб, шох-шаббасини ёқиб бўлганмиз. Бозордан ўтин сотиб олиб қозон қайнатиб бўлмасди. Чунки қаламчадек-қаламчадек бешолтита тарашадан иборат бир боғлам ўтин, бозорда палон пул турарди. Бир ойлик маошга бозордан оламан десанг, икки буханка қора нон келарди. Аравалаб ўтин, кўмир тушириш камдан-кам оилада бўлиб, кўмир челақлаб, ўтинни эса бир кунга етарли бир-икки боғлам бозордан олинарди.

«Очлик нелар едирмас, тўқлик нелар дедирмас...» Ахийри ҳовлимиздаги тутнинг тўнкасини кавлашдан бошқа чора қолмади. Лекин мана шу тўнка бизларнинг шўримиз бўлди. Чунки тўнкани кавлашга ярайдиган мендан бошқа одам бу уйда йўқ эди. Отам эса бу вақтларда кексайиб, 76—77 ёшларга бориб қолган. Уйдагилар бир-икки айтганларида ҳам ҳадеб қилавермаганимдан кейин — муҳтожлик! — отам кексайганга қарамай, мажбур бўлиб, мен ҳафсала қилгунимча, болта, теша олиб иш бошлаб қўйибди.

Кавланган тўнкадан, ўтиндан ташқари бир неча кун қозон қайнатишга етарли пайраҳа ҳам чиқди. Бир тутам тутантириққа зор вақтда, бу ҳам катта қувонч эди.

Лекин афсус, қозонимиз қайнайдиган ўтин топилди-ю, қозонга соладиган нарса топиш имкони бўлмай қолди. Чунки шу вақтгача асосий рўзгоримизни отам тебратиб келарди.

Тўнка кавлаш сабаб бўлди-ю, отам оғир дардга — бод касалига чалиниб, юриш-туриши қийинлашиб, узоққа юролмайдиган бўлиб қолди.

Отам эмчи бўлиб, Қозоғистон, турли шаҳарларда таниш-билишлари бор, ўша ерлардан бир оз вақтга етарли арзон-гаров олган дон-дунларини, бировдан омо-

нат от ёки эшакка ортиб, эшиқдан кириб келарди. Отам касалга чалинганидан кейин бундан ҳам махрум бўлиб қолдик. Хотиним билан менинг ўқитувчилик қилиб бир ойда олган маошимиз бозордан икки кило гурунч олишга етарди, холос!

Уйимизда на ёғ, на дон-дун бор.

Отамнинг оғриғи кундан-кун кучайди. Биров бу касалга иссиқлик керак, деб новвот буюрди, биров қази, яна кимдир бодга даво қимиз, деди. Одамлар очликдан шишиб ўлаётган замонда буларга етиш имкони қаёқда! Бирдан-бир даво — бадандаги оғриган ерларни, елкаларини, оёқларини менинг уқалашим эди. Кексалиқда нозик бўлиб қолган баданларини уқалаганимда бир оз ҳузур қилиб:

— Барака топ, энди елкамни, секинроқ... — илтижо билан: — яна озгина оёғимни ҳам... — деганлари эсимга тушса, ўшани ҳам ёлчитиб бажармаганимга ҳали-ҳали армон қиламан. Отамнинг дуосини олишнинг бирдан-бир имкони шу бўлганда, нега қўлларим узилиб тушгунча ҳаракат қилмаганман дейман-у, афсус билан кўзларимга ёш оламан. Даволанишнинг бирдан бир имкони менинг ёрдамим бўлганда, отамнинг кўзларини мўлтиллашиб, шунга ҳам муҳтож қилганимни эсласам, юрагим тилка-пора бўлиб кетади.

Отам ўша оғир куз кунларининг бирида ўтирган жойида кўзларини юмиб, нималарнингдир хаёлида бош тебрата туриб, аламли афсус билан оҳ тортди-да:

— Худо раҳмат қилсин, Убайдуллахон, Сизни! Замон қадрингизга етмади! Пайғамбар экансиз!.. — Отамнинг алам ва афсус билан ўзича овоз чиқариб айтган бу гапларини эшитган онам, бу гапни у нима маънода айтди, нега айни шу замонда Убайдуллахон хаёлига келиб қолди, сабабини суриштирмасданок унинг гапларига қўшилиб:

— Убайдуллахонга бувасининг нафаси кетган. Ахир, Убайдуллахон туғилганда, отам раҳматли уни қўлга олиб, қулоғига азон айтганлар. Валий чиқишини башорат қилганлар!

Шундайларнинг умрига завол бўлган жаллодларнинг жазосини Худо ўзи берсин! Илоҳо, омин!

Мен, бу урушнинг бўлишини қандай қилиб олдиндан билиш мумкин эди, деб сўраганимда отам:

— Худди шундай саволни мен ҳам унга берганим-

да, Убайдуллахон: «Шўро ҳукумати бизнинг мақсадимиз дунёда коммунизм қуриш, деди, Шундайми? Қори почча! Хўш, дунёдаги ҳамма мамлакатлар ҳам Шўроларга қарам бўлиб, коммунизм қуришга кўнадими? Албатта, йўқ! Шундай бўлгач, хўш, унга қаршилар нима қилади? Нима қиларди, курашади, унинг олдини олиш чораларига киришади. Шўроларга қарши ўзини мудофаа қилишга тайёрланади! Қуролланади!» — деган эди. Мана, айтганларининг ҳаммаси бўлди. Шўроларга қарши урушни биринчи лаънати Гитлер дегани бошлади.

Убайдуллахон раҳматлининг валийлиги, башорати шунда эдики, у эртага нима бўлишини билар эди.

— Сенинг хатна тўйинг олдидан эски иморатни бузиб, ўрнига орзу-ҳавас қилиб болахонали каттагина иморат қурдим, валлоҳи аълам, бу 1924—1925 йиллар эди. Ўша кезлари Москвадан қайтган Убайдуллахон ҳовлимизга келганди. Иморатимни кўриб яхши бўлибди, муборак бўлсин, дейиш ўрнига, нима учундир ўйлашиб, жим қолди. Мен унга: Ҳали ҳамма иши битгани йўқ, қора сувоқда, куз келиб бўёқ, ганч ишларини қилолмай қолганимни айтдим. Сўзларимни эшитиб, менга ҳайрат билан боқиб: «Ҳали пардоз-андозларини ҳам қилмоқчимисиз? Эй қори почча, янги иморат солиб бекор қилибсиз. Иложи бўлса, қилганларингизни ҳам бузиб-бузиб қўйинг! Ҳали бу бошингизга бало бўлади. Шўро ҳукумати яқинда тортиб олиб қўяди, эскиси тура турса бўларди», — деганда худо раҳматли каромат қилган экан, кўп ўтмай бошимизга бало бўлдику! Худди у айтганидек, дон-дун турадиган болохонамизга ким-кимларни кўчириб киргизди, ўзимизни Шўрога ҳақсиз қилиб, қулоқ қилиб кўчирмоқчи бўлмадим!

Отам Убайдуллахонни валий деб эслагач, унинг руҳига бағишлаб яна Қуръон тиловат қила бошладилар. Узоқ тиловат қилдилар. Оппоқ соқолларидан чак-чак кўз ёшлари томиб, фотиҳага кўл очиб, тилак тиладилар. «Бундай одамлар қани энди! Увол! Увол!» — деб бош тебратиб, узоқ йиғладилар.

Бу аламли, дардли йилларни батафсил сўзлашга отамнинг ўша куни ҳоллари етмади. Балки Убайдулла акамнинг ҳаётидаги сўнгги фожиалар юки босиб қолгандир? Бу ҳақда отам айтмаса ҳам, Убайдуллахон

акамнинг Масковдан келгандан кейин кечган аччиқ тақдири ва ҳаёти ҳақидаги хотираларим менинг кўнглимдан асло чиқмас бўлиб ёдимда муҳрланиб қолган эди.

Убайдуллахон акам 1930 йилда қамалганда мен ёш бола эдим. Уйимдагилар билан уни кўргани қамоқхонага борган пайтимдаги ваҳима ҳали-ҳали эсимда. Бу қамоқхона ўша даврларда Тошкентнинг чеккароғи ҳисобланган Олой бозоридан бир оз нарида бўлиб, у «Московский турма» деб аталарди. Тошкентдаги қамоқхона нега «Московский турма» — Москва номи билан аталган, бунга ҳамма ўзича таъбир берарди:

Бировлар бу қамоқхона Москвадаги қамоқхоналарнинг бир бўлаги бўлгани учун шундай номланган деса, бошқа бировлар — бу ўрусларнинг ўзбек халқига қилган совғаси, бу қилган яхшиликлари унутилиб кетмаслиги учун, доимо Москвани ёдларида сақлаб туришлари учун шундай аталган, дерди.

Шу таъбир тўғрироқ эди! Чунки тошкентликларнинг тилидан «Московский турма»сига яқин жойда, «Московский турма» томонда деган гаплар тез-тез эшигиларди. Бу турма Ўзбекистонда машҳур бўлиб, одамларнинг хотирасига ўрнашган эди.

Ёшлигимда кўрган ўша «Масков турмаси»нинг қопқорага бўялган темир дарвозаси, терак бўйи баланд ҳайбатли деворлари ҳамон даҳшат солиб кўз олдимдан кетмай туради.

Турма ҳовлисида, қамоқда ётган фарзандларига бериш учун кўрпа-ёстиқ, тутун-терсак, бўхчаларда озиқ-овқат кўтарган, мункайиб қолган чоллар, фарзанд доғида адо бўлиб, бир кўришга зор, кўзи ёшли, паранжига ўралган кампирлару, эрларидан ёшлиқда ажралган келинлар, ҳатто бу ер қамоқ эканлиги ваҳимасини ҳис қилмай, отасидан тирик етим қолган болалар, кўзлари ғамга тўла одамлар ҳали-ҳали хотирамдан чиқмайди.

Бизнинг уйдагилар, қариндош-уруғлар, ҳаммамиз Убайдуллахон акам билан учрашишга рухсат этилган кунда, ўша мудҳиш қамоқхонага борганмиз.

Қамоқхона эшигидан соч-соқоли ўсган, озганлигидан бўйни ингичка тортиб, боши яна ҳам катта бўлиб кўринган, икки қулоғига эшитувчи аппарат тақиб олган (Убайдуллахон акамнинг қулоғи оғир бўлиб қол-

ган эди) уст-боши анчагина уринган Убайдуллахон акам кўринди.

Йиғи-сиғи бошланди. Бу йиғи-сиғилар бир томондан ундан ажралганликники бўлса, унинг шундай аҳволга тушиб, қадр-қиймати хўрланганлигининг ала-мидан ҳам кўтарилган эди. Ўғлини шу аҳволда кўрган холам ўзидан кетиб ҳолсизланиб қолди. Йиғи-сиғи тўхтаб, ҳамма холам билан овора бўлди.

Бу кўришиш Убайдулла акамнинг 10 йилга ҳукм қилинганидан кейин, Кавказга юборилиши олдидан бўлган хайрлашувиди, терговдан кейинги вақтиди — билмадиму, аммо отам ўша куни Убайдуллахон билан ўрталарида бўлиб ўтган гапларни бошқаларга ибрат учун вақти-вақти билан менга сўзлаб берарди:

— Убайдуллахоннинг менга айтган бир гапи шу бўлдики, — дерди отам, — мени суд қилганлар суд қилиш қандайлигини билмаган гўдақлардир. Саводсизлар! Ҳақиқий қонунни билганлар бўлса, мени эмас, буларни суд қиларди.

Убайдуллахондан бошқа унча-мунча одам бу гапларни кўрқиб гапиролмасди. Убайдулла эса судда ҳам очик айтганлигини гапириб берди.

Хайрлашув олдида ҳамма йиғлади. Аммо унинг кўзларида ёш кўрмадим. Унинг юзида бу айрилиқ, жудоликларнинг алами, қамоқ азобларини чекишнинг афсуси эмас, ҳатто мендан хато ўтибди, бу «гуноҳлар»га бекор қўл урибман, деган нарсанинг изи ҳам мутлақо кўринмасди! У дадил эди. Худди эртага қамоқдан чиқишига, ўз эртасига ишонган одамдек, руҳи тетик эди. Аммо ғазабнок эди! Унинг афсуси адолат йўқлигидан, бу адолатсизликлар бир ўзининг эмас, халқнинг шўри эканлигига ачинишдан эди, холос!

Ўша куни ҳаммадан кўп йиғлаган ҳам — ҳеч эсимдан чиқмайди — отам эди. Убайдулла акани бағирларига босиб, хўнграб-хўнграб йиғладилар.

Убайдуллахон акам билан менинг навбатдаги кўришишим у 10 йиллик қамоқ муддатини ўтаб, қисқа вақт Тошкентга келгандан кейин юз берди. Бу вақтда мен йигит бўлиб қолган эдим.

Қамоқдан чиқиб бизларникига меҳмонга келган кунларидан бирида, бир кеча ётдилар-да, эртасига но-нушта қилиб, шошилганча кетишга отланиб қолдилар.

Отам билан ойимларнинг: «Ҳой Убайдуллахон, ҳали бир-биримизга тўймадик, ахир, қанча йил кўришмадик, бугун ҳам қолинг», — дейишларига жавобан, ойимга:

— Опажон, яна келаман, онамнинг ўрнига қолган битта Сиз! Иш кўп, иш кўп! — деди.

Отам:

— Убайдуллахон, ахир бу дунёнинг ишлари... — деб гап бошлаган эдилар, Убайдуллахон давомида нима дейилишини билгандек:

— Ҳа, ҳа, бу дунёнинг ишларини қилиш керак! Бўлмаса кўпайиб кетиб, босиб қолади, — деб кулгига айлантирди. — Мен театрга тушишим керак, Уйғур деган дўстим билан ваъдалашганман.

— Кечқурун келинг!

— Келди-кетди бўлиб, кўп дўстларим билан учрашиш, гаплашишга ҳам вақт бўлмаяпти. Акмал Икромов Москвадан келибди. У билан учрашмоқчиман. Ахир, кўп йилдан буён кўришмаганман.

Мен у вақтларда Акмал Икромов ва Уйғурлар билан нима ҳақида гаплашиш мумкинлигини тасаввур этолмаган бўлсам ҳам, қўлида Сибир дарахтларининг шохидан қилинган эгри ҳасса, катта бошида дўппи, оддий кийинган, ҳатто қўлидаги папкасигача эскиб кетган Убайдуллахонни ҳамма ерга расмлари осилган, катта бир раҳбарнинг номини бемалол айтиб «Акмал билан учрашишим керак!» — дейишларига ҳайрат билан қулоқ солардим.

Убайдуллахон ҳайронликка тушиб қолган менга қараб, айтадиган гапларини айтолмагандек, кетиш олдидан:

— Театрларга тушасанми? Ҳамлетни кўрдингми?

Мен нима жавоб қилишни билмадим. Чунки у пайтларда «Ҳамлет»га кириш учун йиллаб билет олиб бўлмасди. Мен дарҳол жавоб қилавермаганим учун:

— Қандай китоблар ўқийсан? — деб сўрадилар.

Ўша вақтларда ҳамманинг оғзидан тушмайдиган, жуда машҳур бўлиб кетган Усмон Носир, Пушкин, Минховзин... яна бир-икки ёзувчининг номини айтдим.

Отам:

— Жиянингиз ҳам, Убайдуллахон, шоир бўлмоқчи... Фотиҳа берсангиз бўлармиди?

— Яхши бўлибди, дуруст, қани, бирор шеърларингдан ўқи-чи, — дейиш ўрнига, ўйланиб:

— Ҳа-ҳа... Ҳа-ҳа!.. Мақтаб-мақтаб, алдаб-алдаб ёзабер!.. Кўп ўқи! Чўлпонни биласанми! Чўлпонни ўқи! — деган гапни айтдилар.

Шеърларимдан бирортасини ўқиб бермоқчи эдим-ку, шошиб турганлари учун имкон бўлмади. У кишининг «мақтаб-мақтаб ёзабер» деганлари қулоғимга кирган бўлса ҳам, «алдаб-алдаб»ни нима маънода айтдилар ёки қулоғимга шундай чалиндими, чинми-ҳазилми эканини ўша дамда англаёлмадим.

Ўртада бўлган шу гаплар сабаб бўлдим, нечундир у киши кетаётган ерда тўхтаб, папкасидан нимадир ахтара бошлади. Ундан кичик бир қоғоз олиб отамга кўрсатди. У граждандар уруши вақтида Убайдулла акамга берилган ҳужжат бўлиб, унинг мазмуни шундай эди: «Ушбун кўрсатувчи Убайдулла Асадуллаевич Хўжаевнинг Тошкент станциясигача етиб олиши учун монелик кўрсатилмасин».

Гувоҳномага миллатлар иши Халқ Комиссари И. Сталин имзо чеккан эди. Гувоҳнома машинкаланган бўлиб, Сталин ранда перода, қизил сиёҳда имзо чеккан эди.

Бу ҳужжатни айна замонда отамга нега кўрсатди?

Бундан мақсади шу эдики, у «алдаб-алдаб» ёзабер деган сўзни бекор айтмаган эди, бу ҳукуматга ишониб бўлмайди, ҳамма гапи алдов, ёлғон... Мана, Сталин имзо чеккан хатнинг оқибати нима билан тутади? Бундайларга ҳақиқатни айтиш, юракни ёриб ростини гапиришдан фойда йўқ. Алдовнинг замони бўлиб қолди, демоқчи эди.

Кетар олдидан дастурхон атрофига ўтиришдилар. Убайдуллахон лаганда тўғралган ҳасипни оғзига солиб, ҳайрат билан:

— Ия, бу тотли таом экан-ку! — дегани асло ёдимдан кутарилмайди. Ахир, ҳасипни ҳам, миллий таомларнинг таъмини ҳам бу шўрликлар унутиб юборган эди. Унинг лаззатидан маҳрум бўлган эди. Балки бу унинг ўз она юртидаги сўнги насибасими-ди!

Булар миллат деб ҳаёт лаззати, бу дунёнинг неъматларию маишати ҳам унутган зотлар эдилар.

Ўша куни бизнинг уйдан чиқиб, дўсти Маннон Уй-

гур билан учрашдимиз, йўқми, ammo Акмал Икромов билан учрашмоқ nasib этмади. Яна фожиа юз берди!

— Мен, бамисоли аждаҳо комидаман, у оғзини юмса борми, мени ютади-қўяди! — дерди. Шундай бўлди!

Тонг отиб опа-сингиллар, ака-укалар уйғонганларида унинг ўрни йиғиштирилмаган, бўм-бўш эди.

Тонг отиб, улар уйғонганда, бу ҳовлида қиёматқойим қўлди. Отамиз ўрнида тоғамизни қайтиб берди, деб қувонган бир уй етимлар, отадан ёш қолган жиялари — Ҳибзиддинхон, Мамлакатхон, Салтанатхон, Шаботхонларнинг фарёдига тўлди.

Орадан кўп ўтмай Убайдуллахоннинг вафоти ҳақида хабар келди.

«Мен шунинг учун адвокатлик касбини танладимки, кишилар бошига тушиши мумкин бўлган жабру адолатсизликлардан уларни ҳимоя қилсам!», дер эди.

Лекин, минг-минг афсуски, уни ҳимоя қилувчи топилмади!

1992—1998,
Тошкент

2950 e

Э' Нисодди элиге, Э' Нисодди элиге, дашман
ауванис

Шукрулло

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2007

Муҳаррир *Ш. Эргашева*
Бадий муҳаррир *М. Самойлов*
Техник муҳаррир *Р. Бобохонова*
Мусахҳиҳ *А. Зокиров*
Саҳифаловчи *А. Шафиулина*

Теришга берилди: 10.10.2006. Босишга рухсат этилди: 26.12.2006.
Бичими 84x108^{1/32}. «Балтика» гарнитураси. Офсет босма. Шартли
босма тобоғи 21,0. Нашриёт-ҳисоб тобоғи 19,7. Адади 5000 нусха.
Буюртма № 2979. Баҳоси келишилган нарҳда.

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмаҳонаси,
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.